1-2 KRONIKA 49 2001
časopis za slovensko krajevno zgodovino

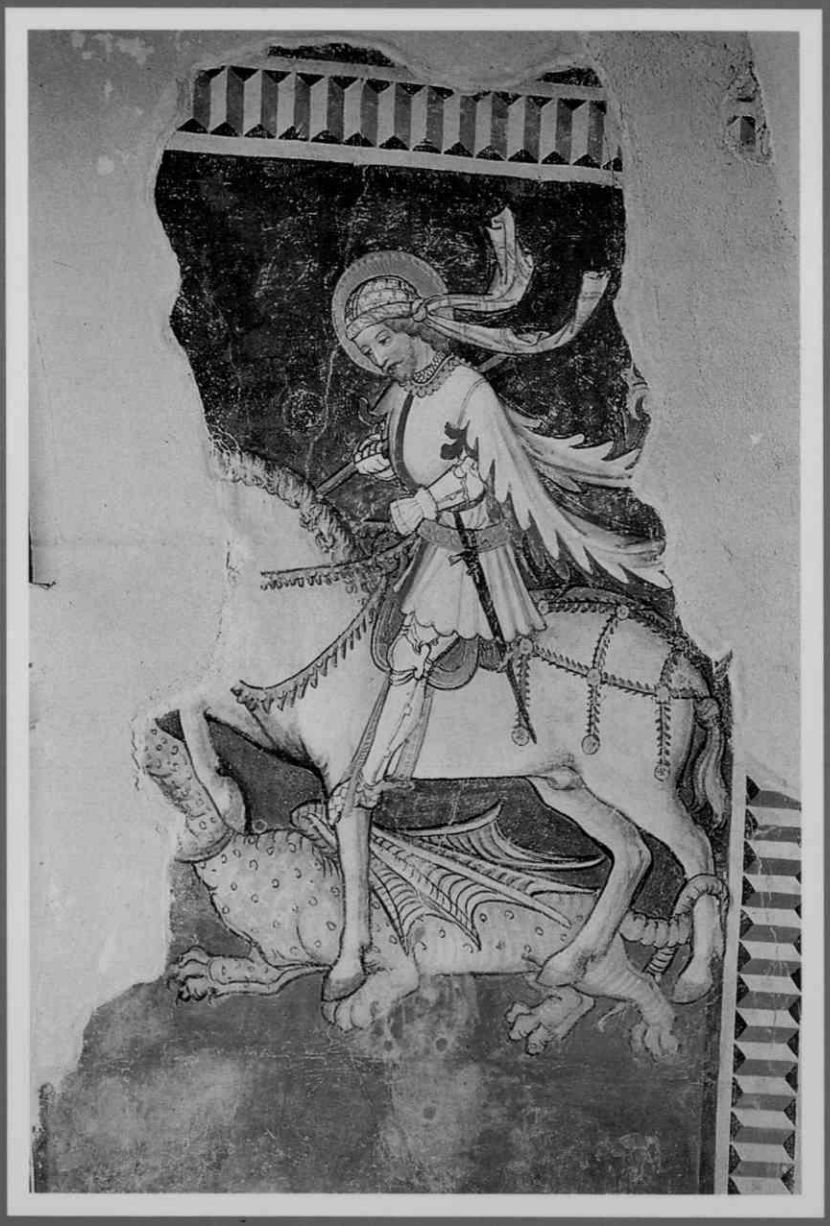

+ I 130310

II130310

KAZALO

Razprave

Gradivo

Mnenja

Znanstveni sestanki

49
2001

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

900103702

Uredniški odbor :
Majda Čuden (Ljubljana, tehnična urednica) dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Tone Ferenc (Ljubljana), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana, glavni in odgovorni urednik), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), Kristina Šamperl-Purg (Ptuj), Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena

Prevodi :
Cvetka Vode, Anton Suhadolc - angleščina
mag. Niko Hudelja, dr. Božo Otorepec - nemščina
Gacoin-Marks Florence - francoščina

Bibliografska obdelava :
Barbara Šatej, Robert Čuden

Uredništvo in uprava :
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 01 24 11 200
e-pošta: kronika@uni-lj.si

Letna naročnina :
za posameznike 3.600 SIT, za upokojence 2.700 SIT,
za študente 1.800 SIT, za ustanove 4.800 SIT.
Cena v prosti prodaji: dvojna številka 2.300 SIT,
enojna številka 1.700 SIT.

Žiro račun :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 50101–678–49040

Sofinansirajo :
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom :
M media d.o.o.

Tisk :
Grafika-M s.p.

Naklada :
1000 izvodov

Na naslovni strani :
Sv. Jurij na konju, starejša beljaška delavnica, ok. 1430, freska iz cerkve sv. Kancijana v Selu nad Žirovnico (po objavi: J. Balažic et al., Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, kat. št. 139)

KAZALO

Razprave

Tomaž Nabergoj : Habent sua fata gladii, habent sua fata arma! (Prispevek k izrazju za orožje in bojno opremo v srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor) 1

Boris Golec : Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo 23

Janez Šumrada : Žiga Zois in Déodat de Dolomieu 65

Marjana Žibert : Zgodovina arheoloških raziskovanj na Gorenjeskem 73

Anton Suhadolc : Življenje in delo matematika Riharda Zupančiča 85

Mira Hodnik : Sokolsko slavje v Dol. Logatcu (otvoritev sokolskega doma) 95

Dragan Potočnik : Založniška dejavnost in pregled mariborskih časnikov in časopisja v obdobju med svetovnima vojnama 101

Ljubica Šuligoj : Leto 1941 na Ptuju 113

Mitja Ferenc : Povojna usoda sakralnih objektov na nekdanjem nemškem jezikovnem območju na Kočevskem 123

Vladimir Vilman : Franjo Baš in premična tehniška dediščina na Slovenskem 141

Gradivo

Božo Otorepec : Krajevna heraldika na Slovenskem 157

Mnenje

Opomba o misionarju Ivanu Rattkayu (Jože Maček) 171

Znanstvena srečanja

Znanstveni posvet o vzrokih in posledicah izseljevanja iz slovenske Istre po 2. svetovni vojni, Koper, 9. junij 2000 *(Jure Gombač)* 172

Ocene

Preddvor v času in prostoru: Zbornik Občine Preddvor, (ur. Tone Roblek), Preddvor 1999, 418 strani *(Alenka Kačičnik Gabrič)* 176

Janez Kavčič, Znamenje vekov. Cerkev svete Trojice v Idriji 1500 - 2000. Idrija 2000, 80 strani *(Slavica Pavlič)* 178

Matija Žargi, Železarna na Dvoru ob Krki 1795-1891. Dolenjska založba, Seidlova zbirka, 23. knjiga, Novo mesto 2000, 214 strani *(Stane Granda)* 179

Mitja Simič - Alenka Kolšek, Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja, Novo mesto: Dolenjska založba (Seidlova zbirka; knj. 22), 2000, 79 strani *(Marinka Dražumerič)* 181

izvirni znanstveni članek
UDK 623.4(497.4)"10/15":001.4
prejeto: 20. 3. 2001

Tomaž Nabergoj
dipl. arheolog in dipl. zgodovinar, Narodni muzej Slovenije, Muzejska ulica 1, SI-1000 Ljubljana

Habent sua fata gladii, habent sua fata arma!*
(Prispevek k izrazju za orožje in bojno opremo v srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor)

IZVLEČEK

Avtor, izhajajoč iz obdelave arheoloških najdb srednjeveških mečev, obravnava izrazje za orožje in bojno opremo v srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor (ok. 1000–1500). V uvodu predstavi metodološka izhodišča raziskav orožja in bojne opreme, raziskave pri nas in probleme interpretacije izrazov. Temeljni del članka je abecedni seznam 308 latinskih, nemških in italijanskih izrazov, zbranih iz objavljenih in še iz nekaj neobjavljenih pisnih virov. Navedeni so izvirni izraz, slovenski prevod(i), vir z natančnim mestom navedbe in datacija. Članek naj vzpodbudi sistematično iskanje, zbiranje in preučevanje podatkov o orožju in bojni opremi, v povezavi oziroma primerjalno z drugimi vrstami virov (materialni, likovni). Cilji raziskav naj bodo tako funkcionalna, tipološka in kronološka določitev predmetov (ali izrazov in upodobitev zanje) kot tudi in predvsem iskanje kontekstov, v katerih so ljudje različnih družbenih skupin in slojev srednjeveške družbe uporabljali orožje in bojno opremo.

KLJUČNE BESEDE
orožje, bojna oprema, srednji vek, pisni viri, terminologija

SUMMARY

HABENT SUA FATA GLADII, HABENT SUA FATA ARMA!
(A CONTRIBUTION TO TERMS FOR WEAPONS AND COMBAT GEAR IN WRITTEN MIDDLE AGES SOURCES FOR THE SLOVENE TERRITORY)

The author deals on the basis of archaeological finds of medieval swords with the terminology for weapons and combat gear in the medieval written sources for the Slovene space (around the years 1000-1500). In the introduction Nabergoj presents the methodological starting-points for researching weapons and combat gear, researches in Slovenia and the problems of interpretation of terms. The fundamental part of the article is the alphabetical index of 308 Latin, German and Italian expressions, collected from published and from some not published written sources. Quoted are the original expression, the Slovene translation, the source with the precise place of statement and dating. The article is to encourage systematic search, collecting and studying data on weapons and fight gear in connection and comparison with other types of sources (material, artistic). The aims of researches should be as well the functional, typological and chronological determination of objects (or terms and illustrations for them) as and above all seeking contexts in which people of different social groups and strata of the medieval society used the weapons and combat gear.

KEY WORDS
Weapons, Combat Gear, Middle Ages, Written Sources, Terminology

* Knjige imajo svojo usodo (Terentianus Maurus, De litteris, syllabis et metris, Carmen heroicum 258: *Pro captu lectoris habent sua fata libelli*) - meči in drugo orožje prav tako.

Članek je nastal s podporo fundacije *Open Society Support Foundation* oziroma njenega komiteja *Research Support Scheme* iz Prage, štipendija št. 824/1998.

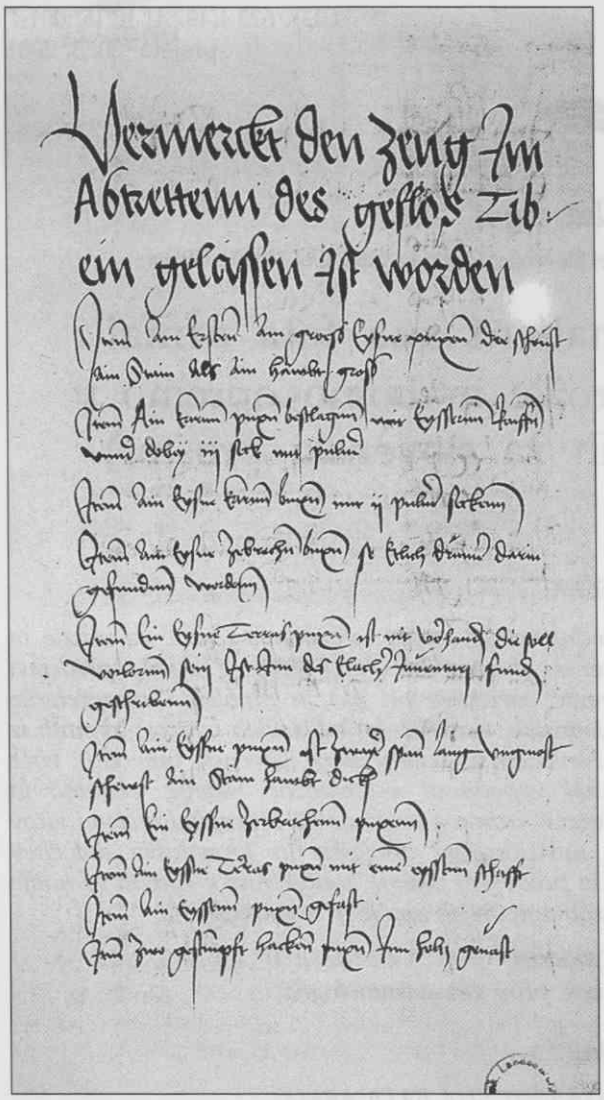

Urbar za Devin za leto 1494, str. 3: začetek seznama orožja na devinskem gradu (neobjavljeno, hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu). (foto: Marko Habič)

OD PREDMETOV K BESEDAM

Prvotni namen našega brskanja za srednjeveškimi izrazi je bil osvetliti arheološke in druge (naključne) najdbe srednjeveških mečev, ki jih v svojih zbirkah hrani Narodni muzej Slovenije, posebno najdbe iz reke Ljubljanice. Iz obdobja visokega in poznega srednjega veka oziroma od 12. do 15. stoletja jih je skupno 20, za katere poznamo natančno najdiščno lokacijo v reki ali vemo vsaj to, da izhajajo iz Ljubljanice (dveh najdenih rezil iz zgodnjega srednjega veka, datiranih v 6. stoletje, tu nismo upoštevali). Poleg teh iz omenjene reke poznamo še sedem drugih mečev, ki so v zasebni lasti, a so nam bili dostopni za dokumentiranje oziroma so bili objavljeni – vseh je torej 27.[1] V muzeju hranimo tudi sedem mečev iz tega obdobja, za katere najdiščni podatki manjkajo (z izjemo meča z Ajdovskega gradca pri Vranju nad Sevnico). V drugih javnih zbirkah v Sloveniji pa smo doslej zasledili en sam meč v Pokrajinskem muzeju v Celju, najden v reki Voglajni,[2] rezilo meča ptujskega mestnega sodnika v Pokrajinskem muzeju Ptuj[3] in en meč v Posavskem muzeju Brežice; tega so našli v strugi Save pri Krškem.[4] Tri srednjeveške meče hrani za javnost odprta zbirka Janeza J. Švajncerja v Vojnem muzeju v Logatcu.[5]

Obravnava takšnega specifičnega fonda srednjeveških najdb, ki je tu izbran le kot ponazorilo, odpira več vprašanj, tako splošnih, posebno metodoloških, kot tudi konkretnih. V primeru mečev je na podlagi njihove "notranje evidence" (oblika in funkcija meča oziroma njegovih sestavnih delov, način izdelave, znaki in napisi na meču) predmete mogoče določiti tipološko in kronološko. Podatki "zunanje evidence", pomembni za bolj celostno interpretacijo gradiva, posebno izvor, najdiščni (arheološki) kontekst in celo morebitna omemba v sočasnem pisnem viru, pa so nam žal le redko na voljo. Kako torej meče umestiti v primeren, vsaj splošen arheološki / zgodovinski okvir, če ne že kar v konkretno zgodbo? Tak okvir se nam zdi pomemben predvsem zato, ker bi bilo v njem meče kot izjemne in doslej v mnogočem prezrte najdbe morebiti mogoče interpretirati glede na zgodovinska dogajanja oziroma "procese" v obravnavanem obdobju pri nas, hkrati pa poiskati omejitve in probleme takšnih interpretacij. Predvidevamo npr., da meči kot izrazito nadregionalni predmeti s svojim izvorom v orožarskih delavnicah, kar v nekaterih primerih nakazujejo tehno-

1 Matija Žargi, kataloške enote v katalogu: Lozar Štamcar (ur.), *Gotika v Sloveniji – svet predmetov*, Narodni muzej 1995, Ljubljana 1995, str. 324 in kat. št. 2.3.11, str. 349–351 in kat. št. 3.2.43, 44, 46-50, 54; Svoljšak et al., *Novo gradivo v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani (pridobljeno v letih od 1987 do 1993)*, Varstvo spomenikov 36/94-95, Ljubljana 1997, str. 262-263 in kat. št. 66/1-3, str. 264 in kat. št. 71/2. Katalog in podrobnejša obravnava vseh mečev sta v pripravi.

2 *Vodnik po zbirkah Pokrajinskega muzeja Celje*, Celje 1983, str. 77, in Tanja Badovinac, kataloška enota v: *Grofje Celjski, katalog razstave* (ur. Rolanda Fugger Germadnik), Pokrajinski muzej Celje 1999, Celje 1999, str. 18, št. 10.

3 *Zakladi, pričevanja Ptuja in Ormoža*, katalog razstave v Ljubljani, Ljubljana 1987, str. 28-30 in 45, in Dušan Kos, *Kdor z mestom ne trpi, naj se z mestom ne krepi. Ptujski statut iz leta 1376, člen 94*, katalog razstave na Ljubljanskem gradu ob Dnevih evropske kulturne dediščine, 23. september do 10. oktober 1998, Ljubljana 1998, str. 36, št. 13.

4 Stanko Škaler, *Krško*, Varstvo spomenikov XVII-XIX/1, Ljubljana 1974, str. 171.

5 Za meč iz Murskih Črncev glej J. J. Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1992, str. 32.

loške in tipološke posebnosti ter znaki oziroma okrasje na njih, lahko dokumentirajo raznovrstne povezave in vplive na prostoru jugovzhodnih Alp in srednje Evrope ter verjetno še drugod. V določenih okoliščinah, odvisno tako od samega predmeta kot od vrste in strukture najdišč, bi morda izpričali celo zgodovinska (vojaška) dogajanja, sami na sebi pa imajo na drugačni ravni razen prvobitne funkcije tudi vlogo mnogovrstnega simbola oziroma statusnega znaka.

Kakor vse na svetu ima tudi meč, tako kot drugo orožje, svojo zgodovino. Pri tem gre predvsem za razvoj, če uporabimo to interpretativno že obremenjeno besedo. Razvoj ali bolje rečeno: spreminjanje oblike, materiala, funkcije, pomena, vrednotenja v vsakokratni družbi, kulturi, civilizaciji oziroma v določenem prostoru in času. Torej nas ne zanima samo izrazje, temveč posebno konteksti: v prvi vrsti tisti, v katerih se pojavljajo meči, a prav tako tisti, v katerih najdemo drugo orožje oziroma bojno opremo. Ti konteksti segajo od posameznikovega enkratnega dejanja, ko je npr. pridobil meč, ali premoženjskega stanja, ko je umrl in med drugim zapustil svoje orožje, do količinskega stanja in razporeditve orožja na kakem gradu, kakor je zapisano v inventarnem zapisku ali urbarju. Odražajo lahko kompleksne pojave in strukture srednjeveškega življenja, npr. trgovino, ki jo dokumentirajo mitninski ceniki, pravne norme ali navade, denimo ob blagoslavljanju orožja, ali celo mentaliteto, kakor povedo zagovori. Konteksti imajo svoj splošnejši okvir: srednjeveško družbo, viteško kulturo, krščansko civilizacijo - ožje na Slovenskem oziroma historično v tedanjih slovenskih deželah, širše v nemškem cesarstvu, na jadranskem prostoru pod vplivom Benetk in drugod v Evropi. Kako pomenljivi so, če jih skušamo povezati s konkretnimi predmeti – arheološkimi in drugimi najdbami ter podatki o njih?

Na Slovenskem skorajda nimamo študij, ki bi sistematično obravnavale meče in drugo orožje oziroma bojno opremo iz obdobja srednjega veka, ne z zgodovinskega (ali "kulturnozgodovinskega" oziroma umetnostnozgodovinskega), še manj z arheološkega vidika – vsaj glede tipologije in kronologije, kaj šele da bi npr. z geofizikalnimi meritvami in sistematičnimi terenskimi pregledi arheološko raziskovali prizorišče kake srednjeveške bitke ali "življenjski prostor" izbranega srednjeveškega gradu. Enako velja za vojno in vojaško zgodovino našega ozemlja v tej dobi, od katere so se zgodovinarji še največ ukvarjali z viteškimi redovi.[6] To je posledica dosedanjega prav majhnega (premajhnega!) zanimanja različnih strok, posebno zgodovine, umetnostne zgodovine, arheologije in tudi muzealcev nasploh za skupek tem, ki bi jih lahko splošno označili kot *militaria*. Med poglavitnimi razlogi za to so: zanemarjanje zgodovine plemstva, s tem pa tudi vojaštva, vojn in orožja, posebno s strani zgodovinarjev; nesistematično in tradicionalno nesprejeto ukvarjanje arheologov z obdobji po zgodnjem srednjem veku oziroma po 11. stoletju (predvsem zaradi teoretsko in metodološko zgrešene delitve preteklosti na "arheološka" in "nearheološka" obdobja); parcialna obravnava srednjeveških gradov in druge utrdbene arhitekture, večinoma le z vidika umetnostne zgodovine in arhitekture; nezanimanje strok za tovrstno materialno kulturo, kakor jo dokumentirajo različni viri (materialni, pisni, likovni); pomanjkanje sodelovanja na tem zelo interdisciplinarnem področju raziskav. Ni odveč pripomniti, da je slovensko ozemlje v tujih preglednih in specialnih študijah ter bibliografijah o orožju in bojni opremi v srednjem veku skoraj popolna bela lisa – kljub bogati in pogosto nadregionalno pomembni zgodovini, če omenimo samo grofe Celjske in nekatere druge pomembne fevdalne rodbine, posebno Spanheime, Andeške, Višnjegorske, Turjaške, Ortenburžane in gospode Ptujske.

Izjemi v obravnavah orožja sta dve deli Ferdinanda Tancika, ki se je kot kustos v Narodnem muzeju pri nas doslej edini resno ukvarjal s srednjeveškim orožjem: v razstavnem katalogu iz leta 1971 o orožju in bojni opremi od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja in v študiji iz leta 1966 o orožju na škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja; študija o topništvu je ostala le v

6 O viteških redovih pri nas (malteški red, nemški viteški red, verjetno templarji) glej literaturo J. Mlinariča, D. Kosa in M. Kosija, citirano v *Enciklopediji Slovenije* 14, Ljubljana 2000, geslo *Viteški red* (avtor Miha Kosi). Vojaški vidik v sklopu mobilnosti in komunikacij v srednjem veku je odlično predstavljen v knjigi Miha Kosija *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Zbirka ZRC 20, Ljubljana 1998, str. 73-91 in 100-102. O dobi križarskih vojn, predvsem o romarjih in križarjih s slovenskega ozemlja ter o viteških redovih pri nas glej Miha Kosi, *The Age of the Crusades in the Southeast of the Empire (between the Alps and the Adriatic)*, Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. The Crusades and the Military Orders, Budapest 2001 (v tisku). O vojaški aktivnosti plemstva kot dejavniku plemiškega karierizma v poznem srednjem veku glej Dušan Kos, *Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierizem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku*, Časopis za zgodovino in narodopisje 66, n. v. 31, 2. zv., Maribor 1995, str. 207-235. O turnirjih v poznem srednjem veku in še v 16. stoletju glej Dušan Kos, *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov*, Ljubljana 1997. Kot edino pregledno delo, ki obravnava tudi srednji vek, sicer poljudno napisano in večinoma brez potrebnega kritičnega aparata (navedbe virov!), lahko velja citirana knjiga J. J. Švajncerja (Švajncer 1992).

rokopisu.[7] Naslednji prikaz poznosrednjeveškega orožja je za razstavni katalog Narodnega muzeja *Gotika na Slovenskem – svet predmetov* iz leta 1995 napisal Matija Žargi.[8] O opremi in orožju na turnirjih do začetka 16. stoletja je nazadnje pisal Dušan Kos v zvezi s turnirsko knjigo Gašperja Lambergerja.[9] Veliko zanimivih podatkov o orožju in bojni opremi v drugi polovici 15. in predvsem v 16. stoletju pa najdemo v knjigi Vaska Simonitija o vojaški organizaciji na Slovenskem v 16. stoletju: v okviru predstavitve vojaške in obrambne organizacije slovenskih pokrajin v obdobju najmočnejših turških vpadov med drugim obravnava oborožitev, ki so jo predpisovali obrambni redi za kmečki vpoklic pešcev od prve polovice 15. stoletja naprej, tisto, ki so jo imeli najemniki (konjeniki in pešci), in tisto, ki jo je premogla plemiška konjenica. Vendar pa je natančnih (originalnih) navedb samih predmetov oziroma izrazov zanje, vzetih iz arhivskega gradiva za 15. stoletje, zelo malo, oziroma so izrazi poslovenjeni in jih zato nismo mogli uporabiti v našem seznamu v tem članku.[10]

Od zgodnjesrednjeveških arheoloških najdb orožja in bojne opreme, za katera sicer v tem prispevku nismo iskali sočasnih pisnih virov, pa le omenjamo langobardske najdbe iz 6. stoletja z grobišč v Solkanu[11] in Biljah[12] v Vipavski dolini ter na Lajhu v Kranju,[13] predmete iz Ljubljanice, uvrščene v "karolinški horizont" (8. in 9. stoletje),[14] orožje in konjsko opravo iz tako imenovanega sebenjskega zaklada iz Zasipa pri Bledu (datiranega v čas okoli leta 820)[15] ter bogate primerke vojaške opreme in konjske oprave iz staroslovanske dobe z Gradišča nad Bašljem pri Preddvoru.[16]

Viteški lirik Ostrovrški (Von Scharpfenberg) v dvoboju, miniatura iz Manessejevega kodeksa, 14. stoletje (po objavi: I. Walter (ur.) Codex Manesse. Die Miniaturen der Grossen Heidelberger Liederhandschrift, Frankfurt am Main 1989).

Za obdobje novega veka razen Tancikovega kataloga iz leta 1971 navedimo zbirko orožja iz Posavskega muzeja v Brežicah (katalog iz leta 1995)[17] ter oktobra 1999 prenovljeno zbirko orožja v Pokrajinskem muzeju Ptuj na ptujskem gradu, kjer pa, tako kot v Brežicah, hranijo tudi nekaj primerkov iz poznega srednjega veka (katalog iz leta 1999).[18] Čeprav smo se v našem pregledu izrazov in virov zanje načelno omejili na (visoki in pozni) srednji vek oziroma postavili zgornjo kronološko mejo približno v leto 1500, je treba z vidika preučevanja srednjeveškega orožja in bojne opreme poudariti nujnost poznavanja novoveške oboro-

7 Ferdinand Tancik, *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja*, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1971; isti, *Orožje v škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja*, Loški razgledi 13, Škofja Loka 1966, str. 44-66; isti, *Topništvo in njegov razvoj v Sloveniji* (rokopis).

8 Lozar Štamcar (ur.) 1995 (kot v op. 1); za orožje in zaščitno opremo razen kataloškega dela glej članek Matija Žargija, *Srednji vek – "druga železna doba"*, prav tam, str. 175-185.

9 Kos 1997, posebno str. 93-104.

10 Vasko Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991.

11 Timotej Knific in Drago Svoljšak, *Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nova Gorica)*, Arheološki vestnik 35, Ljubljana 1984, str. 277-292.

12 Nada Osmuk, *Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini*, Arheološki vestnik 29, Ljubljana 1978, str. 464-474.

13 Timotej Knific, *Vojščaki iz mesta Karnija*, Kranjski zbornik 1995, Kranj 1995, str. 23-40.

14 Polona Bitenc in Timotej Knific, *Arheološko najdišče Ljubljanica*, Argo 40/2, Ljubljana 1997, str. 19-32, posebno str. 22.

15 Andrej Pleterski, *Sebenjski zaklad*, Arheološki vestnik 38, Ljubljana 1987, str. 237-330.

16 Timotej Knific, *Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem*, Preddvor v času in prostoru. Zbornik Občine Preddvor, 1999, Preddvor 1999, str. 55-67. Prim. tudi katalog razstave *Od Rimljanov do Slovanov. Prebivalci na slovenskem ozemlju med 5. in 10. stoletjem*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2000 (v tisku).

17 Vlasta Dejak, *Orožje iz Posavskega muzeja*, razstavni katalog, Brežice 1995. Vendar je bilo precej orožja že pred leti izposojenega iz Narodnega muzeja v Ljubljani in po razstavi tja tudi vrnjenega.

18 Marjeta Ciglenečki in Polona Selinšek, *Zbirka orožja na ptujskem gradu*, razstavni katalog, Ptuj 1999; prim. tudi Ferdinand Tancik, *Bojna oprema in orožje v zbirki militarij Pokrajinskega muzeja v Ptuju*, Ptujski zbornik IV, Maribor 1975, str. 351-354.

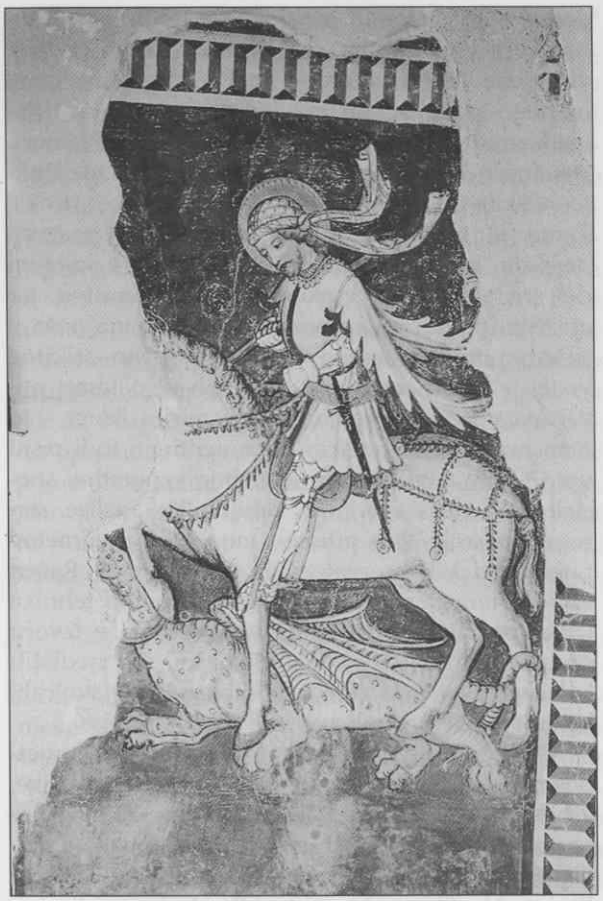

Sv. Jurij na konju, starejša beljaška delavnica, ok. 1430, freska iz cerkve sv. Kancijana v Selu nad Žirovnico (po objavi: J. Balažic et al., Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, kat. št. 139)

žitve in primerjanja obeh obdobij – zaradi tehničnega razvoja orožja, tako hladnega kot strelnega, ter zaradi sprememb v načinih, taktiki in teoriji vojskovanja v tedanji Evropi.[19]

V temeljnem delu članka smo skušali zbrati čimveč dokumentarnega gradiva, ki omenja orožje in bojno opremo v srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor. Viri so raznovrstni in jih lahko razdelimo na več skupin: 1. listine, zlasti inventarji in testamenti; 2. urbarji in fevdne knjige; 3. notarske, vicedominske, računske, mitninske knjige; 4. mestni statuti; 5. kronike, popotni dnevniki, biografije, spomini; 6. beležnice; 7. glosarji. V njih pa najdemo zelo različne vrste dokumentov, v katerih se pojavljajo orožje, izdelovalci orožja, vojaki itd., ali samo omembe orožja. Med brskanjem po literaturi smo odkrili kak izraz še v drugačnih virih: tak specifičen primer je npr. *meč* v drugem od znamenitih brižinskih spomenikov.[20] V naslovu napovedano temo smo dopolnili z nekaterimi izrazi za poklice, službe (funkcije) in splošne pojme v zvezi z orožjem in vojaštvom. Objavljenim virom smo dodali še nekaj omemb iz doslej neobjavljenega arhivskega gradiva. Skupno 308 izrazov smo razvrstili po abecedi ter navedli enega ali več slovenskih izrazov oziroma opisov (funkcije) in vir. Seznam ni in ne more biti popoln. Razlogi za to so v prvi vrsti razpršenost omemb v različnih vrstah pisnih virov, nepregled(a)nost arhivskega gradiva, za katero skoraj ni izdelanih uporabnih tematskih indeksov, a tudi pomanjkanje nekaterih temeljnih oziroma preglednih študij, začenši s terminologijo. Vendar gre večinoma – in posebej v primeru mečev - za obrobne omembe, ki lahko ponazorijo obravnavano dobo oziroma snov, natančnejših primerjav in splošnejših sklepanj pa ne dopuščajo. Ta skromnost podatkov kot posledica slabe, naključne ohranjenosti virov in s tem maloštevilnosti arhivskega gradiva seveda nikakor ne kaže na nepomembnost mečev in drugega orožja v srednjeveški družbi. Eden izmed vzrokov zanjo – vsaj v poznem srednjem veku - je morebiti neobstoj ali neprekrivanje "arhivske službe" na Kranjskem (in enako v nekaterih drugih slovenskih deželah) z državno oziroma v našem primeru deželno vojaško organizacijo, ta pa je vključevala tudi proizvodnjo orožja, distribucijo in trgovino z orožjem, npr. oskrbo orožarn in njihovo produkcijo. Vicedomski arhiv (urad za Kranjsko) v svojem fondu *publico politica* premore gradivo šele za 16. stoletje in dalje, npr. o orožarjih, orožarnah in njihovih inventarjih od leta 1518 naprej. Podobno arhiv Kranjskih deželnih stanov (od 1493 do 1861), ki zajema različno gradivo, npr. o izvozu in uvozu orožja, vojaški opremi, o cesarski (deželnoknežji) orožarni v Ljubljani, kontrabandu... Šele z reorganizacijo javne uprave na Kranjskem in sploh v habsburški Avstriji ob koncu 15. stoletja je namreč država začela nadzirati in sistematično zbirati arhivsko gradivo o nekaterih tako vitalnih področjih in dejavnostih, kot sta vojska in orožarstvo. Vse to je izhajalo iz družbenih in političnih razmer tistega časa v Evropi, ko so krščanske dežele vse bolj ogrožali Turki in se je na njihovi jugovzhodni meji, predvsem na Hrvaškem, postopno oblikovala Vojna krajina.[21]

Sedanje poznavanje virov in problematike nam še ne dovoljuje podrobnejše opredelitve izrazov,

19 Prim. Ferdinand Tancik, *Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650*, Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov, Situla 13, Ljubljana 1973, str. 69-92.

20 France Bernik et al., *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*, Monumenta Slovenica 3, Ljubljana 1992, str. 76 in 92.

21 Za naše dežele glej temeljno, že omenjeno študijo Vaska Simonitija (Simoniti 1991). Za "turško obdobje" pri nas glej npr. še Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1996.

analize posameznih skupin izrazov (glede na izvorno območje virov, obdobje, uporabljeni jezik ali npr. vrsto orožja) in primerjav, posebno z materialnimi preostanki. Zavedamo se težav v iskanju in interpretaciji odnosov med besedo in opisano stvarjo, kakor tudi v samem jezikovnem označevanju in prostorski razširjenosti izrazov – tipični terminološki problemi izhajajo iz pomanjkljivih interpretacij, iz ne dovolj pojasnjenih srednjeveških izrazov brez upoštevanja regionalnih in časovnih različic.[22] Za orožje na drogu je npr. pregled pisnih virov v Italiji pokazal, da je bilo tudi v času uporabe izrazov poimenovanje pogosto splošno, natančno pa samo za nekatere tipe tega orožja. V bistvu je bilo več vrst orožja na drogu, kot pa je bilo navedenih poimenovanj zanje v dokumentih.[23] V komentarju, ki sledi seznamu, smo za primer omenjenih problemov vzeli izraz *runconus*.

Prispevek naj vzpodbudi nadaljnje (sistematično) iskanje, zbiranje in preučevanje teh podatkov, vsekakor v povezavi oziroma primerjalno z drugimi, komplementarnimi vrstami virov, ki jih je prav tako treba začeti sistematično iskati, zbirati, urejati, objavljati in preučevati. To velja v prvi vrsti za materialne vire, ki so zelo raznovrstni in jih je odkritih vedno več, a zanje razen že omenjenih izjem še nimamo izdelanih niti kataloških pregledov gradiva iz muzejskih in drugih zbirk, npr. z gradov, pogosto pa zanje manjkata tudi urejen depojski in razstavni prostor. Ob tem je smiselno opozoriti na potrebo po načrtnih in sistematičnih arheoloških raziskavah izbranih srednjeveških najdišč, v prvi vrsti gradov, prav z vidika pridobivanja novih primerkov orožja in bojne opreme. To praviloma niso odlični, sijoči, v celoti ohranjeni predmeti, kakršne občudujemo v znamenitih muzejskih zbirkah in orožarnah po svetu, so pa zato ostanki starega orožja in bojne opreme iz preverjenih arheoloških kontekstov nekega najdišča: dragoceni so, ker jih lahko natančneje datiramo, ugotavljamo podrobnosti o njihovi uporabi in morebiti izdelavi, jih vrednotimo v njihovem arheološkem in splošnem kulturnozgodovinskem okviru.[24]

Tuje izkušnje kažejo, da morajo biti raziskave zgodovine srednjeveškega orožja in bojne opreme nujno interdisciplinarne in zasnovane na hkratni uporabi tako arheoloških kot tudi ikonografskih in pisnih virov, kar je najbolje izvedljivo s timskim delom specializiranih raziskovalcev. Obravnava tematike z vidika samo ene stroke in le na podlagi virov ene vrste nedvomno vodi k nasprotujočim si in pogosto napačnim rezultatom, tako zaradi neenakomerne ohranjenosti in različne pričevalnosti posameznih vrst virov, kakor tudi zaradi različnih teoretskih in metodoloških izhodišč neke stroke. Temu je treba dodati še dve sorodni področji raziskav, in sicer lov in lovsko orožje kot sestavni del srednjeveškega vsakdana, zlasti plemstva, ter oblačilno kulturo posamezne dobe oziroma nošo v širšem pomenu besede: obleka, posebno zaščitne vrste, je bila v nekaterih primerih zelo tesno povezana z bojno opremo, npr. šlemi in oklepi – to nam razen ikonografskih dokumentirajo tudi pisni viri.[25] Prav tako pa so pomembne vzporedne specialistične raziskave, npr. tehnološke analize starega orožja, ki so v primeru muzejskih predmetov pogosto del konservatorskih postopkov.[26] Razen svojega temeljnega pomena za zgodovino tehnike lahko pomagajo odgovoriti na vprašanja o izvoru predmetov (uvoženo ali domače), o središčih izdelave in morda celo o posameznih delavnicah, kakor smo že omenili ravno v zvezi z meči.[27]

Opozorimo naj tudi na različne likovne (umetnostnozgodovinske) vire, npr. freske, plastike, grbe, pečate in drugo, sicer pri nas zelo redko ohranjeno gradivo (od nagrobnikov poznamo le tistega z groba Friderika Ptujskega iz leta 1440 na Ptuju). Na Slovenskem sta bila doslej zgolj pregledno obravnavana le orožje in bojna oprema na poznosrednjeveških freskah, in sicer v okviru likovnih upodobitev predmetov premične kulturne dediščine oziroma materialne kulture v gotskem stenskem slikarstvu.[28] Na izhodišču, da likovne upodobitve lahko pomagajo pri kontekstualizaciji in datiranju orožja in bojne opreme ali ju celo omogočajo, temelji mnogo tipoloških in posebno kronoloških opredelitev tovrstnih predmetov v stari in sodobni (tuji) strokovni literaturi. Vzrok temu je po eni strani pomanjkanje primarnih virov, posebno arheoloških, in seveda primernih arheoloških kontekstov, po drugi strani moč umet-

22 Prim. Harry Kühnel (ur.), *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, Kröners Taschenausgabe Band 453, Stuttgart 1992.

23 Mario Troso, *Le armi in asta. Delle fanterie europee (1000-1500). Con uno studio esemplificativo delle coeve tattiche di combattimento e techniche di impiego e una trattazione dettagliata su Roncole, Ronche, Ronconi*, Novara 1988, str. 283.

24 Prim. Andrzej Nadolski (ur.), *Uzbrojenie w Polsce sredniowiecznej 1350-1450*, Lódz 1990, str. 480-481.

25 Prim. prav tam. Pri nas se z nošo v povezavi z orožjem in bojno opremo stroka ni ukvarjala; prim. Angelos Baš, *Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*, Ljubljana 1970, str. 5.

26 Za srednjeveške meče in drugo orožje prim. npr. Zoran Milič in Jana Šubic Prislan, *Uporaba rentgenskih žarkov v arheologiji in arheološki konservaciji*, Argo 40/2, Ljubljana 1997, str. 91-104.

27 Prim. Nadolski 1990, str. 468.

28 Jasna Horvat, *Gotsko stensko slikarstvo – vir za materialno kulturo*, v: Gotika v Sloveniji – svet predmetov (ur. M. Lozar Štamcar), katalog razstave Narodnega muzeja, Ljubljana 1995, str. 137-155, posebno 149 in 151; ista, *Likovne upodobitve predmetov premične kulturne dediščine (obdobje poznega srednjega veka)*, tipkopisna doktorska disertacija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1998, posebno str. 90-117 in 224-239.

nostnozgodovinske oziroma "kulturnozgodovinske" paradigme v raziskovanju orožja. Poglavitni problem je vprašljiva *realnost* upodobitev. Te vire je torej v raznovrstnih primerjavah treba obravnavati previdno, tako kot vsako drugo vrsto virov, pridobljenih in preučevanih s specifično metodologijo in cilji neke stroke. Pravi predmet in cilj prihodnjih raziskav naj ne bodo samo konkreten primerek orožja ter njegova funkcionalna, tipološka in kronološka določitev (ali izraz zanj in upodobitev), ampak prek kontekstov, v katerih se predmet pojavlja, tudi in predvsem ljudje različnih družbenih skupin in slojev, v srednjem veku na tak ali drugačen način povezani z orožjem in bojno opremo, z vojaštvom in bojevanjem. To so bile pomembne strani življenja posameznika in družbe, zato jih v veliki knjigi zgodovine srednjega veka ne smemo prezreti – na svoj način jih označujejo izrazi iz tedanjih pisnih virov.

SEZNAM IZRAZOV

Izhodišče za naš seznam je bil leksikon srednjeveške latinščine za območje nekdanje Jugoslavije iz let 1973 in 1978 (po uredniku znan kot "Kostrenčićev"), v katerem je zbrana večina izbranega besedišča iz pisnih virov na to temo.[29] Ob pomoči indeksov in nato glavnega dela leksikona smo poiskali objavljene srednjeveške pisne vire, ki se nanašajo na slovenski prostor in vsebujejo omembe orožja oziroma bojne opreme. Indeksi skupin izrazov so: *Arma et vestimenta militum*; *Machinae bellicae et earum partes*; *Militaria*.[30] Razen latinskih smo upoštevali tudi izraze v drugih jezikih, to je nemščini in italijanščini. S tem se je seznam, ki naj bi prvotno zajemal le latinske besede, razširil in je podoba raznovrstnosti orožja oziroma bojne opreme, zapisane v srednjeveških pisnih virih, postala podrobnejša. Dodali smo izraze in podatke še iz različnih drugih publikacij, tako iz objav virov kakor iz posamičnih študij in člankov, v katerih pa smo tovrstne izraze pogosto našli povsem naključno, v zvezi z drugimi temami. Nekaj podatkov smo dobili v neobjavljenih virih. Seznam smo načelno uredili po abecedi: z velikimi črkami smo navedli izraz, nato z malimi spol (z okrajšavami: m. = masculinum, f. = femininum, n. = neutrum, sg. = singular, pl. = plural), vir oziroma avtorja objave (s številko dokumenta, s stranjo in vrstico, kjer je bilo mogoče; za kratice glej seznam virov) in datacijo (kurzivno v oklepaju). Zaradi preglednosti smo različice izrazov združili oziroma nanje opozorili s kazalko ("gl." = glej).

Seznam:

ARCERIUS, m. – lokostrelec;
1. Bianchi 1844, str. 369/10, 369/14 *(1319).*

ARCUS, m. – lok;
1. CP 1924, št. 142, str. 196/35 *(1273);*
2. Zahn Codex 36, str. 122/29 *(1315);* str. 149/9 *(1321).*

ARIMANNUS, m. – vojak, ki je od kralja ali cesarja dobil posest in zato kot nižji vazal opravlja vojaško službo; svobodnjak;
1. Schumi I/2, št. 290, str. 226/29 *(1261).*

ARMA, n. pl. – orožje, bojna oprema; (splošen, v srednjeveških virih pogost izraz*).*

ARMA CAPITIS, n. pl. – šlem;
1. Stat. Pirani, str. 6/21, 56/11 in 14 *(1307).*

ARMATA, f. – orožje *(in armata* – v orožju, oborožen?);
1. CP 1935, št. 214, str. 228/25 *(1350).*

ARMAMENTA, n. pl. – orožje;
1. Stanonik 1973, str. 16, št. 207 *(1. polovica 14. stoletja*).

ARMATUS, m. – oboroženec; vojak;
1. Bianchi 1844, str. 368/11, 369/14 *(1319).*

ARMBROST, ARMBRUST, f. – samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 148/23 *(1321);*
2. Blaznik Urbarji, str. 274/8 *(1396/97);*
3. Štih 1994, str. 212 *(1358, sredi 14. stoletja);*
4. Kos 1954, str. 132 *(1398).*

ARMLEDER, n. - usnjen ščitnik za podlaktnico; podlakt(ič)ni ščitnik;
1. Zahn Codex 36, str. 146/29, 147/29 *(1321).*

ASTA, f. – kopje;
1. Stat. Pirani, str. 64/5 *(1307).*

BALESTA, BALISTA, BALISTRA, f. - samostrel; lučalnica za puščice;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/11 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262);* št. 142, str. 196/35 *(1273);*
2. Zahn Codex 36, str. 122/24, 122/29, 122/36, 123/30 *(1315);* str. 143/31, 143/36, 143/37, 143/38, 144/7 *(1318);* str. 147/37, 148/24, 148/34, 149/7 *(1321);*
3. Mihelič 1985, str. 84 in 112-113 *(1328, 1335);*
4. Stat. Pirani, str. 195/28 *(1358);*
5. Joppi 1891, št. CCLXXVII, str. 7/12 *(1372);*
6. Šumrada 1987, str. 315 *(1399);*
7. Vale 1943, str. 157/10-13 in str. 166/1 *(1485).*

BALESTERIUS, BALESTRERIUS, BALISTARIUS, BALISTER, BALISTERIUS, BALISTRERIUS, BALLISTARIUS, m. – "lahki konjenik", "strelec" (vojak s samostrelom), "samostrelec", "lokostrelec"[31]; samostrelar, izdelovalec samostrelov (lučalnic);

---

29 *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Vol. I (A-K), red. Marko Kostrenčić, Zagrabiae 1973, in Vol. II (L-Z), red. Marko Kostrenčić, Zagrabiae 1978. Od Slovencev so pri izdaji sodelovali Milko Kos in Milan Grošelj kot člana uredniškega odbora ter Pavle Blaznik in Božo Otorepec kot sodelavca.

30 Kostrenčić 1973, str. 1307-1308, 1316, 1321-1322.

31 Tak prevod v: Janez Šumrada, *Šteberški in njihova posest v srednjem veku,* v: Notranjski listi III, Cerknica 1986, str. 48.

1. Zahn Codex 36, str. 130/33 in str. 143/38 *(1318)*[32];
2. Bianchi 1844, str. 368/19, 368/21, 368/24, 369/6 *(1319)*;
3. Štih 1994, str. 212 *(1327)*;
4. Otorepec 1995, št. 676, str. 140/6 *(1333)*;
5. Zahn 1877, str. 322 *(1335)*;
6. GZL IX, št. 22 a/20 *(1346)*.

BARBUTA, f. – vrsta (italijanske) kotlaste avbe;
1. Peršič 1999, str. 109, op. 593 *(1392)*; str. 110, op. 605 *(1393)*.[33]

BLIDA, f. – metalni stroj (katapult);
1. CDI, Anno 1268 *(1268)*.

BOMBARDA, f. – vrsta topa; kamnomet;
1. MHDC XI, št. 64, str. 31/4, 31/13 *(1425)*.

BRAÇALE, n. - oklep za roko;
1. Stat. Pirani, str. 6/21, 56/12 in 14 *(1307)*.[34]

BRUSTLEDER, n. - usnjen prsni oklep, naprsnik;
1. Zahn Codex 36, str. 144/6 *(1318)*; str. 147/36 *(1321)*.

BUCHSE, f. – top;
1. Krones 1883, str. 142/23, 143/1, 143/6, 143/7 *(1437-1443)*.

CALCAR, n. – ostroga;
1. Zahn Codex 36, str. 144/18 *(1318)*.

CANEUAÇO, m. – vrsta orožja;
1. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 *(1283)*.

CAPELUS, m. – vrsta čelade (šlema);
1. CP 1924, št. 108, str. 147/12 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262)*;
2. Mihelič 1985, str. 84 in 112-113 *(ok. 1280-1340)*.[35]

CAPILINA, f. - vrsta čelade (šlema);[36]
1. CP 1924, št. 108, str. 147/12 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262)*;
2. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340)*.

CAPITANEUS, m. - (dominii praefectus) - poglavar gospostva; glavar;
1. Blaznik Urbarji, str. 130/24, 25 *(1291)*; str. 180/23, 24, str. 279/3 *(1438)*.

CASSIDA, f. – šlem;
1. Zahn Codex 36, str. 147/34 *(1321)*.

CATAPULTA, f. – metalni stroj, katapult(a); izstrelek za metalni stroj?;
1. Zahn Codex 36, str. 148/23 *(1321)*.[37]

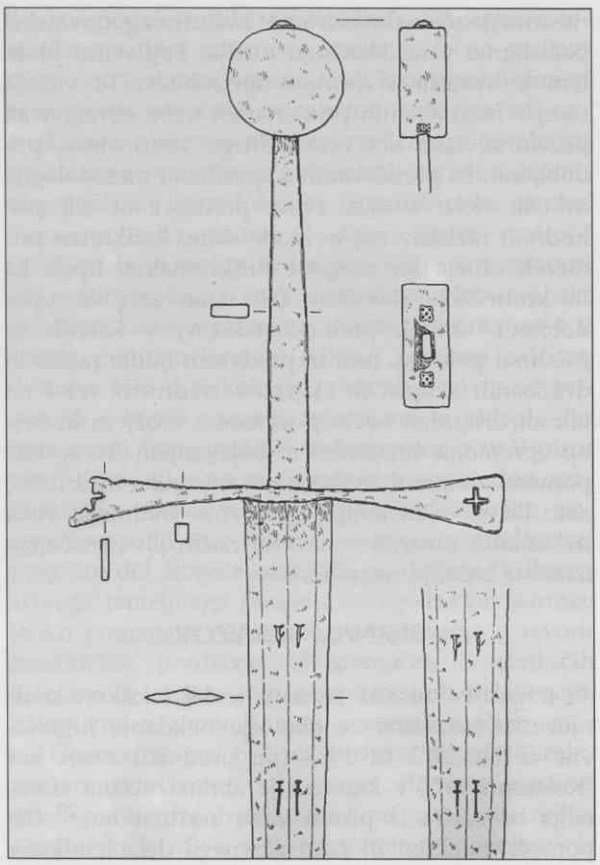

Meč iz Ljubljanice, začetek 15. stoletja
(hrani Narodni muzej Slovenije)
(risba: Ida Murgelj, foto: Marko Habič)

CERF, CERFER, CERIF, m. (?) - tetiva (za lok ali samostrel); gl. še GEZERFE in ZERF!
1. Zahn Codex 36, str. 122/29 *(1315)*; str. 147/30 in 31 *(1321)*.[38]

ÇETAROLUS, m. - vrsta orožja, kopje, puščica;
1. Stat. Insulae, str. 374/27 *(1360)*.

CHETENHANTSCHUOCH, m. - rokavica iz železne žice; verižna rokavica;
1. Zahn Codex 36, str. 147/23 *(1321)*.

CHNIELING, m. - oklep za kolena; kolenski ščitnik;
1. Zahn Codex 36, str. 147/29 *(1321)*.

CHRAEPARMBRUST, m. - vrsta samostrela; kavljasti samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 146/21 *(1321)*.

CHRAEPIGEV (BALISTA), f. – kavljast (samostrel);
1. Zahn Codex 36, str. 148/34 *(1321)*.

32 Očitno sta tu mišljena samostrelarja (izdelovalca samostrelov): *Primo Fridlino balisterio pro x balistis comparatis x marcas super Epiphanyam...; item de Friderico balisterio empte sunt balista wagarmbrust et due vberchraepigev et stegraifarmbrust vii* (prim. Kostrenčić 1973, str. 95, geslo *balistarius*).

33 Pravilno poimenovanje za to italijansko obliko kotlaste avbe po H. Kühnelu je sicer *celata* (prim. Kühnel 1992, str. 22), glede na *Glossarium armorum. Arma defensiva* (Edizione italiana: Armi difensive, avtor Lionello Boccia), Graz 1972, str. 15 in T. 36:1,2, ter str. 16 in T. 41, pa se *barbuta* in *celata* lahko precej razlikujeta. Peršič je izraz prevedel kot "del oklepa".

34 Prim. Mihelič 1985, str. 84.

35 Natančne navedbe vira (dokumenta) in s tem datacije ni, zato je tu in še pri nekaterih drugih geslih v seznamu naveden le splošen časovni okvir.

36 Prim. *Glossarium armorum. Arma defensiva* (Edizione italiana...), Graz 1972, str. 16 in T. 43:3 *(cappelina)*.

37 Navedbo *catapulte duo milia ad stegraif armbrust* Stopar 1998, str. 131, netočno prevede kot "dva bojna katapulta kot stremenska samostrela". Bolj smiselno "2000 izstrelkov za stremenski samostrel"?!

38 Izraz *cerif* (Zahn Codex 36, str. 147/30) je Stopar 1998, str. 130, prevedel kot "jermen", enako izraz *zerf* (Zahn Codex 36, str. 148/25; Stopar 1998, str. 131), *cerfer* in *gezerfe* pa pač kot "tetive" (Stopar 1998, str. 121 in 125).

CHRAP, m. – ročno napenjalo (krap) za samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 123/5 *(1315);* str. 144/28.
CHRIEG, m. – vojna (splošen, pogost izraz);
1. GZS, 21. XII. 1363 *(1363);*
2. Štih 1994, str. 214, op. 66 *(1368).*
CICA, f. – v palici vloženo šilo ali nož oziroma oprema za napenjalno klop (za napenjanje tetiv na samostrelni lok);
1. Zahn Codex 36, str. 122/31 *(1315).*
CILPIDUS, m. – ščit; gl. še CLIPIDUS!
1. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 *(1283).*
CINTORIU(M), n.- pas (oprtnica);
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 164 *(1. polovica 14. stoletja).*
CIROTECA, CIROTHECA, CYROTECA, CYROTHECA, f. – verižna oklepna rokavica;
1. Zahn Codex 36, str. 123/19 *(1315);* str. 144/13 *(1318);* str. 146/30 *(1321);*
2. CDI, 20. V. 1359 *(1359).*
CLAUCUM (n.) (AD MACHINAS) – vzvod za bojni stroj (katapult);
1. Zahn Codex 36, str. 148/2 *(1321).*
CLAUIS (BALISTARIA), CLAVIS (BALISTE), f. – (samostrelna) opora, (samostrelni) kavelj;[39]
1. Zahn Codex 36, str. 143/31 *(1318).*
CLIPEOLUS, m. – mali ščit?; grb?;
1. GZL III, št. 53 b/9 *(1439).*
CLIPEUS, m. – postavljalni ščit, velika paveza; klipeja (velik ščit); okrogel ščit;
1. Zahn Codex 36, str. 122/27 *(1315);* str. 143/33, 144/2, 144/14 *(1318);* str. 147/27 *(1321).*
CLIPIDUS, m. – ščit; gl. še CILPIDUS!
1. Mihelič 1984, str. 43, št. 210 *(1283);*
2. Mihelič 1986, str. 172-173, št. 631 *(1288);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*
COLARIUM, n. – zaščitni ovratnik (del oklepa); ovratni oklep; gl. še GOLARUM!
1. CP 1924, št. 108, str. 147/11 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262).*[40]
COMESTABELERIA, f. - služba vojaškega poveljnika;
1. CDI, 10. IV. 1490 *(1490).*
COMISTABILIS, CONESTABILIS, m. - (praefectus militum) - vojaški poveljnik;
1. CP 1924, št. 185, str. 247/7 *(1285);*
2. Stat. Justinopolis, str. 100/4 *(12.-15. stoletje).*
COMMELITO, m. - (za: commilito) - vojak spremljevalec;
1. Stat. Justinopolis, str. 201/31 *(1494).*
CORACIA, CORAÇIA, f. – oklep; gl. še CORAZINA, CURACINA!
1. CP 1934, št. 131, str. 158/25 *(1337);*
2. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340);*
3. Peršič 1999, str. 109, op. 600 *(1393).*
CORAÇINUS, m. – oklepar;
1. Mihelič 1985, str. 85 *(1339).*
CORAZINA, CURACINA, f. – oklep; gl. še CORACIA, CORAÇIA!
1. Joppi 1891, št. CCLXXVII, str. 7/12 *(1372);*
2. Peršič 1999, str. 109, op. 603 *(1393).*
CORETUS, m. - prsni ščitnik, prsni oklep;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/10 *(1262);*[41]
2. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*
CORTINA, f. (?) – šlemno pregrinjalo;
1. Zahn Codex 36, str. 143/14 *(1318);* str. 145/16 *(1321).*
CROCHUS, m. – napenjalnik za samostrel;
1. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*
CRUCIATA, f. - križarska vojna;
1. Theiner 427/46 *(1457).*
CRUCIFERATUS, m. - vojak, označen s križem; redovnik, označen s križem; križar;
1. CP 1934, št. 144, str. 177/23 *(1339).*[42]
CULTELLUS, m. – nož, nožič; bodalo; gl. še CUTELLUS!
1. Stat. Pirani, str. 42/4 *(1307);*[43]
2. Zahn Codex 36, str. 142/38 *(1318);* str. 145/1, 145/3, 145/4 *(1321);*
3. CP 1931, št. 38, str. 90/8 *(1320).*[44]
CUSPIS (-itis), f. (za: cuspis, -idis) - kopje;
1. Zahn Codex 36, str. 144/29 *(1318);* str. 149/5 *(1321).*
CUSTOS, m. – stražar, čuvar (na gradu);
1. Štih 1994, str. 211 *(1278).*
CUTELLUS, m. – nož; bodalo; gl. še CULTELLUS!
1. CDI, 20. V. 1359 *(1359).*
DEGN, m. – meč, bodalo?;
1. Stanonik 1957, str. 25/7 *(konec 13. ali začetek 14. stoletja).*
DEXTRARIUS, m. – vrsta konja za boj ali turnir; povodnik;
1. Zahn Codex 36, str. 147/25 *(1321).*[45]
DIENER, m. – najemniški vojak, najemnik; (splošen, v srednjeveških virih pogost izraz).[46]
DIENST, m. – vojaška služba;
1. Kos 1996, št. 160, str. 181 *(1336);*
2. GZS, 25. X. 1363; 21. XII. 1363 *(1363);* 11. IV. 1364 *(1364).*

39 Stopar 1998, str. 127 in 124.
40 Pri istem geslu so navedeni tudi *novem capelos. Capellus* je pri Kostrenčiću omenjen kot pokrivalo za glavo, klobuk, torej ne kot orožje oziroma bojna oprema (kakor pri Mihelič 1985, str. 84), vendar pa so *capelos* prišteti k *alia plura arma.*
41 Prim. CDI, 24. X. 1262, ki iz istega vira navaja *unum toretum.*
42 Iz vira ni razvidno, kdo je označen kot *cruciferatus.*
43 Vir med drugim orožjem (*arma*) navede *cultellum feriendi.*
44 *Cultellus* je tudi tu omenjen med drugim orožjem, zato gre očitno za bodni nož ali bodalo, ki je bilo "poleg drugega napadalnega orožja že v 13. stoletju nepogrešljiv del srednjeveške viteške oborožitve" (Tancik 1966, str. 54, kjer navaja bodne nože *cultelli* iz škofjeloških inventarnih zapiskov; vendar sta prav v enem izmed teh zapiskov, za leto 1315, dva noža – *ii cultelli* – v kontekstu navedena kot kuhinjski pribor ali orodje; glej Zahn Codex 36, str. 124/34).
45 Prim. Tancik 1966, str. 51-52.
46 Prim. Štih 1994, str. 213.

DRAELAD - (lat. tormentum bellicum) - vitel?; metalni stroj?;
1. Zahn Codex 36, str. 122/33 *(1315).*

ELMI (pl.) (sg. ELM), m. – "težki konjenik", "čeladar"; "oklepnik", "oklepni konjenik", "oklepni bojevnik";
1. Bianchi 1844, str. 369/21 *(1319);*
2. Štih 1994, str. 212 *(1327);*
3. Otorepec 1995, št. 676, str. 140/6 *(1333);*
4. Zahn 1877, str. 322 *(1335).*

ENSIS, m. – meč;
1. Kos 1928, str. 59. št. 94 *(1205);*
2. CP 1931, št. 33, str. 82/26 *(1315);* CP 1934, št. 131, str. 158/26 *(1337);*[47]
3. CDI, 20. V. 1359 *(1359);*
4. Grafenauer 1952, str. 123 *(sreda 15. stoletja);*
5. Vale 1943, str. 166/1 *(1485).*

EQUES, m. – jezdec, konjenik; vitez; (splošen, v srednjeveških virih pogost izraz).

EQUES GALEATUS, m. – oklepni konjenik, "oklepnik";
1. Bianchi 1844, str. 368/19, 368/21, 368/23, 369/1, 369/5, 369/8 *(1319).*

EQUUS AB ARMIS, m. – bojni konj;
1. Bianchi 1844, str. 369/9 *(1319).*

EQUUS PRO BALISTA, m. – konj za samostrelca (?);
1. Bianchi 1844, str. 369/9 *(1319).*

EQUUS STRATUS, m. – jezdni (?) konj;
1. Štih 1994, str. 213 *(1370).*[48]

EXERCITUS, m. – vojska;
1. MHDC XI, št. 64, str. 30-31 *(1425).*

EŸSEN, n. – železo; železno orožje;
1. Javor Briški 1995, str. 144-145 *(15. stoletje).*

EYSENHUET, m. - železen klobuk;
1. Zahn Codex 36, str. 123/22 *(1315).*

EYSENTASCHE, f. - železna torba;
1. Zahn Codex 36, str. 124/6 *(1315);* str. 144/3 *(1318).*

FALÇONUS, m. – vrsta upognjenega kopja;
1. Stat. Insulae, str. 354/12 *(1360).*

FARETRA, FERETRA, f. – tul, tulec *(pharetra),* tok; gl. še PFARETRA in PHARETRA!
1. Zahn Codex 36, str. 122/32 in 123/14 *(1315);* str. 144/30 *(1318).*

FERA, plur., n. (ferrum) - železno orožje;
1. Stat. Isolae, str. 106/27, str. 124/24 *(1360).*[49]

FLEKCH, m. (?) – golenični ščitnik;
1. Zahn Codex 36, str. 146/30 *(1321).*[50]

FUNES (pl. f.?) (MACHINARUM CUM SUIS CAPSIS) – vrvi s torbami za proženje izstrelkov z bojnim strojem;

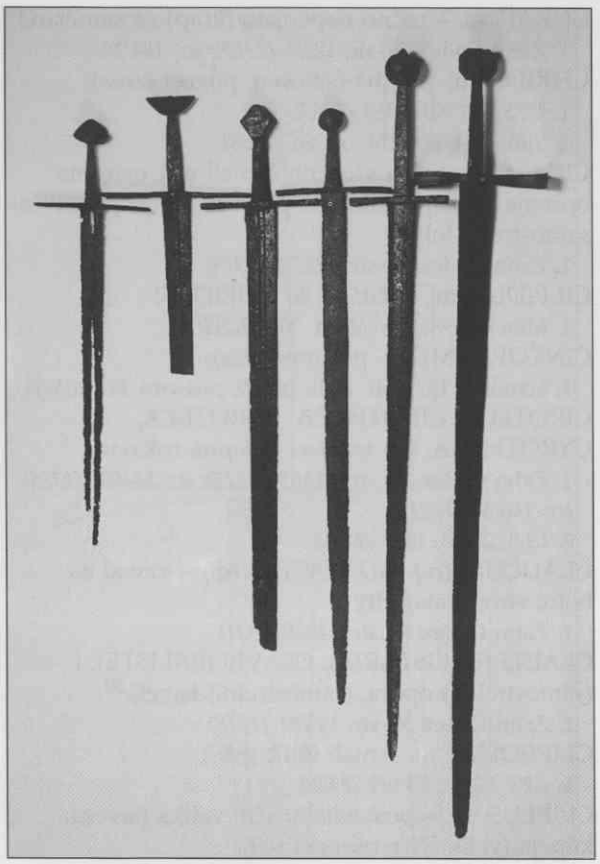

Srednjeveški meči iz Ljubljanice, najdeni pri Črni vasi, 12. – 15. stoletje (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

1. Zahn Codex 36, str. 147/39 *(1321).*[51]

FUOZEYSEN, n. – "jež" (trn) za obrambo pred napadalci; vrsta ovire;
1. Zahn Codex 36, str. 123/38 *(1315).*

GALEA, f. – usnjena čelada;
1. Zahn Codex 36, str. 147/34 *(1321);*
2. GZL IX, št. 22 a/19 *(1346).*

GAMBERA, f. - oklep za noge, golenjak;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/11 *(1262),*[52]
2. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*

GEZERFE, m. (?) – tetiva (za lok ali samostrel); gl. še CERF, CERFER, CERIF in ZERF!
1. Zahn Codex 36, str. 144/3 *(1318).*

GEZIVGE, n. pl. – orožje;
1. Stanonik 1973, str. 16, št. 207 *(1. polovica 14. stoletja).*

GLADIUS, m. – meč;
1. Zahn Codex 36, str. 143/27 *(1318);* str. 146/39 *(1321);*

47 Prim. še Mihelič 1985, str. 84.

48 Štih 1994, str. 213, navaja obvezo vojaškega služenja goriškemu grofu *cum duobus equis stratis et duobus minoribus equis.*

49 Navedb v Kostrenčićevem leksikonu, citiranih kot Stat. Isolae itd., nam ni uspelo preveriti.

50 Stopar 1998, str. 128.

51 Prim. razlago v: Tancik 1966, str. 57. Stopar 1998, str. 130, je izraze prevedel kot "2 pripravi za usmrtitve v svojih tokih"?!

52 Kandler, CDI, 24. X. 1262, navede sicer *duo paria de gamberiis,* torej bi šlo za izraz *gamberia,* vendar glede na očitno nezanesljiv prepis ali tisk vira v tej izdaji upoštevamo izraz po De Franceschiju.

2. Grafenauer 1952, str. 97-100 *(1340/41* oziroma *sreda 14. stoletja);* str. 104 *(sreda 14. stoletja);* str. 130 *(1458);*
3. Joppi 1891, str. 315-8, št. CCCXIX *(1398);*
4. Vale 1943, str. 139/19 *(1485).*

GOLARE, n. – del oklepa; zaščitni ovratnik (del oklepa), ovratni oklep;
1. Peršič 1999, str. 111, op. 622 *(1415).*

GOLARUM, n. - zaščitni ovratnik (del oklepa), ovratni oklep; gl. še COLARIUM!
1. Mihelič 1985, str. 84 in 112-113 *(1291, 1328);*
2. CP 1934, št. 131, str. 158/26 *(1337).*

GOLLIR, GOLLYR - ovratni oklep, golir (oklepna ovratnica), zaščitni ovratnik (del oklepa);
1. Zahn Codex 36, str. 143/16 in str. 144/12 *(1318).*

GOLLIRIUM, n. - ovratni oklep, golir (oklepna ovratnica), zaščitni ovratnik (del oklepa);
1. Zahn Codex 36, str. 146/28 *(1321).*

GREYSNVER, GREVSNYR, f. – vrvica pri oklepu, oklepna vezalka;
1. Zahn Codex 36, str. 144/13 *(1318);* str. 146/28 *(1321).*[53]

GUERA, f. - vojna;
1. Stat. Pirani, str. 195/33 in 196/3 *(1358);*
2. Stat. Isolae 170/4 *(1360).*

HACKHENPUCHSE, HAKHNPUCHSE, HAKNPUCHSN, f. – vrsta puške; kavljasta puška;
1. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494);*
2. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

HANNDTPUCHSE, HANTPUCKSE, HANTPUOCHSSE, f. – vrsta puške; "ročni topič";
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 6 *(1439);*
2. Kos 1991, str. 252 *(1498);*
3. Grossmann 1982, str. 147/26 *(1484);*

HARNASCH, HARNISCH, m. – vrsta oklepa; oklep nasploh;
1. Štih 1994, str. 212 *(sredi 14. stoletja);* str. 213 *(14. stoletje);*
2. Otorepec 1996, str. 332 in 340 *(1441);*
3. Krones 1883, str. 138/21 *(1437-1443).*

HAUBE, m. – vojak s *haube* (vrsta pokrivala); "oklepnik";
1. GZS, 18. IV., 20. IV., 23. VI. 1368 *(1368).*

HAUBTBUCHSE, f. – vrsta težkega topa;
1. Krones 1883, str. 139/7 *(1437-1443).*

HAUFFNITZ, f. – vrsta topa;
1. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

HAWSPFEIL, m. – vrsta puščice; glej še PFEIL, PFEYL, PHEIL, PHEYL!
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 6 *(1439).*

HELLEPARTE, HELMPARTE, f. - helebarda;
1. Zahn Codex 36, str. 122/35 *(1315);* str. 144/2 *(1318);* str. 147/33 *(1321);*
2. Uršič 1975, str. 150 *(1502).*

HELM, m. – "čeladar", (najemniški) vojak s čelado (šlemom); čelada (šlem);[54]
1. Stanonik 1957, str. 25/4 *(konec 13. ali začetek 14. stoletja);*
2. Trotter 1954, str. 105 *(1324);*
3. GZS, 11. IV. 1364 *(1364).*

INSTRUMENTUM BELLICOSUM, n. – vojaška naprava;
1. MHDC XI, št. 64, str. 31/4 *(1425).*

LAMERA, f. - oklep; kovinska ploščica; železna konica za kopje;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/10 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262);*
2. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 *(1283);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*

LANCEA, f. – kopje;
1. Stat. Insulae, str. 374/25 *(1360);*
2. Vale 1943, str. 166/1 *(1485).*

LANCERA, f. - kopje;
1. CP 1931, št. 33, str. 82/26 *(1315).*

LANÇETA, f. - nož, "lanceta";
1. CP 1934, št. 131, str. 158/26 *(1337).*[55]

LANÇO, m. – sulica; kopje;
1. CP 1924, št. 142, str. 196/34 *(1273);* CP 1934, št. 131, str. 158/26 *(1337);*
2. Stat. Pirani, str. 42/5 *(1307);*
3. Stat. Insulae, str. 374/25 *(1360).*

LANÇONUS, m. – veliko kopje;
1. Stat. Pirani, str. 38/12 *(1307);*
2. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*

LAPIS, m. – kamnit izstrelek;
1. Stat. Pirani, str. 41/14 *(1307);*[56]
2. MHDC XI, št. 64, str. 31/13 *(1425).*

LORICA, f. – oklepna srajca;[57]
1. Stanonik 1973, str. 18, št. 279 *(1. polovica 14. stoletja).*

MACHINA, f. – (bojni) stroj;
1. MHDC XI, št. 64, str. 31/4 in 31/14 *(1425).*

MAÇA (DE FERRO), f. – (železna) gorjača;
1. Stat. Pirani, str. 42/5 *(1307).*

MANARA, f. – sekira;
1. Stat. Pirani, str. 42/6 *(1307).*

MANGANUM, n. - bojni stroj; katapult;
1. Stat. Pirani, str. 195/6 in 14 *(1358).*

MANUBALISTA, f. - ročna naprava za proženje puščic;
1. Theiner 478/43 *(1463).*

---

53 Pod geslom *greysner, grevsnyr* (Kostrenčić 1973, str. 519) je v očitno istem dokumentu, označenem sicer kot Zahn Codex 36 114/13, a. 1318, izraz *greysner* in ne *greysnevr.* Zahn 1871 (Codex 36), 144/13, je zapisal *greysnver.*

54 Razlikovanje po viru ni vedno mogoče in tudi v naši literaturi ni dosledno. Po Tanciku je čelada "po lobanji oblikovan globlji ali plitkejši ščitnik, ki nima očesnega in zatilničnega ščitnika", šlem pa je "lobanjski ščitnik z očesnim in zatilničnim ščitnikom, včasih tudi z ličnima in nosnim ščitnikom" (Tancik 1971, str. 44 in 49).

55 Prim. Mihelič 1985, str. 84.

56 Vir navede *lapides vel aliqua alia arma.*

57 Izraz se sicer nanaša na antično bojno opravo, značilno za rimsko vojsko cesarske dobe, vendar smo ga zaradi datacije vira vseeno upoštevali.

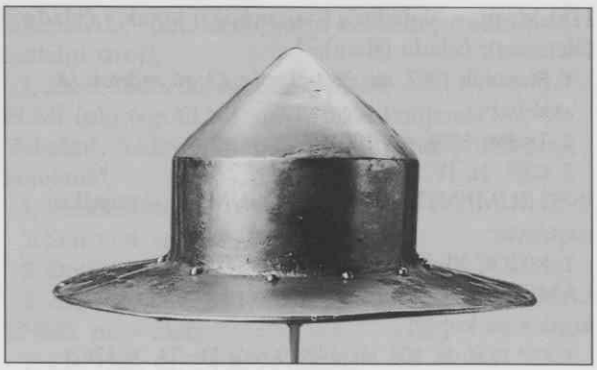

Železen klobuk, 1. polovica 15. stoletja (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

MARASCHALCHUS, MARSSALCUS, MARSALCUS, MARSCALHUS m. - (magister equitum, stabuli) poveljnik konjenikov; konjušnik (častni naslov); maršal; vojvoda; vrhovni vojaški poveljnik;
1. Zahn Codex 31, str. 150/1 *(1248);*
2. MHDC VII, št.251, str. 98/5 *(1304);*
3. CP 1935, št. 214, str. 228/27 *(1350);*
4. Komatar Schlossarchiv 20/1907, št. 334, str. 196/3 *(1423).*

MASCERA, f. – vrsta orožja;
1. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 *(1283).*

MESSER, n. – nož;
1. Hernja Masten, Kos 1999, str. 146/13 *(1513);*
2. Javor Briški 1995, str. 145 *(15. stoletje).*

MILLEX, m. (za: miles) - *miles*; vojak; vitez;
1. CP 1924, št. 142, str. 196/5 *(1273).*

MORSARIUM, n., MORSER - možnar;
1. Zahn Codex 36, str. 122/28 *(1315);* str. 146/24 *(1321).*

PAINGERAET, n. – mučilno orodje;[58] gl. še PAYNGRAT, PAYNGRET!
1. Zahn Codex 36, str. 123/24 *(1315).*

PANCERA (DE MAGLIA, DE MAGLIS), f. – (verižni) oklep;
1. Peršič 1999, str. 110, op. 605 in 607 *(1393).*

PANCERIA, PANÇERA, PANÇERIA, f. – oklep; usnjeni oklep; trebušni oklep;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/9 *(1262);*[59]
2. Mihelič 1984, str. 43, št. 210 *(1283);*
3. Mihelič 1986, str. 172-173, št. 631 *(1288);*
4. Mihelič 1985, str. 84 *(1280, 1329, 1338);*
5. Stat. Pirani, str. 6/20; str. 56/11 in 14 *(1307);*
6. Peršič 1999, str. 111, op. 621 *(1414).*

PANCZIRIUM, PANTZIRIUM, n. - oklep, usnjeni oklep; trebušni oklep; obročni oklep;
1. Zahn Codex 36, str. 144/13 in 144/26 *(1318);* str. 146/29 in 147/24 *(1321).*[60]

PANIRIUM, n. – prapor;
1. Zahn Codex 36, str. 142/35 *(1318);* str. 144/37 *(1321).*[61]

PANTZER, PANZIER, m. - oklep; prsni oklep;
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 163 *(1. polovica 14. stoletja);*
2. Zahn 1899, str. 309 *(1488).*

PARMA, f. – ščit;[62]
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 165 *(1. polovica 14. stoletja).*

PARMULA, f. – ščit;
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 166 *(1. polovica 14. stoletja).*

PAVESIUS, m. - vrsta ščita;[63]
1. Stat. Pirani, str. 195/23 *(1358).*

PAYNGRAT, PAYNGRET, n. – mučilno orodje; gl. še PAINGERAET!
1. Zahn Codex 36, str. 146/13, str. 147/29 *(1321).*[64]

PEDES, m. – pešec (vojak);
1. Bianchi 1844, str. 369/6 *(1319).*

PEKCHELHAUB, PEKELHAUB, PEKELHAVB, f. – kotlasta avba (vrsta šlema);
1. Zahn Codex 36, str. 123/25 *(1315);* str. 144/12 *(1318);* str. 146/28 *(1321).*

PELLIS, f. – ščit;[65]
1. Zahn Codex 36, str. 143/28 *(1318).*

PENATUM, PENNATUM, n. - nož;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/11 (= CDI, 24. X. 1262) *(1262);*
2. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 *(1283);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340);*
4. Stat. Pirani, str. 42/5 *(1307);*
5. Stat. Insulae, str. 354/12 *(1360).*

PFARETRA, PHARETRA, f. – tul, tulec, tok; gl. še FARETRA in FERETRA!
1. Zahn Codex 36, str. 146/15, 147/30, 148/25 in 149/8 *(1321).*

PFEIL, PFEYL, PHEIL, PHEYL, m. - puščica; gl. še HAWSPFEIL!
1. Zahn Codex 36, str. 148/26 *(1321);*
2. Štih 1994, str. 212 *(sredi 14. stoletja);*
3. Mlinarič 1981, zv. VII, št. 105 *(1462);* št. 113 *(1463);*
4. Javor Briški 1995, str. 144 *(15. stoletje);*
5. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494);*
6. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

58 Tancik 1966, str. 62, je ta izraz in obe različici po Lexerju (Mittelhochdeutsches Handwörterbuch II, Leipzig 1876, str. 270) prevedel kot "mučilno orodje", Stopar 1998, str. 121, pa kot "nožno mučilno orodje".

59 Prim. CDI, 24. X. 1262: *panzeria.*

60 Kostrenčić, n.d., str. 213, geslo *chetenhantschůch*, ni natančen, ko navede geslo *panzirium* - Zahn je zapisal: "item IIII plechhantschůch, item II chetenhantschůch, item pantzirium..."; torej izraza *panzirium* sploh ni, vendar pa navedeni odlomek iz Zahnove objave manjka pod geslom *pançeria, pantzirium, panczirium.* Kostrenčić je znak ů tu sicer transkribiral kot uo.

61 Tancik 1966, str. 61.

62 Izraz označuje vrsto ščita, značilno za rimsko vojsko v republikanski in zgodnjecesarski dobi. Prim. še *parmula.*

63 Tancik 1966, str. 50, za postavljalne ščite (*clipeus*) uporablja poslovenjen izraz paveza.

64 Stopar 1998, str. 128, je izraz *payngret de murrone* (Zahn Codex 36, str. 146/13) prevedel kot "nanožna mučilna naprava iz žilavega lesa".

65 Stopar 1998, str. 124.

PFEILEISEN, PHEILEISTE(N), f. - železna ost puščice, puščična konica; sulična ost;
1. Zahn Codex 36, str. 148/21 *(1321);*
2. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 6 *(1439).*

PFEILTASCHE, f. - tulec, tok, torba za puščice;
1. Zahn Codex 36, str. 147/31 *(1321).*

PHEILLSCHIFFTER, PHEILSCHIFFTER, m. - izdelovalec puščic, puščičar;
1. Kos 1991, str. 122 *(1501, 1504, 1509)* in 194 *(1485).*

PLAT, PLATNE (pl.?), f. – prsna plošča, prsni oklep;
1. Zahn Codex 36, str. 123/1, 123/13, 124/13 *(1315);* str. 143/15 *(1318);* str. 147/21 *(1321).*

PLATNER, m. – oklepar;
1. GZS, 26. II. 1459 *(1459).*

PLECHANTSCHUCH, PLECHHANTSCHUOCH, m. – pločevinasta oklepna rokavica;[66]
1. Zahn Codex 36, str. 124/5 *(1315);* str. 143/16 *(1318);* str. 147/22 *(1321).*

PLUMBATA, f. - kij, gorjača s (prikovanimi oz. pritrjenimi) svinčenimi kroglami;
1. Stat. Pirani, str. 38/13 in 42/6 *(1307).*

POECHEL, POEKEL - kopje, dolgo kopje; sulica;
1. Zahn Codex 36, str. 122/32 *(1315);* str. 146/17 *(1321).*

POGNER, m. – izdelovalec lokov;
1. Blaznik Urbarji, str. 272/3, 273/11, 274/7, 276/5 in 21, 277/11 *(1396/97);* str. 226/20, 227/3 *(1421);* str. 229/12, 13 in 15 *(1423).*
2. Hernja Masten, Kos 1999, str. 190/2, 192/15 *(1513);*

PROPUGNACULUM,[67] n. – oblegovalna naprava z zaščitno streho za vojake (?);
1. MHDC XI, št. 64, str. 31/14 *(1425).*

PROVISIONARIUS, m. - vojaški oskrbnik;
1. Theiner 400/5 *(1447).*

PRVNNE, f. – oklepna srajca;
1. Stanonik 1973, str. 18, št. 279 *(1. polovica 14. stoletja).*

PUCHSE, f. – puška; top;
1. Mlinarič 1981, zv. VII, št. 105 *(1462)* in 113 *(1463);*
2. Wolf 1875, str. 113/22 *(1483* ali *1484);*
3. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494).*

PUCHSENPULUER, PUCKHSEN PULUER, PÜCHSENPULUER, PUECHSENPULUER, n.– topovski smodnik;
1. Blaznik 1963, str. 285 *(1437/38);*
2. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 4 *(1436-39)* in fol. 6 *(1439);*
3. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

PUECHLAR – ščit;
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 166 *(1. polovica 14. stoletja).*

PUECHSENSTAIN, m. – kamnita (topovska?) krogla;
1. Blaznik Urbarji, str. 285 *(1437/38).*

PULUER, PULUVER, n. – smodnik;
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 26 *(1436-39);*

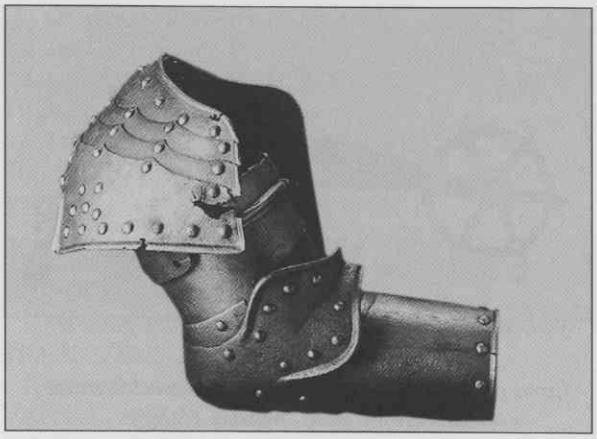

Rokav otroškega ploščnega oklepa, 2. polovica 15. stoletja (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

2. Mlinarič 1981, zv. VII, št. 105 *(1462)* in 113 *(1463);*
3. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494);*
4. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

RINKE (?), f. – obroč; napenjalni locen (obroček) za samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 123/6 *(1315);* str. 144/29 *(1318);* str. 149/6 *(1321).*

ROCHPLAT, f. – prsna plošča, prsni oklep;
1. Zahn Codex 36, str. 124/8 *(1315).*

RONCHONUS, m. – "vrsta vojaškega srpa", "srpasto kopje"; gl. še RUNCONUS!
1. Mihelič 1985, str. 84 in 112/113 *(1328).*

RONCINUS, m. – navaden konj,kljuse; konj pažev oziroma oprod;[68]
1. Bianchi 1844, str. 369/10 *(1319).*

ROSS, m. – (bojni) konj;
1. Štih 1994, str. 213, op. 62 *(1368, 1387).*

ROTELLA, f. - vrsta majhnega ščita; majhen okrogel ščit;
1. CP 1931, št. 33, str. 82/26 *(1315);* št. 38. str. 90/8 *(1320).*[69]

RUNCONUS, m. – "vrsta vojaškega srpa", "srpasto kopje"; gl. še RONCHONUS!
1. Stat. Pirani, str. 42/5 *(1307).*

SACCUM (EQUINUM, AD PURGANDUM ARMA), m. – vreča (jezdna, za (pribor za) čiščenje orožja);
1. Zahn Codex 36, str. 147/10 *(1321).*

SAGIPTA, SAGITA, SAGITTA, f. - puščica;
1. Zahn Codex 36, str. 144/5 in 144/30 *(1318);* str. 146/15, 146/21, 147/31, 149/8 *(1321);*
2. MHDC XI, št. 64, str. 31/4 in 31/13 *(1425);*
3. Theiner 478/43 *(1463).*

66 Tancik 1966, str. 45.

67 MHDC XI, št. 64, str. 31/14: *propugnaculum, (quo) in vulgari vero dicitur chachzen.*

68 Prim. Fabrizio Bressan, *Armi e cavalleria. La pratica militare nel Medioevo secc. XI-XV,* La spada e il melograno. Vita quotidiana al castello medioevale 1271-1500 (a cura di Lucia Pillon), Gorizia 1998, str. 92.

69 Prim. Mihelič 1985, str. 84.

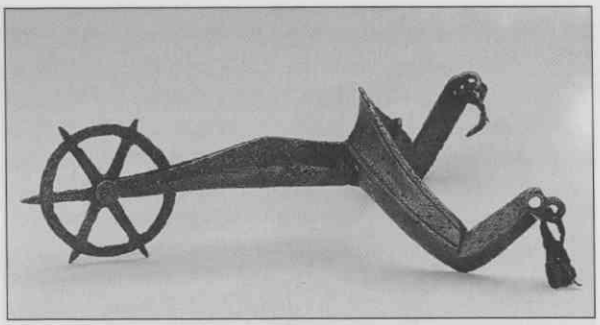

Leva ostroga, 15. stoletje (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

SAGITTARIUS, m. – "strelec"; izdelovalec lokov;
1. Zahn Codex 31 150/3 *(1248);*
2. Kos 1939, str. 100/13, 101/16, 103/22, 104/26 *(1322);*
3. Vale 1943, str. 157/10-13 *(1485).*

SALINTER, SALITER, m. - soliter;
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 26 *(1436-39);*
2. Kos 1991, str. 252 *(1498).*

SAUMSAETEL, m. – tovorno sedlo;
1. Zahn Codex 36, str. 147/28 *(1321).*

SCHAYD, f. – nožnica (noža);
1. Hernja Masten, Kos 1999, str. 146/13 *(1513);*

SCHILT, m. – ščit;
1. Stanonik 1957, str. 25/5 *(konec 13. ali začetek 14. stoletja);*
2. Stanonik 1973, str. 5, št. 165 *(1. polovica 14. stoletja);*
3. Štih 1994, str. 212 *(sredi 14. stoletja).*

SCHOEPEL, n. (?) – zastorec (pri golirju – ovratnem oklepu oziroma zaščitnem ovratniku);
1. Zahn Codex 36, str. 146/28 *(1321).*

SCHOEZZ, SCHOZZ, f. – krilo (oblačilo), ki so ga nosili prek oklepa;[70]
1. Zahn Codex 36, str. 144/13 *(1318);* str. 146/29 *(1321).*

SCHUCZ, SCHUECZ, SCHUECZE, m. – "strelec";
1. Kos 1996, št. 160, str. 180-181 *(1336);*
2. GZS, 11. IV. 1364 *(1364);*
3. Štih 1994, str. 213 *(14. stoletje);*
4. Otorepec 1996, str. 333, 338 in 339 *(1441).*

SCORPIONARIUS, m. – izdelovalec samostrelov;
1. Vale 1943, str. 157/10-13 *(1485).*

SELLA, f. – sedlo;
1. Zahn Codex 36, str. 146/14 *(1318);* str. 147/25, 147/26, 147/28 *(1321).*

SLANGE, f. – prača;
1. Zahn Codex 36, str. 148/29 *(1321).*

SLAPA, f. – čop (na šlemu); vizir šlema?;
1. Zahn Codex 36, str. 144/12 *(1318).*

SLAPUS, m. – čop (na šlemu); vizir šlema?;
1. Joppi 1891, št. CCLXXVII, str. 7/13 *(1372).*

SLEGEL, f. – bojni bat;
1. Zahn Codex 36, str. 148/28 *(1321).*

SOLDAERIUS, m. - plačan vojak, plačanec;
1. CP 1924, št. 184, str. 245/3 *(1285).*

SPADA, SPATA, SPATTA, f. – meč;
1. Mihelič 1984, str. 43, št. 210 *(1283);*
2. Mihelič 1986, str. 172-173, št. 631 *(1288);*
3. Stat. Pirani 42/4 *(1307);*
4. CP 1931, št. 38, str. 90/8 *(1320);*
5. Mihelič 1985, str. 84 *(1328);*
6. Stat. Insulae, str. 354/12 *(1360).*

SPADARIUS, m. – mečar;
1. Mihelič 1985, str. 85 *(1325).*

SPANBENCH, f. – napenjalna klop (za napenjanje tetiv na samostrelni lok);
1. Zahn Codex 36, str. 122/31 *(1315);* str. 144/1 *(1318);* str. 146/17 *(1321).*

SPATARIUS (IMPERATORIS), m. – (cesarjev) mečenosec;
1. MHDC III, št. 240, str. 102/2 *(1027).*

SPER, m. – sulica; kopje;
1. Stanonik 1957, str. 25/9 *(konec 13. ali začetek 14. stoletja);*
2. Štih 1994, str. 212 *(sredi 14. stoletja).*

SPEREISEN, n. – železna ostroga;
1. Zahn Codex 36, str. 147/9 *(1321).*[71]

SPIES, SPIESS, m. – kopje; orožje na drogu;
1. Štih 1994, str. 213 *(14. stoletje);*
2. Javor Briški 1995, str. 145 *(15. stoletje).*

SPONTONUS, m. - gorjača, okovana z železom; okovana gorjača;
1. Mihelič 1986, str. 172-173, št. 631 *(1288);*
2. Stat. Pirani, str. 42/4 *(1307);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(1328, 1330).*

SPYA, m. - vohun, izvidnik;
1. MHDC IX 151/26 *(1331).*

STABDWEHEL, n. (?) – kopjiščno banderce (viteška zastava);
1. Zahn Codex 36, str. 142/36 *(1318);* str. 144/39 *(1321).*[72]

STAHEL, m. – jeklo; jekleno orožje;
1. Javor Briški 1995, str. 145 *(15. stoletje).*

STAMPUCHSEN, STAMPÜCHSSEN, f. – vrsta topa;
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 4 *(1436-39)* in fol. 6 *(1439).*

STECHGEZEVG, n. – turnirska oprema za bodenje; gl. še STECHZIUG, STEHZEVG!
1. Zahn Codex 36, str. 143/17 *(1318).*

STECHSATEL, m. – turnirsko sedlo za bodenje; bodno sedlo;
1. Zahn Codex 36, str. 148/1 *(1321).*

STECHZIUG, STEHZEVG, n. – turnirska oprema za bodenje;[73] gl. še STECHGEZEVG!
1. Zahn Codex 36, str. 122/34 *(1315);* str. 145/17 *(1321).*

70 Tancik 1966, str. 49.

71 Stopar 1998, str. 129.

72 Tancik 1966, str. 62. Stopar 1998, str. 123, prevaja kot "kopjiščno banderce", na str. 126 pa kot "konjiško banderce".

73 Tancik 1966, str. 46.

STEGRAIF, STEGRAEYF, m. – streme (del samostrela);
1. Zahn Codex 36, str. 123/5 *(1315);* str. 144/28 *(1318).*
STEGRAIF ARMBRUST, STEGRAIFARMBRUST, f. – stremenski samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 143/39 *(1318);* str. 148/23 *(1321).*
STORMO, m. - napad; vojna, boj;
1. Stat. Isolae, str. 169/23 *(1360).*
STRAFLEDER, STRAIFLEDER, n. – ogledniški oklep;[74]
1. Zahn Codex 36, str. 144/6 *(1318);* 147/35 *(1321).*
STREPA, f. – streme (konjsko – *ad equos,* samostrelno – *ad balistas,* sedelno - *pro sellis);*
1. Zahn Codex 36, str. 123/30 *(1315);* str. 143/23, 143/32 *(1318);* str. 145/23, 145/24, 149/7 *(1321).*
STREPALIS (BALISTA), f. – stremenski (samostrel);
1. Zahn Codex 36, str. 143/37 *(1318).*
STUCHK, STUCK, STUK, STUKH, n. – vrsta topa;
1. Štih 1994, str. 213 *(14. stoletje);*
2. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494).*
SULPHUR, n. – žveplo; žveplen izstrelek;
1. MHDC XI, št. 64, str. 31/13 in 31/22[75] *(1425).*
SWARTFURB, SWEITFURB, SWERTFÜRB, SWERTFURBER, m. – mečar;
1. GZS, 10. V. 1393 *(1393);*
2. Otorepec 1956, str. 77 *(1404);*[76]
3. Kos 1939, str. 132 in 162 *(1448).*
SWEBL, n. – žveplo;
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 26 *(1436-39).*
SWERT, n. – meč;
1. Hernja Masten, Premzl 1998, str. 161/10 *(1376);*
2. Zahn 1899, str. 312 *(1488);*
3. Javor Briški 1995, str. 145 *(15. stoletje).*
SWERTFERGER, m. – mečar;
1. Kos 1939, str. 133 *(1448).*
SWERTUERB, m. – mečar;
1. GZS, 20. X. 1457 *(1457).*
TAETSCHE, f. - vrsta manjšega ščita; tarča;
1. Zahn Codex 36, str. 122/26 *(1315);* str. 143/27 *(1318);* str. 145/28 *(1321).*[77]
TALAUAÇUS, TALAVAÇUS, TALEVACIUS, m. – vrsta ščita;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/12 *(1262);*[78]
2. Mihelič 1986, str. 172-173, št. 631 *(1288);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*
TARÇA, TARÇIA, TARGIA, f. - manjši ščit; manjši okrogel ščit;
1. CP 1924, št. 108, str. 147/12 *(1262);*[79]
2. Mihelič 1984, str. 43, št. 209 in 210 *(1283);*
3. Mihelič 1985, str. 84 *(ok. 1280-1340).*
TELUM, n. – puščica, strelica;
1. Zahn Codex 36, str. 124/3, 124/28 *(1315).*
TERASPÜCHSE, TERRAZZPÜCHSSE, f. – vrsta topa;
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 6 *(1439);*
2. Kos 1991, str. 252 *(1498).*
TORAX, m. – prsni oklep;[80]
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 163 *(1. polovica 14. stoletja).*
TRAFGEZEUG, n. – lafeta za top;
1. Štih 1994, str. 213 *(14. stoletje).*
VAENEL, n. (?) – dirjalno (dirkalno) banderce (viteška zastava);
1. Zahn Codex 36, str. 142/35 *(1318);* str. 144/37, 147/8 *(1321).*[81]

Miniaturni ploščni oklep, konec 15. stoletja, kopija iz 19. stoletja (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

74 Tancik 1966, str. 49.
75 MHDC XI, št. 64, str. 31/22-23: *cum lignis conbinatis proprie flamme cum straminibus sulphuribus magnum ignem fecerunt* – zažgali so z lesom in snopi slame, prepojene z žveplom.
76 Prim. Otorepec 1957, str. 50 in op. 46, kjer je sicer za istega obrtnika naveden izraz *swaertfurb.* Vira iz leta 1404 nismo mogli preveriti.
77 Izraz *taetschen magne xi* (Zahn Codex 36, str. 145/28, leto 1321) je Stopar 1998, str. 127, prevedel kot "11 velikih ščitov – tarč".
78 CDI, 24. X. 1262: *talonacius.*
79 CDI, 24. X. 1262: *tazia.*
80 Izraz je starogrški in je bil uporabljan v grški antiki (prim. Kühnel 1992, str. 262 in 263).
81 Tancik 1966, str. 62. Stopar 1998, str. 123 in 126, prevaja kot "dirkalno banderce", na str. 129 pa kot "prapor".

VAGINA, f. – nožnica, tok (za bodalo ali nož);
1. Zahn Codex 36, str. 142/38 *(1318);* str. 145/1, 145/2, 145/3 *(1321).*
VARENGA, f. - vrsta orožja;
1. Stat. Insulae, str. 354/15 *(1360).*
VBERCHRAEPIGEV, VEBERCHRAPIGEV BALISTA, f. – kavljast samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 143/36 in 39 *(1318).*
VEZIL – pas (oprtnica);
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 164 *(1. polovica 14. stoletja).*
VIERTL PUCHSN, f. – vrsta topa;
1. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494).*
VIERTL STUCKH, n. – vrsta topa;
1. Kos 1991, str. 252 *(1498).*
VMBO, m. – ščitna grba;
1. Stanonik 1973, str. 5, št. 167 *(1. polovica 14. stoletja).*
WAFENROECH, WAFFENROECH, m. – bojna srajca;
1. Zahn Codex 36, str. 143/12 *(1318);* str. 145/14 *(1321).*
WAFFEN, WAFFENN, f. pl. – orožje (splošen, v srednjeveških virih pogost izraz); npr.:
1. Hernja Masten, Premzl 1998, str. 158 *(1376);*
2. Javor Briški 1995, str. 144 *(15. stoletje).*

Kotlasta avba z verižno pletenino, 14. stoletje (hrani Narodni muzej Slovenije) (foto: Marko Habič)

WAFFENBAMBES, WAFFENWAMEIS, n. – vrsta vojaške obleke, bojni jopič;[82]
1. Zahn Codex 36, str. 144/11 *(1318);* str. 146/27 *(1321).*
WAGARMBRUST, BALISTA WAGARMBRUST, f. - vrsta velikega loka; katapult; prevozni samostrel;
1. Zahn Codex 36, str. 143/35 in 38 *(1318);* str. 146/21 *(1321).*
ZERF, m. – tetiva (za lok ali samostrel); gl. še CERF, CERFER, CERIF in GEZERFE!
1. Zahn Codex 36, str. 148/25 *(1321).*
ZEWG, n. – orožje (splošen, v srednjeveških virih pogost izraz).
ZILPELTZ, n. (?) – strelica za vadbo;
1. Zahn Codex 36, str. 147/9 *(1321).*

KOMENTAR

Pregled Kostrenčićevega Leksikona je pokazal verjetno kar večino latinskih (in drugih) izrazov za orožje in bojno opremo, omenjenih v objavljenih srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor. Iz indeksa *Militaria* smo dodali še izraze za vojaške funkcije oziroma tiste v zvezi z vojsko in bojevanjem (kljub nedoslednostim in v celoti precej skromni zastopanosti izrazov).

Najprej štiri splošne ugotovitve: 1. izrazov ni zelo veliko in izhajajo iz vsega dvanajstih zbirk virov; 2. največ omemb je iz 14. stoletja, nanašajo se predvsem na Škofjo Loko, Piran in Izolo (kar je seveda posledica naključne ohranjenosti ter objavljenosti in pregledanosti virov); 3. v virih za primorska mesta je mnogo italijanskih izrazov ali izrazov italijanskega izvora, v virih za celinski del Slovenije pa je mnogo nemških izrazov; 4. Kostrenčićev Leksikon vsebuje tudi nekaj nenatančnosti in napak, moteče pa je predvsem, da v navajanju ni dosleden. Vendar je res, da je slovar terminološki in zato ne zajema splošno znanih izrazov. Zgled za to je v srednjem veku zelo pogost izraz *miles*: ta je zastopan le z enim virom in razen tega – ali pa ravno zato - z različico *millex*. V indeksih nekaterih gesel oziroma izrazov ni (npr. *colarium, cuspis, ensis, gladius, pfeiltasche),* našli smo jih ob preverjanju drugih gesel; *clipeus* pa sploh ni naveden niti kot geslo niti v indeksih, čeprav ga najdemo v dveh virih. Prav tako pri posameznem geslu niso našteti vsi dokumenti, ki vsebujejo določen izraz, čeprav so navedeni pri kakem drugem geslu in vsebujejo prav tisti izraz (npr. *spata* v Stat. Pirani, str. 42/5, iz leta 1307, *balisterius* v Zahn Codex 36, str. 143/25, iz leta 1318) – terminološki slovar pač navaja predvsem oblike izrazov, ne njihove pogostnosti. Zato smo morali gesla in posamične izraze navzkrižno

[82] Tancik 1966, str. 45: "s predivom podložen usnjen ali platnen suknjič". Prim. izraz *Wams* pri Kühnel 1992, str. 278 in 279.

(medsebojno) preverjati. Po drugi strani nekaj gesel ne sodi v omenjene indekse, npr. iz starogrškega konteksta prevzeta *monomachia* ali celo *passagium* oziroma *passagium generale de ultramare (ultramari)*, ki je razložen kot "expeditio ad terram sanctam i. e. Palestinam liberandam; bellum militum Cruce signatorum" - navedena vira, oporoki iz *Chartularium Piranense*, nedvoumno kažeta, da je šlo za običajno romanje, v enem primeru k svetinjam sv. Petra in Pavla v Rim.

Kostrenčićev Leksikon nam vseeno ponuja dober vpogled v izrazje za srednjeveško orožje in bojno opremo, ne glede na pomanjkljivosti in nekatere napake.[83] Pomembno je, da pri vsakem geslu iz vsakega upoštevanega vira (dokumenta) navede tudi bolj ali manj popoln kontekst (stavek ali del stavka), iz katerega sta razvidna pomen in uporaba določenega izraza. Vendar je to veliko delo le izhodišče in pomagalo za nadaljnje in podrobnejše raziskave. Vse izrazje je treba preveriti še v izdajah virov - to smo večinoma opravili -, v nekaterih primerih pa bi morali preveriti kar originalni zapis v viru ali pa dve različici (zapisa dveh pisarjev), ki sta bili po takšnih ali drugačnih merilih prepisani in objavljeni na dveh mestih (npr. objava ene ali druge različice istih dokumentov za istrsko zgodovino pri Kandlerju in De Franceschiju). Prevodov posameznih izrazov prav tako še nismo kritično preverjali oziroma primerjali z drugo strokovno literaturo, razen izjemoma. Kot zgled predstavimo izraz *runconus*.

Piranski statut iz leta 1307 v 19. členu sankcionira nošenje "prepovedanega orožja" *(arma vetita)* v Piranu tako podnevi kot tudi ponoči in med drugim našteje tudi *runconum*.[84] To je po Kostrenčiću "vrsta vojaškega srpa", vendar pa se nam izraz glede na poljedelsko funkcijo orodja, imenovanega srp, ne zdi posrečen. Miheličeva je *ronchonus* prevedla kot "srpasto kopje".[85] Vsekakor je res, da so se nekatere vrste orožja razvile iz poljedelskega ali podobnega orodja: helebarda npr. izhaja iz gozdarske sekire, italijansko poimenovani *roncone* in sorodno orožje *ronca* pa – po enem izmed mnenj - iz vrste gozdarskega noža ("roncola di boscaiolo"), namenjenega za sekanje oziroma obsekavanje drevja; po naše bi takemu orodju rekli vinjak (tudi vinjek) ali pa klestilnik.[86] Etimologija besede in njena raba v antiki pokažeta, da je izraz *eruncare* ali *runcare* v klasični latinščini pomenil "pleti", *runco – runconis* orodje "srpica" ali "pralica", *runcator* pa je bil delavec "plevec". Rimljani sicer niso uporabljali orožja, ki bi ustrezalo poznejšemu *roncone*, sorodno oblikovano orodje (kot zgoraj omenjena *roncola*) pa so splošno imenovali *falx* – "srp" in ga razvili v različne tipe *(falx silvatica, arboraria, vinitoria / vineatica, putatoria, messoria, foenaria)*, torej za delo v gozdu, sadovnjaku, vinogradu, za obrezovanje, za košnjo oziroma žetev, za seno. V pozni antiki je izraz *runcare* dobil pomen "kositi" in "žeti" - tako ga je uporabil Avguštin iz Hipona v svojem delu *De Civitate Dei* (leta 427). Zelo verjetno je v zgodnjesrednjeveški latinščini izraz *runcones*, sprva omejen na srpe za košnjo ali žetev, dobil širši in prenesen pomen ter končno zaobsegel tudi *falx silvatica* in morebiti še druge tipe antičnega orodja z imenom *falx*. V poznejšem srednjem veku pa se *roncone* v pisnih virih prvič pojavi leta 1252 (*roncola* že 1210), a skupaj s sorodnimi izrazi, npr. *ronca*, nerazločno označuje orožje s kavljem; v ikonografskih virih je to orožje sicer upodobljeno vse od 10. stoletja naprej in do začetka 17. stoletja.[87]

V tuji literaturi uporabljajo za to vrsto orožja na drogu oziroma palici (nemško *Stangenwaffe*, italijansko *armi in asta*) izraze *roncone* (italijansko), *Roßschinder* (nemško; tudi *Runka* oziroma *Italienische Helmbarte)*, *guisarme* (francosko; tudi *rançon)*, *bill* (angleško; tudi *brown bill, rawcon, rancon*),[88] vendar terminologija in tipologija nista enotni, posebno v starejši literaturi iz 18. in 19. stoletja ne: npr. Demmin je tovrstno orožje označil kot "Gläfe" ali "Glefe", *roncone* pa je enačil s korzeko.[89] Po Tanciku, ta je sicer razločeval tudi bojni srp, so konjem fevdalne konjenice "pešci radi rezali vratove in mišice na nogah z glevo, ki so jo ljudsko imenovali konjederec".[90] V Italiji poznajo *roncone* že v 13. stoletju, vendar je ta tip, včasih imenovan "italijanska helebarda",[91] razširjen tudi v Franciji, Angliji in drugod tako v poznem srednjem veku kot še celo 16. stoletje. Dolgi lok *(long bow)* in omenjeno orožje *(bill)* sta bila značilna za angleške vojske skoraj vse do konca vladavine Henrika VIII., in sicer sta bila najobičajnejša oborožitev navadnih pešcev.[92] Dolgi lok je bil namenjen za bojevanje (streljanje) na daljavo in *bill* za boj iz bližine. Po Seitzu gre za bodno orožje z rezilom, dolgim okoli 70 do 85 cm, in z dvema

83 Prim. Milan Grošelj, *De nonnullis vocibus in Lexico Latinitatis medii aevi Iugoslaviae fasc. I & II obviis*, Linguistica X/1, Ljubljana 1970, str. 85.
84 Stat. Pirani, 42/5.
85 Mihelič 1985, str. 84.
86 Bressan 1998, str. 89 in Tav. IIIf.
87 Troso 1988, str. 138, 139, 283.
88 Heribert Seitz, Blankwaffen I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich. Von den prähistorischen Zeiten bis zum Ende des 16. Jahrhundert, Braunschweig 1965, str. 232 in sl. 144 H; Troso 1988, str. 99. Izraza Roßschinder ("konjederec") in Italienische Helmbarte so v 19. stoletju sprejeli raziskovalci (Troso 1988, str. 284).
89 Demmin 1893, str. 802-804 in 827.
90 Tancik 1973, str. 83 in sl. 9.
91 Npr. Boeheim 1966, str. 340, sl. 393, ki izraza *roncone* ne pozna.
92 Edge & Paddock 1995, str. 119, 130, 152.

nabrušenima kavljema (po enim na vsaki strani), s katerim je vojak med bojem porezal nasprotnikovega konja po nogah in ga tako – z vbodom in urezom – onesposobil *(Roßschinder* pomeni "konjederec").[93] Po tej razlagi sodeč tudi "srpasto kopje" ni točen prevod za *ronchonus*, saj ne gre za kopje kot metalno orožje. Prav tako je zanj neustrezen izraz "vojaški srp", saj je *ronchonus* v nasprotju s poljedelskim srpom, ki ima razmeroma kratek držaj in se uporablja z eno roko, orožje na drogu oziroma precej daljšem ročaju, ki ga je bilo treba držati z obema rokama.

Najnatančnejšo tipološko in funkcionalno določitev ter poimenovanje tega orožja pa je uvedel Troso: na podlagi oblikovanosti posameznih delov orožja (rezilo, ost, kavelj, zob) in s tem povezane funkcije (po namenu delovanja: zabadanje in sekanje oziroma klanje; po učinku: prebodenje, porezanje oziroma posekanje, raztrganje, razlomljenje) loči dva tipa (A in B; temu drugemu ustreza Seitzev opis) in še *doppio roncone* kot različico tipa A. Ohranjeni primerki so visoki od 47 do 97 cm, odvisno od namembnosti v vsakokratni dobi in okolju. Podatki, zbrani iz različnih virov, kažejo, da je bil *runconus* oziroma *roncone* zelo mnogostransko orožje, uporabljano tako v vojaške kot tudi civilne namene. Lahka pehota v poznem srednjem in v zgodnjem novem veku ga je uporabljala v različnih postopkih in operacijah, značilnih za ta tip pehote, kot so spremstvo vojaške oprave, grabljenje, rušenje, zaseda, zasledovanje, obleganje; v boju so pešci s tem smrtonosnim orožjem sodelovali s suličarji in pogosto odločali izid bitke. Na krovu bojnih ladij je bil *roncone* primeren za naskok na sovražno ladjo, za rezanje sovražnikovih jader in manevriranje. V civilni rabi pa je bil namenjen tako poklicno usposobljenim osebam, posebno telesni straži v javnih palačah, kot tudi neprofesionalcem za osebno obrambo v zasebnih hišah.[94]

Natančna opredelitev posameznih izrazov v virih (preverjanje literature) in ob tem tudi dopolnjevanje slovenske terminologije, ki jo je v veliki meri sestavil Ferdinand Tancik (čeprav večkrat z oblikovanjem kalkov na podlagi nemške terminologije), sta stvar nadaljnjega študija.[95] Omenimo naj le dva različna ali neenotna prevoda pri Kostrenčiću in Miheličevi: *coretus* – prsni oklep / ovratni oklep; balesta = balista – vrsta loka, lučalnica za puščice / samostrel.[96] Kot primer različnega prevajanja, a s tem do neke mere tudi interpretiranja izraza (pojma) navedimo še slovenske izraze za *elmi* in *balistarii*. Okoliš ju po nekem viru iz leta 1335 prevede s "čeladarji" in "strelci", Štih po viru iz leta 1327 uporabi izraza "težki konjeniki" *(elmorum)* in "lahki konjeniki" *(balistarum)*, Kosi po viru iz leta 1333 razlikuje med "oklepnimi konjeniki" *(elmi)* – te drugje imenuje tudi "oklepniki" -, in "samostrelci" *(ballistarii)*.[97] Pomenske razlike bo mogoče pojasniti prav na podlagi natančnejšega študija arhivskih virov.

93 Seitz 1965, str. 234.
94 Troso 1988, str. 285.
95 Kot prispevek k temu navedimo *Enciklopedijo orožja* (*Orožje skozi sedem tisočletij*, ur. Miroslav Ulčar, Ljubljana 1995), sicer prevod tujega dela, čeprav ne razlaga oziroma utemeljuje izbora posameznih izrazov.
96 Prim. geslo v *Il novissimo Melzi. Dizionario italiano, I. Linguistico*, Milano 1942, str. 260: "coretto – ... Arnese di cuoio o di ferro per difendere il cuore."
97 Okoliš 1995, str. 368; Štih 1994, str. 212; Kosi 1998, str. 77.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv:
1. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 4 in 26 *(1436-39)*;
2. ARS, Vic. a., šk. 101, fol. 6 *(1439)*;
3. ARS, Vic. a., šk. 102, fol. 19 *(1494)*.

VIRI V KOSTRENČIČEVEM LEKSIKONU

Blaznik Urbarji - Blaznik P., *Urbarji freisinške škofije* (Viri za zgodovino Slovencev IV. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963);
CP 1924, De Franceschi C., *Chartvlarivm Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I (1062-1300)*, (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 36, Parenzo 1924, str. I-LXXI in 1-361);
CP 1931, De Franceschi C., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II (1301-1350)*, (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 43, Pola 1931, str. 1-96);
CP 1933, De Franceschi C., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II (1301-1350)*, (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 45, Pola 1933, str. 255-320);
CP 1934, De Franceschi C., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II (1301-1350)*, (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 46, Pola 1934, str. 107-192);
CP 1935, De Franceschi C., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II (1301-1350)*, (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 47, Pola 1935, str. 123-230);
CDI - Kandler P., *Codice diplomatico istriano* I-IV (Trieste1846-1852, 1853-1864);
Gradivo – Otorepec B., *Gradivo za zgodovino*

Ljubljane v srednjem veku I-XII (Ljubljana 1956-1968);
Komatar Schlossarchiv - Komatar F., *Das Schlossarchiv in Auersperg* (Mittheilungen des Musealvereines für Krain 18-20, Laibach 1905-1907; Carniola 1, n.v., Ljubljana 1910);
MHDC - Jaksch A., *Monumenta historica ducatus Carinthiae* I-IV, Ergänzungsheft I (Klagenfurt 1896-1915); V-IX, ed. H. Wiessner (Klagenfurt 1956-1965);
Schumi I - Schumi F., *Urkunden - und Regestenbuch des Herzogthums Krain* I-II (Laibach 1882-1884);
Stat. Insulae - Morteani L., *Gli statuti d'Isola* (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria IV-V, Parenzo 1888-1889);
Stat. Isolae - Morteani L., *Isola ed i suoi statuti* (Parenzo 1889);
Stat. Justinopolis – *Statvta Ivstinopolis metropolis Istriae* (Venetiis 1668);
Stat. Pirani - De Franceschi C., *Gli statuti del Comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358* (Monumenti storici dalla Deputazione di Storia Patria per le Venezie, n.v.14, Venezia-Padova 1960);
Theiner – Theiner A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* (Romae 1863, tom. 1, a. 1198-1549);
Zahn Codex 31 - Zahn J., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*, Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen, XXXI. Band (Wien 1870).
Zahn Codex 36 - Zahn J., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis*, III. Band, Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen, XXXVI. Band (Wien 1871).

OSTALI OBJAVLJENI VIRI

Altmann Wilhelm (Hrg.), 1893, *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds.* - Berlin.
Baraga France, 1995, *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 17. – Ljubljana.
Bianchi Giuseppe, 1844, *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325.* – Udine.
Grossmann Karl, 1957, *Jakob Unrest. Österreichische Chronik*, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum germanicarum, Nova series, Tomus XI. – Weimar.
GZL – glej Otorepec Božo, 1955-1966!
GZS – glej Otorepec Božo, s. a.!
Hernja Masten Marija, Premzl Primož (ur.), 1998, *Statut mesta Ptuj 1376. Študijska izdaja*, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri 2. – Maribor.
Hernja Masten Marija, Kos Dušan, 1999, *Statut mesta Ptuja 1513*, Zgodovinski arhiv Ptuj. Viri 3. – Ptuj, Ljubljana.
Javor Briški Marija, 1995, *Ein spätmittelalterliches Privatgebetbuch. Untersuchung und Beschreibung der Handschrift Ljubljana, National- und Universitätsbibliothek, Ms 224*, neobjavljeno magistrsko delo na Oddelku za germanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. – Ljubljana.
Joppi Vincenzo, 1891, *Documenti goriziani del secolo XIV*, Archeografo Triestino XVII, Fascicolo I, str. 5-41, in II, str. 293-324.
Kos Dušan, 1991, *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15. – 18. stoletje)* I, Viri za zgodovino Slovencev, Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo, Prvi zvezek. – Ljubljana.
Kos Dušan, 1996, *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341.* - Ljubljana, Celje.
Kos Franc, 1911, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Tretja knjiga (l. 1001.-1100.).* – Ljubljana.
Kos Franc, 1915, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Četrta knjiga (l. 1101.-1200.).* – Ljubljana.
Kos Franc, 1928, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201-1246)*, Uredil Milko Kos. – Ljubljana.
Kos Milko, 1939, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del*, Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja. – Ljubljana.
Kos Milko, 1954, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek prvi. Urbarji salzburške nadškofije*, Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga prva. – Ljubljana.
Krones Franz, 1883, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli.* – Graz.
Loserth Johann, 1911, *Das Archiv des Hauses Stubenberg. (Supplement II.) Archivregister von Wurmberg aus den Jahren 1498 und 1543 nebst einem Wurmberger Schloßinventar von 1525*, Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXVIII. – Graz.
Mihelič Darja, 1984, *Najstarejša piranska notarska knjiga (1281 do 1287/89)*, Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga sedma. - Ljubljana.
Mihelič Darja, 1986, *Piranska notarska knjiga (1284-1288).* Drugi zvezek, Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga deveta. - Ljubljana.
Mlinarič Jože, 1981, *Gradivo za zgodovino Maribora. VII. zvezek. Listine 1446-1465.* – Maribor.
Otorepec Božo, s. a., citirano kot GZS, *Gradivo za zgodovino Slovencev 1246-1500*, tipkopis na

Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana. – Ljubljana.

Otorepec Božo, 1955-1966, citirano kot GZL, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* I-IX. – Ljubljana.

Otorepec Božo, 1995, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270-1405,* Viri za zgodovino Slovencev 14. – Ljubljana.

Otorepec Božo, 1996, *Seznam "deželnih sovražnikov" na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436-1443,* v: Grafenauerjev zbornik, str. 331-342. – Ljubljana.

Stanonik Janez, 1957, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem* (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani; disertacija). – Ljubljana.

Tkalčić Ivan Krst., 1894, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske, Svezak drugi (izprave: 1400-1499).* – Zagreb.

Vale Giuseppe, 1943, *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485-1487 (Codice vaticano latino 3795),* Studi e testi 103. - Città del Vaticano.

Wolf Adam, 1875, *Die Selbstbiographie Christophs von Thein 1453-1516,* v: Archiv für österreichische Geschichte 53/1, str. 103-123. – Wien.

Zahn Joseph v., 1877, *Austro – Friulana. Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchate von Aquileja 1358-1365, Fontes rerum austriacarum II/40, Österreichische Geschichtsquellen.* – Wien.

Zahn Joseph v., 1899, *Steirische Miscellen. Zur Orts- und Culturgeschichte der Steiermark.* – Graz.

LITERATURA

AA.VV., 1983, *Vodnik po zbirkah Pokrajinskega muzeja Celje.* – Celje.

AA.VV., 1987, *Zakladi, pričevanja Ptuja in Ormoža,* katalog razstave v Ljubljani. - Ljubljana. Baš Angelos, 1970, *Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju.* – Ljubljana.

Bernik France et al., 1992, *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja,* Monumenta Slovenica 3. - Ljubljana.

Bitenc Polona in Knific Timotej, 1997, *Arheološko najdišče Ljubljanica,* Argo 40/2, str. 19-32. – Ljubljana.

Boccia Lionello, 1972, *Glossarium armorum. Arma defensiva* (Edizione italiana: Armi difensive). – Graz.

Boeheim Wendelin, 1966, *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwickelung vom Begin des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (ponatis izdaje iz 1890). – Graz.

Bressan Fabrizio, 1998, *Armi e cavalleria. La pratica militare nel Medioevo secc. XI-XV,* La spada e il melograno. Vita quotidiana al castello medioevale 1271-1500 (a cura di Lucia Pillon), str. 85-99. – Gorizia.

Ciglenečki Marjeta in Selinšek Polona, 1999, *Zbirka orožja na ptujskem gradu,* razstavni katalog. – Ptuj.

Dejak Vlasta, 1995, *Orožje iz Posavskega muzeja,* razstavni katalog. - Brežice.

Demmin August, 1893, *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Eine Encyklopädie der Waffenkunde* (4. izdaja). – Leipzig.

Diefenbach Laurentius, 1857, *Glossarium latino – germanicum mediae et infimae aetatis.* – Francofurti ad Moenum.

Edge David & Paddock John Miles, 1995, *Arms & Armour of the Medieval Knight* (ponatis izdaje iz 1988). – London.

Fugger Germadnik Rolanda (ur.), 1999, *Grofje Celjski,* katalog razstave, Pokrajinski muzej Celje 1999. – Celje.

Grafenauer Bogo, 1952, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev.* – Ljubljana.

Grošelj Milan, 1970, *De nonnullis vocibus in Lexico Latinitatis medii aevi Iugoslaviae fasc. I & II obviis,* Linguistica X/1, str. 85. - Ljubljana.

Horvat Jasna, 1995, *Gotsko stensko slikarstvo – vir za materialno kulturo,* v: Gotika v Sloveniji – svet predmetov (ur. M. Lozar Štamcar), katalog razstave Narodnega muzeja, str. 137-155. - Ljubljana.

Horvat Jasna, 1998, *Likovne upodobitve predmetov premične kulturne dediščine (obdobje poznega srednjega veka),* tipkopisna doktorska disertacija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. – Ljubljana.

Il novissimo Melzi. Dizionario italiano, I. Linguistico, 1942. – Milano.

Knific Timotej, 1995, *Vojščaki iz mesta Karnija,* Kranjski zbornik 1995, str. 23-40. – Kranj.

Knific Timotej, 1999, *Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem,* Preddvor v času in prostoru. Zbornik Občine Preddvor, 1999, str. 55-67. - Preddvor.

Knific Timotej in Svoljšak Drago, 1984, *Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nova Gorica),* Arheološki vestnik 35, str. 277-292. – Ljubljana.

Kos Dušan, 1995, *Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierizem v luči uradovanja,*

služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku, Časopis za zgodovino in narodopisje 66, n. v. 31, 2. zv., str. 207-235. – Maribor.

Kos Dušan, 1997, *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov.* - Ljubljana.

Kos Dušan, 1998, *Kdor z mestom ne trpi, naj se z mestom ne krepi. Ptujski statut iz leta 1376, člen 94*, katalog razstave na Ljubljanskem gradu ob Dnevih evropske kulturne dediščine, 23. september do 10. oktober 1998. – Ljubljana.

Kosi Miha, 1998, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Zbirka ZRC 20. - Ljubljana.

Kosi Miha, 2000, *Viteški red*, geslo v Enciklopediji Slovenije 14. - Ljubljana.

Kosi Miha, 2001, *The Age of the Crusades in the Southeast of the Empire (between the Alps and the Adriatic)*, Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. The Crusades and the Military Orders. - Budapest (v tisku).

Kostrenčić Marko (ur.), 1973, *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Vol. I (A-K). - Zagrabiae.

Kostrenčić Marko (ur.), 1978, *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Vol. II (L-Z). - Zagrabiae.

Kühnel Harry (ur.), 1992, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, Kröners Taschenausgabe Band 453. – Stuttgart.

Lexer Matthias, 1872, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch I.* – Leipzig.

Lozar Štamcar (ur.), 1995, *Gotika v Sloveniji – svet predmetov*, Narodni muzej 1995. – Ljubljana.

Mihelič Darja, 1985, *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340*, Dela 1. razreda SAZU 27. - Ljubljana.

Milič Zoran in Šubic Prislan Jana, 1997, *Uporaba rentgenskih žarkov v arheologiji in arheološki konservaciji*, Argo 40/2, str. 91-104. - Ljubljana.

Nadolski Andrzej (ur.), 1990, *Uzbrojenie w Polsce sredniowiecznej 1350-1450.* – Lódz.

Okoliš Stane, 1995, *Izseki iz zgodovine Loža in okolice (1. del)*, v: Zgodovinski časopis 49/3, str. 353-378. – Ljubljana.

Osmuk Nada, 1978, *Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini*, Arheološki vestnik 29, str. 464-474. - Ljubljana.

Otorepec Božo, 1956, *Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku*, v: II. Kamniški zbornik, str. 67-101. – Kamnik.

Otorepec Božo, 1957, *Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja*, v: III. Kamniški zbornik, str. 43-61. – Kamnik.

Peršič Janez, 1999, *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu*, Historia 3. Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. – Ljubljana.

Pleterski Andrej, 1987, *Sebenjski zaklad*, Arheološki vestnik 38, str. 237-330. – Ljubljana.

Seitz Heribert, 1965, *Blankwaffen I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich. Von den prähistorischen Zeiten bis zum Ende des 16. Jahrhundert.* - Braunschweig.

Simoniti Vasko, 1991, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.* – Ljubljana.

Stanonik Janez, 1973, *Althochdeutsche Glossen aus Ljubljanaer Handschriften*, v: Acta Neophilologica VI, str. 3-24. – Ljubljana.

Stopar Ivan, 1998, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Tretja knjiga: Med Polhovim Gradcem in Smlednikom.* – Ljubljana.

Stowasser J. M., 1900, *Lateinisch-Deutsches Schulwörterbuch.* – Prag, Wien, Leipzig.

Svoljšak Drago et al., 1997, *Novo gradivo v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani (pridobljeno v letih od 1987 do 1993)*, Varstvo spomenikov 36/94-95, str. 224-294. – Ljubljana.

Škaler Stanko, 1974, *Krško*, Varstvo spomenikov XVII-XIX/1, str. 171. - Ljubljana.

Štih Peter, 1994, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.* – Ljubljana.

Šumrada Janez, 1986, *Šteberški in njihova posest v srednjem veku*, v: Notranjski listi III, str. 47-60. – Cerknica.

Šumrada Janez, 1987, *O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje*, v: Zgodovinski časopis 41/2, str. 313-319. – Ljubljana.

Švajncer Janez J., 1992, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev.* – Ljubljana.

Tancik Ferdinand, s.a., *Topništvo in njegov razvoj v Sloveniji* (rokopis).

Tancik Ferdinand, 1966, *Orožje v škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja*, v: Loški razgledi 13, str. 44-66. - Škofja Loka.

Tancik Ferdinand, 1971, *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja*, katalog ob razstavi v Narodnem muzeju, 1971. - Ljubljana.

Tancik Ferdinand, 1973, *Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650*, Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov, Situla 13, str. 69-92. - Ljubljana.

Tancik Ferdinand, 1975, *Bojna oprema in orožje v zbirki militarij Pokrajinskega muzeja v Ptuju*, Ptujski zbornik IV, str. 351-354. – Maribor.

Troso Mario, 1988, *Le armi in asta. Delle fanterie europee (1000-1500). Con uno studio esemplificativo delle coeve tattiche di combattimento e techniche di impiego e una trattazione dettagliata su Roncole, Ronche, Ronconi.* – Novara.

Trotter Kamillo, 1954, *Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg*, v: Schlern-Schriften 105. - Innsbruck.

Ulčar Miroslav (ur.), 1995, *Enciklopedija orožja (Orožje skozi sedem tisočletij).* – Ljubljana.
Uršič Milena, 1975, *Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*, SAZU, Dela 28. – Ljubljana.
Voje Ignacij, 1996, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Razprave Filozofske fakultete. - Ljubljana.
Žargi Matija, 1995, *Srednji vek – "druga železna doba"*, v: Gotika v Sloveniji - svet predmetov, Narodni muzej 1995 (ur. Maja Lozar Štamcar), str. 175-185 - Ljubljana.
Žvanut Maja, 1995, *Pisni viri za materialno kulturo v obdobju gotike na Slovenskem*, v: Gotika v Sloveniji - svet predmetov, Narodni muzej 1995 (ur. Maja Lozar Štamcar), str. 121-135. - Ljubljana.

ZUSAMMENFASSUNG

Habent sua fata gladii, habent sua fata arma! (Ein Beitrag zu Fachausdrücken für Waffen und Kriegsausrüstung in den mittelalterlichen schriftlichen Quellen für den slowenischen Raum)

Ausgehend von der Bearbeitung von archäologischen Funden mittelalterlicher Schwerter haben wir 308 lateinische, deutsche und italienische Ausdrücke für Waffen und Kriegsausrüstung in den mittelalterlichen schriftlichen Quellen für den slowenischen Raum (ca. 1000-1500) gesammelt. Durch sie verweisen wir auf auf Kontexte, in denen diese Gegenstände in schriftlichen Quellen vorkommen und die für eine vollständigere archäologische und historische Interpretation von Funden von Bedeutung sein können. Diese Kontexte reichen von der Handlung einer Einzelperson (z.B. Erwerbung eines Schwertes) oder Besitzstandes (Nachlaß im Todesfall) bis zur Angabe über Anzahl und Verteilung der Waffen auf einer Burg, so wie sie dem Inventarverzeichnis oder dem Urbar zu entnehmen ist. Sie können komplexe Erscheinungen und Strukturen widerspiegeln, z.B. den Handel (Mauttarife), Rechtsnormen oder Bräuche (Waffensegen) oder sogar Mentalität (Segen).

Angaben findet man in Quellen unterschiedlicher Art: 1. Urkunden, vor allem Inventare und Testamente; 2. Urbare und Lehensbücher; 3. Notar-, Vizedom-, Rechnungs- und Mautbücher; 4. Stadtstatute; 5. Chroniken, Reisetagebücher, Biographien, Memoiren; 6. Notizbücher; 7. Glossare. In das alphabetische Verzeichnis der Benennungen mit slowenischen Übersetzungen bzw. Beschreibungen (der Funktion) sowie mit genauer Angabe und Datierung der Quellen wurden auch einige Berufs- und Amtsbezeichnungen sowie Bezeichnungen für allgemeine Begriffe im Zusammenhang mit Waffen und Kriegswesen mit aufgenommen. Die Übersetzungen der einzelnen Benennungem wurden nicht kritisch überprüft bzw. mit der übrigen Fachliteratur verglichen, von einigen wenigen Ausnahmen abgesehen. Die gegenwärtige Kenntnis von Quellen und Problematik erlaubt noch keine genaue Bestimmung der Benennungen, keine Analyse der eizelnen Begriffsgruppen von Ausdrücken (im Hinblick auf Herkunftsbereich der Quellen, Zeitabschnitt, verwendete Sprache oder etwa Waffenart) sowie keine Vergleiche, vor allem mit materiellen Überresten. Wir sind uns der Schwierigkeiten bewußt, die bei der Suche und Interpretation von Verhältnissen zwischen Wort und bezeichnetem Gegenstand entstehen, aber auch bei der sprachlichen Definition selbst und bei der räumlichen Verbreitung der Bezeichnungen - typische terminologische Probleme haben ihren Ursprung in mangelhaften Interpretationen, in nicht eindeutig definierten mittelalterlichen Bezeichnungen, wobei regionale und zeitliche Varianten außer acht gelassen werden (Beispiel: die Bezeichnung *runconus).*

Der Beitrag soll Anregungen vermitteln zum weiteren (systematischen) Suchen, Sammeln und Untersuchen solcher Angaben,jedenfalls im Zusammenhang bzw. Vergleich zu den anderen komplementären, materiellen Quellenarten. Für die Erforschung der mittelalterlichen Waffen und Kriegsausrüstung ist ein interdisziplinäres Herangehen dringend bei gleichzeitiger Verwendung sowohl archäologischer als auch ikonographischer und schriftlicher Quellen. Eine einseitige Auseinandersetzung mit der Thematik vom Standpunkt eines einzigen Faches und mit Hilfe von einer einzigen Quellenart führt zu sich widersprechenden und häufig falschen Ergebnissen, und zwar als Folge ungleichmäßigen Zustands und unterschiedlicher Aussagekraft der einzelnen Quellenarten, aber auch der unterschiedlichen theoretischen und methodologischen Ausgangspunkte des jeweiligen Faches. Der eigentliche Gegenstand und das wahre Ziel der künftigen Forschungsarbeit soll nicht nur ein konkretes Waffenexemplar und dessen funktionale, typologische und chronologische Bestimmung (oder dessen Benennung und Darstellung) sein, vielmehr geht es, vermittelt durch Kontexte, in denen der Gegenstand vorkommt, auch und vor allem um die Menschen verschiedener Gesellschaftsgruppen und -schichten, die im Mittelalter auf die eine oder andere Art mit Waffen und Kriegsausrüstung, Kriegswesen und Kriegführung zu tun haben.

izvirni znanstveni članek UDK 616.9(497.4 Dolenjska)"15/17"
prejeto: 2. 11. 1999

Boris Golec
dr. zgodovinskih znanosti, docent, Znanstveno raziskovalni center SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo

IZVLEČEK

Prispevek obravnava posledice kužnih epidemij na Dolenjskem v tistem delu Kranjske, kjer so kuge med 16. in 18. stoletjem zlasti v mestih zahtevale največ žrtev. S soočenjem sodobnih virov in pretiranih sumarnih navedb o številu umrlih so demografske posledice epidemij v večini primerov dobile realnejšo podobo. Kuga je zaradi začasnega zaprtja prometnic povzročila največ škode na gospodarskem področju, vendar je bila v posameznih primerih resnično zelo pogubna tudi za ljudi. Z viri potrjeni deleži umrlega mestnega prebivalstva so med različnimi izbruhi kuge presegali eno petino. Leta 1599 in 1625 je kužna epidemija dodobra izpraznila Novo mesto, v letih 1646-1647 huje prizadela Metliko in Krško, 1691-1692 pa Črnomelj. Nezanemarljive so bile tudi človeške žrtve zadnje velike (kužne) epidemije leta 1715.

KLJUČNE BESEDE
kuga, epidemije, Dolenjska, mesta, trgi

SUMMARY

EPIDEMICS IN LOWER CARNIOLA BETWEEN TRADITION AND REALITY

The contribution deals with the consequences of infectious epidemics in Lower Carniola, that is in the part of Carniola where plaques between the 16th and 18th centuries took the most victims. By confronting contemporary sources and the exaggerated summary accounts on the number of the deceased the demographic consequences of epidemics are in most cases given a more realistic image. Due to temporary closure of the roads the plaque caused most damage in economy, although it was fatal for the people as well. With sources confirmed portion of the deceased town population during various outbreaks of the plaque exceeded one fifth. In the years 1599 and 1692 the plaque epidemic thoroughly vacated the town Novo mesto, badly affected Metlika and Krško in the years 1646-1647, and in the years 1691-1692 Črnomelj. Not negligible were the human victims of the last large (infectious) epidemic in 1715.

KEY WORDS
Plaque, Epidemics, Lower Carniola, Towns, Boroughs

Dolenjska je tista slovenska pokrajina, za katero se zdi, da so jo razne kužne epidemije zgodnjega novega veka obiskale največkrat in jo poleg Istre tudi najbolj prizadele. Tak vtis je v veliki meri upravičen, saj so poročila o številu umrlih in o stopnji opustelosti mestoma naravnost alarmantna, najsi gre za sodobne vire ali za poznejše interpretacije v raznih zapisih in tudi v literaturi, začenši z Valvasorjem. Razumljivo gre v virih prvo mesto mestnim in trškim naseljem, ki so v podobi te obmejne pokrajine cesarstva izstopala kot prebivalstveni konglomerati in družbeni organizmi s specifičnimi, zlasti gospodarskimi funkcijami. Mesta in trgi so v primerjavi s podeželjem teže občutili breme epidemij, hkrati pa obstaja o njihovih posledicah tudi več pričevanj.

Dolenjska mesta, povečini miniaturna in malopomembna, so med slovenskimi kontinentalnimi mesti, gledano v celoti, zagotovo utrpela najhujše posledice kužnih epidemij. Največje breme je nosilo Novo mesto, drugo najpomembnejše na Kranjskem in edino med sedmimi dolenjskimi mesti, ki je premoglo nad tisoč prebivalcev. V luči majhnosti mestnih naselij Dolenjske so v virih toliko bolj presenetljive izredno visoke številke umrlih, kakršnih drugod na Kranjskem ni zaslediti. Prav verodostojnost in teža števila umrlih je eno temeljnih vprašanj, na katerega skušamo v pričujočem prispevku najti kolikor toliko zadovoljiv odgovor. Drugo prav tako pomembno vprašanje, tesno povezano z demografskimi izgubami, so gospodarske in socialne posledice epidemij. Njihove razsežnosti so še manj oprijemljive, saj so praktično nemerljive z zanesljivimi kazalci, zato pri njihovem ugotavljanju le s težavo presegamo deskriptivno raven in besednjak sodobnih poročil.

Pri opredelitvi problema kužnih epidemij puščamo ob strani sicer enega bistvenih vprašanj, za kakšne vrste bolezni je v konkretnih primerih pravzaprav šlo. Sodobni viri jim sicer dajejo različna imena, vendar z istim skupnim pomenom. S kugo jih je poimenovala tudi sodobna literatura, denimo Valvasor *(Pest),* naletimo pa še na druge splošne označbe, kot so: *laidige Contagion, laidige Infection, Sterbelauf, Seuche* itd. Pojavne oblike bolezni so bile različne, vendar jih je povezovala skupna značilnost, da so kužne epidemije večinoma izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo. Šele iz skopih navedb o simptomih ali iz zanikanj, da je šlo za "pravo kugo", lahko mestoma sklepamo na kakšno sorodno epidemijo. Tako naj bi v Novem mestu v prvi polovici leta 1599 razsajala le "ogrska bolezen", t.i. kuga v Krškem leta 1634 pa vzbuja pomisleke, ker je morila predvsem med otroško populacijo. Zaradi nerazlikovanja med različnimi epidemijami se je domala za vse vrste nalezljivih bolezni zgodnjega novega veka uveljavil skupni pojem - kuga. V zgodovini in ljudskem jeziku je kuga sploh vsaka nalezljiva bolezen (epidemija), ki se pojavi nenadoma na določenem mestu, traja nekaj tednov ali mesecev, povzroči hitro in množično umiranje in polagoma ugasne. Poleg prave kuge (pestis) se pod njenim imenom skriva še kakšnih deset bolezni od koz, trebušnega tifusa ali legarja do kolere in gripe.[1] Epidemične razsežnosti različnih bolezni in njihovo nediferencirano označevanje nas tako silita k uporabi bolj ali manj kompromisnega poimenovanja - kužna epidemija. Pojem moremo končno upravičiti s tem, da narava posameznih epidemij ni predmet našega proučevanja in da iz skopih sodobnih virov zvečine sploh ni ugotovljiva.

Za Dolenjsko in njene meščanske naselbine je bilo usodnih šest večjih in nekaj manjših epidemij, ponavljajočih se v nekajdesetletnih presledkih med sredo 16. in začetkom 18. stoletja. O kugah poznega srednjega veka in izpričanih izbruhih epidemij drugod na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja ni v zvezi z Dolenjsko znanega ničesar. Poročila izpostavljajo kugo leta 1578, kužni val z vrhuncem leta 1599, epidemijo 1623-1627, časovno najdaljšo kugo 1645-1650, njen lokalno omejeni izbruh leta 1691-1692 in epidemijo leta 1715. Razen v primeru predzadnjega kužnega vala konec 17. stoletja, ki se je na Kranjskem omejil samo na Črnomelj z bližnjo okolico, je šlo vsakokrat za epidemije širših razsežnosti, v katerih pogosto ni bila prizadeta samo Kranjska, temveč tudi sosednje dežele.[2] Dolenjska je pri tem trpela v vseh velikih valovih kužnih epidemij, ki jih je doživela Kranjska, in bila kot prehodna obmejna pokrajina cesarstva neredko sploh prva na udaru črne smrti, prodirajoče izza bližnjih meja osmanskega sveta.

Temeljna značilnost obravnavane problematike je pomanjkanje sodobnih, zlasti nevtralnih zapisov dogajanj, kar postavlja nelahko oviro ugotavljanju dejanskega stanja. Poseben problem je slaba ohranjenost virov iz časa, ko so posamezne epidemije še razsajale. Več je mlajših opisov njihovih posledic, posrednih poročil in predvsem poznejših interpretacij kot najmanj hvaležne, a prevečkrat neizogibne (edine) vrste vira, ki lahko hitro predstavlja plodna tla za napačne sklepe in razlage. V pričujoči obravnavi se lotevamo precej nezavidljive naloge preverjanja s pomočjo analogij in komparacij vseh ta trenutek dosegljivih podatkov.

1 Prim. Zvonka Zupanič Slavec, Epidemije na Slovenskem. Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! v: Množične smrti na Slovenskem, Izola 1998, str. 202.

2 Prim. Dr. Vladimir Travner, Kuga na Slovenskem, Ljubljana 1934, str. 95 sl. - Prim. Anton Koblar, O človeški kugi na Kranjskem, v: IMK I (1891), str. 39 sl.

Kirurg inicira kužni bubon (lesorez iz rokopisa 1482) (Arhiv Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani)

Razpoložljive vire bi mogli glede na strukturo v grobem razdeliti na dve obdobji. Za prvo, ki sega do konca 16. stoletja, so značilna zelo redka in skopa sodobna poročila brez kvantificiranih navedb umrlih. Nekateri pojavi epidemije so znani sploh samo iz poznejših lapidarnih omemb, v pomoč pri sklepanju na potencialno število umrlih in posledično opustelost pa je moč pritegniti le ugotavljanje posestne (dis)kontinuitete v urbarjih in mestnih davčnih registrih. Drugo obdobje z začetkom ob zatonu 16. stoletja je nekoliko bogatejše s sumarnimi navedbami števila umrlih. Boljše so tudi možnosti preverjanja navedb s komparacijo nevtralnejših, povečini posrednih poročil. Šele konec 17. stoletja se pojavita nova prvovrstna vira - mrliške matične knjige ter seznami kužnih bolnikov in umrlih, vendar gre še vedno za precej redke pojave.

V pričujoči obravnavi dajemo prednost dvema problemoma: kronološkemu poteku dogodkov in posledicam v posameznih mestih in trgih Dolenjske. Ob skopih uradnih poročilih kužnih komisarjev se je za rekonstrukcijo dogajanja moč opreti na redke sočasne vire, tako predvsem na registraturne protokole in spise kranjskih deželnih stanov in edinole za mesto Višnja Gora še na nekaj letnih obračunov mestnih sodnikov. Od virov poznejšega nastanka so skromnejši mestni anali, vsebinsko manj verodostojne so razne pritožbe in poročila mestnih predstojništev, nevtralnejše pa komisijske in vicedomske vizitacije mest.

Kot rečeno, so za ta revnejši del Kranjske ter zlasti za njena mestna in trška naselja značilni šokantni podatki o visokem številu umrlih, o posledično hudi ali popolni opustelosti ter gospodarskem propadanju. Iz dolenjskih mest so po zatrtju posameznih epidemij prihajale najbolj alarmatne in mestoma že na prvi pogled komaj verjetne številke, tako denimo o nad 800 umrlih Novomeščanih leta 1599, katerih število je po drugi, nekaj let mlajši inačici, naraslo že na več kot tisoč ljudi. Dve med seboj neodvisni poročili navajata za kugo leta 1625 zopet visoki številki 322 oziroma 400 novomeških žrtev, medtem ko naj bi v mestu v letu zadnje kužne epidemije leta 1715 pokopali 331 mrličev. Po manj verodostojnih navedbah iz Metlike, nastalih štiri desetletja po dogodkih, naj bi v tem belokranjskem mestu samo v letu 1646 pomrlo 700 oseb, naslednje leto pa še 500. Večino zgornjih številk so sicer navedli mestne očetje prizadetih mest sami, pri čemer ni igrala nepomembne vloge časovna distanca, vendar so med navedenimi števili tudi podatki nevtralne(jše) provenience. Izpod peresa mestnih predstojništev so prihajali še drugi vznemirljivi podatki, izraženi v pavšalnih deležih mestnega življa in stopnji opustelosti, kot je dobra polovica umrlega prebivalstva Višnje Gore leta 1599 ali napol prazni Novo mesto, Metlika in Črnomelj po kugi 1623-1627. Predvsem pa v pritožbah samih meščanov ne manjka zvračanja krivde na kugo kot krivca gospodarskega in demografskega pešanja mest. Bolj ko so se dogodki oddaljevali, večje so bile možnosti posploševanj in pretiravanj. Tako so denimo Črnomaljci pol stoletja po kugi 1691-1692 zapisali, da je mesto tedaj povsem izumrlo *(ganz abgestorben)* in opustelo *(verwiestet)*.[3]

Nekatere od zgornjih navedb in številk so se brez ustreznega preverjanja in premisleka dodobra zasidrale v zgodovinski spomin, potem ko so prišle že pred več kot sto leti v historiografsko literaturo,[4] se tako prenašale naprej in se vse do najnovejše dobe nekritično pojavljajo v poljudnih delih, zlasti v raznih pregledih krajevne zgodovine.[5] Precej

3 ARS, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, 22. 5. 1744.

4 Podatek o 800 umrlih Novomeščanih je po arhivskem viru priobčil Ivan Vrhovec (Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 79). 1200 umrlih za kugo v Metliki navaja po pismu vicedomu iz leta 1686 že August Dimitz (Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, Vierter Theil, Laibach 1876, str. 61-62), po njem ali neposredno po viru pa Leopold Podlogar, Požari v Metliki, v: IMK VII (1907), str. 46.

5 Jože Dular, Metlika skozi stoletja, Ljubljana 1978, str. 11. - Jože Dular, Metlika skozi stoletja, Novo mesto 1986,

samovoljna povzemanja in samosvoje interpretacije takorekoč lapidarnih objavljenih podatkov so neredko močno napihnili nič kaj dramatični ton opisov, kakršnega ponujajo originalni zapisi ali denimo Valvasor, ki je za nekatera dejstva edini vir.

Demografske izgube in njihove posledice je potrebno presojati različno glede na časovno distanco in avtorstvo poročil. V virih je namreč srečati veliko napihnjene retorike in klišejev, značilnih za duh dobe. Šokantni podatki o umiranju mestnega prebivalstva in opustelosti so značilni tako za poročila mestnih predstojništev, nastala nekaj let po kugi, kakor za njihove pol stoletja mlajše navedbe ali za nevtralnejša poročila deželnih oblastnih organov. Iz sloga poročanja je tako zelo težko izluščiti dejansko stanje, še zlasti če manjka opore v drugih sodobnih virih. Problematične so predvsem ponavljajoče se, za dobo kot táko značilne navedbe o stopnji opustelosti mestnih naselij in o deležu umrlih prebivalcev: npr. četrtina opustelega mesta, tretjina, več kot tretjina, polovica ali več kot polovica pustot oziroma umrlih. Bolj kot so numerični podatki precizni, večjo pozornost pritegnejo, najsi gre za letnice, denarne vsote ali druge številčne navedbe (hiše, prebivalci, pustote ipd.). Tovrstni podatki bi mogli po logiki stvari temeljiti na bolj ali manj natančnem preverjanju, če že ne na (neohranjenih) specifikacijah, pri čemer zanje jamči edinole avtor s svojo kredibilnostjo. Tako podane številke o umrlih kužnih bolnikih naj bi bile tudi tembolj verjetne, če so zapisane neposredno po dogodkih ali z ne več kot nekajletno časovno distanco.

Številčni podatki predstavljajo še drug problem. Že tako maloštevilne sumarne podatke o umrlih je namreč le redko mogoče umestiti v posestno in demografsko stanje določenega mesta, niti v enem primeru pa nista na voljo dve primerljivi specifikaciji: umrlih oseb in vseh hišnih gospodarjev v času pred kugo. Za presojanje posledic umiranja je poleg tega bistvenega pomena struktura umrlih oseb. Kuge, ki je prizadela gospodarsko vitalni del prebivalstva ali populacijo v prokreativni starosti, v tem pogledu nikakor ni moč primerjati z epidemijo, katere žrtve so bili predvsem otroci ali povečini mestna revščina.

Poleg tega se demografske posledice v virih vselej navezujejo na druge, zlasti na gospodarske, kar je več kot razumljivo, saj so bile posledice kužnih epidemij na gospodarskem področju dostikrat hujše in dolgotrajnejše. Pojavu epidemije na določenem kraju je sledila izolacija (bandiziranje) okuženega območja, kar je pomenilo pretrganje komunikacij in ustavitev trgovsko-prometnih tokov. Kužne straže, ki so jih v drugih krajih postavile deželne ter posamezne lokalne oblasti, namreč ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval, imenovanih "fede". Izbruh še tako lokalno omejene epidemije je praviloma povzročil zaprtje deželnih meja in posledično močno omejitev oziroma popolno ustavitev prometa, zaradi česar je tako ali drugače trpelo celotno deželno gospodarstvo. Zlasti dolgotrajne zapore so lahko za seboj potegnile hude izgube raznih gospodarskih dejavnosti, obubožanje določenih slojev, davčno nesolventnost, ki jo je v končni posledici občutila deželna blagajna, pomanjkanje življenjskih potrebščin in drugih artiklov ter končno prave lakote.

V nadaljevanju predstavljamo posledice kužnih epidemij po kronološkem redu. Temeljna dejstva so namreč prepogosto premalo znana, da bi se mogli teme lotiti samo problemsko. Metode dela in specifika pritegnjenih virov nas poleg tega silijo v daljše ekskurze in mestoma tudi v odmik od osrednjega problema.

Manjše kužne epidemije do konca 16. stoletja

Kakšne razsežnosti so imele na Dolenjskem epidemije pred sredo 16. stoletja, je moč samo ugibati in bo ostalo neznanka, če nenadejano ne pridejo na dan kakšni novi viri. Na Primorskem in Kranjskem je prva kuga zgodnjega novega veka kosila zlasti v letih 1511-1512, vendar razen za Trst ni znanih oprijemljivih podatkov. Po V. Travnerju naj bi na Kranjskem veliko ljudi umrlo v Beli krajini, pri čemer pa se je lahko oprl zgolj na Podlogarjev podatek, da so v črnomaljski mestni lozi po letu 1510 postavili kapelico sv. Sebastijana.[6] Samo na ravni domneve ostaja tudi morebitno divjanje epidemije v **Novem mestu,** ki je po prvem ohranjenem popisu hiš leta 1515 med skupaj 272 oštati izkazovalo 24 ali skoraj desetino opustelih, deloma že povsem propadlih domov.[7] Poselitveno stanje v največjem dolenjskem mestu, zabeleženo v fiskalno-vojaške namene, je pomenljivo v luči enakega popisa za mesto Kamnik, nastalega leto pozneje, v katerem v celoti pogrešamo kakršne koli pustote.[8] Njihova odsotnost sicer še ne pomeni, da jih v resnici ni bilo, kakor tudi v Novem mestu ni nikakršnega indica za posledice

str. 13. - Janko Jarc, Iz preteklih stoletij Novega mesta, v: Novo mesto, Kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto 1976, str. 44.

6 Prim. Travner, n. d., str. 95. - Prim. Leopold Podlogar, Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906, str. 64.

7 ARS, Vic. A., šk. 105, fasc. 59, lit. R V-1, Der zaichnus abschrifft der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

8 ARS, Vic. A., šk. 108, fasc. 61, lit. S XVII-1, str. 157 do 160. Objava: A.(lfons) Luschin v(on) Ebengreuth, Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03, v: MMVK XVIII (1905), str. 38-67.

morebitne nedavne epidemije. Razlogov za gospodarsko pešanje in posledično praznjenje tega obmejnega mesta namreč ni manjkalo tudi brez posega črne smrti.

V virih je našla odmev šele kuga, ki je v petdesetih letih 16. stoletja kosila na več koncih Kranjske. Epidemijo so leta 1553 zanesli v deželo s Hrvaškega, iz žarišč v Zagrebu in Samoboru. Kljub prepovedi stikov z okuženimi kraji, se je bolezen naslednje leto razširila po vsej Kranjski, tako da so morali ustaviti trgovino in zapreti vse ceste proti Italiji.[9] Na Dolenjskem je bolezen terjala edino dokumentirano žrtev v **Višnji Gori**. Prvovrstni nevtralni vir za spremljanje dogajanja, kakršnih bi si želeli čim več, predstavljajo trije zaporedni letni obračuni višnjegorskih mestnih sodnikov v letih 1552-1555, brez katerih ne bi imeli prav nobenega indica, da se je epidemija pojavila tudi v spodnjem delu dežele. Že zaradi narave dragocenega vira si kaže dogajanje v Višnji Gori predočiti v vseh podrobnostih.

Vesti o kugi so Višnjane prvič vznemirile 6. avgusta 1553, ko so deželnemu slu poleg obvezne pogostitve plačali "zaradi epidemije" še dodatnih 6 pfenigov. Slu je pripadla povečana pristojbina, saj se je izpostavljal nevarnosti, ko je krožil po mestih in gospostvih. Višnjani so se tedaj počutili še dovolj varne, saj so prav tiste dni živahno popravljali cesto in v ta namen lomili kamen v mestnem kamnolomu. Pet dni zatem, 11. avgusta 1553, je deželni sel prinesel v zvezi s kugo neki ukaz, 6. septembra pa tudi že generalni mandat. Ker so deželne oblasti medtem zaradi epidemije ukazale zapreti ceste, je mestni sodnik Vincenc Steirer utrpel precejšnjo izgubo kot zakupnik mestne mitnice. Že 5. septembra je pri mestnem svetu izposloval zmanjšanje zakupnine s 136 na 100 goldinarjev, čeprav nevarnost še ni bila preteča. Tako je nekaj dni pozneje kot vsako leto potekal čebulov sejem, medtem pa so Višnjani nadaljevali s popravljanjem ceste. Nova, očitno strožja mandata o epidemiji, je deželni sel prinesel iz Ljubljane 25. septembra in 13. oktobra, nakar je mestni svet sklenil postaviti vsako nedeljo na oboje mestnih vrat po enega nadzornika za preprečitev vstopa prišlekom iz okuženih krajev. Dan pred božičem govori sodnikov letni račun o neimenovanih okuženih vaseh, nato pa vsebuje postavke o plačilih nadzornikoma. Do 7. januarja naslednjega 1554. leta sta stražarja pri mestnih vratih za vsako nedeljo prejela vsak po 4 krajcarje. Pri tem ni šlo za pravo zaporo, temveč za preventivni ukrep, saj v Višnji Gori kuge ni bilo. Za nevaren dan so šteli samo nedeljo, ko so v mesto v večjem številu prihajali okoličani in tujci. Po 23. februarju 1553 je deželni sel spet prinesel mandat o kugi, nedolgo zatem pa je pisánje v zvezi z epidemijo nesel župniku v Šentvid pri Stični tudi mestni sel. Spomladi se nevarnost ni povečala in tudi ne povsem prenehala. Deželni sli so še večkrat prinesli razne ukaze in generale, med drugim skupaj z generalom o davčnem zaostanku tudi neko nedatirano prepoved v zvezi s kugo. Povsem svobodno sta kmalu zatem jezdila v Ljubljano sodnik Vincenc Steirer in njegov spremljevalec, brez posebnosti sta 22. maja minila telovska procesija in letni sejem. Potem ko od treh kraljev do začetka poletja 1554 ni poročil o "kužnih nadzornikih" na mestnih vratih, so ju začenši s 1. julijem spet postavljali vsako nedeljo.

25. julija je kuga izbruhnila tudi v Višnji Gori, in sicer v hiši Hansa Šelutija, ki je sam zbolel in umrl. Z njegovo smrtjo se zdi povezano dejstvo, da sta meščana, ki sta nesla pobrani davek v Ljubljano, tam iskala ranocelnika. Mestni svet je takoj nato zaposlil tri moške grobarje in neko staro žensko grobarko, ki so pokopali umrlega Šelutija, nato pa je bila njihova naloga počakati še na smrt drugih in jih pokopati. Grobarjem so obljubili za plačilo po eno krono in ženski renski goldinar, kar je po obračunu čez mesec dni naneslo 5 goldinarjev in 36 krajcarjev. Pet dni po izbruhu kuge v mestu, dne 30. julija, je mestni svet ponovno postavil pri spodnjih in zgornjih mestnih vratih po enega nadzornika za preprečevanje vstopa ljudi iz okuženih krajev. Tokrat je šlo očitno za stalno in ne samo za nedeljsko stražo, saj je znašalo tedensko plačilo 15 krajcarjev, straž pa niso umaknili vse do julija 1555. Kot vse kaže, se kuga po Šelutijevi smrti ni razmahnila in je bržkone zahtevala samo smrt omenjenega moža. Že meseca avgusta so namreč Višnjani pospešeno popravljali cesto in lomili kamen v mestni okolici, imeli septembra kot ponavadi čebulov sejem, živahno trgovali in hodili po razne potrebščine v Ljubljano.[10]

Drugod po Dolenjskem, kot rečeno, ni o tej kugi znanega ničesar. Vse kaže, da se ni dotaknila Novega mesta, saj je Novomeščani v nasprotnem zagotovo ne bi pozabili omeniti v svojem izčrpnem poročilu vladarju leta 1564, v katerem zelo natanko govorijo o tegobah mesta in njihovih vzrokih.[11] Na Dolenjskem se je kuga sicer pojavila tudi omenjenega leta 1564, ko se je z Goriškega razširila na Kranjsko, razsajala zlasti v Ljubljani in od tam pregnala deželne stanove v Kamnik. Po dolenjskih krajih naj bi veliko ljudi pobrala v Šmarju in pri Šentrupertu.[12]

9 Majda Smole, Kuga na Kranjskem v 16. stoletju, v: Kronika V (1957), str. 98. - Prim. Travner, n. d., str. 96.

10 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi 1552/1553, 1553/1554 in 1554/1555.

11 ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-1, 25. 4. 1564.

12 Travner, n. d., str. 96. - Koblar, n. d., str. 50.

Oglasila se je spet čez pičlih dvanajst let, ko je leta 1576 s Štajerskega prekoračila mejo pri Radečah ob Savi in nato razsajala po Gorenjskem in Primorskem.[13] Stanovski registraturni protokoli govorijo meseca novembra o kugi v Radečah, na bližnjem Kumu in v Zagorju, naslednje 1577. leto pa je črna smrt razsajala že širše na Kranjskem. Posebej je omenjena Ljubljana z okolico, medtem ko so se na Dolenjskem ta čas upirali generalu o kugi kmetje okoli Šentruperta. Župnik v Trebnjem je moral meseca decembra "v času infekcije" prenehati pokopavati na Šentjurjevi Gori in prenesti pogrebe k drugi podružnični cerkvi.[14]

To kugo omenja Valvasor samo pri opisu trga **Radeče**, za katerega pravi, da ga je Bog s kužno boleznijo tedaj dokaj hudo opustošil.[15] Kako hudo naj bi nadenj zlil svoj srd, moremo sklepati le s pomočjo kaj negotove metode komparacije posestniških priimkov. Pomenljiva je primerjava imen radeških tržanov v deželnoknežjem urbarju iz leta 1576[16] in v šest let mlajšem seznamu oborožitve iz leta 1582.[17] Urbar pozna v trgu 34 različnih posestnikov in v delu trga, imenovanem Krakovo, še 35, skupno 69 oseb, seznam oborožencev trga Radeče pa jih ima samo 52. Manjše število kot v urbarju ne preseneča, saj za boj sposobnega moža ni premogla vsaka hiša, zato s tem sploh ni rečeno, da bi se število naseljenih hiš skrčilo za 17 ali skoraj za četrtino. Zgovornejši je podatek, da se je v teh šestih letih obdržalo samo 26 priimkov, od tega 18 istih gospodarjev kot leta 1576, kar predstavlja leta 1582 le 50% istih družin kot šest let poprej. Četudi gre za zelo različno zasnovo popisov, pri prvem za posestnike, pri drugem pa za oborožitev trških mož, je diskontinuiteta Radečanov očitna. Kuga bi v skrajnem primeru lahko povsem ali delno izpraznila 43 hiš ali tri petine od 69, upoštevaje različno zasnovo popisov pa še vedno okoli polovico domov. Posestne spremembe v samo šestih letih nikakor ne bi mogle biti tolikšne brez krutega zunanjega posega. Nastale spremembe so bile namreč številčno enake v šestih letih od 1576 in 1582 kakor v dvajsetih letih med letom 1582 in naslednjim radeškim urbarjem iz leta 1602.[18] V trgu se je v teh dvajsetih letih obdržalo 21 gospodarjev in 5 priimkov ali natanko polovica družin iz seznama leta 1582. Skupno se je število radeških posestnikov v četrt stoletja od 1576 do 1602 znižalo z 69 na 65, ohranilo pa se je 12 istih gospodarjev in 11 priimkov, skupaj okoli tretjina priimkov iz leta 1576.[19]

Za primerjavo dinamike posestnih sprememb v drugi polovici 16. stoletja imamo na voljo več drugih primerov. Nazorna primera sočasne močne kontinuitete posestniških priimkov sta trga Litija in Ribnica. Dvanajstletni časovni razmak med urbarjema iz let 1566 in 1578 je v Litiji prinesel zmanjšanje posestnikov z 19 na 18, izginotje samo treh priimkov, pojav dveh novih ter ohranitev kar 15 istih gospodarjev ali 83,3%.[20] Leta 1618 je bilo v Litiji še vedno 18 gospodarjev, od tega 3 isti in 7 istih priimkov kot leta 1578, kar predstavlja za štiridesetleten časovni odmik visokih 55% nespremenjenih priimkov.[21] Nekoliko manjšo kontinuiteto beležita za trg Ribnico ribniška gospoščinska urbarja iz let 1564 in 1573. Število gospodarjev se je v devetih letih povzpelo s 33 na 35 oziroma na 40, če upoštevamo, da sta bila na nekaterih posestnih enotah dva ali več gospodarjev. Od oseb iz leta 1564 se jih je do leta 1573 obdržalo 14 (42,4%), priimkov 10 (30,3%), izginilo pa je 9 starih družin (27,3%). V trgu se je medtem sicer naselilo še 10 novih gospodarjev in delnih gospodarjev, toda ohranilo se je skoraj tri četrtine starih družin.[22] Razlika med navedenima dvema trškima naselja na eni strani in trgom Radeče, kjer je v samo šestih letih izginilo do polovico družin, je torej več kot očitna.

Kuga pa leta 1576 ni prizadela samo Radeč, temveč po pričevanju sodobnih virov tudi njegovo okolico na območju Kuma. Urbarja radeškega gospostva za leti 1576 in 1602 dajeta v 18 vaseh radeške bližnje okolice in sosednjega Kumljanskega naslednjo podobo. Število gospodarjev se je malenkostno povečalo s 135 na 138, istih oseb ali vsaj soimenjakov je ostalo 14 (10,7%) ter 62 priimkov (47,3%), medtem ko se je na starih posestnih enotah pojavilo 55 novih priimkov (42%), od tega veliko razširjenih na tem področju že v času starejšega urbarja. Največjo diskontinuiteto družinskih imen beležita urbarja v trgu Radeče in dveh najbližjih vaseh Spodnje Radeče in Njivice. Hitro menjavanje posestnikov glede na kraje v hribovitem svetu je v teh treh ravninskih krajih nedvomno pospeševalo več dejavnikov, vendar pritegnitev oborožitvenega seznama Radečanov iz leta 1582 jasno pokaže čas intenzivnih sprememb,

13 Travner, n. d., str. 97.
14 ARS, Stan. A. I, šk. 854, registraturni protokoli št. 6 (1567-1577), str. 391, 403, 409, 409, 427 in 430.
15 Johann Weichard Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, XI, str. 464.
16 ARS, Vic. A., šk. 107, fasc. 60, lit. S X-1, urbar Radeče 1576.
17 ARS, Stan. A. I, šk. 424, fasc. 289, str. 863-878.
18 ARS, Vic. A., šk. 107, fasc. 60, lit. S XI-2, urbar Radeče 1602.
19 Od slednjih ne najdemo v oborožitvenem seznamu iz leta 1582 treh gospodarjev in štirih priimkov, kar potrjuje njegovo nepopolnost glede na celoto posestnikov.
20 ARS, Vic. A., šk. 124, fasc. 70a, lit. W XXIII-3, urbar Višnja Gora 1566. - ARS, TK RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1576.
21 ARS, TK RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1618.
22 ARS, Vic. A., šk. 105, fasc. 59, lit. R I-5, urbar Ribnica 1564. - ARS, Gr. A. Ribnica, knj. 1, urbar Ribnica 1573.

ki sovpada s kugo. Od 64 trških priimkov 1602. leta jih je bilo leta 1576 znanih le 23 (35,9%), kar je glede na 69 posestnikov v starejšem urbarju natanko tretjina. Enak delež priimkov (6 od 18) je ostal nespremenjen v Spodnjih Radečah, v Njivicah pa je od 9 posestnih enot do leta 1602 ena izginila, na šestih se je priimek zamenjal in obdržal le na dveh (22,2%). Drugo področje znatne zamenjave priimkov so bile vasi pod Kumom, kjer se kuga prav tako omenja novembra 1576. Tam je pred letom 1602 nad polovica domačij zamenjala priimek v Završah (3 od 5), Brišah (5 od 7) in Spodnjem Jelovem (3 od 4) ter nekaj manj raztresene kmetije Podkraja (5 od 10), Kuma (3 od 7) in Spodnjih Vod (3 od 7). Glede na sicersnjo ustaljenost hišnih imen samotnih kmetij so spremembe v omenjenih kumljanskih vaseh dovolj opazne. 67 posestnih enot v dveh ravninskih in šestih hribovskih krajih je tako v 26 letih zamenjalo 41 priimkov (61,1%), ohranilo pa se jih je le 26 (38,9%), od tega 4 isti gospodarji. V ostalih desetih vaseh radeškega gospostva je bila kontinuiteta posestnikov nasprotno neprimerno večja, saj se je na 68 posestnih enotah obdržalo kar 50 priimkov (73,5%), od tega 10 istih gospodarjev.[23] Za skoraj obrnjeno razmerje kontinuitete in diskontinuitete med obema polovicama kmečkih posesti je moral biti slejkoprej kriv nenaden zunanji poseg - v zelo veliki meri bržčas prav kuga leta 1576.

Podrobno moremo v času te kuge slediti edinole dogajanju v **Višnji Gori,** in sicer po letnem računu sodnika Marka Raaba za leto 1576/77. Življenje v mestu je teklo skoraj normalno, le da je bilo na letnem sejmu na dan Gospodovega vnebovzetja leta 1577 manj trgovanja in dobička zaradi kuge in sočasnih sejmov v drugih krajih. Ukaz o varnostnih ukrepih spričo kuge na Beneškem je prispel v mesto že 22. julija 1576, po en general in ukaz pa malo pred in kmalu po vseh svetih. Za nekega mojstra pravi račun, da je maja ali junija 1577 tesaril pred mestom v času epidemije *(in Sterbleuff).*[24] Iz naslednjega 1578. leta, ki velja na Kranjskem za "leto kuge", višnjegorski sodniški račun žal ni ohranjen, diskontinuiteta priimkov hišnih gospodarjev pa od enega do drugega davčnega registra, med 1567 in 1581, ne kaže povečanj, ki bi jih mogli pripisati epidemiji.[25] O kugi v Višnji Gori prav tako ne poročajo niti Valvasor niti sodobni viri.

Marsikje na Kranjskem je kuga razsajala dve leti pozneje, **leta 1578**. Njen kronološki potek je z viri slabo dokumentiran. V stanovskih registraturnih protokolih so prve odredbe posameznim gospostvom na Notranjskem zabeležene konec septembra 1578, julija naslednje leto je izšel general o prepovedi sejmov, zbiranja ljudi in izogibanju okuženim krajem, avgusta 1578 pa so imeli deželni stanovi namen preseliti svoje urade v Škofjo Loko, ker kuga v Ljubljani ni hotela prenehati. Oktobra so tajnemu dvornemu svetu resnično poročali o preselitvi, toda ne v Škofjo Loko, ki ni bila več dovolj varna, temveč naprej v Kranj. Kužni val se je očitno končal pred januarjem 1580, osamljen primer kuge pa je zabeležen še junija istega leta v Moravški dolini.[26] Razen redkih omemb krajev na Notranjskem in Gorenjskem ni nikakršnih vesti o epidemiji na Dolenjskem. Skopo poročajo o njej le mlajša poročila, med njimi v prvi vrsti Valvasor. Tako je kuga po Valvasorju leta 1578 prišla v mesto Krško in prenekaterega spravila na oni svet, v Novem mestu jo omenja skupaj s kugo 1590, pri Kočevju pa pravi, da je pobrala veliko ljudi v deželici in mestu.[27] Mlajša literatura jo nato omenja v Ljubljani in Cerknici ter na Dolenjskem v dolini Temenice, pri Šentrupertu, v Krškem, Novem mestu in na Kočevskem.[28]

Epidemija je bila še posebno huda nadloga za **Novo mesto**, ki je samo dve leti prej, leta 1576, pogorelo, o sami kugi pa razen Valvasorjeve omembe ne vemo prav ničesar. Enako velja za **Krško**, kjer primerjava posestnikov po krškem deželnoknežjem urbarju iz leta 1575 in po seznamu oborožitve podložnikov v kužnem letu 1578 omogoča določena sklepanja o posledicah epidemije med tamkajšnjim kmečkim življem. Pri tem predstavlja težavo dejstvo, da mlajši seznam ni točneje datiran, zato ne vemo, ali je nastal po kugi ali že pred njo. V celotnem gospostvu Krško se je priimek v samo treh letih 1575-1578 spremenil na 20,1% kmečkih posesti, medtem ko jih je 3,9% opustelo. V "hribovskem uradu" vzdolž Save se je nov priimek pojavil na 12,7% kmetij, na Krškem polju pa kar pri 26,8% posestnih enotah. V ravnini je opustelo tudi skoraj dvakrat toliko kmetij (4,8%) kot v hribih (2,8%). Spremembe se očitne še zlasti v primerjavi s spremembami v petletnem obdobju med 1570 in 1575, v katerem je prišlo do kmečkega upora 1573 in hudega maščevanja nad kmeti. V teh petih letih se je - nedvomno v veliki meri zaradi upora - priimek gospodarja zamenjal na približno enakem deležu kmetij tako v obeh urbarskih uradih kot v celotnem gospostvu (med 16 in 17%), opustelo pa je okoli 5% posesti. Pri-

23 ARS, Vic. A., šk. 107, fasc. 60, lit. S XI-1, urbar Radeče 1576; XI-2, urbar Radeče 1602.
24 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi: 1576/1577.
25 Istotam, fasc. II, davčna registratura 1567 in 1581.
26 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 7 (1578-1584), str. 91, 96, 101, 121 in 146.
27 Valvasor, n. d. XI, str. 242, 488, 199.
28 Travner, n. d., str. 97 citira Valvasorja, n. d., XI, str. 199 in 717.

merjave z dinamiko posestnih sprememb v drugih časovnih obdobjih kažejo, da se je v sedemdesetih letih 16. stoletja na tleh krškega gospostva dogajalo marsikaj hudega. Čas med 1575 in 1578 pri tem izstopa celo pred časom kmečkega upora in dopušča ugotovitev, da je bila za posestne spremembe v veliki meri kriva prav kuga.[29]

Kranjska je nato doživljala kuge tudi v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, ko je pobrala zlasti veliko prebivalcev Škofje Loke (1580 in 1582) in Ljubljane (1586-87), najhuje pa se je zavrtela v mrtvaškem plesu na predvečer novega stoletja.[30]

Kuga leta 1599

Iztekajoče se 16. stoletje je Kranjsko prizadelo z dotlej najhujšo epidemijo, ki je podobno kot prejšnje še vedno slabo dokumentirana. Registraturni protokoli deželnih stanov so v teh letih po vsebini še zelo lapidarni, tako da ne podajajo skoraj nič več kot le navedbe o odredbah splošne vsebine in o dopisovanju s stanovi sosednjih dežel. Med julijem 1598, ko so kuga prvič omenja, in novembrom leta 1600, ko gre za njene zapoznele odmeve, je protokoli v zvezi z dolenjskimi kraji ne navajajo niti enkrat. Krajevno jo postavljajo samo v Ljubljano in deželo Kranjsko kot tako.[31] Gledano v celoti je skopa tudi korespondenca stanovskega odbora, ki pa ravno za kugo na Dolenjskem ponuja boljši pregled kot za druge dele dežele.

V deželi se je epidemija pojavila spomladi 1599, in sicer najprej na Dolenjskem, potem ko je že prej razsajala na Reki in v tamkajšnji okolici.[32] Deželni vicedom in stanovi so 1. maja poslali na Dolenjsko dva kužna komisarja iz vrst ljubljanskih mestnih svétnikov, ki naj bi naredila temeljito poizvedbo o stanju. Nedatirano komisijsko poročilo, nastalo gotovo še v istem mesecu, navaja pojave kuge okoli Šmarja, Šentjanža, Šentruperta, Radeč in Rake, nadalje v gospostvu Spodnji Mokronog in okoli Krškega, kjer naj ne bi bilo neokužene vasi. Novo mesto in njegova okolica pritegneta toliko večjo pozornost spričo mlajšega poročila iz leta 1606, ki govori o drastično visoki umrljivosti - nad 800 umrlih mestnih prebivalcev. Kužni komisarji so namreč maja 1599 dobili od mestnega predstojništva zagotovilo, da je v Novem mestu dotlej umrlo le šest oseb in še te po zatrjevanju zdravnika, lekarnarja in padarja za t.i. "ogrsko boleznijo" in ne zaradi kuge. Nasprotno naj bi v bližnjih župnijah Šmarjeta in Št. Peter po besedah tamkajšnjega župnika v kratkem času pomrlo okoli 300 ljudi, o množičnem umiranju pa je bilo slišati tudi z območja Trške Gore in Bajnofa severno od Novega mesta. Kot pravi poročilo, je kuga dotlej prizanesla Višnji Gori, Stični, Trebnjemu in Veliki Loki.[33] Junija istega leta je epidemija zajela Ljubljano in se postopoma širila proti Gorenjski.[34] Tako je v Ljubljani izbruhnila prav v hišah obeh kužnih komisarjev, ki sta se vrnila z Dolenjskega, kjer sta se domnevno okužila. Deželne urade so nato iz glavnega mesta brez odlašanja prenesli v Kamnik, kljub varnostnim ukrepom pa se je obolelost širila proti severu in se do konca leta samo še stopnjevala.[35]

Iz časa epidemije v deželnem glavnem mestu obstajajo izčrpna sodobna poročila, zato precej dobro poznamo kronologijo bolezni, varnostne ukrepe in razne podrobnosti. Neprimerno slabše je dokumentirano dogajanje na Dolenjskem, odkoder imamo poročila o visoki umrljivosti v treh mestih: Novem mestu, Višnji Gori in Kočevju. Novomeščani so nekaj let pozneje navedli celo precej natančni števili umrlih oseb in hišnih gospodarjev, ki že zato pritegneta vso pozornost. Nekritično, brez upoštevanja sodobnih referenčnih virov, ju je nato prevzela starejša historiografija, tako da se od izida Vrhovčeve Zgodovine Novega mesta (1891) za leto 1599 vztrajno ponavlja trditev o nad 800 umrlih prebivalcih, od katerih naj bi bilo 149 hišnih gospodarjev.[36] Številki so Novomeščani leta 1606 posredovali v spremnem poročilu vicedomski komisiji, tik preden je ta prišla na ogled obubožanega, izpraznjenega in deloma pogorelega mesta.[37] Toda dvom v verodostojnost zgornjih številk se samo še poveča ob podatku o 1.000 umrlih, ki so ga vnesli v prošnjo za pomoč le nekaj let pozneje, leta 1615.[38] S časovno distanco se je zmanjševala kritičnost prizadetih do polpreteklih dogodkov, k nastanku trditve o 800 in končno o magičnih tisoč umrlih pa je pripomoglo tudi prepričanje, da so se predstave o resničnem dogajanju v Novem mestu leta 1599 medtem v očeh deželnih oblasti že zameglile.

Veliko manj določen je podatek o umrlih v Višnji Gori, zapisan desetletje po epidemiji. Leta 1609 je nadvojvoda Ferdinand od višenjskega mestnega sodnika, sveta in občine prejel prošnjo

29 Urbar gospostva Krško 1570 v ARS, Vic. A., šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII-4. - Urbar gospostva Krško 1575 v: ARS, TK RDA, N 141, No. 29. - Seznam oborožitve 1578 v: ARS, Vic. A., šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII-1.

30 Travner, n. d., str. 98-100. - Koblar, n. d., str. 50-51.

31 ARS, Stan. A. I, šk. 444, fasc. 291 d, str. 739-744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. - Prim. Smole, n. d., str. 98.

32 Prim. Smole, n. d., str. 98.

33 ARS, Stan. A. I, šk. 444, fasc. 291 d, str. 739-744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. - Prim. Smole, n. d., str. 98.

34 ARS, Stan. A. I, šk. 857, registraturni protokoli št. 11 (1598-1601), str. 11, 20, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 67 in 84.

35 Smole, n. d., str. 98.

36 Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 79.

37 ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2, 24. 9. 1606.

38 Istotam, 2. 7. 1615.

za davčni spregled in komisijski ogled mesta. Višnjani so v njej navajali, da je kuga v letu 1599 pobrala kar polovico meščanov in gostačev ter pustila za seboj ne le opuščene in nenaseljene hiše, temveč naj bi zaostanek osebnega davka zaradi množičnega umiranja meščanov samo v 1599. letu narastel na 152 goldinarjev. Pri tem ni moč prezreti, kje je pravzaprav poudarek njihovega pisánja. Davčno nesolventnost so v nadaljevanju utemeljevali z dejstvom, da so laški vojaki, gredoč nad Kanižo (1601), požigali in uničevali hiše in kašče ter s hudim razgrajanjem povzročili znatno oslabitev mesta na številu meščanov, hiš in obrti.[39] Kuga zelo podobno kot v nekaj starejšem novomeškem poročilu nenadoma sploh ni več poglavitni vir zla, čeprav naj bi pomorila polovico ljudi! Niti tolikšen eksodus sam po sebi ni zadoščal za spodkopanje temeljev mesta, ampak je bilo nujno treba navesti še druge razloge, ki bi prikrili očitno pretiravanje.

Poleg Novomeščanov in Višnjanov so se na kugo sklicevali tudi Kočevci, in sicer kot prvi že v začetku leta 1601, ko so na graško dvorno komoro naslovili prošnjo za pomoč. Njihove navedbe poznamo le iz povzetka, po katerem naj bi kuga *(Infection)* v kočevskem mestecu morila dve leti. Umrlo naj bi veliko najuglednejših meščanov in gostačev, Kočevje pa utrpelo znaten upad prebivalstva. Toda epidemija ni mogla biti posebno huda, saj se tudi tu omenja le mimogrede v podkrepitev prošnje za nekajletni odpis davka zaradi požara leta 1596.[40] Kočevci so se v pomanjkanju dejstev zatekli k pavšalni trditvi o smrti najuglednejših ljudi in zmanjšanju mestne populacije. Prevedeno iz pisarniškega jezika pomenijo te navedbe gotovo samo blažjo žetev črne smrti, manjšo kot v drugih dveh mestih. Pri tem je treba upoštevati tudi krajšo časovno distanco, ki je pisce prošnje ločevala od dogodkov in s tem brzdala njihovo željo po pretiravanju. Kočevski primer je hkrati zelo zgovoren dokaz, kako hitro so se mogla dejstva sprevračati in potvarjati. Neposredno po ugasnitvi epidemije, aprila 1600, so namreč Kočevci v prošnji stanovom za odlog plačila davka navajali samo, da jih je Bog udaril s šibo kužne bolezni *(vns armen mit einer ruetten der straff, der infection heimbgesucht)*, zaradi česar je bilo mesto zaprto, prepoved gibanja pa je prebivalce pahnila v hudo revščino in stisko.[41] Razen gospodarskih torej sploh ni zaznati kakšnih demografskih posledic, o katerih so Kočevci leto dni pozneje veliko bolj smelo pisali v oddaljeni Gradec.

Kdo je v prvem desetletju 17. stoletja pri opisovanju posledic kuge koga posnemal in ali je to res počel, niti ni pomembno. Na kugo so se izgovarjala vsa mesta, katerih poročila iz tega časa so se nam ohranila. Epidemija tako zanesljivo ni bila zgolj nedolžna klica, temveč nadloga, ki se je globoko zasidrala v kolektivnem spominu. Iz nje se je postopoma rodilo prepričanje, da se je resnično zlo začelo prav z izbruhom kuge, če že ni bolezen sama povzročila vsega gorja in posledično trajnega gospodarskega pešanja. Dejansko je kuga leta 1599 padla v čas hudih politično-gospodarskih pretresov, ki so še posebej prizadeli Dolenjsko kot obmejno pokrajino v soseščini bojišč t.i. dolge vojne (1593-1606). Poznejše razlage mestnih predstojništev, kdaj in zakaj se je končala "zlata doba", so se največkrat ustavljale prav ob dogodkih tega časa: tako naj bi na znaten upad tranzitne trgovine vplivala zlasti padca Bihaća in Kaniže.[42]

Če se vrnemo k vprašanju, kaj se je leta 1599 resnično dogajalo v treh nesporno okuženih dolenjskih mestih, je treba poudariti, da se tako pri Valvasorju kot v sodobnih virih - predvsem v registraturnih protokolih deželnih stanov in spisih stanovskih deželnih zadev - pojavlja v zvezi s kugo samo Novo mesto, medtem ko Višnjo Goro in Kočevje v celoti pogrešamo. Še več, Valvasor, ki pri opisu preteklosti Višnje Gore ne omenja nobene konkretne nesreče,[43] govori pri Kočevju o kužni moriji v mestu in kočevski deželici leta 1578, niti besede pa ne nameni kugi leta 1599, čeprav se ustavi pri požaru tri leta prej.[44] Če pazljivo preberemo njegove vrstice o dveh kugah v Novem mestu, tudi ni zaznati kakšne razlike med epidemijo leta 1578 in ono v letu 1599, ki jo pomotoma postavlja v leto 1590:[45] *"Massen sie /Pest=Seuche/ im 1578 Jahr/ und gleichfalls /\/ im 1590/ viel Leute weggerissen/ und so wenig derselben übrig gelassen/ daß das Graß/ auf dem Marckt=Platz/ so hoch gewachsen/ daß man es mit Sensen abmähen können."*[46] Povedano ima ob dramatičnem tonu poročanja neko notranjo logiko. Trava na novomeškem Glavnem trgu ni nujno posledica drastičnega zmanjšanja prebivalstva, temveč predvsem dejstva, da tržni prostor cele tedne in mesece ni bil obiskan zaradi kužnih zapor mesta in prometnic. Netlakovani trg, kjer se je sicer dvakrat na teden odvijala živahna žitna trgovina, se je mogel tem laže zelo hitro spremeniti v travnato površino.

39 StLA, I. Ö. HK-Akten 1611-III-105.
40 ARS, Vic. A, šk. 274, fasc. 139, lit. G I-8, 16. 6. 1601. - Prošnjo povzema v poročilu dvorni komori tudi upravitelj vicedomskega urada Filip Kobenzl (StLA, I.Ö. HK-Akten, 1601-VII-40, 16. 6. 1601.
41 ARS, Stan. A. I, šk. 446, fasc. 291 d, str. 513, 9. 4. 1600.
42 Npr. ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, s. d. Bericht A (zadnja omenjena letnica 1651).
43 Valvasor, n. d., XI, str. 628-629.
44 Istotam, str. 199, 200.
45 Na pomoto je opozoril že I. Vrhovec, n. d., str. 79.
46 Valvasor, n. d., XI, str. 488.

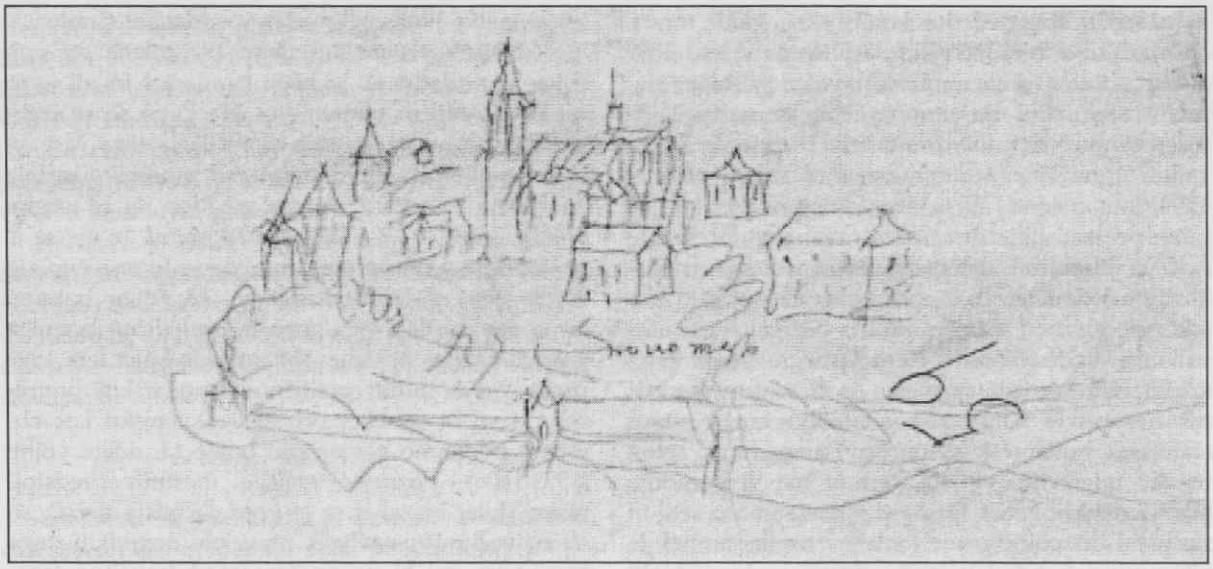

Novo mesto po Clobuccarichevi skici (1601-1605), neposredno po kugi leta 1599

Glede demografskih izgub Novega mesta in Višnje Gore leta 1599 razpolagamo danes še z drugimi viri in dognanji, ki tendenciozne navedbe obeh mestnih predstojništev močno relativizirajo. Dragoceni so zlasti sodobni popisi mestnih obdavčencev in pustot, s katerimi dobi precej trdnejšo oporo naša zgolj na logiki sloneča "nejevernost". Navedbe Novomeščanov in Višnjanov v prošnjah za omilitev fiskalnih bremen so z njimi domala postavljene na glavo, pri čemer je avtorjem ob vseh olajševalnih okoliščinah moč očitati nič manj kot zavestno zavajanje in prikrajanje dejstev. Vsaj nekatere številke o živečih in umrlih so glede na naslovnika načrtno prirejene, nekje povečane, drugje zmanjšane. Prav razumljene so lahko šele, ko jih postavimo v kontekst posestno-demografske slike obeh mest, ki mu zato v nadaljevanju namenjamo tudi več prostora.

Povsem zanesljivo je eno: kuga **Novemu mestu** ob zatonu 16. stoletja resnično ni prizanesla. Vicedomov odgovor nadvojvodi Ferdinandu v zvezi s stanjem v mestu - kronološko prvi vir, ki sploh omenja novomeško kugo - namreč 26. marca 1600 pravi, da je Novo mesto v preteklem letu zaradi kuge v mestu in okolici izgubilo veliko prebivalstva *(an bevölkerung entplöst)*.[47] Povsem lažnega navajanja si Novomeščani samo sedem let po dogodkih kajpak ne bi drznili, še najmanj v poročilu komisarjem, ki so prihajali v mesto ugotavljat stanje opustošenosti in so mogli navedbe zlahka preveriti. Nekaj drugega je vprašanje, koliko Novomeščanov je resnično umrlo za kugo oziroma kolikšna je verodostojnost navedb o več kot 800 umrlih skupaj s 149 hišnimi gospodarji. Številki sami po sebi nista nemogoči, vendar zastrašujoči, saj predstavljata nad polovico mestnega prebivalstva. Novo mesto je namreč poldrugo stoletje pozneje (1754) štelo 1.485 prebivalcev,[48] kar pomeni pri skupnem številu 262 hiš[49] 5,67 ljudi na hišo. V tegobni drugi polovici 16. stoletja, zaznamovani z ognjenimi ujmami, gospodarskim pešanjem in izpričanim odseljevanjem,[50] je računati še z nižjim številom ljudi. Za ilustracijo naj povemo, da je imelo mesto sredi 18. stoletja natanko toliko mestni jurisdikciji zavezanih hiš (248),[51] kot je bilo leta 1515 tej isti podsodnih naseljenih oštatov.[52] O le malenkostno nižjem številu 242 ognjišč govori tudi kugi kronološko najbližji sumarni podatek iz leta 1541.[53]

O številu žrtev kuge na Kranjskem imamo za leto 1599 poleg novomeških 800 umrlih edinole Valvasorjevo številko 350 oseb za Ljubljano.[54]

47 ARS, Vic. A., šk. 277, fasc. 140, lit. S XXI-9, 3. 3. 1600, 26. 3. 1600.

48 Po podatkih v poročni matici kapiteljske župnije je štelo mesto v štirih zaporednih letih naslednje število prebivalcev: leta 1754 - 1.485 oseb, 1755 - 1.466, 1756 - 1.441 in 1757 - 1.390 (KANM, šk. 66, P/4 1754-1771, s. p.).

49 ARS, TK RDA, N 242, No. 23, urbar 1756; N 11 (kapitelj Novo mesto), No. 4, 28. 2. 1753.

50 Prim. Vrhovec, n. d., str. 76 sl.

51 ARS, TK RDA, N 242, No. 23, urbar 1756.

52 ARS, Vic. A., šk. 105, fasc. 59, lit. R V-1, Der zaichnus abschrifft der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

53 ARS, Vic. A., šk. 294, fasc. 151, 6/1549, No. 9, s. d. (Gemainer statt Ruedolfswerdt auszug). - Prim. Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadtl (Rudolfswerth) in Unterkrain, v: MHVK XX (1865), str. 34.

54 Valvasor povzema podatek po Schönlebnu (Valvasor, n. d., XI, str. 718). - J. Vrhovec, ki je temeljito obdelal gradivo ljubljanskega mestnega arhiva, je glede števila obolelih in umrlih zapisal, da ni našel nobenih stati-

Glede na podatek, da je štela kranjska prestolnica v tem času skupaj s predmestji okoli 700 hiš, je v njej po Valenčičevem izračunu prebivalo približno 5.000 prebivalcev,[55] 350 žrtev kuge pa bi potemtakem znašalo nekako 7% celotnega prebivalstva. Razlika z ugotovljenim novomeškim več kot polovičnim deležem umrlih je torej očitna.

Vendar pa sporočenega visokega števila 800 umrlih Novomeščanov ni moč vnaprej zavrniti zaradi gole "neverjetnosti" in molka sodobnih poročil.[56] Demantirajo ga veliko bolj zanesljivi numerični viri - seznama novomeških pustot - in komisijska poročila z začetka 17. stoletja. Gre za nedatirana komisijska popisa pustot, pogorišč in plačila nezmožnih davkoplačevalcev, ki ju označujemo kot seznama A in B,[57] in ju je bilo moč datirati v pozno poletje 1606, ko je mesto obiskala stanovska vizitacijska komisija.[58] Nastanku popisov je botrovala opustelost po kugi leta 1599 in še zlasti zaradi požara jeseni 1605. V seznamu A so popisane pustote, pogorišča in obubožane še naseljene hiše (109), v seznamu B pa samo popolne pustote (80), t.j. pogorele in porušene hiše ter opustela zemljišča. Kolikor gre v obeh seznamih za podvajanja imen - teh je 27 - je treba take gospodarje odšteti od skupnega števila, ki znaša tako 162 pustot.[59] Ko bi se iz leta 1606 ohranil tudi tretji komisijski seznam, t.j. popis naseljenih domov, bi imeli za ta čas prvovrstni vir posestno-demografskega stanja, tako pa se je moč opreti le na sumarij na koncu seznama A. Zgornji seštevek 162 pustot povsem ustreza sumarni navedbi o nad 160 praznih, pustih, porušenih in požganih hišah, ki ne plačujejo nikakršnega davka. Na pogled ponuja tudi pokritje za 149 umrlih gospodarjev in 800 vseh umrlih, če bi vsako pustoto pomnožili z običajnim koeficientom 5 oseb na hišo. Vendar je v sumariju na drugi strani nesorazmerno nizko število "ne več kot 125" t.i. pravih, večinoma revnih gospodarjev z lastno hišo. Ostali so brez kvantitativne navedbe označeni kot gostači *(inwohner)* in skednjarji *(drescher)*, ki plačujejo le malo ali sploh nobenega davka. V njih je dejansko treba videti del od zgornjih 160 pustot, na katerih so vendarle prebivali ljudje, četudi samo gostači. Opustelost Novega mesta je bila tako predvsem strukturna: mesta trdnih gospodarjev so zasedli davčno nesolventni ljudje, seštevek obeh sumaričnih postavk pa daje realno sliko približno 285 nekdanjih domov.[60]

Zdi se tudi, da smo razvozlali uganko, odkod Novomeščanom tako natančna številka 149 umrlih gospodarjev in nad 800 vseh žrtev epidemije, ali pa moremo ponuditi vsaj en verjeten odgovor. Če od 162 pustot odštejemo tistih 13, za katere je iz seznamov razvidno, da gre za nova nenaseljena pogorišča, nastala šele v jesenskem požaru 1605, ostane namreč natanko 149 pustot z imenom in priimkom nekdanjega gospodarja. Toliko povsem opustelih in napol praznih domov, v katerih so prebivali mestni obubožanci, so lahko Novomeščani vsak trenutek pokazali prihajajočim vizitacijskim komisarjem, ki jim je bil podatek namenjen. In prav vse nekdanje domove, čeprav mnoge puste že desetletja, so spretno "prodajali" za žrtve

stičnih podatkov, temveč komajda namige (Joh. Vrhovec, Die Pest in Laibach. MMVK XII (1899), str. 131).

55 Vlado Valenčič, Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, v: Kronika V (1957), str. 118. - Leta 1600 je v obzidanem mestu spadalo pod mestno gospoščino 359 hiš, skupaj z 42 ugotovljenimi hišami drugih gosposk pa okoli 400 (Valenčič, n. d., str. 112).

56 M. Smoletova je dvom o verodostojnosti podatkov utemeljevala, češ da A. Koblar, iz katerega je črpala, ne navaja nobenih virov, in da se podatki ne skladajo s sodobnimi ugotovitvami deželnih komisarjev (Smole, n. d., str. 98). Pri tem ni vedela za Vrhovčevo objavo navedb po originalnem viru, spregledala pa je tudi dejstvo, da se poročila kužnih komisarjev o epidemiji v Novem mestu in na Dolenjskem nanašajo samo na prvo polovico leta 1599.

57 Seznam A: ARS, Vic. A., šk. 258, fasc. 133, lit. R V-4. - Seznam B: istotam, šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2.

58 V prid datacijama obeh seznamov v leto 1606 sta izjemno visoki števili pogorišč in pustot v obeh seznamih ter v seznamu A zabeleženi podatek, da je hiša Hansa Dlake na Trgu "pustota že 30 let od prvega požara" (1576). Trgovec Adam Gričar poleg tega po lastni navedbi ni zmogel plačila celotnega davka z obrazložitvijo, da že sedem let (od kuge 1599!) ne opravlja nikakršne obrti in trgovine. Še bolj natančna je datacija seznama B, ki navaja vsoto davčne izgube 236 gld in 27 kr, na katero se sklicuje komisijsko poročilo 24. septembra 1606, sama vsota pa se je nanašala na prihodke od vdov, sirot in gostačev, popisanih v seznamu A (ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2).

59 Hišni gospodarji v seznamih A in B so večinoma različni, saj se podvaja samo 24 imen, namesto treh gospodarjev iz seznama A pa v seznamu B nastopajo vdove in dediči. Ugotovitev, da je vseh 27 dvakrat popisanih hiš spadalo po seznamu A med popolne nenaseljene pustote, kaže z veliko mero zanesljivosti, da seznam B resnično obravnava samo povsem prazne in propadle domove. Tudi od štirih hiš, ki niso posebej označene kot puste, sta bili dve po seznamu A že dolgo opusteli.

60 V letu 1515 je spadalo pod mestno jurisdikcijo 272 oštatov, od tega 248 naseljenih in 24 pustih (ARS, Vic. A., šk. 105, fasc. 59, lit. R V-1). Naslednji popolni fiskalni vir je šele iz leta 1726, navaja pa 249 naseljenih hiš in 47 pustot, skupaj 296 stavbišč (ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, 3. 10. 1726). Sumarij iz leta 1606 sicer zatrjuje, da je v soseski sv. Jurija še veliko nepopisanih pustih zemljišč in da je imelo mesto pred časom *(vor zeiten)* kar 337 dobro naseljenih hiš *(wolbesezte heiser)*, vendar ni zanje v 16. stoletju nikakršne potrditve. Komisarji so mogli priti do tako visoke številke s štetjem vseh pozidanih in praznih stavbišč, sploh pa je vprašljiva verodostojnost takšnega podatka, ki se nanaša na povsem nedoločljivo preteklost. V istem viru je denimo tudi navedba, da je bilo v mestu "vor jarn" nad 150 kašč *(gödner)*, vendar je v seznamu B specificiranih samo 45 opustelih kašč. Številu 337 bi se približali le s seštevkom slednjih, vseh (ne)naseljenih stavbišč in obdavčencev, imetnikov raznih zemljišč.

kuge. Odtod do številke nad 800 vseh umrlih je bil samo še korak. Mestni očetje so morali vsakega umrlega gospodarja samo pomnožiti s 5,4 družinskimi člani, t.j. s koeficientom, le malo nižjim od povprečja hišnih prebivalcev, ugotovljenega za leto 1754. In končno je za število 800, kot že rečeno, zadoščal tudi veliko preprostejši izračun: okoli 160 pustot, pomnoženih s 5 osebami.

Če pa se nadalje pomudimo pri analizi podatkov o 149 od skupaj 162 pustot (popolnih in deloma še poseljenih), od katerih smo odšteli 13 pogorišč, ki so po požaru 1605 postali popolne pustote, je razvidno, da je nemajhen del hiš opustel že pred letom 1599. Samo na seznamu A je takih starejših pustot 31, medtem ko seznam B sploh ne govori o stopnji opustelosti, pri čemer se zdi, da vsebuje ta popis popolnih pustot predvsem ali sploh samo zgodaj propadle domove. Po odštevku 31 izpričano starih pustot, od katerih so nekatere izrecno označene kot puste že 20 ali 30 let, ostane tako največ 118 domov, ki bi potencialno lahko opusteli zaradi kuge. Dejansko pa je treba glede na povedano računati še s precej nižjim številom. Poleg tega ni nobena kuga kosila s tolikšno preciznostjo, da bi pomorila izključno cele družine, druge pa pustila povsem nedotaknjene. Če bi torej zahtevala življenja 149 gospodarjev, bi za njimi nedvomno ostalo večje število vdov in ne pičlih 12, kolikor jih je moč našteti v obeh seznamih skupaj. Kot rečeno, je 149 hišnih gospodarjev slejkoprej samo kritje za enako število popolnih in delnih pustot, ki so ostale brez pravega, davčno sposobnega imetnika. Koliko popolnoma izpraznjenih domov in koliko vseh žrtev je torej zahtevala kuga leta 1599, ostane po opravljenih redukcijah zgolj predmet špekulacij. Odveč je denimo ugibati, ali je šlo za več ali za manj žrtev, kot jih navaja vir v zvezi s kugo leta 1625 (322, od tega 15 hišnih gospodarjev).[61] Skleniti je mogoče le z zelo pavšalno oceno: do nekaj sto umrlih in vsekakor veliko manj kot 149 gospodarjev.

Epidemija leta 1599 še zdaleč ni bila odločilni, temveč razmeroma postranski razlog za evidentno slábo demografsko in gospodarsko stanje Novega mesta. Preiskovalna komisija, ki je pozno poleti 1606 natančno popisala davčno odmero oziroma izgubo vsake hišo in pustote, je v zaključnem poročilu deželnemu knezu zapisala, da se bodo preostali prebivalci odselili, mestece pa bo povsem propadlo, če se mu ne odobri prepotrebna davčna olajšava. Poglavitni razlog vse nesreče naj bi bili Turki, zaradi katerih je ugasnila nekoč cvetoča trgovina s Hrvaško in Slavonsko krajino.[62] Toda opustelost in občutno obubožanje preostalih Novomeščanov nista mogla biti toliko posledica nemirne meje, temveč predvsem splošnega upada neagrarnega gospodarstva in nato več zaporednih nesreč. Te so kot nalašč padle prav v čas hude krize trgovine in obrti. Mesto so v razmeroma kratkem času prizadeli kar štirje požari - 1540, 1576, 1584 in 1605, ki so jih Novomeščani pozneje v raznih prošnjah in opisih mesta vztrajno navajali kot temeljni vzrok propadanja.[63] Nad izseljevanjem meščanov, za katerimi so ostajale prazne hiše ali najemniki, so se pritoževali že leta 1564.[64] Tri leta potem, ko je mesto leta 1576 skoraj popolnoma pogorelo, je mestno predstojništvo potožilo, da je zaradi odselitve nemalo meščanskih družin kar tretjina mesta ostala pustega ali nepozidanega *(öder oder unausgebaut verbleibt)*.[65] Pri tem je še posebej zanimivo, da se v prošnjah za davčni spregled ne po tem požaru in ne po onem leta 1584[66] niti z besedo ne omenjajo posledice kuge leta 1578, za katero je sploh edini znani vir Valvasor.[67]

Mesto je torej utrpelo znatne demografske izgube že pred kužnim letom 1599. Tako so Novomeščani leta 1595 v prošnji za komisijski ogled mesta, ki naj bi določil novo realno davčno odmero, zapisali, da so puste in prazne največje ter najimenitnejše hiše, medtem ko v preostalih kajžah vlada revščina.[68] Ta se je v naslednjih letih, zaznamovanih s t.i. dolgo vojno, samo še poglobila. Vendar pa mestni očetje niso izposlovali vizitacijske komisije vse dotlej, dokler ni požar leta 1605 upepelil najbogatejšega in najvitalnejšega dela mesta.[69] Šele ogenj je dal mestu pečat opustelosti in zadosten razlog za obisk komisarjev. Kuga, ki so jo Novomeščani tik pred tem vpletli v poročilo o vzrokih žalostnega stanja, je omenjena edinole tu. V nasprotju s požari in obubožanjem jo - pomenljivo - pogrešamo tako v seznamih pustot kot v zaključnem komisijskem poročilu.

Precej podobne so ugotovitve o demografskih in gospodarskih posledicah kuge v **Višnji Gori**,

61 ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2, 9. 5. 1626. - Prim. Vrhovec, n. d., str. 82.

62 Istotam, 24. 9. 1606 (komisijsko poročilo).

63 Npr. ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2, 24. 9. 1606; šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, s. d. (Gravamina, po letu 1637). Vse tri požare pozna tudi Valvasor, ki jim dodaja še četrtega leta 1664 (Valvasor, n. d., XI, str. 488).

64 ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-1, 25. 4. 1564.

65 StLA, I.Ö. HK-Akten, 1579-VI-11, 29. 5. 1579.

66 ARS, Stan. A. I, šk. 855, registraturni protokoli št. 7 (1578-1584), str. 301).

67 Valvasor, n. d., XI, str. 488.

68 ARS, Vic. A., šk. 278, fasc. 141, lit. S XXII-16, s. d. (ad 23. 6. 1595).

69 Po Valvasorju je ogenj zajel Trg in upepelil 60 hiš (Valvasor, n. d., str. 488), medtem ko govorijo Novomeščani okoli leta 1640 o 56 pogorelih hišah (ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, s.d., Gravamina, po letu 1637). Najzanesljivejši vir, komisijski seznam A iz leta 1606, ne odstopa bistveno od zgornjih navedb, saj navaja med 162 pustotami 52 pogorelih hiš, od tega 30 na Trgu, preostale pa v okoliških ulicah.

podkrepljene s še zanesljivejšimi numeričnimi viri. Drugače kot za Novo mesto je dogajanje v Višnji Gori neprimerno bolje dokumentirano tudi s sodobnim virom, nastalim izpod peresa mestnega sodnika Janeza Zoreta. Gre za sodnikov letni obračun za čas enoletnega mandata od 24. junija 1599 do istega dne naslednje leto.[70] Obračun ni tako zgovoren kot oni iz leta 1553/1554 in daje vtis skoraj povsem običajnega leta. V njem ni ne umrlih za kugo ne izrecno imenovanih kužnih grobarjev, a vendar dovolj podatkov o tem, da je kužna nevarnost obstajala. Nikakor pa epidemija ni mogla pomoriti večjega števila ljudi, kar bi se sicer opazno odrazilo na opustelosti (polovice) mesta. Kot že rečeno, se je kuga po majskem poročilu deželnim stanovom dotlej Višnji Gori izognila[71] in tudi pritožbe višnjegorskega mesta nadvojvodi Ferdinandu, ki so jih v Gradcu prejeli 12. junija 1599, niti z besedo ne omenjajo njenega izbruha, čeprav govorijo o kar tretjinski opustelosti mesteca.[72] Pismo je potovalo iz Višnje Gore največ dva tedna, tako da odraža stanje v mestu konec meseca maja ali prve dni junija. Z viri nepokriti čas do 24. junija 1599, v katerem bi morala kuga zahtevati glavnino svojega krvnega davka, je torej krajši od enega meseca, toda ob Zoretovem nastopu enoletnega sodniškega mandata ni bilo še nobenih znamenj razburjenja in nikakršne kužne zapore, ki bi bila v primeru nedavnih množičnih pogrebov nujna. Novoizvoljeni sodnik je vzel mestno mitnico v zakup za ustaljeno zakupnino (104 goldinarje in 50 krajcarjev) in tudi pogostitev meščanstva je navrgla toliko stroškov kot druga leta. Bolezen se je morala pojaviti šele pozneje, prenehala pa je v začetku naslednjega leta. Mestni sodnik in pisar sta namreč 20. marca 1600 odpotovala v Ljubljano k vicedomu zaradi potrditve sodnikovega mandata in odprave kužne zapore *(Wando),* pri čemer so se mestni svétniki tisto jutro že povsem brez strahu zbrali na Zoretovem domu pri zajtrku. Potrditev vsakokratnega sodnika, ki je praviloma sledila kmalu po izvolitvi, se je torej zaradi ohromelega prometa in poslovanja zavlekla na skoraj devet mesecev, vendar ne nujno "po krivdi" Višnjanov. Deželni uradi so se namreč jeseni 1599 zaradi ljubljanske kuge preselili v Kamnik, manj pomembne zadeve pa preložili na varnejši čas. Iz višnjegorskega sodniškega računa ni razvidno, kdaj so zaporo uvedli tudi v Višnji Gori in kakšne so bile njene neposredne posledice. Prehajanje Višnjanov iz mesta in tujcev v mesto ni videti v nobenem času kakorkoli ovirano. Jeseni je kot ponavadi zasedala jesenska veča, mestni odposlanci so šli v Gradec in nazaj, Višnjo Goro so obiskovali deželni sli, berači in drugi tujci, mestni očetje pa so nastavljali nove uradnike.[73] Tudi pozimi ni videti življenje v mestu nič manj živahno. Zadnjega januarja so pobirali davek, 21. februarja je bila sklenjena kupčija za hišo mestnega sla, nakar so se meščani naslednje dni dogovarjali z župnikom glede duhovnega pomočnika in učitelja, vse to v času zapore, ki je 20. marca še veljala.

Sodnikov stroškovnik spominja na kugo le posredno, ko omenja ta ali oni pogreb. Med 28. julijem in 8. avgustom 1599 sta bila denimo predstavnika mesta poslana k župniku "zaradi pokopa onih iz Kriške vasi", sredi novembra pa so na mestne stroške pokopali nekega dečka. Konec leta 1599 ali v začetku naslednjega leta je umrl mestni sel, ki so mu brž našli naslednika, nakar je sodnik januarja 1600 zabeležil med izdatke pogostitev po pogrebu svinjskega pastirja. 10. aprila, potem ko sta se sodnik in pisar vrnila iz Ljubljane in so kužno zaporo že odpravili, je nekdanji grobar Matija Arbeiter, tisti, ki je januarja pokopal pastirja, prejel obljubljeno plačilo za pogrebe *(wegen seiner zuegesagten besoldung der begrebnus halber).* Izraz pogrebi v množini ter postavka goldinar in 36 krajcarjev pričata, da je grobar pokopal vsaj nekaj ljudi. Vendar je tokrat pomenljivo zadoščal en sam grobar, medtem ko so leta 1554 zaposlili štiri in jim za mesec dni izplačali tudi skoraj štirikrat tolikšno vsoto kot sedaj Arbeiterju. Epidemija slabega pol stoletja prej se poleg tega v sodnikovem računu omenja kar nekajkrat. V letnem računu 1599/1600 je kuga nasprotno enkrat samkrat izpričana neposredno, in sicer šele po končani nevarnosti 14. junija 1600, ko je deželni sel prinesel general o "Infection alda". Višnjani so pred tem že vso pomlad živahno popravljali mestne zgradbe, pobirali davke, se pravdali ter izpeljali telovsko procesijo in letni sejem.

V sodobnem viru torej ni najti prav nikakršne osnove v podkrepitev trditve o polovici umrlih meščanov in gostačev. Poleg tega imamo za Višnjo Goro, začenši z letom 1567, kontinuirano vrsto letnih davčnih registrov, ki si sledijo vsakih nekaj let in iz katerih sta jasno razvidni poseljenost mesteca in davčna solventnost Višnjanov. Gre za verodostojno podobo stanja, saj se je velika večina registrov ohranila v originalu v mestnem arhivu.[74] Toda ravno kugi časovno najbližje letne registre iz let 1605-1607 poznamo samo v prikrojenih prepisih

70 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestni račun 1599/1600.

71 ARS, Stan. A. I, šk. 444, fasc. 291 d, str. 743, ad 1. 5. 1599. - Prim. Smole, n. d., str. 98.

72 ARS, Vic. A. šk. 284, fasc. 145, lit. W I-3, 12. 6. 1599.

73 Delno zatišje je "ex silentio" datumov opaziti le med 15. avgustom in 11. novembrom, a tudi v ta čas padejo jesenska veča, pregled sodnikovega in komornikovega računa za prejšnje leto in obisk stanovskega izterjevalca, kar vključuje obvezne pogostitve.

74 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčni registri 1567-1740.

pri deželnem vicedomu in notranjeavstrijski vladi.[75] Njihove navedbe demantirajo precej drugačni podatki v davčnem popisu iz naslednjega leta 1608, namenjenem interni rabi mesta.[76]

V zvezi z navedbo Višnjanov iz leta 1609, da je kuga pobrala več kot polovico mestnega prebivalstva, je pomenljiva vsebina njihovih prej omenjenih pritožb nadvojvodi Ferdinandu, prispelih v Gradec 12. junija 1599. Že tedaj, pred izbruhom epidemije, naj bi bila namreč v zadolženem in propadajočem mestu pustih več kot tretjina hiš in med slednjimi večina že porušenih (!). Mestno predstojništvo je nadalje tožilo, da v mestu ni nikakršne trgovine in obrti, od izbruha vojne leta 1593 pa skozenj korakajo razne vojske, ki ljudem večinoma samo nasilno jemljejo in ničesar ne plačujejo.[77] Sodeč po davčnem registru iz leta 1591, ko je imela Višnja Gora več obdavčencev kot kdajkoli v naslednjih dveh stoletjih, bi torej moralo priti do drastične opustelosti v zelo kratkem času nemirnih osmih let. Omenjenega leta je štela Višnja Gora 89 domov, 11 činžnikov in gostačev ter 12 kmečkih kašč, pri čemer ni srečati še nobene prazne hiše ali plačila nezmožnega obdavčenca.[78] Navedba o opustelosti tretjine hiš leta 1599 bi sicer ustrezala stanju, ki ga prikazujejo višjim oblastvom poslani davčni registri iz let 1605, 1606 in 1607, ko naj bi bilo v mestu ob velikem številu pustot naseljenih le še 59 do 63 hiš.[79] Vendar pa so omenjeni trije popisi priloženi v podkrepitev prošenj za odpis davčnih zaostankov, medtem ko originalni register že naslednje leto 1608 izkazuje precej več domov (76). Verjetnost naselitve 17 pustot v pičlem letu dni je treba brez pomislekov izključiti. Primerjava imenskega fonda gospodarjev je namreč pokazala, da nastopajo določene osebe in priimki samo v letih 1591 in 1608, medtem ko so jih v registrih iz let 1605-1607 preprosto zamolčali ali prišteli k pustotam. Dejansko število naseljenih hiš tudi pred letom 1608 nikakor ni znašalo samo okoli 60 in ni moglo biti znatno nižje od 76, nakar se je pri tej številki ustalilo vsaj za dve desetletji.

Zgovorna potrditev povedanega je naselitvena kontinuiteta Višnje Gore. Diskontinuiteta posestniških rodbin je bila sicer večja v 17-letnem obdobju med 1591. in 1608. letom kot v 10-letnem razmaku od 1581 do 1591, vendar glede na različno trajanje med obdobjema skorajda ni razlik. V prvem obdobju 1581-1591 se je na isti posesti ohranilo 48,2% vseh rodbin hišarjev, v drugem (1591-1608) pa 32,6%. Tako so med 1581 in 1591 vsako leto v povprečju zamenjale gospodarja 4,4 hiše, v razmaku 1591-1608, zaznamovanem s krizo, vojno in kugo, pa celo samo 3,5 hiše, vključno s tistimi 13, ki so opustele.[80]

Vseeno je pomenljiva ugotovitev, da je število hišnih gospodarjev Višnje Gore med letoma 1591 in 1608 nazadovalo z 89 na 76, kar pomeni za dobro sedmino (14,61%) glede na izhodiščno stanje. Ker niso dokumentirane spremembe iz osmih let pred letom 1599 in iz šestletja do 1605, je moč o nihanju stanja poselitve v vmesnem času in v kužnem letu mogoče zgolj ugibati. Vsekakor pa zgornje številke potrjujejo, da v mestu malo pred kugo leta 1599 ni mogla biti pusta tretjina hiš, kaj šele da bi bolezen pobrala polovico prebivalstva. Vedoč za njeno divjanje drugod po deželi, so Višnjani deset let pozneje, leta 1609, epidemijo preprosto vpletli v prošnjo za davčni spregled. Iz nekaj umrlih oseb, katerih število je morda doseglo dvomestno številko, so naredili polovico meščanov in gostačev, kar bi pri 89 naseljenih hišah (1591) zneslo nad 200 ljudi. Kuga je bila torej za opustelost Višnje Gore v resnici skoraj nepomemben razlog. Tudi zato je niti z besedo ne omenjata vicedomova vizitacija leta 1609 in poročilo deželnemu knezu o stanju mesta, kjer so sicer izčrpno opisani vsi mogoči razlogi nazadovanja.[81]

Ob zatonu 16. stoletja stoletja je Višnja Gora doživela krizo kot gospodarstvo celotne dežele nasploh. Po vicedomovih besedah sta močno nazadovali obrt in trgovina, tako da je večina prebivalstva živela od obdelovanja zemlje.[82] Posledica skupka razlogov je bila prva stopnja procesa pustenja mesteca, ki pa se je že v prvih letih 17. stoletja končala. Koliko je k slabitvi mestnega gospodarstva posredno in neposredno prispevala sama kuga leta 1599, je moč samo ugibati. Tisto leto je denimo mestni sodnik Janez Zore prejel skoraj polovico manj davka (63 gld, 40 kr) kot njegov predhodnik za leto 1596 (116 gld).[83] Kuga je bila tega vsaj deloma kriva že zaradi zapore mesta in oviranega pretoka ljudi in blaga po vsej deželi.

75 ARS, Vic. A., šk. 284, fasc. 145, lit. W I-4, davčni register 1605, 1606. - StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611-III-105, Steuerregister 1607.
76 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčni register 1608.
77 ARS, Vic. A. šk. 284, fasc. 145, lit. W I-3, 12. 6. 1599.
78 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčni register 1591.
79 ARS, Vic. A., šk. 284, fasc. 145, lit. W I-4, davčni register 1605, 1606. - StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611-III-105, Steuerregister 1607.
80 Med 1581 in 1591 je isti gospodar ostal v 31 hišah (36,5%), v nadaljnjih 10 hišah (11,8%) se je ohranil priimek, 5 oseb in 7 priimkov pa je prešlo na druge hiše in nepremičnine. Med letoma 1591 in 1608 se je obdržalo 18 istih gospodarjev (20,2%), v 11 hišah (12,4%) je izpričan nespremenjen priimek in poleg teh drugod v mestu še 12 priimkov hišarjev (13,5%).
81 ARS, Vic. A., šk. 284, fasc. 145, lit. W I-4, 11. 7. 1609. - StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611-III-105, 24. 1. 1610.
82 Istotam.
83 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestna računa 1596/1597 in 1599/1600.

V nenavadno varovalno oblačilo odet zdravnik za kužne bolnike. Da se ne bi še sam okužil, je bil od nog do glave oblečen v usnje, na glavi pa je imel masko z zasteklenimi odprtinami za oči. Dolg kljun so zapolnili z različnimi dišečimi zelišči, ki naj bi ščitila pred okužbo.

Kuga v letih 1623-1627

Naslednja velika epidemija je Kranjsko posredno ogrožala z Goriškega in Štajerskega od pomladi 1623, ko so uvedli stroge varnostne ukrepe in zaporo deželnih meja. V deželi je leta 1624 najprej obiskala Gorenjsko in se nato za dve leti preselila na Dolenjsko.[84] Stanovski registraturni protokoli jo na kranjskih tleh prvič beležijo marca 1624, potem ko so se od februarja 1623 vrstile zapore in straže proti okuženim sosednjim deželam. Graški tajni dvorni svet je decembra 1624 ukazal zastražiti Ljubljano, a so se stanovi pritožili, češ da je ukrep nepotreben. Deželnoknežji infekcijski red je izšel šele v avgustu 1625, ko je bila kuga v polnem teku tako na Kranjskem kot ponovno tudi na Štajerskem. Regest o poročilih, prepovedih in odredbah, izdanih med decembrom 1624 in koncem leta 1625, omenja na Dolenjskem naslednje kraje: Žužemberk, Ribnico, Sotesko, Novo mesto in njegovo okolico. Pred koncem 1625. leta je kuga začasno potihnila in nato spet izbruhnila maja 1626, saj so morali stanovi obnoviti patent kužnemu komisarju za Dolenjsko, stiški opat pa je takoj zatem prosil za prepoved sejmov. Epidemija je dokončno ugasnila pred novembrom 1626, ko se v stanovskih registraturnih protokolih začnejo nizati le še poročila zdravnikov, komisarjev in postavke nastalih stroškov.[85]

Med dolenjskimi mesti in trgi je kužna epidemija najbolje dokumentirana v **Novem mestu**, odkoder imamo kar dve številki umrlih oseb. O posledicah je najzgovornejše poročilo novomeškega mestnega sodnika in sveta v prošnji deželnemu vicedomu 9. maja 1626, naj se mestu odobri pravica pobiranja mostnine. Poročilo pravi, da je mesto še v večji stiski in propadanju, odkar je prejšnje leto umrlo za kugo *(laidige Infection)* 322 oseb, med njimi 15 hišnih gospodarjev, katerih vdove in otroci so prišli na beraško palico. Hiše so ostale puste, od njih ni pričakovati plačila davka, mestni svet pa ne more vzdrževati ubožcev, saj je za izkazovanje krščanske pomoči vsem moral poseči ne le po mestnih, temveč tudi po svojih lastnih dohodkih. Kuga se je v mestu začela meseca maja in prenehala 4. novembra 1625, čeprav se je do zdaj (maja 1626) drugod nadaljevala. Nekaj nevoščljivcev naj bi nato z govoricami in poročili preprečevalo odprtje mesta vse do 21. marca 1626. Novomeščanom je bilo tako onemogočeno vsakršno delo, zaradi predolgotrajne zapore pa so utrpeli tudi škodo in uničenje na poljih in v vinogradih. Prizadela jih je še menjava kovancev leta 1624, vsi mestni dohodki so šli za obolele za kugo in druge potrebe. Iz Ljubljane so za 100 goldinarjev naročili zdravila za bolnike, nakar je hotel novomeški lekarnar na podlagi pobotnice izsiliti še 300 goldinarjev, tako da naj bi znašali vsi mestni dolgovi skoraj 1.000 goldinarjev. Novomeščani so ostali dolžni tudi davek stanovom za 1625. leto in druge dajatve, za katere so se zdaj nadejali spregleda plačila.[86]

Kot vse kaže, so navedbe v prošnji zelo realne. Kljub prenehanju kuge v samem mestu v začetku novembra 1625 se je zapora nadaljevala še štiri mesece in pol, kar je prizadelo predvsem mestno gospodarstvo, tako neagrarno kot agrarno. Dejan-

84 Travner, n. d., str. 102-103. - Koblar, n. d., str. 51. - ARS, Stan. A. I, šk. 480, fasc. 295 b, str. 999-1001, 20. 10. 1625.

85 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 261, 267, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 291, 300, 308, 320, 337, 339, 344, 364, 377, 385, 390, 395, 398, 405, 415, 419, 421, 424, 428, 440, 455 in 478.

86 ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2, 9. 5. 1626. - Prim. Vrhovec, n. d., str. 82.

ska nevarnost je resnično minila, saj je zdravnik Janez Scheidt januarja 1626 že drugič priganjal deželne stanove k ukinitvi mestne zapore, a so ti ostali še naprej neomajni, tako kot so junija istega leta grozili mestu z rubežem zaradi davčnih zaostankov.[87] O podrobnostih v zvezi s samo epidemijo bi se mogli poučiti iz poročila o delovanju doktorja Scheidta v času kuge, ki so ga stanovski poverjeniki zahtevali od mestnega predstojništva,[88] a se ni ohranilo. Zato pa bolje poznamo spor Novomeščanov z njihovim lekarnarjem Martinom Antonom Mladkovičem. Ta je deželnim stanovom že konec leta 1625 predložil specifikacijo zdravil *(disponsirten medicinalien),* ki jih je v času kuge porabil v mestu in okoliških krajih, pri čemer so bili znaten odjemalec meščani in najuglednejši mestni svétniki. Stanovski poverjeniki so nato sporočili mestnemu sodniku in svetu, da stanovi ne nameravajo pokriti nastalih stroškov, ter ju pozvali, naj sredstva za plačilo lekarnarju čimprej izterjata od dolžnikov.[89]

Epidemija v mestu spričo povedanega ni bila niti najmanj nedolžna nesreča. 322 umrlih, med njimi 15 hišnih gospodarjev, sta realni številki, veliko bolj verodostojni kot pretiravanja o kugi četrt stoletja prej. Številki ne dajeta vtisa večje verodostojnosti zgolj zato, ker sta tokrat precej nižji, ampak predvsem zaradi narave poročila. Le-to, sestavljeno samo nekaj tednov po odpravi kužne zapore, je neprimerno ažurnejše kot ono o kugi leta 1599, ki je nastalo šele s sedemletnim zamikom in bilo takorekoč mimogrede vtkano med razloge za globljo strukturno krizo. Tokratno poročilo, čeravno prav tako v obliki prošnje za pomoč, nasprotno razmeroma temeljito opisuje neposredne posledice epidemije. Tudi Valvasor pravi šestdeset let pozneje, da je kuga 1625. leta pomorila 400 oseb.[90] 322 oziroma 400 umrlih leta 1625 je primerljivih s še zanesljivejšo številko o 331 umrlih v mestu v celem letu 1715, ko se je prebivalcev lotevala vročinska bolezen.[91] Če obe števili umrlih primerjamo s 1.485 prebivalci Novega mesta leta 1754,[92] je obakrat pomrla dobra petina ljudi. Vendar je treba za leto 1625 računati s šibkejšo naseljenostjo mesta kot posledico že več kot polstoletne strukturne krize, preteklih požarov in epidemij. 322 umrlih je tako gotovo presegalo četrtino Novomeščanov, če že ni bilo bliže eni tretjini. Kuga leta 1625 je položila v grob tudi mnogo ljudi v novomeški okolici, zato je grof Rudolf Paradeiser leta 1627 v spomin nanjo postavil cerkvico sv. Roka dober streljaj od svojega gradu Pogance.[93]

Malo verodostojna so tista poročila o kugi, ki so nastala bolj mimogrede. Zanimivo je, kako sta k novomeški nesreči pristavili svoj lonček obe belokranjski mesti, **Metlika in Črnomelj**. Ko so Novomeščani zaprosili cesarja za pravico pobiranja mostnine in odpis dela davčnih zaostankov, so bila sosednja mesta leta 1632 v zvezi s prošnjo povprašana za mnenje. Vsa mestna predstojništva - ljubljansko, višnjegorsko, krško, kostanjeviško, metliško in črnomaljsko - so enako kot gospoščinski oskrbnik v Žužemberku privolila v takšno obliko pomoči in pritrdila, da je Novo mesto zaradi raznih nesreč resnično močno oslabelo, izgubilo veliko prebivalcev in opustelo, še posebej spričo dolgotrajne kužne zapore pred nekaj leti.[94] Metličani so k temu dodali, da je kuga pri njih razsajala dlje kot v Novem mestu ter pobrala veliko mladih in starih ljudi, zato naj bi bila Metlika tudi dlje časa zaprta. Redki preživeli so prišli zaradi slabih letin v hudo stisko, tako da naj bi se iz obeh mest - Novega mesta in Metlike - veliko ljudi odselilo drugam.[95] Črnomaljci, ki so svoj odgovor dva tedna pozneje skoraj dobesedno prepisali od Metličanov, so prav tako poudarili, da so bili dlje kot Novomeščani pod kužno zaporo, tako kot v Novem mestu pa naj bi v Črnomlju skoraj polovica mesta ostala prazna *(ödt stehen).*[96] Metličani in Črnomaljci si dolgotrajne zapore svojega mesta zagotovo niso izmislili, medtem ko sta umrljivost in posledična izpraznjenost vprašanji zase, saj se za ti dve dolenjski mesti ne moremo opreti na noben drug vir in še manj na kakršnekoli strukturno numerične vire ali podatke o mestni populaciji - za Metliko do začetka in za Črnomelj vse do srede 18. stoletja.[97] O kugi v letih 1625-1626 molčijo tudi mlajše pritožbe in Valvasor, od sodobnih poročil pa razpolagamo edinole z notico o prepovedi tedenskih sejmov v Metliki avgusta 1625.[98]

Epidemija je zelo pozno, šele v drugem valu,

87 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 397. - Istotam, šk. 480, fasc. 295 b, str. 1423-1424, 6. 6. 1626.
88 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 419.
89 ARS, Stan. A. I, šk. 480, fasc. 295 b, str. 1115-1116, 20. 12. 1625.
90 Valvasor, n. d., IX, str. 488.
91 KANM, šk. 66, M/1 1704-1728.
92 Po sumarni navedbi v: KANM, šk. 66, P/4 1754-1771, s. p.
93 Travner, n. d., str. 103. - Prim. Valvasor, n. d., XI, str. 449.
94 ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-2, 7. 2. 1632, 31. 8. 1632, 9. 9. 1632, 20. 9. 1632, 1. 8. 1632, 15. 8. 1632, 30. 10. 1635.
95 Istotam, 1. 8. 1632.
96 Istotam, 15. 8. 1632.
97 Metliške matične knjige se začenjajo po požaru leta 1705, črnomaljske pa šele z letom 1753. Prvi popis metliških hiš imamo v terezijanskem katastru (1752), potem ko je le malo prej (1744) nastal najstarejši ohranjeni popis za Črnomelj (ARS, TK RDA, N 242, No. 1, 1. 8. 1752; ARS, VIC. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, s.l., Ad 22. 5. 1744).
98 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 428.

zajela mesto **Krško**. Po analih, zapisanih v krški mestni knjigi, naj bi prišla v to obsavsko mesto okoli vseh svetih leta 1626 in trajala do novega leta. Notica o kugi je nadvse skopa, še posebej če jo primerjamo z zapisi o nesrečah in tegobah v naslednjih letih, zato gre upravičeno sklepati na precej omejeno število žrtev.[99]

Zelo skopa so tudi poročila o kugi v **Višnji Gori**, z viri domače provenience sicer najbolje dokumentiranem dolenjskem mestu. Letni obračun mestnega sodnika za leto 1623/24 omenja epidemijo samo posredno: v mesecu juliju 1623 je zabeleženo plačilo pristojbine za sla, ki je prišel iz Ljubljane "zaradi epidemije" *(wegen der infection)*.[100] Sodniška obračuna za naslednji dve leti nista ohranjena, zato pa priča o popolni varnosti pred kugo poročilo o popravilu deželne ceste, poslano stanovom iz Višnje Gore avgusta 1625.[101] Letni obračun mestnega sodnika za čas od srede leta 1626 do srede 1627. leta govori nato o že povsem običajnem življenjskem utripu in živahnem pretoku ljudi in blaga. Le sredi decembra 1626 so Višnjani ljubljanskim kužnim "provizorjem" poslali sla s poslanico o kugi. Razen omembe sporočila ne vemo ničesar o njegovi vsebini in o preteklem dogajanju v mestu. Izpričano je bila v tem času ogrožena širša višnjegorska okolica, saj je sodnik tisto leto zaradi kuge *(der infection halber)* prejel precej okleščen prihodek od mitnice v Šmartnem pri Litiji.[102] Sodeč po mestnih davčnih registrih pa kuga zanesljivo ni izpraznila višnjegorskih domov. Potem ko je mesto leta 1620 štelo 79 naseljenih domov in dve pustoti, je leta 1629 zaslediti komaj kaj spremenjeno stanje: 78 hiš in eno pusto zemljišče ter zelo močno kontinuiteto posestniških priimkov.[103]

Od drugih dolenjskih meščanskih naselbin kužni val očitno ni obšel trgov Žužemberk in Ribnica, saj se oba kraja omenjata v registraturnem regestu o "kužnih poročilih" iz let 1624-1625.[104] Kakšna poročila so odtod prejeli deželni stanovi, ni znano, tako kot o tej kugi skoraj v celoti pogrešamo sodobne vire. Edinole baron Ditrih Auersperg je konec avgusta 1625 mimogrede potožil, češ da je epidemija tako opustošila žužemberško gospostvo, da bo imel od njega komaj kaj koristi in pobranega davka.[105] Po V. Travnerju, ki pa ne navaja vira, naj bi v **Žužemberku** leta 1625 umrlo toliko ljudi, da jih niso mogli pokopati na običajnem pokopališču. Za grobišče so uporabili farovško njivo, poslej imenovano "Kužni dol", in zemljišče na desnem bregu Krke, kjer so naslednje leto s pomočjo prebivalcev doline zgornje Krke postavili cerkev sv. Roka v Stranski vasi.[106] Glede žužemberških žrtev se postavlja vprašanje, kolikšne so bile dejanske demografske izgube v samem trgu. Ob pomanjkanju relevantnejših virov ponuja posredni odgovor primerjava posestnega stanja v gospoščinskih urbarjih iz let 1619 in 1644, ki pa ne daje slutiti hujših pretresov, saj se je v četrtstoletnem razponu celo podvojilo kajžarsko naselje na desnem bregu reke.[107] Prav tako je moč ugotoviti močno posestno kontinuiteto, in sicer 57,3% posestnih enot v rokah istih rodbin kot leta 1619.[108]

V zvezi z **Ribnico** se kuga pojavi samo v omembi "kužnega poročila", poslanega deželnim stanovom v letih 1624-1625.[109] Iz tega časa naj bi bila sicer tudi današnja župnijska cerkev sv. Roka v Dolenji vasi,[110] medtem ko otipljivejših sledov epidemije zaenkrat ne poznamo niti iz mlajših virov. Posredno morda o kugi vendarle pričajo urbarji ribniškega gospostva. Med letoma 1621 in 1659, ki razmejujeta obdobje, v katerem je Dolenjska doživela dve hujši kužni epidemiji, se je namreč močno izpraznil ribniški trg. Urbar iz leta 1659 beleži naravnost drastičen upad tako hubnih

99 Naslednje leto 1628 je širšo krško okolico prizadel rušilni potres in meseca avgusta povodenj, v kateri je utonilo veliko kmetov in živine. Strahoviti potresni sunki so se nadaljevali pet kvartalov do srede leta 1629, to in naslednje leto pa je kot posledica prejšnjih nesreč zavladala v deželi tolikšna draginja, da naj bi "več tisoč" ljudi zaradi lakote propadlo in pomrlo, "več tisoč" pa se jih je z otroki in ženami izselilo na Ogrsko in Turško ter se podvrglo tamkajšnji oblasti. - ARS, Collectanea, fasc. 11, Mesto Krško, mestna knjiga, s. p. - Prim. Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld, v: MHVK XV (1860), str. 84. - Prim. Dimitz, Geschichte Krains VIII, str. 483. - Prim. Anton Koblar, Iz kronike krškega mesta (odslej Iz kronike), v: IMK IX (1899), str. 22. - Travner, n. d., str. 103.

100 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi: 1626/1627.

101 ARS, Stan. A. I, šk. 480, fasc. 295 b, str. 729-730, 4. 8. 1625.

102 Sodnik Janez Markovič je 5. februarja 1627 prejel od mitničarja Janeza Plevnika samo 6 gld, 22 kr, 1 den (ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, mestni računi: 1626/1627).

103 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčna registra 1620 in 1629.

104 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 395.

105 ARS, Stan. A. I, šk. 480, fasc. 295 b, str. 793, 30. 8. 1625.

106 Travner, n. d., str. 103.

107 Leta 1619 je v Žužemberku izpričanih 89 (hišnih) posestnikov, od tega 68 v ožjem trgu na levem bregu Krke in 21 onstran reke. 25 let pozneje se je število vseh gospodarjev povzpelo na 103, pri čemer je v ožjem trgu upadlo na 62, na desnem bregu Krke pa narastlo na 41.

108 Očitna je razlika s kontinuiteto posestniških rodbin v 27 letih od 1592-1619 (34,04%) in v 25-letnem obdobju 1644-1669 (30,10%). - HHStA, AAu, A-15-68, Urbar Seisenberg 1592-1597, fol. 1-28´; A-15-70, Urbar Seisenberg 1619-1624, fol. 1-35´; A-15-72, Urbar Seisenberg 1644-1651, fol. 1-28; A-15-80, Urbar Seisenberg 1669-1676, s. p.

109 ARS, Stan. A. I, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619-1629), str. 395.

110 Travner, n. d., str. 103. - Valvasor omenja cerkev sv. Roka samo kot 18. ribniško podružnico "nechst bey der Pfarrkirchen" (Valvasor, n. d. VIII, str. 796).

posestnikov kot kajžarjev: v trgu je popisanih samo 51 gospodarjev domov ali kar 44% manj kot slaba štiri desetletja prej, leta 1621, ko jih je bilo še 91.[111] Tudi naslednjega pol stoletja se naselitvena podoba ni bistveno spremenila na bolje,[112] čeprav naj bi bila Ribnica po Valvasorjevih besedah po požarih v 15. stoletju zdaj spet "v razcvetu". Pri tem je pomenljivo, da pozna Valvasor samo nesrečne dogodke 15. in 16. stoletja, molči pa o morebitnih kužnih epidemijah ali požarih v polpreteklem času 17. stoletja.[113]

Trideseta leta 17. stoletja veljajo za slovenske dežele nasplošno kot čas zatišja med dvema večjima epidemijama v dvajsetih in štiridesetih letih. Medtem je kuga leta 1631 dodobra opustošila Istro in še posebej prizadela mesti Koper in Pulj.[114] Vesti o kugi so Kranjsko vznemirile poleti in jeseni 1631, ko je bolezen razsajala v Rihemberku na Goriškem ter na Kranjskem v okolici Ilirske Bistrice in v mestecu Lož,[115] ni pa izpričano, da bi odtod preskočila tudi na Dolenjsko. Letni obračun mestnega sodnika Višnje Gore navaja denimo 19. avgusta 1631 samo prihod deželnega sla s poročili o sektah, davčnih zaostankih in o kugi.[116] Nato se je črna smrt pojavila spet leta 1634, ko je kosila zlasti v Vipavski dolini in se dotaknila Idrije.

Podobno omejen obseg je imela na Dolenjskem, kjer je obiskala Krško, medtem ko o njenih pojavih drugod ni poročil.[117] Mestni anali **Krškega** pripovedujejo, da je prišla v mesto okoli sv. Luke (18. oktobra) 1634 in ostala do treh kraljev (6. januarja) naslednjega leta. Zaradi hitrega ukrepanja in previdnosti ni umrlo več kot 22 oseb, med njimi večinoma otroci.[118] Omejenost umiranja na otroško populacijo postavlja vprašanje, za kakšne vrste epidemijo je v resnici šlo. Bojazen pred katastrofo je bila očitno večja od dejanske nevarnosti, ocena 22 umrlih kot majhno število pa navaja k domnevi, da je za kugo v letih 1626-1627 umrlo več ljudi kot zdaj.

Kuga v letih 1645-1650

Ta kužna epidemija, razširjena po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, na Dolenjskem po vsej verjetnosti ni vzela toliko človeških življenj kot prejšnje, ostala pa je močno zasidrana v ljudskem spominu, zlasti ker je šlo za časovno najdaljšo in na Kranjskem tudi zadnjo kugo večjih razsežnosti. Valvasor, ki nobene kuge ne omenja pri toliko krajih kot to, časovno najbližjo, je po štirih desetletjih distance objektivnejši v ocenjevanju obsega epidemije kot predstojništva prizadetih mest. Po njegovih besedah je kuga leta 1646 močno pustošila ter pobrala veliko ljudi v Krškem in okolici. Podobno nedoločno pravi za Metliko, da ji je Bog isto leto poslal kugo, ki je pogosto divjala med prebivalci v mestu in zunaj njega. V poglavju o Novem mestu se izreče tudi o številčnosti njenih žrtev in v primerjavi s 400 smrtnimi primeri leta 1625 umrle v letu 1648 imenuje "le osemnajst oseb". Pri ostalih mestih in trgih se mu epidemija izpred štiridesetih let očitno ni zdela vredna omembe, saj le pri opisu gradu in tržca Svibno omeni, da je kuga leta 1646 hudo razsajala v svibenski okolici.[119] Tudi sodobna poročila epidemije v drugih delih Dolenjske ne poznajo; popoln molk vlada o njeni prisotnosti na Kočevskem in v znatnem delu zahodne Dolenjske.

Novemu mestu, ki je precej opustelo v epidemijah 1599 in 1625, je kužni val 1645-1650 očitno precej bolj prizanesel kot nekaterim drugim delom Dolenjske. Historiografska in ostala literatura razen Valvasorja o morebitni kugi v dolenjski metropoli molči, navaja pa njeno divjanje v Krškem, Metliki, Svibnem in Radečah.[120] Sodobna poročila so po obsegu, vsebini in namenu nastanka zelo različna ter za posamezna prizadeta mesta in trge predvsem neenakomerno ohranjena. Za skoraj vse, vključno z najpomembnejšim virom - registraturnimi protokoli kranjskih deželnih stanov -, je poleg tega značilna vsebinska lapidarnost. To je hkrati prva kuga, ki jo je zaslediti v cerkvenih matičnih knjigah, a so iz tega časa ohranjene le za dve dolenjski mestni župniji, kapiteljsko v Novem mestu in višnjegorsko. Kronološko dokaj povezano je epidemijo moč spremljati v stanovskih registraturnih protokolih od junija 1646, ko se je pri Krškem preselila čez Savo na dolenjska tla, do leta 1650, ko je bila dežela zopet varna.

Med seboj neodvisna sinhrona poročila o hudih posledicah epidemije obstajajo za **Krško**. Kot rečeno se je kuga pojavila v bližini mesta junija 1646, in sicer v vaseh Dole in Vrhovlje, ki ju je urad stanovskih poverjenikov nemudoma ukazal

111 ARS, Gr. A. Ribnica, knj. 2, urbar 1621, s.p.; knj. 3, urbar 1659, s. p.
112 Gospoščinski urbar iz let 1707-1710 navaja na hubah in kajžah v trgu skupaj 56 posestnikov (ARS, Gr. A. Ribnica, knj. 4, urbar 1707-1710, fol. 1-46).
113 Valvasor, n. d., XI, str. 468.
114 Travner, n. d., str. 103-104.
115 ARS, Stan. I, šk. 861, registraturni protokoli št. 15 (1630-1645), str. 59, 63 in 66. - Ložani sami v opisu kuge ne govorijo o žrtvah, temveč samo o gospodarski škodi, zaradi kuge pa so uspeli izposlovati prestavitev cerkniškega sejma v svoje mestece (ARS, Vic. A., šk. 184, fasc. 104, lit. L I-8, 28. 11. 1635; šk. 197, fasc. 107, lit. L XX-8, 16. 11. 1634).
116 ARS, Mestni arhiv Višnja Gora, fasc. 4, mestni račun: 1631/2.
117 Travner, n. d., str. 104.
118 ARS, Collectanea, fasc. 11, Mesto Krško, mestna knjiga, s. p. - Prim. Annalen, str. 84. - Dimitz, n. d., VIII, str. 483. - Koblar, Iz kronike, str. 22-23.
119 Valvasor, n. d., XI, str. 242, 389, 488 in 502.
120 Travner, n. d., str. 110-111. - Koblar, n. d., str. 51.

zastražiti.[121] Septembra 1647 je epidemija tod doživela tolikšen razmah, da so zaprli brodova čez Savo pri Krškem in Rajhenburgu, zastražili okužene kraje in imenovali kužnega komisarja v osebi krškega graščaka barona Jošta Mosona. Kuga je v samem mestu Krško izpričano razsajala oktobra 1647, nakar je registraturni protokoli ne omenjajo.[122] Po V. Travnerju so morli zapreti celo mestno ulico, v okolici, zlasti v Lekovcu in Šrajbarskem Turnu, pa naj bi bolezen usmrtila mnogo ljudi.[123] Drugih sodobnih poročil o epidemiji žal ne poznamo in tudi anali v mestniknjigi tik pred kugo prenehajo. Valvasor jo postavlja v leto 1646 in pravi, da je krški mestni svet v spomin nanjo že naslednje leto 1647 na gričku pri mestu s pomočjo drugih ljudi postavil cerkev sv. Rozlije.[124]

Daljše poročilo o posledicah kuge v Krškem je nastalo slabo desetletje pozneje in jz dolenjskega prostora hkrati najobsežnejše o tej epidemiji. Vizitacijska komisija deželnih stanov, ki je leta 1655 obiskala mesto, je poročala, da je kuga strahovito razsajala dve leti zapored, umorila nemajhno število meščanov, žena in otrok, medem ko drugim ta čas ni bil dovoljen izhod iz meta. Ker se niso imeli s čim preživljati, so prišli naberaško palico, nato pa zapustili mesto in odšli živet drugam.[125] Med vizitacijo je nastal tudi seznam opustelih hiš, ki pa se je ohranil samo v prepisu z leta 1677, ko so mu dodali še medtem nastale pustote in ga naslovili kot: "Popis hiš, ki so povsem propadle zaradi kuge, nenehnih bremen nasanitev vojakov, poplav in velike božje kazni". V samem mestu so našteli 16 pustot, "pod hribom" pa23, skupno 39, pri čemer različne stopnje opustelosti pričajo, da v nekaterih primerih sploh ni šlo za popolne pustote in da je prenekatera nastala še ped kugo.[126] V celoti je v mestu in pod hribom opustelo 20 stanovanjskih zgradb, 5 jih je bilo zapsanih propadu, v 14 pa so prebivali obubožani lastniki ali drugi stanovalci.[127]

Medicina še ni znala odgovoriti na številna vprašanja, našla pa je že pojave, ki hodijo z roko v roki. Poleg kužnega trupla tako vidimo številne podgane in bolhe, ki so vsaj delni "krivci" za dogajanje.

Kolikšen delež pustot je torej povzročila epidemija in kolikšnega drugi dejavniki? Ne gre prezreti dejstva, da je kuga v naslovu popisa pustot navedena kot prvi vzrok opustelosti mesta. Na svoj način potrjuje njeno vlogo pri nastanku nezavidljivega stanja 20 popolnih pustot, veliko vdov in z dninarji naseljene hiše. Kuga je torej po zelo grobih ocenah mogla umoriti od nekaj deset pa tudi do več sto ljudi. Kolikšen delež vseh krških domov so bile dejanske in potencialne pustote, je moč ugotavljati le posredno, saj vse do srede 18. stoletja ne poznamo natančnega števila mestnih hiš. Glede na seznam plačnikov dvornega činža v gospoščinskih urbarjih iz let 1570 in 1575[128] bi bilo tedaj v Krškem 141 oziroma 145 stanovanjskih zgradb.[129] Po močnem trendu praznjenja se je število naseljenih hiš v prvi polovici 18. stoletja ustalilo in je leta 1752 znašalo 110,[130] kar pomeni okoli 600 prebivalcev.

121 ARS, Stan. A. I, šk. 862, registraturn protokoli št. 16 (1646-1652), str. 43, 46, 48. - Baronu Mosconu, lastniku gospostva Krško, in krškemu beneficitu, ki sta imela v omenjenih vaseh podložnike, je bilotako kot sodniku in mestnemu svetu Krškega hkrati ukazano, naj poskrbijo za oskrbo vaščanov z življenjskim potrebščinami.

122 Istotam, str. 141 in 185.

123 Travner, n. d., str. 110.

124 Valvasor, n. d., VIII, str. 744.

125 ARS, Vic. A., šk. 171, fasc. 97a, lit. G VII-8, 25. 8. 1655.

126 Istotam, Specification B, s. a. - V mestnem jedru je eno t.i. pustoto naseljeval obubožan lastik, dve pa revni vdovi. Dve pustoti sta bili že spremenjeni v vrtova, medtem ko pri eni opuščeni hiši ni bilo več sledov, kje je stala, od dveh so ostali deli zidova, od treh pusto zemljišče, pet pa se jih je podiralo. Pod hribom je bilo od 23 pustot devet hiš porušenih, ostlim je grozil propad oziroma so v njih živele le revn vdove in mestni dninarji.

127 ARS, Vic. A., šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII-8, s. d. (1677, Specification B).

128 ARS, Vic. A., šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII-7, urbar Krško 1570, s. p. - ARS, TK RDA, N 141, No. 29, urbar Krško 1575, s. p.

129 Do take številke pridemo ob predpostavki, da kašče niso imele stalnih prebivalcev in da ostala stavbišča (oštati) v resnici označujejo stavbe. J. Koropec govori o 146 družinah, pri čemer je družino preprosto pripisal vsaki od 146 oseb, ki so dvorni činž plačevale v denarju (Jože Koropec, Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj, Krško skozi čas 1477-1977, Krško 1977, str. 53).

130 ARS, TK RDA, N 239, No. 7, 13. 6. 1752.

Ravno krški primer služi v nemajhno oporo pri relativiziranju poznejših šokantnih poročil o gospodarskih posledicah kuge. Krčani so leta 1747 v prošnji deželnim oblastem za potrditev mestnih privilegijev navedli, da so njihovi sejmi propadli zaradi sejmov v štajerski vasi Videm onstran Save, nastalih v času, ko je na Štajerskem in Kranjskem morila kuga *(leydige Contagion)*. Ker so bili vsi prehodi čez reko zaprti, naj bi trgovci in živina, namenjeni v Krško, ostali na štajerski strani reke na tleh deželskega sodišča Brežice.[131] Kranjska reprezentanca in komora je v poročilu dunajski dvorni pisarni podprla prošnjo krškega mesta po vrnitvi sejmov v Krško, vendar s pridržkom: če se ugotovi, da so bili videmski sejmi resnično uvedeni brez dovoljenja.[132] Lastnik brežiškega gospostva je z urbarjem iz leta 1609 dokazoval starost videmskih proščenj in poudaril, da ni najti niti besede o kakšnem prenosu sejma ali o kugi.[133] Prepričanje Krčanov, da so sejme prenesli v Videm zaradi kuge, in sicer one leta 1646,[134] potrjuje tudi krška kapucinska kronika, ki pa so jo začeli pisati šele poznega leta 1757. Po njenih besedah si je mesto prizadevalo za vrnitev sejmov, dokler ni okrožni glavar leta 1757 razglasil potrditve mestnih privilegijev, med katere so spadali tudi sejmi.[135] Vzrok zatona mestnih sejmov zaradi kuge se sicer na pogled zdi povsem verjeten, vendar pa sta obe različici interpretacije propada krških in razcveta videmskih sejmov dokumentirana šele več kot sto let po domnevnem času in razlogih za njihov prenos čez Savo. V drugi polovici 17. stoletja namreč take razlage v sicer zgovornih mestnih pritožbah in prošnjah ni zaslediti. Še posebej je pomenljivo, da stanovska vizitacijska komisija leta 1655 sejmov sploh ne omenja, čeprav nazorno opisuje tako neposredne kot posredne posledice kuge.[136] Sejmarjenje v Vidmu je za Krčane dejansko postalo pereč problem šele pozneje. Tako so leta 1674 izposlovali prihod stanovske komisije, ki si je ogledala sočasna sejma v Vidmu in Krškem ter potrdila, da je krški sejem domala propadel, videmski pa cvetel.[137] In vendar komisijsko poročilo sploh ne govori o času nastanka videmskih sejmov in o kugi, tako kot pogrešamo vsakršne razloge opisanega stanja v pritožbah krškega mesta iz leta 1686, ki ima med drugim veliko povedati o gospodarskih posledicah štajerske kuge 1679-1683.[138]

Podobno poročilo kot pri opisu Krškega je dal Valvasor o divjanju črne smrti v **Metliki**. Kuga naj bi leta 1646 pogosto pustošila ne le med mestnimi prebivalci, temveč tudi po metliški okolici.[139] Kot kaže, je v Beli krajini začela svoj ples malo pozneje kot na krških tleh, v samo Metliko pa vdrla prej kot v Krško. S svojim izbruhom je julija 1646 prestrašila okoliška gospostva, ki so najpozneje avgusta postavila straže, potem ko je na metliških tleh že pomrlo nekaj ljudi. Konec nevarnosti je bilo v marcu naslednjega 1647. leta, ko sta metliški mestni sodnik in svet stanovom predložila danes neohranjeni seznam umrlih prebivalcev mesta in prosila, naj Metliko osvobodijo kužne zapore *(Infections Bando)*, kar se je takoj tudi zgodilo. Vendar pa so se nato Metličani zaman potegovali za povrnitev 245 goldinarjev stroškov, ki jih je mesto po njihovem utrpelo zaradi kuge *(Infectios Uncosten)*. Stanovski odbor je namreč novembra 1648 zavrnil njihovo prošnjo z utemeljitvijo, da je kugo v Metliko zanesel eden njenih prebivalcev.[140] Pri tem lahko upravičeno pričakujemo večjo uvidevnost deželnih oblasti do revnega obmejnega mesteca, ko bi se število umrlih resnično povzpelo v stotine, kot so pozneje trdili Metličani, in bi se mesto dodobra izpraznilo.

Pomenljivo je tudi, da za Metliko drugače kot v primeru Krškega ne poznamo prav nobenih mestnih pritožb ali poročil, ki bi nastali v času, ko je bila epidemija še aktualna. Vse kaže, da tudi tu ni zahtevala malo žrtev, o čemer imamo sicer šele štiri desetletja mlajša poročila. Po Valvasorju je Metlika zaradi pogostih turških vpadov, kuge in požarov zdrsnila v veliko revščino, iz katere se ni mogla dvigniti vse do njegovega časa.[141] Malo prej, leta 1686, so tudi sami Metličani skušali kot enega od vzrokov propada prikazati kugo okoli leta 1646, ki naj bi "pred kakimi 40 leti" v dveh letih umorila nerealno visoko število 1.200 ljudi, in sicer prvo leto 700 in nato 500. Tedaj naj bi propadlo veliko hiš in mestno obzidje, nakar v mestu zaradi pomanjkanja sredstev in številčnega upada ljudi sploh niso več gradili. Nadalje so navedli, da se noče v Metliki naseliti noben tujec in da se odseljujejo celo domačini, ker mesto propada in ne zmore plačila letnih obveznosti.[142] Že Leopold Podlogar, ki je podatek objavil, očitno ni verjel

131 ARS, RK, šk. 49, fasc. XIX, lit. G, No. 1, predstavljeno 16. 5. 1747.
132 Istotam, 8. 6. 1747.
133 Istotam, 19. 9. 1756, priloga B.
134 Sklicevanje na kugo leta 1646 je bilo slejkoprej pod vplivom razširjenega védenja o kugi v tem letu, ki jo omenja Valvasor pri opisu krškega mesta (J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 242).
135 Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinorum Gurgfeldi erectum anno Domini MDCCLVII, pag. 9. - Prim. objavo: Metod Benedik - Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16), Ljubljana 1994, str. 435.
136 ARS, Vic. A., šk. 171, fasc. 97 a, lit. G VIII-8, 25. 8. 1655.
137 Istotam, lit. G VIII-15, 4. 5. 1674.
138 ARS, Vic. A., šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII-8, 13. 4. 1686.
139 Valvasor, n. d., XI, str. 389.
140 ARS, Stan. A. I, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646-1652), str. 56, 63, 122, 123 in 298.
141 Valvasor, n. d., XI, str. 389.
142 ARS, Vic. A., šk. 233, fasc. 124, lit. M XXXIII-9, 6. 5. 1686.

navedbi o skupaj 1.200 umrlih Metličanih, zato je število umrlih preprosto razširil z mesta še na podeželje: "L. 1646 je silna kuga pomorila nad 1200 ljudij v mestu in župniji (!)".[143] Vendar v viru iz leta 1686 ni niti besede o župniji, temveč zgolj o umrlih v samem mestu. Podlogar je dobro vedel, da Metlika ni premogla niti približno toliko prebivalstva, kot naj bi bilo samo umrlih, zato pa se mu je še zdelo verjetno, da bi toliko ljudi izgubila župnija, saj je tudi Valvasor govoril o kugi v mestu in okolici *(nicht nur in der Stadt sondern auch in dem umligenden Lande).*[144] Za ilustracijo velja navesti podatek iz leta 1721, ko so pri velikonočni spovedi v celotni metliški župniji našteli 3.026 oseb.[145] V primeru relativne konstantnosti prebivalstva tričetrt stoletja prej bi torej epidemiji podleglo približno dve petini župljanov. Povsem nevzdržen pa je podatek o 1.200 umrlih prebivalcih mesta, ki sredi 17. stoletja zagotovo ni premoglo toliko ljudi. Najstarejši ohranjeni popis mestnih hiš iz leta 1752 ima skupaj z gradom 166 domov, od tega 49 v obzidanem mestu in 117 v predmestju,[146] kar pomeni komaj kakih 900 prebivalcev.

Tretje dolenjsko mesto, kjer kugo sredi 17. stoletja omenjajo tako Valvasor kot sodobni viri, je **Novo mesto**. Epidemija se je tu prvič pojavila avgusta 1646, a je moralo biti mesto decembra istega leta že dovolj varno, da so ga "obiskali" vznemirjeni vojaki iz karlovške trdnjave, ki so od mestnih očetov zaradi pomanjkljive oskrbe zahtevali potrebni živež. Vesti o kugi so Novomeščane vnovič prestrašile maja 1648. Zaradi okuženih treh vasi v okolici Šentjerneja so stanovskim poverjenikom predlagali dva kužna komisarja, ki sta bila takoj tudi imenovana. Že junija sta imela komisarja dovolj opravka v samem Novem mestu, ko sta enako kot mestni sodnik in svet prejela navodila o nadaljnem ravnanju in osamitvi okuženih ljudi. Pretok ljudi med mestom in okolico so straže onemogočale do avgusta, ko se je zdela nevarnost povsem mimo, a je moral stanovski odbor Novomeščane posebej opomniti, naj pred ukinitvijo zapore ne zapuščajo mesta in ne nadlegujejo straž. Nevarnost je povsem prešla šele septembra, ko se je mestno predstojništvo zahvalilo stanovom za marljivega poslanega zdravnika Gašperja Vizjaka.[147] Kot je stanovom sredi novembra pisal Sigmund Gusič, so mesto najprej dodobra izčrpali vkvartirani vojaki, takoj po njihovem odhodu pa je vanj vdrla kuga, zaradi katere je bilo izolirano dobrih 14 tednov.[148]

Prisotnost kuge je v času izolacije dokumentirana tudi v krstni matični knjigi novomeške kapiteljske župnije. Za vpisi treh krščencev 1. junija 1648 stoji samostojen nedatiran zapis "tempore pestis", medtem ko je bil naslednji krščenec 7. junija krščen pod sumom okuženosti *(in suspectione infectionis seu pestis).* 18. in 21. junija so prinesli h krstu v kapiteljsko cerkev dva novorojenca iz že okuženih hiš *(ex infecta domo),* nakar od 24. junija vse do 23. julija ni zabeležen noben krst. V mesecih junij, julij in avgust so bili krščeni sploh samo domači mestni novorojenci, saj oni iz okoliških vasi niso mogli priti do prvega zakramenta.[149] Žal novomeška župnija v tem času še ni vodila evidence umrlih, ki bi edina mogla zanesljivo potrditi Valvasorjevo navedbo, da je "kuga leta 1648 vpisala v mrliški register 18 oseb". Razlika s 400 žrtvami, kolikor jih Valvasor navaja za leto 1625, je torej očitna.[150] Hkrati gre za sploh edini primer dveh primerljivih numeričnih podatkov istega izvora. Majhen pomen posledic te epidemije za Novo mesto sicer najzgovorneje ilustrirajo pritožbe mesta kmalu po letu 1651, ko navajajo le posledice kug v letih 1599 in 1625, epidemije izpred nekaj let pa sploh ne omenijo.[151]

V času kužnih valov 1645-1650 je v nasprotju z drugimi izbruhi epidemij slabše dokumentirano dogajanje v **Višnji Gori**. Pri tem je treba najprej poudariti, da razpoložljivi viri tokrat vztrajno molčijo o kakršnikoli nevarnosti v mestecu ali njegovi okolici. Vendar pa bi mogli na epidemijo pomisliti spričo dejstva, da je Višnja Gora močno opustela prav v 23-letnem časovnem razponu, ki ga zamejujeta mesta davčna registra iz let 1629 in 1652. Medtem, v času tridesetletne vojne, je mestece zajel drugi in zadnji val praznjenja domov; število naseljenih hiš je z 78 padlo na samo 58 ali kar za četrtino.[152] Toda pomenljivo je dejstvo, da Višnjani v opisovanju razlogov gospodarskega in

143 Leopold Podlogar, Požari v Metliki, v: IMK XVII (1907), str. 46.
144 Valvasor, n. d., XI, str. 389.
145 DOZA, Abt. Österreich, BÖ, K 304, Specificatio eorum qui per elapsum anni quadrante usque ad 5. 6. anni curentis 1721 etc.
146 ARS, TK RDA, N 242, No. 1, 1. 8. 1752.
147 ARS, Stan. A. I, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646-1652), str. 65, 248, 255, 256, 272, 273 in 280.
148 ARS, Stan. A. I, šk. 503, fasc. 300 b, str. 1027, 10. 11. 1648.
149 KANM, šk. 63, R/3 1645-1652. - Junija 1648 je prejelo krst 7 otrok, julija samo 2 in avgusta zopet 5. Nizko število domačih krščencev v dveh poletnih mesecih ni samo po sebi ničesar nenavadnega, saj je značilno tudi za ostala leta. Mogoča posredna posledica epidemije bi bila edinole znižanje skupnega števila krščenih mestnih otrok dve leti po kugi, v letih 1649 in 1650. Medtem ko je bilo krščencev iz samega mesta brez podeželja leta 1646 vsaj 49, leta 1647 prav toliko in v kužnem letu 1648 celo 57, jih navaja krstna matica 46 za leto 1649 in samo 34 leta 1650, nakar njihovo število 1651. poskoči na 65, kar priča, da si je mestno prebivalstvo medtem v regeneracijskem pogledu povsem opomoglo.
150 Valvasor, n. d., XI, str. 488.
151 ARS, Vic. A., šk. 256, fasc. 133, lit. R II-3, Bericht A (s. a.).
152 ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčna registra 1629 in 1652.

demografskega zatona mesta nikoli ne omenijo ne kuge, ne kakšnega požara,[153] v poročilih drugih mest dveh sicer zelo priljubljenih krivcev zla in mejnikov njegovega začetka. Ni dvoma, da Višnjani česa takega ne bi pozabili omeniti, če bi epidemija v drugi polovici štiridesetih let 17. stoletja vzela življenje vsaj nekaj someščanom ali če bi za določen čas zapahnila mestna vrata pred zunanjim svetom. O čem podobnem ni nikakršnega sledu niti v relevantnem sodobnem viru - višnjegorski krstni matici, v kateri nevarna leta po številu krstov v ničemer ne odstopajo od ostalih let.[154]

Prav tako ni poročil, da bi kuga razsajala v najmanjšem dolenjskem mestu **Kostanjevici**. Septembra 1646, ko je bolezen že krožila po krških tleh in morila v Metliki, so stanovi sicer karali kostanjeviškega mestnega sodnika in svet zaradi zanemarjanja nadzora in upiranja ukazom kužnega komisarja o okrepitvi straž. Januarja 1647 je bilo treba Kostanjevičane vnovič opozarjati, da se morajo znebiti Uskokov, ker med njimi razsaja kuga. A mestecu očitno ni grozila dovolj velika nevarnost, zato njegovi prebivalci ukazov iz gospodarskih razlogov kajpak niso upoštevali.[155] Tudi računska knjiga opata kostanjeviške cisterce ne daje v teh letih slutiti nič posebnega, če izvzamemo nekoliko povišane stroške za zdravila, ki jih je samostanu v letih 1645-1648 dobavljal novomeški lekarnar.[156]

Od trgov se v zvezi s kugo omenja v obravnavanih letih samo **Mokronog**. Avgusta 1646 so stanovi napotili svojega poročevalca barona Konrada Ruesa v okuženo Novo mesto, okolico Klevevža in Mokronoga, kjer se je bolezen prav tako pojavila, septembra pa so zaradi epidemije na mokronoškem območju in proti Radečam zaprli deželne ceste.[157] Kužna komisarja za ta okoliš sta zaradi suma okuženosti *(contagions suspect)* izolirala *(in bando gesezt)* mokronoški grad in celoten trg, ukazala podreti glavne mostove čez Mirno ter mokronoškim podložnikom prepovedala opravljati tlako. Lastnik gradu in gospostva Ernest Schere pl. Schernburg je njuno ravnanje označil kot povsem neutemeljeno in nedopustno ter zadnji dan leta 1646 pri deželnih oblasteh izposloval ukaz komisarjema o odpravi vseh omejitev, če se njegove navedbe izkažejo kot resnične.[158]

V krajih, kjer navaja kugo literatura, so posledice epidemije najmanj oprijemljive v okolici **Svibnega**, tedaj v bistvu že ugaslega tržca v bližini veliko pomembnejših Radeč.[159] Valvasor je namreč edini znani vir, ki tukajšnjo epidemijo sploh omenja, medtem ko je s sodobnimi zapisi ni moč ne potrditi ne zanikati. Tokrat zaradi neohranjenih urbarjev ni mogoče niti zasledovanje posestne (dis)kontinuitete v svibenskem gospostvu. Prav tako ni ničesar znanega o domnevnem divjanju kuge v **Radečah**, ki ga omenja V. Travner.[160]

Kužna epidemija druge polovice štiridesetih let 17. stoletja za mestno in trško prebivalstvo Dolenjske slejkoprej ni bila tako pogubna kot epidemije poprej, zlasti dvakrat v Novem mestu. Vendarle pa je ta kuga zaradi dolgotrajnosti in ponavljajočih se valov zapustila med ljudmi globoke sledove in trajen spomin v spomenikih materialne kulture. Kakor drugod na Slovenskem sega v čas neposredno po tej kužni epidemiji začetek gradnje več novih cerkva. Že leta 1647 je na gričku nad Krškim nastala romarska cerkev sv. Rozalije v spomin na kugo v mestu in okolici. Od treh pomembnejših belokranjskih kužnih spomenikov, cerkva, posvečenih sv. Roku, je prva podružnica sv. Roka pri Metliki. Tudi Črnomaljci, ki jim je črna smrt očitno prizanesla bolj kot Metličanom, naj bi leta 1646 povečali cerkvico sv. Sebastijana, domnevno zgrajeno po letu 1510.[161]

Osamljeni pojavi epidemij v drugi polovici 17. stoletja

Tri desetletja po dolgotrajnem kužnem valu 1645-1650 ni slovenskih dežel vznemirjala nikakršna epidemija večjih razsežnosti. Tu in tam sicer obstajajo poročila o posameznih lokalno omejenih pojavih "kuge". Na Dolenjskem se je pojavila vsaj

153 Gl. zlasti: ARS, Vic. A., šk. 284, fasc. 145.

154 NŠAL, ŽA Višnja Gora, R/2 1638-1656 in R/3 1656-1672. - V župniji Višnja Gora je bilo vseh krstov v štiridesetih letih 17. stoletja (547) sicer za tretjino manj kot v petdesetih letih (811), v mestu pa skoraj za pol manj (60:110), vendar leta, ko je kuga razsajala drugod po Dolenjskem, v ničemer ne odstopajo od ostalih let. V krstni matični knjigi drugače kot v novomeški tudi ni nobene zaznambe o kugi.

155 ARS, Stan. A. I, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646-1652), str. 74 in 110.

156 ARS, Sam. A. Kostanjevica, knj. 8, računska knjiga opata Jurija Zagožna 1638-1659, s. p. - Leta 1645 je opat izplačal lekarnarja s 45 gld, leta 1646 s 33 gld in 7 kr, leta 1647 mu je plačal 55 gld, leta 1648 - 20 gld in konec leta 1650 spet večjo vsoto - 42 gld in 12 kr.

157 ARS, Stan. A. I, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646-1652), str. 65 in 345.

158 ARS, Stan. A. I, šk. 500, fasc. 300a, str. 1223-1224, 31. 12. 1646.

159 Leta 1602 je premogel tržec le še 14 gospodarjev oštatov (ARS, Zbirka urbarjev, II/22 u, urbar Svibno 1602, s. p.), medtem ko jih je imel po urbarju okoli leta 1439 še 30 (Wlad. Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, v: MMVK II (1889), str. 7-8; prim. Jože Koropec, Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja, v: ČZN NV 15 (1979), str. 56).

160 Travner, n. d., str. 110.

161 Istotam, str. 110 in 111. - O gradnji črnomaljske cerkve piše Leopold Podlogar: "1646 se je ob času hude kolere (sic!) zidala cerkev sv. Sebastijana v mestni lozi. Za prezbiterij se je porabila prejšnja kapelica, zidana po letu 1510" (Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906, str. 64).

dvakrat in obakrat naj bi njeno prisotnost ovekovečili v zapisniku kostanjeviške opatije. V **Kostanjevici** in njeni okolici v vasi Slinovce se je oglasila oktobra 1663, vendar je šlo v resnici menda za legar, ki so ga povzročile Krkine poplave. Bolezen se je nato v kostanjeviški okolici ponovno pojavila leta 1676,[162] a v samem mestu očitno ne prvič ne drugič ni zahtevala žrtev. Iz tega časa namreč obstajajo mestne pritožbe v obliki analov 1618-1684, ki navajajo nesreče in tegobe skoraj za vsako leto od 1662 do 1684, ne da bi omenile kakšno epidemijo.[163] Nobenega dvoma ni, da bi kostanjeviški mestni očetje poročali o še tako omejeni umrljivosti ali kužni zapori, saj poleg požarov in poplav niso pozabili navesti vrste drugih manj pomembnih dogodkov in nevšečnosti, kot denimo neprijetno soseščino Uskokov ali slabe letine.

Čeprav nimamo prav nobenih poročil, je malo zatem zelo verjeten izbruh neke vrste epidemije na drugem koncu Dolenjske. Pozornost namreč pritegne povečano število umrlih na **Kočevskem**, odkoder izza leta 1599 nimamo vesti o morebitni kugi. V prvi mrliški matični knjigi župnije Kočevje izstopajo prva štiri leta od začetka 1669 do konca leta 1672, ko je bilo pokopanih 317 oseb, od tega 44 iz mesta Kočevje. Naslednjih šest let od 1673 do vključno 1678 je število umrlih in pokopanih za primerjavo znašalo le 287 in med njimi samo 27 iz mesta. Nesorazmerje med številoma umrlih v prvih štirih in nadaljnjih šestih letih vodenja mrliške matice sicer ni posebno veliko, pokažejo pa se bistvene razlike pri številu umrlih po posameznih letih in zelo velika nihanja v umiranju mestnega prebivalstva. Mesto Kočevje je leta 1669 zabeležilo kar 20 smrtnih primerov od skupno 73 umrlih v župniji, leta 1670 so umrle samo štiri osebe in 1671 le dve, nakar so v naslednjem 1672. letu zopet pokopali 18 Kočevcev. Zgovorna je ugotovitev, da v samem mestu v 17. stoletju nikoli niso našteli več kot 12 smrti in še to število pade v čas vrhunca štajerske kuge v letih 1680 in 1681.[164]

Kočevska župnija je tudi edini primer vodenja evidence umrlih med obravnavanimi mesti in trgi v času **kuge 1679-1683**. Resda se je kuga Kranjske tedaj v veliki meri ognila po zaslugi nagle in učinkovite zaščite, medtem ko je hudo prizadela Slovensko Štajersko,[165] toda ravno Kočevska utegne biti tisto območje na Kranjskem, ki ga je črna smrt vendarle obiskala. O kočevskih krošnjarjih kot prenašalcih bolezni s popotovanj po severnih deželah lahko samo domnevamo, ne da bi o tem in sploh o kugi na Kočevskem obstajalo kakršnokoli sodobno poročilo. V prid epidemiji govori visoko število umrlih, in sicer leta 1680 v celotni kočevski župniji 89 ter kar 138 leto pozneje. Tudi v mestu Kočevje je obe leti umrlo po 12 ljudi. Kljub visokim številkam tako na prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta kakor v začetku osemdesetih let 17. stoletja pa v mrliški matični knjigi pogrešamo kakršno koli obstransko opazko, da je šlo resnično za kugo ali določeno infekcijo.[166] Tudi ranocelnikove smrti v času največje umrljivosti ne moremo obravnavati drugače kot hipotetično posledico okužbe zaradi zdravljenja obolelih.[167] Kaj je povzročilo povečano umiranje, ostaja torej odprto vprašanje. Zdi se, da to ni mogla biti kuga, kakršno so poznali na Štajerskem in Goriškem, če je le verjeti Valvasorjevi navedbi o ljubljanski Rokovi procesiji leta 1683 v zahvalo Bogu, ki je "celotno kranjsko deželo čudežno obvaroval pred nagnusno kugo, razširjeno po vseh sosednjih deželah."[168] Konec koncev pa bi kuga vendarle zlahka prišla na Kočevsko, tipično tranzitno in krošnjarsko območje, tako kot je denimo leta 1682 s Hrvaškega preskočila na Goriško in zlasti v Gorici zahtevala visok krvni davek.[169]

Da se je dolgotrajna kuga Kranjski izognila, se je bilo treba zahvaliti predvsem naglim, strogim in zato učinkovitim ukrepom zoper njeno širjenje. Razumljivo se s kužnimi zaporami na deželnih mejah v prvi vrsti niso strinjali tisti, ki jih je ustavitev prometa prizadela pri opravljanju poklicne dejavnosti. Posledice zaprtja so tako ali drugače občutili zelo široki sloji prebivalstva, zato je bilo temu primerno veliko nasprotovanja in kršenja prepovedi v raznih oblikah tihotapljenja ljudi in blaga mimo kužnih straž.

---

162 Travner, n. d., str. 112, citira "zapisnik kostanjeviške opatije", ki ga danes pogrešamo. Ohranjena je samo računska knjiga opata Jurija Zagožena 1638-1659 (ARS, Sam. A. Kostanjevica, knj. 8).

163 ARS, Vic. A., šk. 184, fasc. 104, lit. L II-2, 31. 3. 1686. - Prim. August Dimitz, Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, II. Landstrass, v: MHVK XIX (1864), str. 79-80. - Prim. August Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, Vierter Theil, Laibach 1876, str. 59-60.

164 NŠAL, ŽA Kočevje, M/1 1666-1724. - Številke o umrlih v mestu so zlasti za sedemdeseta in osemdeseta leta zelo zanesljive, saj v mrliški matici le redko manjka kraj bivanja umrlega. Desetletno povprečje 1671-1680 med prebivalci mesta znaša sicer 10,9 umrlih, vendar predvsem zaradi visoke umrljivosti v začetku 70. let, v desetletju 1681-1690 samo 4,2 osebe, v letih 1691-1700 pa na leto 5,3 smrtne primere.

165 O štajerski kugi gl. Ema Umek, Kuga na Štajerskem v letih 1679-1683, v: Kronika VI (1957), str. 80 sl.

166 NŠAL, ŽA Kočevje, M/1 1666-1724.

167 14. junija 1681 je preminil 73-letni meščan in mestni ranocelnik (kirurg) Bernard Jager.

168 Valvasor, n. d., VIII, str. 822.

169 Prim. Dr. Zdravko Jelinčič, Črna smrt v Gorici leta 1682, Kronika II (1954), str. 116 sl. - Prim. Marko Waltritsch, Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju, v: Množične smrti na Slovenskem, Izola 1998, str. 196.

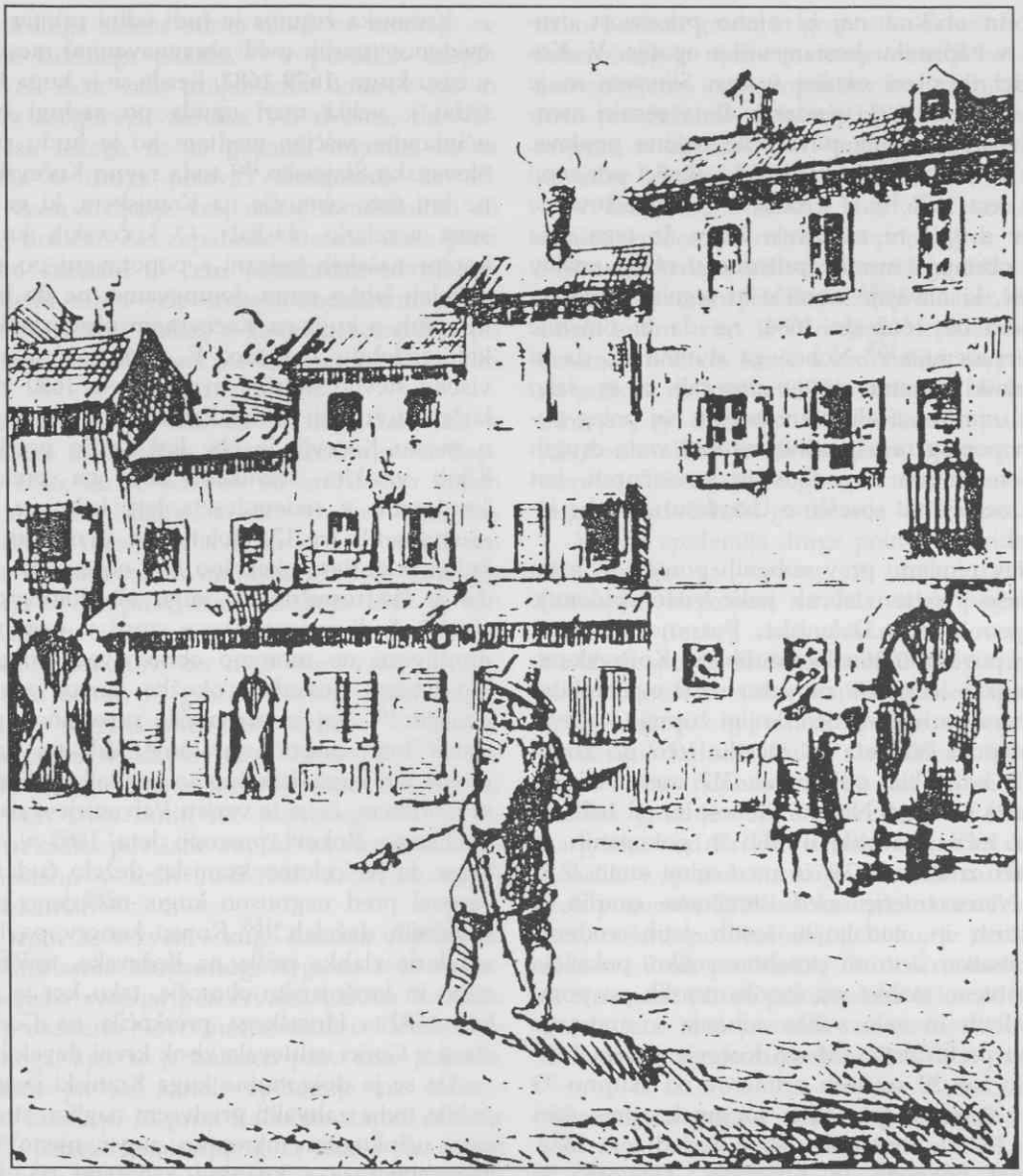

Označevanje okuženih hiš v Gorici

Na vrhuncu štajerske epidemije sredi leta 1681 si velja kot primer varnostnih ukrepov in njihovih kršitev ogledati utrinek iz življenja obmejnega **Krškega**, od vseh dolenjskih mest življenjsko najbolj navezanega na zaledje onstran Save. Po kratkotrajnem odprtju kranjsko-štajerske meje aprila 1681[170] je z najvišjega mesta že konec junija prišel ukaz, da zaradi kuge pri Radgoni in v celjski četrti nihče s štajerske strani ne sme na Kranjsko, tudi če bi imel "fede", podložnikom pa so strogo prepovedali čolnariti po mejni reki Savi.[171] Malo zatem so bili v začetku julija na osmih kranjsko-štajerskih mejnih prehodih imenovani kužni komisarji *(contagions comissarien)*, večinoma iz vrst večjih zemljiških gospodov, ki so jim na vsakem prehodu dodelili od enega do štiri stražnike. Dolenjsko so varovale straže v Litiji, Radečah, Impoljci, v Sevnici na štajerski strani Save in v Krškem.[172] Krški kužni komisar grof Orfej Strassoldo je vzel nalogo očitno zelo resno, saj je konec julija poročal deželnemu glavarju in stanovom o svojem ukrepu, ki je služil "kot kazen in drugim za zgled, da ne bodo tako zlahka občevali s sumljivimi ljudmi". V Krško je namreč prišel neki jermenarski pomočnik iz Ptuja, ki ga je Strassoldo, ker je slišal o razsajanju kuge v ptujski okolici, nemudoma poslal nazaj na Štajersko in opozoril

[170] ARS, Stan. A. I, šk. 538, fasc. 308b, str. 417, 18. 4. 1681.
[171] Istotam, str. 655-661, 28. 6. 1681.
[172] Istotam, str. 687-688, 4. 7. 1681.

tamkajšnje straže v Vidmu in Rajhenburgu, da prišlek nima "fede". Čeprav komisar ni videl v tem nikakršne nevarnosti, je nekaj Krčanov, ki so s fantom občevali in pili, ukazal zastražiti v dveh hišah v mestu, v katerih so sicer živeli, mestni sodnik pa mu je za to odstopil stražnike. Poverjenikom deželnih stanov je komisar nato naslovil vprašanje, ali naj zastražene izpusti oziroma kako naj z njimi ravna.[173]

Previdnejši od Krčanov so bili Novomeščani, ki jih je mogel krški primer tudi česa naučiti. Zanimivo je poročilo kužnega komisarja iz Brežic, poslano konec novembra 1681 krškemu komisarju grofu Strassoldu. Mestni sodnik Novega mesta je brežiškega komisarja obvestil o odpovedi novomeškega letnega sejma na adventno nedeljo in ga prosil, naj o tem obvesti Hrvate ter poskrbi, da ne bo mogel nihče priti čez Savo na sejem. Komisar je obvestilo sicer poslal v Samobor, vendar to ni zaleglo, saj se je veliko Hrvatov vendarle skrivaj napotilo v Novo mesto preko Gorjancev. Brežiški komisar je nato pisal novomeškemu sodniku, naj vsako sumljivo osebo spravi v lazaret *(in ein Lasareth schaffen)* in kaznuje, odvzeto blago pa kot tihotapljeno sežge.[174]

Štajerska kuga 1679-1683 je Kranjsko sicer najbolj prizadela posredno - s povzročitvijo gospodarske škode. Dolgotrajna zapora deželnih meja in prepovedi sejmov ter vseh oblik množičnega zbiranja ljudi so močno škodile trgovini in sejemskim krajem, zlasti mestom in trgom. Prepovedi sejmarjenja so denimo pošteno udarile mestno blagajno **Novega mesta**, odtod prošnje vicedomu, naj mestnemu sodniku za leti 1681 in 1682 spregleda dolžno remanenco.[175] Nekaj let zatem, leta 1686, je mestno predstojništvo **Krškega** med vzroki opustelosti mesta na prvem mestu navedlo prav kugo na Spodnjem Štajerskem. Krčani zaradi nje niso mogli niti do svojih zemljišč onstran Save in še manj hoditi na štajerske tedenske in letne sejme.[176]

Kuga v Črnomlju in okolici 1691-1692

Nalezljive bolezni so se na Slovenskem do konca 17. stoletja pojavljale le še sporadično, tem huje pa so divjale na sosednjem Ogrskem in Hrvaškem, kar je imelo za posledico večkratno zaporo deželnih meja. Huda kužna epidemija na Ogrskem in Hrvaškem je leta 1690 ogrozila vzhodne predele mejnih avstrijskih dežel, morila na Dunaju in v štajerski Radgoni ter se naslednjega leta 1691 pojavila na skrajnem jugovzhodu Kranjske, na črnomaljskih tleh.[177] Šele o tej kugi imamo zadovoljivo bero verodostojnih poročil, večinoma nastalih neposredno po njenem zatrtju. Med njimi najdemo sploh edine ohranjene sezname obolelih in umrlih oseb med katero od kužnih epidemij.

Kranjska je znala širjenje okuženosti tudi tokrat uspešno zajeziti, saj je imela za seboj koristne izkušnje iz nedavne štajerske kuge. Tako so črnomaljsko območje nemudoma izolirali od ostale Kranjske ter na prehodih proti Hrvaški in ponekod v notranjosti postavili stalne kužne straže. Promet potnikov in blaga s celotno Kranjsko sta ustavili tudi Goriška in Beneška republika,[178] čeprav sta imeli do Črnomlja in Hrvaške razmeroma daleč, za sanitarni kordon pa Kranjsko. V Gorici so se namreč še dobro spominjali usodnih posledic pomanjkljive budnosti leta 1682.

Do pojava kuge v Črnomlju in okolici je nesporno prišlo tako, da so epidemijo zanesli iz okoliških hrvaških krajev, kjer je v tem času razsajala v Karlovcu. Od tam so sicer prihajala protislovna poročila o sami naravi bolezni; enkrat naj bi bila epidemija prava kuga, drugič pa samo legar.[179] Za kakšno obliko bolezni je šlo v Črnomlju in okolici, prav tako ni jasno izpričano. Seznam ozdravelih deli bolnike na dve kategoriji: na tiste s karbunklji *(carbuneli)* in one z nevarnejšimi buboni *(bubones)*, pri čemer pa je šlo pri nekaterih očitno za oba pojava hkrati.[180] Črnomaljska epidemija je hkrati prva in zadnja, o kateri poznamo razne podrobnosti, sanacijske ukrepe, odmeve v okolici, in, kot rečeno, tudi natančno specifikacijo obolelih in umrlih, o čemer velja zato spregovoriti nekoliko obširneje.

Sámo dogajanje v mestu in okolici je v času izbruha bolezni in njenega vrhunca slabo dokumentirano. Poročila se namnožijo šele ob zatonu kuge in zlasti naslednje tedne v zvezi s sanacijskimi ukrepi. Tako ne vemo niti, kdaj natanko je bolezen izbruhnila in kdaj doživela svoj vrhunec. Vsekakor je bilo to najpozneje decembra 1691, verjetno pa že kakšen mesec prej. Novembra je denimo že popustila epidemija v hrvaškem Plaškem, kjer je zadnji bolnik umrl 12. decembra. Novomeški zdravnik dr. Janez Krstnik Novak, ki je tam opravil svojo nalogo, je o zadevi malo zatem poročal kranjskim stanovom z gradu Pobrežje ob

[173] Istotam, str. 959-960, 30. 7. 1681.
[174] ARS, Stan. A. I, šk. 539, fasc. 308 b, str. 1373-1376, 27. 11. 1681.
[175] ARS, Vic. A., šk. 255, fasc. 133, lit. R I-9, 18. 8. 1681, s. d. 1682.
[176] ARS, Vic. A., šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII-8, 13. 4. 1686.
[177] Travner, n. d., str. 128.
[178] ARS, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, str. 305-306, 21. 1. 1692.
[179] Istotam, str. 361, 31. 1. 1692.
[180] Istotam, str. 593-595, ad 25. 2. 1692. - Na kombiniranem sumarno-poimenskem seznamu je 27 oseb s karbunklji in 80 z buboni, kar skupaj znaša 107 ozdravljenih oseb, vendar je na koncu seznama naveden seštevek samo 87 oseb. 20 ljudi je torej očitno imelo oboje simptome.

Črnomelj po Valvasorju desetletje pred kugo 1691; sredi mesta stoji župnijska cerkev sv. Petra in Pavla s pokopališčem, kjer so pokopavali kužne mrliče

Kolpi. Pri tem je zatrjeval, da v Gradacu, na Metliškem in v deželskem sodišču Pobrežje ni razsajala kuga *(alda khein Pest gewesen)*, čeprav so med njegovimi maloštevilnimi bolniki nekateri res umrli, tako žena in sin barona Gusiča, kaplan ter neko turško dekle, ki je preminilo prvo. V času poročanja je skrbel le še za tri paciente, medtem ko naj bi bili vsi ljudje v gradu Gradac in zunaj njega ter v Pobrežju povsem zdravi, zato je prosil, da ga odpustijo brez nadaljnje karantene.[181]

Stanovski poverjeniki njegovi prošnji kajpak niso ustregli, saj sta v tem času doživela pravo kugo Črnomelj in njegova okolica. Za kužnega komisarja so deželne oblasti imenovale barona Janeza Sigmunda Geymana, komendnika metliško-črnomaljske komende, ki se je zadrževal v Metliki in od tam občasno hodil v okuženi Črnomelj na oglede. Črnomaljsko mesto so tako kot okužene vasi stražile v ta namen poslane vojaške straže, na kužnem območju pa sta delovala zdravnik in ranocelnik-kirurg, ki sta stanovala pri komisarju v metliški komendi.[182] Strogi varnostni ukrepi zoper širjenje bolezni so se pri tem kmalu pokazali kot neživljenjski, čeprav za varnost dežele vsekakor potrebni. Kužni komisar in zdravnik Andrej Koppeniager sta imela nenehne težave s Črnomaljci, ker le-ti niso hoteli upoštevati prepovedi prehajanja v mesto in iz njega. Ko sta pozimi zamrznili rečici Lahinja in Dobličica, ki s treh strani obdajata mesto, in je bilo iz njega moč zlahka uhajati čez vodo, so morale straže ponoči patruljirati vzdolž vode. Po besedah kužnega komisarja komendnika Geymana pa so bili stražarji "slabi ljudje", ki so držali z "uporniškimi Črnomaljci", zaradi česar je komisar celo pretepel njihovega korporala.[183] Na Geymanov ukaz sta doktor Koppeniager in ranocelnik Janez Jakob Ubec pozaprla hujskače "zagrešenih zločinov opozicije", ko pa sta jih nekaj

[181] ARS, Stan. A. I, šk. 549, fasc. 311, str. 1721-1722, s. d. (po 12. 12. 1691).

[182] ARS, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, str. 317, 21. 1. 1692.
[183] Istotam, str. 47-49, 6. 1. 1692.

izpustila iz zapora, so se ponoči skrivaj izmuznili mimo straž in obiskali svoje vinograde v okuženih vaseh. Nazaj grede v mesto so s streljanjem pregnali tudi stražo pri Rožancu, ki jih je med potjo zalotila in hotela ustaviti.[184]

Vse to se je dogajalo zadnje dni leta 1691 ali prve dni naslednjega leta, ko kuga ni imela več prave moči in so Črnomaljci že laže zadihali. Med silvestrovim in sv. tremi kralji je v predmestju oziroma v mestnem lazaretu umrlo le še pet ljudi in v vasi Tušev Dol eden.[185] Zadnja črnomaljska žrtev kuge, neka stara ženska, je preminila 11. januarja 1692, nakar ni nihče umrl ali na novo zbolel, tako da je bilo deset dni pozneje v vseh okuženih krajih le še 9 bolnih oseb, od tega 4 v črnomaljskem predmestju. Komisar Geyman je zdaj stal predvsem pred nalogo, kako obleči približno sto ozdravelih bolnikov, katerih stara oblačila in predmete so iz varnostnih razlogov skupaj z imetjem umrlih sežgali. Deželni stanovi so komisarju obljubili pomoč v obliki sredstev za nakup blaga za izdelavo novih oblačil, pri čemer je upravitelj gospostva Poljane ob Kolpi skušal spretno izkoristiti stisko, saj je komendniku ponujal sukno in platno po občutno previsoki ceni.[186] Deželni stanovi so Geymanu za obleke revnih ljudi namenili 300 goldinarjev nemške veljave, ga pozvali, naj kupi blago po čim ugodnejši ceni, premožnejše meščane in podložnike pa napotili, da si priskrbijo obleko na lastne stroške.[187] Ko se je kužni komisar 1. februarja vnovič mudil v Črnomlju, je kljub mrazu ukazal visoko nasuti grobove, da ne bo iz njih čutiti smradu in da se izognejo nadaljnjemu kužnemu zlu. Vsi bolni so medtem spet ozdraveli, zato je deželnim stanovom poročal, da potrebuje novo obleko 91 ozdravelih oseb, ki nimajo prav nobenih sredstev in jih poimensko navaja zdravnikov seznam. Toda ker so bili prehodi v druge dele dežele zaprti, je ob naraščajoči draginji nastalo pomanjkanje tega in onega artikla. Po predračunu - 6 goldinarjev in 15 krajcarjev za celotno oblačilo na osebo - bi mogli iz 300 goldinarjev obleči samo 48 ljudi, medtem ko je zmanjkalo sredstev za preostalih 43 revnih oseb. Mednje komisar ni vštel tistih, ki so si mogli obleko kupiti sami, zato pa družinske člane obolelih, čeprav so ostali zdravi v okuženih hišah. Deželne stanove je končno prosil, naj ukažejo takojšnji začetek karantene, da se po njenem koncu čimprej odprejo prehodi, saj zaradi njihovega zaprtja trpi škodo vsa dežela.[188]

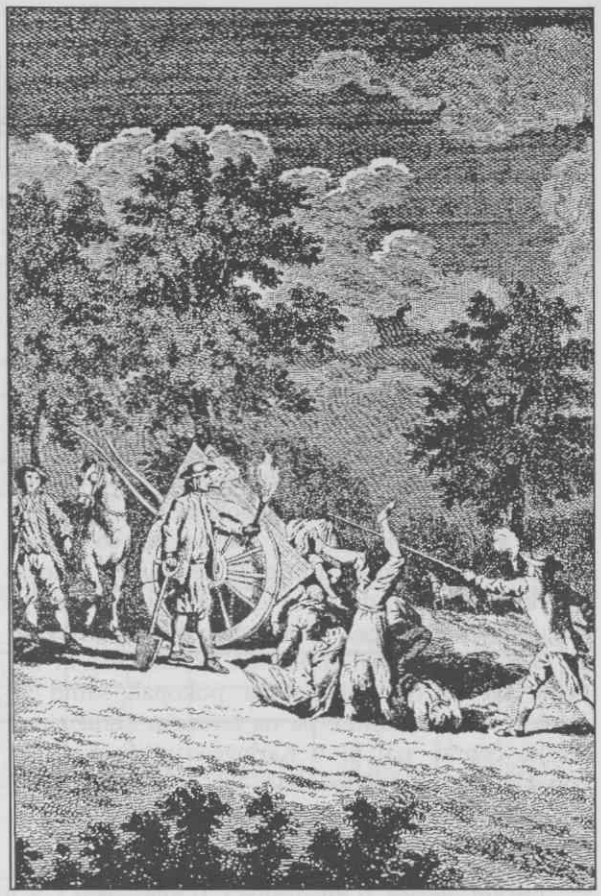

Pri nekaterih hujših epidejamih so trupla brez ceremonij zmetali v jame in jih prekrili z živim apnom. Grobarji so pazili, da se niso dotikali pokojnikov, sorodniki pa se niso smeli udeležiti "pogreba".

Po treh dneh so deželne oblasti 7. februarja sporočile, da nimajo pomislekov glede začetka karantene, ki naj traja 40 dni, nakar bodo glede na razmere odločile, ali se prehodi odprejo ali pa se določi še ena krajša karantena. Medtem naj kužni komisar kupi sukno in platno za obleko vseh 91 ljudi ter predloži specifikacijo, na podlagi katere bo dobil povrnjena sredstva iz urada deželnega glavnega prejemnika.[189] Kužni komisar je imel tiste dni polne roke dela. Dva do trikrat na teden je jezdil v Črnomelj, poskrbel za izdelavo obleke, ukazal izprazniti vse okužene hiše in jih nekajkrat dnevno pokaditi ter visoko zasuti kužne grobove.[190] Mesec dni pozneje, 3. marca 1692, je deželni vicedom že mogel poročati vladi v Gradec, da so oboleli prestali prvo od treh predpisanih karanten. Druga nastopi 10. marca in za njo še tretja, najkrajša. Po koncu prve karantene so stara oblačila vpričo kužnega komisarja zažgali, bolnike

184 Istotam, str. 235, 3. 1. 1692.
185 Istotam, str. 239-240, 6. 1. 1692.
186 Istotam, str. 315-316, 21. 1. 1692.
187 Istotam, str. 330, 23. 1. 1692.
188 Istotam, str. 381-384, 4. 2. 1692; str. 387-390, Specification etc.
189 Istotam, str. 407-410, 7. 2. 1692.
190 Istotam, str. 523-527, 11. 2. 1692.

pa s pomočjo deželnih stanov na novo oblekli. Skupno grobišče so medtem zasuli višje od okolice in ga zavarovali z visokimi deskami, da z njim ne bi prišli v stik ljudje in živali. Zaradi bližajoče se pomladi, ko se zemlja začne odpirati, ga bo potrebno še na debelo posuti z apnom.[191] Konec marca so v ta namen začeli postavljati posebno apnenico, v kateri so žgali prepotrebno apno, ki je moralo biti še sveže žgano posuto po grobovih.[192]

Toda šlo je za dve vrsti grobov in dve lokaciji pokopavanja, od katerih je ona na pokopališču pri župnijski cerkvi sredi mesta povzročala preglavice tudi pozneje. Komendnik metliško-črnomaljske križevniške komende baron Geyman se je s Črnomaljci zapletel v spor zaradi pokopavanja še leto dni po odložitvi mandata kužnega komisarja. Meščanom je namreč odrekel pokope pri župnijski cerkvi sv. Petra in Pavla v mestu, ker so v času kuge tam pokopavali umrle. V nedatirani pritožbi deželnemu komendniku v Ljubljani so Črnomaljci kugo imenovali zgolj "domnevna kužna bolezen" *(in der vermeindten contagion khrankheit)* in navedli, da so na pokopališču pokopali samo 12 otrok, vse ostale umrle pa na ločenem kraju zunaj mesta, čeprav naj bi v Karlovcu in drugod pokopavali kar na pokopališčih. Bili so prepričani, da jim hoče komendnik samo nagajati, češ da jim je že prej povzročal škodo in jim s pravdanjem nakopal visoke stroške. Na to je komendnik Geyman poročal deželnemu komendniku, da je v Črnomlju morila prava kuga *(würkliche pest)* in da so pri župnijski cerkvi v resnici pokopali nad 30 ljudi. Za pokopavanje je zato meščanom določil podružnico sv. Marije v Vojni vasi, čemur pa so se uprli in samovoljno še naprej pokopavali v mestu. Vse tri deželne oblasti, t.j. deželni glavar, vicedom in stanovski odbor, so na komendnikov odgovor dva dni pozneje odgovorile z ukazom črnomaljskemu mestnemu sodniku in svetu, naj za pokope vendar uporabljajo pokopališče v Vojni vasi, ki leži prav na mestni meji. S kopanjem novih grobov pri župnijski cerkvi bi namreč lahko naleteli na trupla umrlih za kugo, kar bi ogrozilo varnost vse dežele.[193] Črnomaljci so se morali ukazu nedvomno ukloniti, v veljavi pa je ostal le določen čas, dokler se je bilo pač bati vnovičnega izbruha epidemije. Pozneje so namreč vse do leta 1802 spet pokopavali pri župnijski cerkvi sredi mesta.[194]

Nič manj strogi niso bili preventivni ukrepi, zadevajoči žive ljudi. Ko niti s Hrvaškega ni bilo več slišati ničesar o kugi, je komendnik Geyman 10. marca 1692 prosil deželne stanove, naj odpokličejo zdravnika Koppeniagerja, padarja in 13 kužnih stražnikov.[195] Stanovski poverjeniki so mu že čez dva dni, neposredno po prejetju dopisa, ukazali, naj za stražnike poišče primerno bivališče pri Semiču, kjer morajo preživeti še dodatno 14-dnevno karanteno. Kužnemu komisarju so za karanteno določili njegovo siceršnje domovanje - komendo v Metliki, kjer sta mu naslednja dva tedna delala družbo tudi zdravnik in padar. Hkrati so mu sporočili, da so zaradi ugasnitve kuge v Karlovcu umaknili mejne straže proti Hrvaški in ponovno odprli prehode.[196] V samem Črnomlju je medtem še vedno veljala karantena, kar v spremenjenih razmerah kajpak ni bilo prav nič prijetno. Komendnik je zato 16. marca 1692 v imenu Črnomaljcev prosil, naj se jim dovoli opravljanje spomladanskih del na poljih in v vinogradih. Stanovi so v to privolili, vendar s pridržkom, da sicer smejo tudi trgovati s sosedi na domačih črnomaljskih tleh, ni pa jim dovoljeno zapuščati območja. Na vnovično Geymanovo prošnjo, naj se jim omogoči nemoteno gibanje, saj večinoma živijo od lončarstva in tovorništva, hrane pa jim bo zmanjkalo prej kot v 14 dneh, so stanovi 27. marca odgovorili, da se prehodi proti Črnomlju in Karlovcu lahko odprejo čez osem dni.[197] 9. aprila se je to končno tudi zgodilo. Hkrati je komendnik pri stanovskih poverjenikih izprosil, da smejo metliško karanteno zapustiti dr. Koppeniager, padar in novomeški zdravnik dr. Novak,[198] ki se je slednjima pridružil, potem ko je bil sprva v karanteni na gradu Pobrežje.[199]

Ostaja nam še poglavitno vprašanje naše obravnave, demografske posledice črnomaljske kuge. Ko se ne bi ohranil seznam umrlih in bi bili odvisni zgolj od zgornjih dveh navedb o 12 oziroma nad 30 pri župnijski cerkvi pokopanih Črnomaljcih, bi mogli slejkoprej skleniti, da vseh žrtev kuge v tem belokranjskem mestu ni moglo biti dosti več kot 30. Dejansko pa je bilo njihovo število kar nekajkrat višje in trimestno. Po seznamu žrtev kuge *(in der Laidigen Contagion abgestorbenen)*, ki ga je 25. februarja 1692 deželnim stanovom poslal kužni komisar komendnik Geyman, je na črnomaljskih tleh - v mestu, predmestju in sedmih vaseh, večinoma zahodno od Črnomlja - pomrlo kar 252 ljudi, od tega v črnomaljskem mestu in predmestju dobra polovica - 139 ali 55,2%.[200]

191 ARS, Stan. A. I, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1692.
192 ARS, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, 24. 3. 1692.
193 ARS, Stan. A. I, šk. 550, fasc. 311a, str. 691-704, 17. 5. 1693, 19. 5. 1693, s. d.
194 Prim. Podlogar, n. d., str. 68.
195 ARS, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, str. 647-648, 675-678, 10. 3. 1692.
196 Istotam, str. 679, 12. 3. 1692.
197 Istotam, str. 683-686; 20. 3. 1692; str. 691-692, 24. 3. 1692; str. 739-740, 27. 3. 1692.
198 Istotam, str. 769-770, 31. 3. 1692, 7. 4. 1692, 9. 4. 1692.
199 Istotam, str. 331, 23. 1. 1692, str. 371-372, 31. 1. 1692.
200 Istotam, str. 585-588, 25. 2. 1692; str. 589-592, ad 25. 2. 1692, Verzaichnuß der in der Laidigen Contagion abgestorbenen.

Popis vseh umrlih na črnomaljskih tleh

Kraj	Skupaj umrlih	Umrlih moških	Umrlih žensk	Umrlih otrok	Družine z umrlimi člani	Povsem izumrle hiše
Mesto Črnomelj	47	10	16	21	21	0
Predmestje Črnomlja	92	23	31	38	36	3
Skupaj Črnomelj	139	33	47	59	57	3
Tušev Dol	37	6	7	24	11	2
Telčji Vrh	32	9	7	16	9	0
Otovec	24	5	7	12	7	1
Naklo pri Sv. Jakobu	5	1	1	3	1	0
Sela	6	1	1	4	1	0
Svibnik	4	0	1	3	1	0
Butoraj	5	1	1	3	1	0
Skupaj	252	56	72	124	88	6

Umrli v Črnomlju

Število umrlih oseb/ število družin	1 oseba	2 osebi	3 osebe	4 osebe	5 oseb	6 oseb	10 oseb
Mesto Črnomelj	8	8	1	1	2	1	
Predmestje Črnomlja	13	8	6	6	1	1	1
Skupaj Črnomelj	21 (36,8%)	16 (28,1%)	7 (12,3%)	7 (12,3%)	3 (5,3%)	2 (3,5%)	1 (1,8%)

Ozdraveli po seznamu z dne 4. 2. 1692

Kraj	Skupaj ozdravelih	Ozdravelih moških	Ozdravelih žensk	Ozdravelih otrok	Število hiš z ozdravelimi
Mesto Črnomelj	3	0	3	0	2
Predmestje Črnomlja	43	15	18	10	21
Skupaj Črnomelj	46	15	21	10	23
Pri Sv. Nikolaju	2	2	0	0	2
Tušev Dol	16	3	7	6	8
Telčji Vrh	15	3	7	5	8
Otovec	8	1	2	5	8
Sela	1	0	0	1	1
Svibnik	3	1	1	1	1
Butoraj	1	0	0	1	1
Skupaj	92	25	38	29	52

Število ozdravelih po seznamu 25. 2. 1692			Seštevek ozdravelih z obeh seznamov	
Kraj	ozdraveli s karbunklji	ozdraveli z buboni	skupaj ozdravelih oseb	število družin z ozdravelimi člani
Mesto Črnomelj	-	-	3	2
Pri mestu Črnomelj	13	38	74	38
Skupaj Črnomelj	13	38	77	40
Tušev Dol	6	18	33	12
Telčji Vrh	6	15	19	11
Otovec	2	4	9	10
Sela	0	1	2	2
Svibnik	0	2	2	1
Butoraj	0	2	4	2
Skupaj	27	80	146	78

Seznam umrlih oseb na črnomaljskih tleh povzema preglednica, v kateri smo mrtve razdelili na moške, ženske in otroke. Pri tem med skupnimi žrtvami izstopa zlasti visok delež odraslih Črnomaljcev. Ta ni toliko opazen pri umrlih moških, ki jih je bilo v mestu in predmestju 23,7%, v sedmih vaseh pa 20,4% vseh tamkajšnjih umrlih. Veliko večje razlike se kažejo pri ženskah in otrocih. Če je med vaščankami delež žensk znašal dobro petino (22,1%), je bil med Črnomaljkami višji od ene tretjine (33,8%). Razlika v umiranju odrasle in otroške populacije se pokaže zlasti pri naslednjem razmerju: po vaseh so otroci predstavljali kar 57,5% vseh žrtev, v mestu in predmestju pa le 42,4%. Zanimiva je ugotovitev, da so razlike v odstotkih med mestom in predmestjem nebistvene. V ožjem mestu so denimo odrasli predstavljali 55,3% vseh umrlih, v predmestju zunaj obzidja pa 58,7%.

Naslednja ugotovitev, pomembna tudi za presojanje demografskih posledic drugod, zadeva število povsem izumrlih hiš. V seznamu je izrecno označenih šest takih hiš *(das haus ganz ausgestorben oziroma völlig abgestorben),* od tega tri v predmestju in tri v dveh okoliških vaseh, kar ustreza tudi proporcionalni delitvi umrlih med Črnomljem in podeželjem. Glede na število vseh hiš, iz katerih so odnesli kužne mrliče (57), je torej presenetljivo malo hiš izgubilo vse prebivalce. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami z mrliči namreč v Črnomlju znaša komaj 5,2%, delež umrlih v teh hišah (10) pa le malo več (7,2%). Tri izumrle predmestne hiše poleg tega tudi niso štele veliko prebivalcev, in sicer največ štiri. Izumrla družina Rupe je izgubila zakonski par in mater enega od zakoncev, v družini Babner so umrli mož, žena in otrok, štiričlanska družina Jakša pa je dala zakonski par z dvema otrokoma. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami, ki so imele mrtve, je tudi na podeželju pomenljivo nizek. Takih domov je bilo 9,7%, medtem ko predstavlja 15 njihovih prebivalcev 13,3% vseh podeželskih žrtev.

Kuga torej še zdaleč ni bila selektivna morilka, ki bi z matematično natančnostjo pomorila določene družine, druge pa pustila nedotaknjene. Nasprotno, okužila je veliko več domov, kot jih je zaradi epidemije na koncu ostalo praznih. Kot je razvidno iz tabel, je v skoraj dveh tretjinah hiš (64,9%), v katerih so popisali mrliče, umrla samo ena ali dve osebi. Dobra tretjina hiš (36,8%) je dala sploh samo enega umrlega in le dobra desetina (10,5%) pet ali več kužnih mrličev, ne da bi katera od teh povsem izumrla. V eni od hiš s šestimi umrlimi so sicer preminili starši in štirje otroci, v drugi zakonski par s tremi otroki in hlapcem, medtem ko je šlo pri hiši z najvišjim številom mrličev (10) za razširjeno družino Jurija Črnugla, ki je v register umrlih vpisala gospodarja, njegove tri sinove, dve ženski in štiri otroke.

Razsežnosti črnomaljske kuge nazorno prikazujeta še dva seznama. Prvi, nastal 4. februarja 1692, popisuje ozdravele po spolu, drugi, dokončni, sestavljen 25. februarja, pa glede na bolezenske simptome - karbunklje oziroma bubone.[201] Kot vse kaže, niti eden ni popoln, saj se v drugem pojavlja le manjši del imen iz prvega in obrnjeno. Taka ugotovitev je narekovala natančno analizo osebnih imen in priimkov, pri čemer naletimo še na eno težavo: pri vsaki družini je s polnim imenom praviloma navedena le ena oseba. Drugi družinski člani so v prvem seznamu označeni zgolj kot otroci, ženske, sinovi, hlapci itd., v mlajšem popisu pa je zapisano sploh samo njihovo skupno število.

Končni seznam, ki ga je kužni komisar baron Geyman poslal deželnim oblastem 25. 2. 1692, deli ozdravele glede na bolezenske simptome. Poleg tega ne razlikuje med mestom in predmestjem, temveč ju združuje pod skupnim imenom "Bey der Statt Tschernembl". V preglednici zato na levi strani predstavljamo številčne podatke mlajšega seznama, na desni pa združujemo število ozdravelih iz obeh seznamov, pri čemer je bilo treba odšteti tiste osebe oziroma družine, ki se pojavljajo v obeh popisih. Tako smo prišli do precej višjega števila umrlih Črnomaljcev (77), kot ga ponuja prvi od obeh popisov (46). Pri tem pa končnega seštevka ni moč razdeliti na mesto in predmestje zaradi njunega nerazlikovanja v zadnjem seznamu.

V podanih številkah so zajete vse razsežnosti epidemije. 146 ozdravelih v mestu, predmestju in sedmih vaseh predstavlja glede na 252 umrlih zgovorno nizek delež komaj dobre tretjine (36,7%) skupaj 398 obolelih. Dva od treh okuženih sta bila torej zapisana gotovi smrti. S kakšnimi bolezenskimi znaki so ljudje umirali, ostaja neodgovorjeno vprašanje, medtem ko je vsaj za večji del ozdravelih znano, pri kom je zdravnik ugotovil bubone (13 oseb), simptome bubonske kuge, in pri kom karbunklje (38 ljudi). Za črnomaljsko mesto in predmestje znaša število vseh umrlih in ozdravelih 216, od katerih predstavlja 77 preživelih bolnikov skoraj natanko enak delež okuženih (35,6%) kot za celotno območje.

Končno velja še ugotoviti, koliko črnomaljskih družin je kuga prizadela oziroma, povedano drugače, koliko družin je imelo v času kuge bolnike ali umrle ter kolikšen delež celotnega prebivalstva je odpadel na okužene. Rezultati primerjave vseh treh seznamov so razumljivo nekoliko relativni, saj družin ni mogoče kompletirati zgolj po enakem priimku. Takih primerov, kjer iz priimka in loka-

[201] Istotam, str. 387-390, ad 4. 2. 1692; str. 593-596, ad 25. 2. 1692.

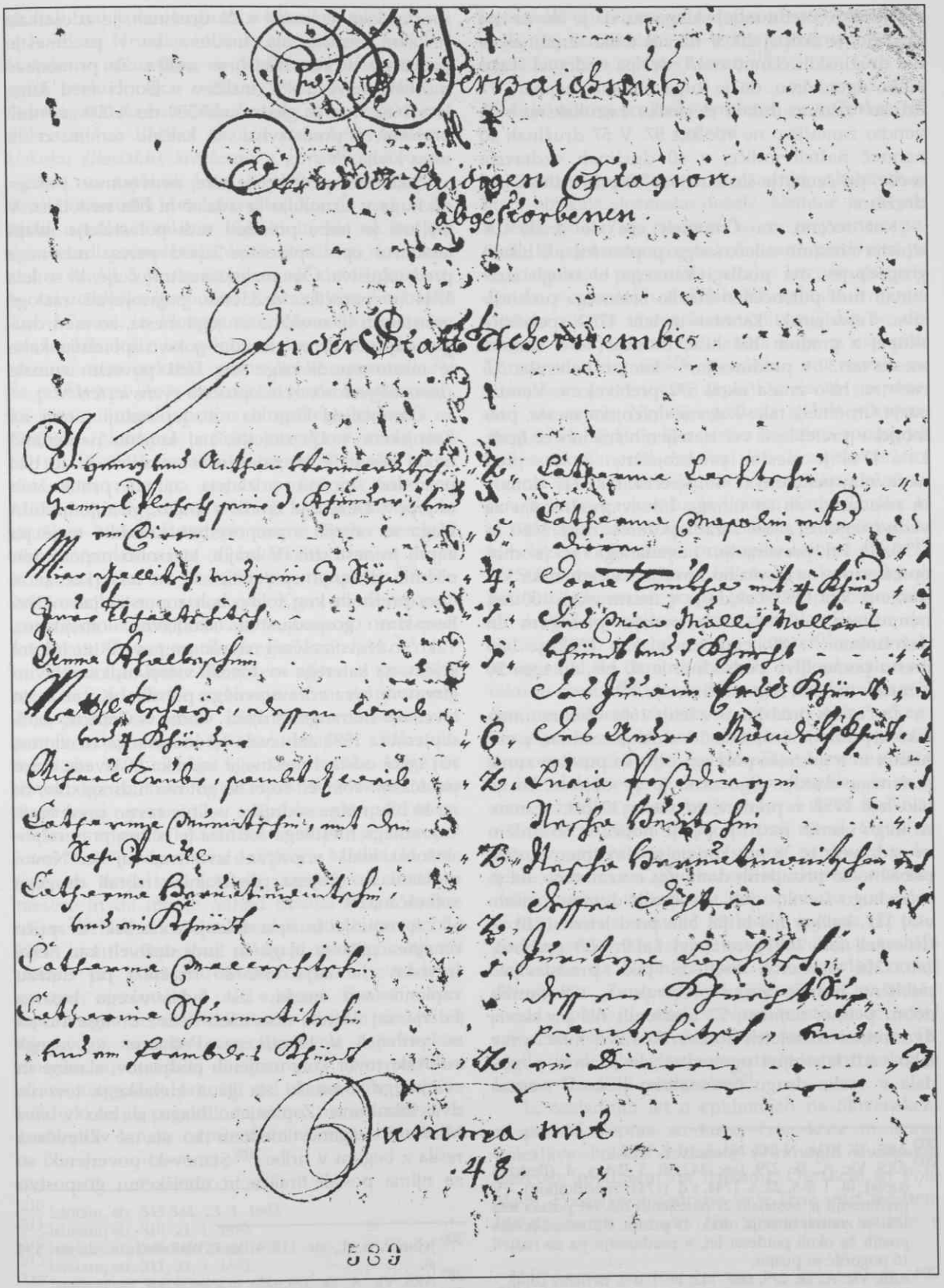

Seznam za kugo umrlih Črnomaljcev z dne 25. 2. 1692

cije (mesto, predmestje) sklepamo, da je šlo za isto družino, je skupaj 20. V največ toliko družinah je del družinskih članov umrl, del pa ozdravel. Tako lahko ugotovimo, da je kuga obiskala najmanj 77 družin oziroma hiš, a dejansko raje kakšno več, vendar zanesljivo ne več kot 97. V 57 družinah so namreč našteli mrliče, v 40 družinah ozdravele osebe, pri čemer je šlo v največ 20 primerih za isto družino.

Kot rečeno, za Črnomelj vse do srede 18. stoletja nimamo nikakršnega popisa hiš ali hišnih gospodarjev, na podlagi katerega bi mogli izračunati tudi potencialno število celotnega prebivalstva. Terezijanski kataster iz leta 1752 specificira skupaj z gradom 104 hiše, in sicer 74 v samem mestu ter 30 v predmestju,[202] kar pri količniku 5,5 oseb na hišo znaša okoli 572 prebivalcev. Vendar pa je Črnomelj, tako kot vsa dolenjska mesta, premogel v preteklosti več naseljenih hiš in več ljudi. Leta 1744 je mestno predstojništvo za čas pred nedavnim požarom (1740) specificiralo 117 domov in poudarilo, da so mnoge hiše v predmestju za vedno izginile zlasti zaradi požarov med 1660 in 1730.[203] Pri preverjanju povedanega se je moč opreti samo na pavšalno navedbo vicedomske komisije iz leta 1573, češ da je v mestu okoli 100 hiš, neupoštevaje tiste, ki pripadajo plemičem in deželanom.[204] 180 let pozneje, leta 1752, je bilo mestu pomenljivo podsodnih le 80 hiš, od tega 50 v mestu in vseh 30 v predmestju.[205]

Za čas tik pred kugo v letih 1691-1692 moramo tako v primerjavi s sredo 18. stoletja računati z več hišami in z gostejšo poseljenostjo, še posebej zunaj mestnega obzidja. Zgovorno je že dejstvo, da je bilo leta 1752 v predmestju samo 30 hiš, seznam za kugo umrlih pa tu popisuje mrliče iz 36 družin in ozdravele iz 38 hiš, kar po analizi imen navrže približno 46 prizadetih domov. Če vzamemo, da je pred kugo število vseh naseljenih domov znašalo vsaj 117, kolikor naj bi jih bilo pred letom 1740, je Črnomelj leta 1691 premogel kakih 650 prebivalcev. 216 okuženih oseb bi tako predstavljalo približno tretjino vsega prebivalstva, 139 umrlih dobro petino, najmanj 77 okuženih hiš pa skoraj dve tretjini obstoječih domov. 57 hiš z mrliči prav tako vodi k srhljivi ugotovitvi, da je smrt pogledala v vsako drugo črnomaljsko hišo. V samem mestu, kjer je kosila v 21 družinah, je zdesetkala nekako četrtino hiš, medtem ko v predmestju praktično ni bilo hiše brez mrliča. Za primerjavo moremo navesti 487 mrličev v Gorici med kugo leta 1682, kar je glede na 3.500 do 4.000 mestnih prebivalcev predstavljalo le kakšno osmino celotnega življa.[206]

Sodobne specifikacije torej nedvoumno pričajo, da kuga v Črnomlju še zdaleč ni bila nedolžna. V tej luči je treba presojati tudi pol stoletja mlajši lapidarni opis epidemije izpod peresa mestnega predstojništva. Črnomaljski mestni očetje, ki so leta 1744 v poročilu vicedomu pojasnjevali razloge opustelosti in revščine svojega mesta, so med drugim zapisali, da se vicedom gotovo spominja, kako je mesto zaradi kuge leta 1691 povsem izumrlo *(ganz abgestorben)* in opustelo *(verwiestet)*.[207]

Črnomaljski kugi na rob, tej zadnji moriji na Kranjskem v 17. stoletju, naj končno namenimo nekaj besed še **dogajanju v okolici**, ki je bila posredno močno prizadeta zaradi protikužnih ukrepov. Dežela je živela v strahu, gibanje ljudi in blaga so omejili s prepovedmi, kranjske meje pa zaprli in zastražili. V krajih, kjer niso neposredno občutili divjanja epidemije, so se tako kot že v času prejšnjih kug toliko bolj zoperstavljali neživljenjskim, gospodarstvu škodljivim omejitvam. Tako so Novomeščani navzlic prepovedi imeli letni sejem, na katerega so dovolili vstop tudi sumljivim Hrvatom brez zdravstvenega potrdila. Ko je za to izvedela notranjeavstrijska vlada v Gradcu, je 3. septembra 1691 zahtevala od kranjskega vicedoma, naj takoj odstavi mestnega sodnika in izvede nove predčasne volitve. To bi se gotovo tudi zgodilo, če ne bi bile redne sodniške volitve ravno pred vrati. Takratnega mestnega sodnika je očitno prav neposlušnost stala vnovične izvolitve, saj so Novomeščani za svojega predstojnika izbrali drugega someščana.[208]

Novomeška in širša dolenjska okolica sta spričo omejitev gibanja blaga in ljudi doživeli kar nekaj izgredov. Januarja 1692 so stražniki pri Čatežu zaplenili voz medu, last ljubljanskega trgovca Ederja, saj vozniki niso imeli "fede", domnevno pa so prihajali s Hrvaškega. Podobno so zasegli volovski tovor kož, usnjenih podplatov, slanine in svinjskega mesa, ki sta ga s Hrvaškega tovorila dva Ribničana. Zaplenjeno blago je bilo v vasi Mraševo sežgano, medtem ko sta se Ribničana rešila z begom v hribe.[209] Stanovski poverjeniki so za njima poslali tiralico in ribniškemu gospostvu

202 ARS, TK RDA, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.
203 ARS, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-4, s. d. (Berichts copia); lit. T II-5, 22. 5. 1744, s.d. (1744, Specification). - V predmestju je obstajalo 21 naseljenih hiš, od požara leta 1740 je znotraj obzidja ostalo 15 pustot, 7 stavbišč je bilo pustih že okoli petdeset let, v predmestju pa so našteli 16 pogorišč in pustot.
204 ARS, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-4, Berichts copia. - Ukaz o komisiji je nadvojvoda Karel izdal 13. oktobra 1573 (StLA, I.Ö. HK-Rep. 1573, fol. 411).
205 ARS, TK RDA, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.
206 Jelinčič, n. d., str. 119. - Prim. Waltritsch, n. d., str. 194 sl.
207 ARS, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, 22. 5. 1744.
208 ARS, Vic. A., šk. 257, fasc. 133, lit. R III-1, 3. 9. 1691, 19. 11. 1691.
209 ARS, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, str. 309-310, 21. 1. 1692.

ukazali, naj javno zagrozi s kaznijo vsakomur, ki bi hodil na Hrvaško in v druge okužene kraje.[210] Nekako v istem času so čateški stražniki onemogočili prehod nekaj osebam, ki so bile v stiku z Uskoki *(mit dennen Balachen)* in so jih zato napotili nazaj "na Vlaško" (*in die Balachey*). Nekemu Uskoku *(Besiakh)*, živečemu v goricah nad Kostanjevico, so zaplenili hišo in pred njo na njegove stroške namestili dva stražnika, ker je mož vzdrževal nenehne stike z Uskoki in jih na svojem domu tudi prenočeval. Na Gorjancih so sicer stale stalne straže, a je stražarjem sredi zime trda predla, saj zemljiška gospostva Kostanjevica, Šrajbarski Turn, Prežek in Pleterje niso dopustila postavitve stražarskih hišic in oskrbe z lesom,[211] nakar so stanovi ostro pokarali gospoščinske upravitelje.[212] Še posebej pa jih je vznemirila vest o dveh možeh, ki jima je uspelo priti s Hrvaškega globoko na Kranjsko. Neki pek iz Siska je najprej zaman skušal pri Brežicah legalno prestopiti štajersko-kranjsko mejo, nato pa naj bi prešel čez Savo pri Mokronogu in prispel v Kranj, kjer je imel hišo in družino. Nekdo drug, po imenu Bach, menda z ribniškega konca, je v hrvaškem Klanjcu kupil konje in prišel na Kranjsko po stranpoteh.[213] Deželni stanovi so nato mestu Kranj in ribniškemu gospostvu ukazali preiskavo in aretacijo obeh mož, kar bo služilo kot svarilo drugim kršiteljem.[214]

Taki in podobni ukrepi so očitno v precejšnji meri tudi zalegli. Če so Novomeščani denimo prejšnje poletje še smelo kršili prepoved sejma, so postali zdaj previdnejši kot kdajkoli. Tako 26. februarja 1692, ko je bilo črnomaljske kuge že davno konec, niso hoteli spustiti v svoje mesto trgovskega pomočnika, zaposlenega pri novomeškem trgovcu Jakšetu.[215] Fant jim je sicer pokazal "fede", izdano dva dni prej v Metliki, ki spričuje, da se je tam (po sili razmer) zadrževal tri mesece in da mu je odhod dovolil kužni nadkomisar.[216] Novomeško mestno predstojništvo je bilo kljub temu neizprosno, nakar je zavrnjeni izprosil podpis pri komisarju Mordaxu in brez védenja mestnih očetov uspel priti v mesto. Enako je brez ustreznega "fede" storil tudi metliški izstavitelj njegovega zdravstvenega spričevala s še nekim drugim novomeškim meščanom.[217] Novomeščani so se zategadelj pritožili pri stanovskih poverjenikih, ki so jih pomirili, da ni več nevarnosti, saj se bodo prav kmalu odprle deželne meje s Hrvaško. In vendar so mestnega sodnika in svet hkrati pozvali, naj se meščani do izdaje ustreznega dovoljenja izogibajo stikov s Hrvati.[218]

Zadnji udarci kužnih epidemij v začetku 18. stoletja

Osemnajsto stoletje je bilo zadnje, v katerem je kuga obiskala slovenske dežele. Najhuje je divjala v letih 1711-1716, medtem ko se je pozneje pojavila le izjemoma zdaj tu, zdaj tam, predvsem pa še desetletja povzročala strah, ker je pogosto divjala v sosednjih deželah na vzhodu in jugovzhodu tik ob slovenski etnični meji. Ko so denimo v začetku leta 1701 zanesli kugo iz evropske Turčije na Hrvaško v Gradiško, so morali na Kranjskem preventivno zapreti meje in prepovedati vse sejme. Najbolj ogrožena je bila ponovno mejna Bela krajina, kjer so se še dobro spominjali kužne morije pred desetimi leti. Kranjski deželni stanovi so "za metliška in črnomaljska tla" imenovali kužnega komisarja Franca Karla Gusiča, ki je z okrepljenimi stražami na Kolpi preprečeval, da bi bolezen s Hrvaškega prestopila deželne mejo.[219]

Strah pred okužbo ni bil majhen, kot vselej ob podobni nevarnosti pa so ga še stopnjevala tako ali drugače pogojena lažna poročila. Vse tri deželne oblasti, deželni glavar, vicedom in stanovski poverjeniki, so denimo 2. aprila 1701 ukazale sodniku in mestnemu svetu **Novega mesta**, naj za 14 dni nemudoma zapreta v mestni stolp nekega Strupija, ki naj bi kot tamkajšnji someščan kršil prepoved prehajanja na Hrvaško. Mestne oblasti so bile deležne graje, ker so mu dovolile, da se je vrnil v mesto, potem ko je potoval skozi Karlovac v Zagreb na sejem in po isti poti nazaj. Strupi je nato iz zapora naslovil pismeno prošnjo na deželne oblasti, naj ga ukažejo izpustiti in mu dovolijo vrnitev v Karlovac, saj sploh ni someščan Novega mesta, temveč karlovški trgovec. Z drugimi trgovci iz Karlovca je res potoval na zagrebški sejem, ne da bi jih na poti kdo ustavljal zaradi dovoljenja. Za prepoved prehajanja in straže menda sploh ni vedel, v Novo mesto pa je prišel samo na obisk k staršem. Neposredno zatem, 12. aprila, je deželni glavar vse straže odpravil, ker je kuga v Gradiški prenehala.[220]

Iz naslednjih let o epidemijah na Slovenskem ni poročil, čeprav so kuga, črne koze in druge nalezljive bolezni razsajale v mnogih evropskih deželah, predvsem na Balkanu, Ogrskem in Poljskem. Počasi, a nezadržno se je črna smrt medtem bližala osrčju Evrope. Na Slovenskem so bile v

210 Istotam, str. 343-344, 23. 1. 1692.
211 Istotam, str. 310, 21. 1. 1692.
212 Istotam, str. 345-346, 23. 1. 1692.
213 Istotam, str. 311, 21. 1. 1692.
214 Istotam, str. 341-342, 23. 1. 1692.
215 Istotam, str. 611, 26. 2. 1692.
216 Istotam, str. 579, 24. 2. 1692.
217 Istotam, str. 611, 26. 2. 1692.
218 Istotam, str. 641-644, 28. 2. 1692.
219 Travner, n. d., str. 129.
220 ARS, Stan. A. I, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1701, 2. 4. 1701.

letih 1708-1716 njene oznanjevalke in zaveznice še številne naravne nesreče. Zlasti na Kranjskem so razsajale živinske bolezni, v vseh avstrijskih deželah pa več let črne koze.[221]

Leta 1710 je prišla črna smrt kar s treh strani tik do meja slovenskih dežel, in sicer z vzhoda, severa in juga. Okuženi so bili namreč mnogi kraji na Ogrskem, Hrvaškem in Beneškem, vsled česar je vlada ukazala zapreti in zastražiti deželne meje. V vseh večjih krajih so morali magistrati urediti kontumačne hiše in lazarete. Tudi ko je graška vlada konec leta 1710 za preprečitev epidemije imenovala "kontagijski glavni deputaciji" v Gradcu in Celovcu, so ljudje kljub strogim ukrepom še naprej hodili v okužena območja, saj niso verjeli, da jim grozi prava (azijska) kuga, temveč le navadna vročinska bolezen. V prejšnjih časih so namreč kužne epidemije ponavadi izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo, tokrat pa je prišla smrt v povsem drugačni obliki. Bolniki niso imeli izrazitih in splošno znanih kužnih znakov. Ti simptomi so se zdaj pojavili navadno šele po smrti in tudi umiranje ni bilo tako naglo kot prej, saj so okuženci umrli šele teden do dva po izbruhu bolezni.[222]

Viri domače provenience o varnostnih ukrepih v dolenjskih mestih so za ta čas skopi. **Krška** kapucinska kronika iz leta 1757 omenja kugo na dveh mestih. Leta 1709, ko je pustošila na Ogrskem, so pri mestnih vratih postavili straže, leta 1712 pa po ukazu deželnih stanov nihče ni smel priti v Krško brez zdravstvenega spričevala. Tisto leto je namreč smrt kosila na Ogrskem in tudi po sosednjem Štajerskem, ki ga je od Krškega ločila samo Sava.[223]

Tri leta pozneje je Kranjska zadnjič videla epidemijo, ki jo viri označujejo kot **kugo leta 1715**. Že v letih 1710-1712 je prišla z Ogrskega v Slovenske Gorice in se dve leti do 1714 zadržala na Ptuju. Iz Spodnje Avstrije so jo nato v letih 1714 in 1715 zanesli na Zgornje Štajersko in od tam v mariborsko in celjsko okolico. Poleti 1715 se je s Štajerskega razširila na Koroško, kjer je ostala do srede leta 1716, sredi leta 1715 pa je bila tudi že na Kranjskem. Varnostni ukrepi in razne prepovedi so v deželi trajali že dve leti, vse odkar se je začelo umiranje v sosednjih deželah. Kljub odredbam se je "kuga" spomladi 1715 pojavila na Dolenjskem, zlasti v okolici Stične, Novega mesta in Šentruperta, medtem ko so v Ljubljani že od novega leta razsajale vročinske bolezni.[224]

Sodobna poročila o povečani umrljivosti na Dolenjskem so tudi tokrat nadvse skopa, vendar jih je mogoče neposredno potrditi s podatki iz mrliških matičnih knjig. Mnoge dolenjske župnije so zdaj že vodile mrliške matice, a se veliko knjig žal ni ohranilo. Vzrok smrti v njih v tej dobi praviloma še ni naveden, pa tudi sicer bi morali pod pojmom kuga ali epidemija, kot kaže ljubljanski primer, videti več različnih bolezni. Za mesta so na voljo samo podatki o umrlih v Višnji Gori, Kočevju in deloma v Novem mestu, od trgov pa sta z matičnimi knjigami dokumentirana dva, Žužemberk in Litija.[225]

Preden se osredotočimo na matične knjige dolenjskih župnij, si najprej poglejmo dogajanje v **Ljubljani** in podatke iz tamkajšnjih matic. Kot vedno ni manjkalo pretiravanj, ki so se z geografsko oddaljenostjo samo še povečevala. Cesarski dvor je denimo v maju 1715 spraševal kranjske deželne stanove, ali v Ljubljani resnično vsak dan umre 20-30 oseb in ali je res, da umirajo nenadno z buboni, tako da leži na ulicah in cestah veliko nepokopanih trupel.[226] Ljubljanski zdravniki so v odgovor na dezinformacije podali povsem drugačno poročilo. Večina obolelih, deležnih oskrbe, je namreč ozdravela, ni pa bilo moč oskrbeti vseh tistih kmečkih ljudi, ki jih je v mesto pregnala lakota. Dva ali največ trije so resnično omagali na ulici, vendar ne zaradi bolezni, temveč od lakote. Za pomoč revnim je bil sicer urejen lazaret, kjer so za bolnike skrbeli zdravniki in padarji.[227] Sedem zdravnikov je potrdilo, da od januarja razsajajo vročinske bolezni, pri čemer je večina obolelih, ki je dobila ustrezna zdravila, tudi ozdravela. Na srečo pri nobenem bolniku ni bilo zaznati bubonov, le pri redkih pa prave kužne mozolje. Prav tako ni šlo za nenadno umiranje, ampak je smrt zvečine nastopila šele po tednu ali celo dveh.[228] Skupno se je v lazaretu znašlo približno 400 ljudi, od katerih jih je do srede maja umrlo 39. Zdravnik Janez Leopold Raditsch je še potrdil, da so bolezenski simptomi, izvzemši karbunklje in bubone, enaki onim, ki jih je sam v letih 1713-1714 videl pri bolnikih na Dunaju in v Pragi. Vsled tega je svetoval, naj na šempeterskem pokopališču kopljejo globlje grobove in jih posipajo z apnom, da poleti ne pride do nevarnega razpadanja trupel.[229]

Zgovorni priči umrljivosti v Ljubljani sta mrliški matici stolne župnije sv. Nikolaja in predmestne župnije sv. Petra. Glede na predhodno 1714. leto, ko so v stolni župniji pokopali 124 ljudi, se je

221 Travner, n. d., str. 129.
222 Travner, n. d., str. 130.
223 Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinorum Gurkfeldi erectum anno Domini MDCCLVII, pag. 45 in 47. - Prim. objavo v: Benedik-Kralj, n. d., str. 460, 462.
224 Travner, n. d., str. 130-132.
225 Prim. Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, I-III, Ljubljana 1972.
226 ARS, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393, 13. 5. 1715.
227 Istotam, 20. 5. 1715.
228 Istotam, 18. 5. 1715.
229 Istotam, s. d., predstavljeno 22. 5. 1715.

njihovo število leta 1715 povzpelo za 71,7% na 231, od katerih jih je 125 umrlo v mesecih od marca do junija, največ aprila (36) in maja (41).[230] V predmestno-podeželski in ozemeljsko precej večji šempeterski župniji se je množično umiranje začelo že jeseni 1714, kar je zagotovo posledica slabih letin in lakote. Če so leta 1713 vpisali v mrliško matico 339 pokopov, se je njihovo število naslednje leto dvignilo na 634, v kužnem letu 1715 pa je znašalo že 951 ali kar 2,8 x več kot dve leti prej. Tako kot v ožjem mestu je zaznati vrhunec umiranja v mesecih april (134) in maj (201). Že marca 1714 se omenja smrt štirih vojakov v lazaretu *(in lazareth)*, kjer so se smrti začele množično vrstiti od 28. aprila 1715. Največ umrlih v lazaretu je zabeleženih v maju in juniju, pri čemer sta ime in priimek umrlega ob množici anonimnih smrti le izjema. Pogosto je v enem dnevu preminilo pet oseb, 20. maja šest brezimnežev, 16. junija pa največ, in sicer sedem beračev. Zadnjega mrliča v lazaretu beleži mrliška matica 5. septembra, skupaj v letu 1715 natanko 100 in od tega kar 57 označenih kot berači. Mimo teh so ljudje in še posebej berači množično umirali tudi zunaj lazareta, tako da so večkrat zabeležili po osem pogrebov v enem dnevu.[231]

Ljubljanske številke in poročila so ob pomanjkanju poročil z Dolenjskega uporabno izhodišče za primerjave s številom umrlih, ki ga ponujajo mrliške matice petih dolenjskih župnij. Iz vseh matičnih knjig župnij Novo mesto, Višnja Gora, Kočevje, Žužemberk in Šmartno pri Litiji izhaja evidentno povečano umiranje. Najhuje je moralo biti v **Novem mestu**, kjer je bilo prebivalstvo tudi sicer najbolj zgoščeno, umrljivost pa največja tako po absolutnem številu kot po deležu umrlih v celotnem prebivalstvu župnije. V novomeški mestni župnijici, omejeni na prostor znotraj obzidja, naj bi po navedbi s prve strani najstarejše mrliške matične knjige samo leta 1715 umrlo in bilo pokopanih 331 oseb.[232] Žal razpolagamo le s tem sumarnim podatkom, ne pa z evidenco vseh pokopanih. Šele množično umiranje je namreč spodbudilo prošta Jurija Franca Ksaverja de Marottija, da je 5. julija ukazal svojim duhovnikom, naj začnejo pisati mrliško matico in po natančno predpisanem obrazcu poimensko vpišejo vsakogar, ki umre na mestnih tleh in v okolici. Z vpisovanjem so pričeli že naslednji dan, vendar si vpisi zaradi vsaj enega manjkajočega lista kontinuirano sledijo šele od februarja 1716.[233] Podatek o 331 pokopanih ni preverljiv, a je zelo verjeten. Kot pričajo mrliške matice iz drugih župnij, je namreč glavni val umiranja prešel Dolenjsko že spomladi, popisanih (samo) 34 umrlih oseb pa pade šele v dva poletna meseca. Poleg tega je treba upoštevati, da vsi tu pokopani niso bili Novomeščani. Od skupnega visokega števila umrlih moramo odšteti delež tujcev, pri čemer gre analogno z Ljubljano računati zlasti s povečanim številom beračev in vojakov, ki jih je bilo nadpovprečno veliko že med 34 umrlimi od julija do septembra 1715.[234] Glede na sumarno navedbo iz iste mrliške matice o 110 umrlih osebah leta 1705 *(hic sepulti)*, se je torej število umrlih leta 1715 skoraj potrojilo. Če pa vzamemo letno povprečje 47,8 umrlih v naslednjih desetih letih 1716-1725, je število pokopanih v epidemičnem letu višje skoraj za šestkrat.

Postavlja se vprašanje, kolikšen delež novomeškega prebivalstva predstavlja 331 umrlih oseb, med katerimi le manjši del odpade na one, ki jih nista ugonobila epidemija in pomanjkanje. Upoštevaje, da je mesto leta 1754 štelo 1.485 prebivalcev in le eno mestu podsodno hišo manj kot leta 1726 (249), moremo za začetek 18. stoletja upravičeno sklepati na zelo podobno demografsko stanje. 331 mrličev, domačih in tujih, ki jih je v mesto privedla stiska, bi torej v mestu z manj kot 1.500 prebivalci pomenilo dobro petino umrlih, kar je zelo blizu izračunanemu črnomaljskemu deležu med kugo v letih 1691-1692.

Tisto leto je bila smrt zelo neusmiljena tudi na **Kočevskem**. Na tleh mestne župnije Kočevje je umrlo 246 oseb, od katerih jih je le 145 navedenih posamič in poimensko. Poleg teh so duhovniki brez plačila štolnine pokopali 82 ubožnih odraslih in otrok, medtem ko iz zanikrnosti niso zabeležili pokopa 19 otrok. Zgornje navedbe iz mrliške matične knjige kažejo na izredne razmere, ki so vladale izključno v letu 1715. V mrliških maticah, vodenih od 1669 naprej, namreč nikoli ne naletimo na sumarne podatke o nevpisanih umrlih osebah, čeprav je Kočevska doživljala razne epidemije tudi prej in pozneje. Tolikšnega števila umrlih kot leta 1715 najbrž ni videla nobeno leto ne v 16. ne v 17. stoletju. Glede na desetletno povprečje 1705-1714 - 93,8 smrtnih primerov na leto - se je torej število umrlih leta 1715 povečalo za 262 odstotkov. Med 145 poimensko navedenimi umrlimi jih na mesto Kočevje odpade sicer samo 23, kar glede na prejš-

230 NŠAL, ŽA Ljubljana - sv. Nikolaj, M 1658-1735.
231 NŠAL, ŽA Ljubljana - sv. Peter, M 1690-1736, M 1715-1743.
232 KANM, šk. 58, MMK 1704-1728 M/1: "Anno 1715 - In D(omi)no obierunt provisi sacramentis, ac tumulati illor(um) 331."
233 Za leto 1715 sta se ohranila samo dva lista, na katerih je zabeležena smrt 34 oseb: 18 meseca julija, 12 avgusta in 4 septembra.
234 Med 34 pokopanimi osebami je bilo 5 beračev, 3 tujci in 2 vojaka, skupaj 9 nedomačinov, od tega 6 brez znanega imena, označenih kot N. ali N. N.

Bolnišnica za kužne (Besthof) v Hamburgu 1746. (Bakrotisk neznanega avtorja. Nemški narodni muzej Mürnberg) (Arhiv Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani)

nja leta ne predstavlja prevelikega povečanja; desetletno povprečje 1705-1714 znaša namreč 13,1. Upoštevati pa je seveda dejstvo, da je med 101 aninomno umrlo osebo tudi mesto prispevalo svoj delež, tako da je bilo lahko število umrlih mestnih prebivalcev bistveno višje.[235]

Natančni podatki o umrlih so razvidni tudi iz mrliške matice župnije **Višnja Gora**.[236] V letu 1715 je v tej župniji umrlo skupno 115 oseb, od tega vsaj 52 ali blizu polovica, ki jih matica označuje kot otroke in mladoletne. Kar 58 ali nad polovico (51%) so jih pokopali v dveh spomladanskih mesecih: marca 24 in aprila 34. Po majskem zatišju je smrt poleti pobrala 30 oseb, in sicer junija 11, julija 9 in avgusta zopet 11 ljudi. Mesto Višnja Gora je bilo kljub povečani umrljivosti manj prizadeto kot okoliško podeželje. Razen meseca aprila in julija, ko je vsakokrat umrlo 5 oseb, namreč ni občutilo hujšega. V celem letu je umrlo 17 domačinov, kar sicer znaša dvakratno letno povprečje prejšnjih dveh let (8,5), zaostaja pa za bistveno večjim porastom umrljivosti na ravni celotne župnije, kjer je v letih 1713 in 1714 umrlo 78 oziroma 63 oseb. Prav tako ni opaziti povečanega števila umrlih tujcev in beračev, za katere mestece pač ni moglo biti pričakovani cilj rešitve.[237]

Visoko umrljivost sta leta 1715 beležila tudi župnija in trg **Žužemberk**. Smrt je množično kosila od februarja do avgusta in dosegla vrhunec meseca maja, ko je umrlo 64 ljudi ali skoraj četrtina od skupno 279 umrlih v tem letu. Glede na prejšnja leta je bil dvig umrljivosti podobno izrazit kot na Kočevskem. Enako hudo sta trpela okolica z 209 smrtnimi primeri kakor tudi trg, kjer je smrt zahtevala 68 življenj.[238] Če število umrlih primerjamo s 521 prebivalci, kolikor jih je ta največji dolenjski trg štel leta 1754,[239] je pomrla približno osmina Žužemberčanov. Delež je v resnici previsok, saj je bil trg v začetku 18. stoletja precej bolje obljuden kot pol stoletja pozneje. Okoli leta 1703 je namreč domačemu gospostvu pripadalo 130 podložnih enot, po terezijanskem katastru okoli 1755 pa le še 96.[240]

Močan dvig umrljivosti so leta 1715 zabeležili tudi v župniji Šmartno pri **Litiji**. V drugi polovici

235 NŠAL, ŽA Kočevje, MMK 1669-1724.
236 NŠAL, ŽA Višnja Gora, MMK 1713-1748.
237 Oba smrtna primera tujcev v mestu časovno sploh ne sovpadata z obdobjem povečanega umiranja. V začetku marca je v mestu umrl neki berač, konec septembra pa je nepričakovana smrt dohitela žensko iz sosedne šmarske župnije.
238 NŠAL, ŽA Žužemberk, MMK 1710-1724.
239 Popis duš po posameznih krajih, vključno s trgom Žužemberk, obravnava samo podložnike žužemberškega gospostva (HHStA, AAu, A-IX-22, Conv. 1, Seelen Conscription 20. 6. 1754), kar pa pomeni takorekoč vse trško prebivalstvo razen prebivalcev gradu, župnišča in edine tuje enklave - hube, podložne domačemu župniku (ARS, TK RDA, N 32, N 183).
240 HHStA, AAu, A-15-84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s.p. - ARS, TK RDA, N 183, No. 20, s. d. (okoli 1755).

1714. in v prvi polovici 1715. leta je umrlo okoli 294 oseb, kar je 2,8-krat več od 10-letnega povprečja 1711-1720 (okoli 820 ljudi), brez epidemičnega leta pa kar 5,4-krat več od povprečja (54,1 na leto). Zanimivo je, da se je umiranje skoraj povsem izognilo trgu Litija, kjer so konec leta 1714 umrle tri osebe, naslednje leto pa niti ena.[241] Tako kot drugod so v letih 1714-1715 pokopali neobičajno veliko beračev. V mrliški matici naletimo tudi na beležko načina smrti. Potem ko je 26. avgusta 1714 preminil hlapec Andreja Bratuna s Kresniškega vrha, je naslednji dan nagle smrti *(repentina quasi morte)* umrl pri istem gospodarju še drugi hlapec.

Koliko ljudi sta epidemija in lakota pobrali v drugih mestnih in trških župnijah, je zaradi neohranjenih mrliških matic neugotovljivo, lahko pa bi umrljivost spremljali še v nekaterih dolenjskih in drugih kranjskih podeželskih župnijah, kar bi zahtevalo veliko potrpežljivega dela. Raziskava bi sicer podala kompleksnejšo podobo umiranja na raznih koncih dežele, zelo malo ali sploh nič pa si lahko od nje obetamo konkretnih poročil o naravi bolezni. Pri t.i. kugi leta 1715 je šlo torej za povezavo dveh tesnih zaveznic: epidemije, ki je utelešala več različnih bolezni, in lakote, nastale vsled slabih letin ter motenj v gospodarskih in komunikacijskih tokovih.

V zvezi z epidemijo leta 1715 se velja pomuditi še pri **Kostanjevici**, edinem dolenjskem mestu, v katerem viri nikoli ne omenjajo izbruha kakšne kužne bolezni. Vse kaže, da je mestece ob Krki navzlic izpostavljeni obmejni legi in bližini več kot nepriljubljenih žumberških Uskokov z nemalo sreče prebrodilo vsa nevarna obdobja velikih epidemij, saj bi v nasprotnem glede na strukturo ohranjenih virov iz njih zanesljivo izvedeli za še tako omejeno žetev črne smrti. Doba, ki je z viri slabše dokumentirana, za Kostanjevico pa usodna, je nastopila šele v prvi četrtini 18. stoletja, v katero pade ne le epidemično leto 1715, temveč na Dolenjskem tudi dve drugi povišani umrljivosti, o katerih bo še tekla beseda. V mestecu se je v tem času drastično namnožilo število opustelih domov, tako da je po popisu, nastalem leta 1727 ali malo pred tem, premoglo le še 46 naseljenih hiš in kar 31 pustot, kar pomeni dobri dve petini izpraznjenih ter propadlih domov (40,3%).[242] Zlasti zaradi sovpadanja z epidemijo leta 1715, ki je v sosednjem Novem mestu pobrala petino prebivalcev, navajajo prejšnje ugotovitve k domnevi, da je eden glavnih razlogov nenadne opustelosti Kostanjevice prav v smrti dobršnega dela prebivalstva. In vendar vse kaže, da temu ni bilo tako, čeprav se je epidemija leta 1715 spričo splošne razširjenosti zelo verjetno oglasila tudi v tem mestecu. Poročila Kostanjevičanov o vzrokih vidnega propadanja njihovega mesta v prvi polovici 18. stoletja namreč nikjer ne omenjajo kakšne kuge, temveč pripisujejo krivdo trem požarom, od katerih zadnji iz drugih virov ni znan in ga je moč postaviti v čas med 1703 in 1714. Po davčnem registru leta 1702 je brez imen popisanih še 81 obdavčencev in v sočasni vizitaciji vsega tri zapuščene hiše,[243] leta 1714 pa govori poročilo mestnega predstojništva že o 26 popolnoma opustelih hišah in o revščini, ker je mesto v zadnjih šestdesetih letih trikrat povsem pogorelo.[244] Strukturna kriza, značilna za dolenjska mesta nasploh, je mnogim pogorelcem očitno vzela voljo, da bi si postavili nove domove, in jih pognala po svetu.

Zadnja velika kužna epidemija na slovenskih tleh je prenehala v začetku leta 1717, potem ko je trajala okoli šest let. Čeprav so bili primeri prave (azijske) kuge tudi drugod po tem letu le še sporadični, je kuga do srede 18. stoletja povzročala obilo skrbi in stroškov. Zaradi pogostih pojavov v sosednjih deželah na vzhodu in jugu sta namreč znatno trpela promet in trgovina. Prvič po veliki epidemiji so se glasovi o kugi na Turškem in Ogrskem razširili že sredi leta 1718, nakar je na Balkanu in Ogrskem morila še v letih 1720-1724. Pomenljivo je, da se je tedaj pri nas, zlasti na Dolenjskem, pojavila bolezen, imenovana "pleuriditis maligna", zato so se kranjski deželni stanovi bali razširitve kuge tudi na Kranjsko.[245]

Omenjenemu, pobliže neznanemu vnetju, gre pripisati povečano umrljivost, ki jo izkazujejo matične knjige nekaterih obravnavanih župnij v začetku dvajsetih let 18. stoletja. Sicer pa mrliške matične knjige tudi v tem času nikoli ne govore o vzrokih smrti. Hudo je bilo zlasti na **Kočevskem**, kjer je število smrtnih primerov leta 1721 glede na

241 V najboljšem primeru je bil kakšen Litijan med osmimi otroki, ki so označeni brez imena in kraja zgolj kot "prolis" ali "infans".

242 Popis je bil v vicedomskem arhivu pomotoma uvrščen med novomeške akte: ARS, Vic. A., šk. 255, I/133, lit. R I-9, Specification der hernach benanthen bürgerlihen häyßer weliche bewohnt sein. - Datiranje popisa v čas malo pred 1727 so omogočile navedbe vdov, za katere iz poročne matične knjige vemo, kdaj so se vnovič poročile (NŠAL, ŽA Kostanjevica, RMK 1723-1770, v njej: PMK 1726-1770, MMK 1745-1770).

243 ARS, Vic.A., šk. 185, fasc. 104, lit. L II-7, Stüfft register der Statt Landtstraß v(on) 1702, 30. 4. 1703

244 Istotam, lit. L II-1, 5. 8. 1714. - Medtem ko poznamo požara leta 1663 in 1674, ki sta upepelila skoraj polovico oziroma petino domov (ARS, Vic. A., šk. 184, I/104, lit. L II-2, 31. 3. 1686, 9. 8. 1686), tretji-zadnji požar iz virov ni znan. Valvasor ni o njem vedel ničesar, čeprav je bil sicer na tekočem s požari v drugih mestih, ki so izbruhnili zadnja leta pred izidom Slave. Prav tako ne govorijo o posledicah ognja obsežna navodila mestnemu predstojništvu leta 1691 (istotam, 28. 7. 1691) niti spisi omenjene vicedomske vizitacije leta 1703.

245 Travner, n. d., str. 132.

povprečje prejšnjih let spet nekajkratno poskočilo. V celotni župniji je umrlo 166, v mestu Kočevje pa 24 oseb, od tega največ otrok.[246] Porast je leto poprej, leta 1720, opaziti v **Novem mestu**, kjer so pokopali 73 oseb ter 75 leta 1724.[247] V župniji **Višnja Gora** se je umrljivost nekoliko dvignila v letih 1721 in 1722, pri čemer mestno prebivalstvo ni bilo prizadeto bolj kot prejšnja in naslednja leta.[248] Kar pet let zapored je beležil visoko število smrtnih primerov žužemberški župnik, zlasti leta 1721 in 1724, ko je umrlo 95 oziroma 96 oseb. Trg **Žužemberk** je leta 1721 doživel podobno, a nekoliko manjšo morijo kot v kužnem letu 1715. Izgubil je 41 prebivalcev (leta 1715 - 68), 23 oseb iz trga pa so pokopali tudi leta 1724.[249] Ali je izumrla tudi kakšna družina, ne vemo; sama hišna posest se je do leta 1731 glede na stanje okoli 1703 zmanjšala za (samo) pet domov.[250] Visoko število smrtnih primerov so v letih 1721 in 1724 beležili v župniji **Metlika**, kjer se najstarejša ohranjena mrliška matica z letom 1720 šele začenja. Naslednje leto je umrl 101 človek, nakar so jih tri leta pozneje, leta 1724, pokopali 136.[251]

Veliko bolje kot za leto 1715 so dokumentirani vzroki povečane umrljivosti na **Metliškem** leta 1724. Tja so kranjski deželni stanovi poslali zdravnika Franca Ksaverija Zalokarja, ki je po vrnitvi v Novo mesto v svojem poročilu 26. februarja 1725 kot poglavitni vzrok epidemije grajal predvsem slabe higienske razmere.[252] Deset preteklih dni je v metliški, črnomaljski, semiški in viniški župniji vizitiral bolnike in podal natančen opis bolezenskih znakov, od kraja do kraja zelo različnih. Pravzaprav je šlo za sočasen izbruh več bolezni; poleg glavne "pleuriditis maligna", sta odrasle morila še pljučnica in nalezljivi katar, otroke pa vnetje zadnjice. Zdravnik Zalokar je nadalje opisal, kako zlahka se bolezen "pleuriditis maligna" prenaša z dihanjem v majhnih hišah, ki jih je srečal na svojem obhodu, svoje pa je prispevalo še naglo ohlajanje in segrevanje ozračja. Drugi razlog okužbe je slaba navada tamkajšnjih ljudi, da se v svojih ozkih, močno zakurjenih sobah v mrličevi navzočnosti dobesedno pražijo ob razbeljeni žerjavici. Nemalokrat so poleg še jagnjeta in druga živina, po obilni mrtvaški pojedini, hrvaško imenovani "karmina", kjer se pogrebci navzamejo okuženega zraka, pa se iz vroče izbe odpravijo ven na mraz. Zalokar je v imenu deželnih oblasti prepovedal tovrstne pojedine ob mrličih in prinašanje ognja v sobe, potem ko se je v neki izbi v mestu Črnomelj do smrti opekel neki otrok. Ukazal je tudi ločevanje mrtvih od živih, saj se je zgodilo, da je med spovedovanjem bolnika pod njegovo posteljo ležal mrtvec. Še največkrat so bolni ozdraveli, če so jim takoj po izbruhu bolezni puščali kri. V več vaseh so dnevno umrle po 2 do 3 osebe, a največ 6 v isti župniji v enem dnevu. Natančen poimenski seznam umrlih je poročevalec sestavil na podlagi mrliških matičnih knjig. Od Novega leta do 17. februarja je v župniji Metlika umrlo 59 oseb, v župniji Črnomelj 52, v župniji Semič 19, v župniji Podzemelj 25, v župniji Vinica pa eden od petih obolelih že za božič prejšnje leto. Mesti **Metlika in Črnomelj** sta bili prizadeti različno, vendar slednje še zdaleč ne tako hudo kot med kugo v letih 1691-1692. V metliškem predmestju je umrlo 8 oseb in v mestu samem 6 skupaj z dvema novorojenima otrokoma vkvartiranih vojakov. Manjše črnomeljsko mestje je izgubilo 15 prebivalcev, od tega 5 otrok, predmestje pa 6 odraslih in enega otroka.[253]

Do srede 18. stoletja opazimo v obravnavanih dolenjskih župnijah še nekaj sočasnih porastov umrljivosti, ki jih moremo pripisati tej ali oni nalezljivi bolezni oziroma lakoti, poročil o vrsti bolezni pa mrliške matične knjige ne dajejo. Najizrazitejši primer množičnega umiranja, o katerem so se razširili neresnični "kužni glasi", je zaslediti med jesenjo 1736 in pomladjo 1737 v **Novem mestu**. Od 22. novembra 1736 do 20. marca 1737 je za neimenovano boleznijo umrlo 47 vojakov, njihovih žena in oseb iz polka Franca Lotarinškega, nekajkrat tudi po dva ali celo trije vojaki na dan. Vojaštvo ni bilo edini socialni sloj, ki ga je epidemija zajela, bilo pa je njen prinašalec in najštevilnejša žrtev. V mesecu januarju in deloma februarju se je v primerjavi s povprečjem prejšnjih let več kot podvojilo tudi število umrlih domačinov, kar kaže na razširitev okužbe med civilno prebivalstvo.[254] Ukrepi za preprečitev širjenja bolezni so morali biti dovolj strogi, glasovi o nevarnosti pa močno prenapihnjeni. Na kranjski stanovski poverjeniški urad sta se v zvezi z novomeško epidemijo meseca marca ločeno obrnila odbor deželnih stanov Goriške in zdravstveni odbor mesta Koper v beneški Istri. Koprčani so prosili za poročilo, ali sta Kranjska in posebej Novo mesto resnično zaprta. Goriški stanovski odbor je od zdravstvenega odbora v Palmanovi celo prejel dopis, da so na Kranjskem uvedli zaporo, ker naj bi v Novem mestu umrlo 30 neprevidenih oseb.

246 NŠAL, ŽA Kočevje, MMK 1669-1724.
247 KANM, šk. 58, MMK 1704-1728 M/1.
248 NŠAL, ŽA Višnja Gora, MMK 1713-1748.
249 NŠAL, ŽA Žužemberk, MMK 1710-1724.
250 HHStA, AAu, A-15-84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s. p.; A-15-97, Urbar Seisenberg 1731-1733, fol. 1-32.
251 ŽU Metlika, MMK 1720-1739.
252 Travner, n. d., str. 132.
253 ARS, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393, Sanitetno poročilo iz Bele krajine 1725.
254 KANM, šk. 66, M/3 1736-1752.

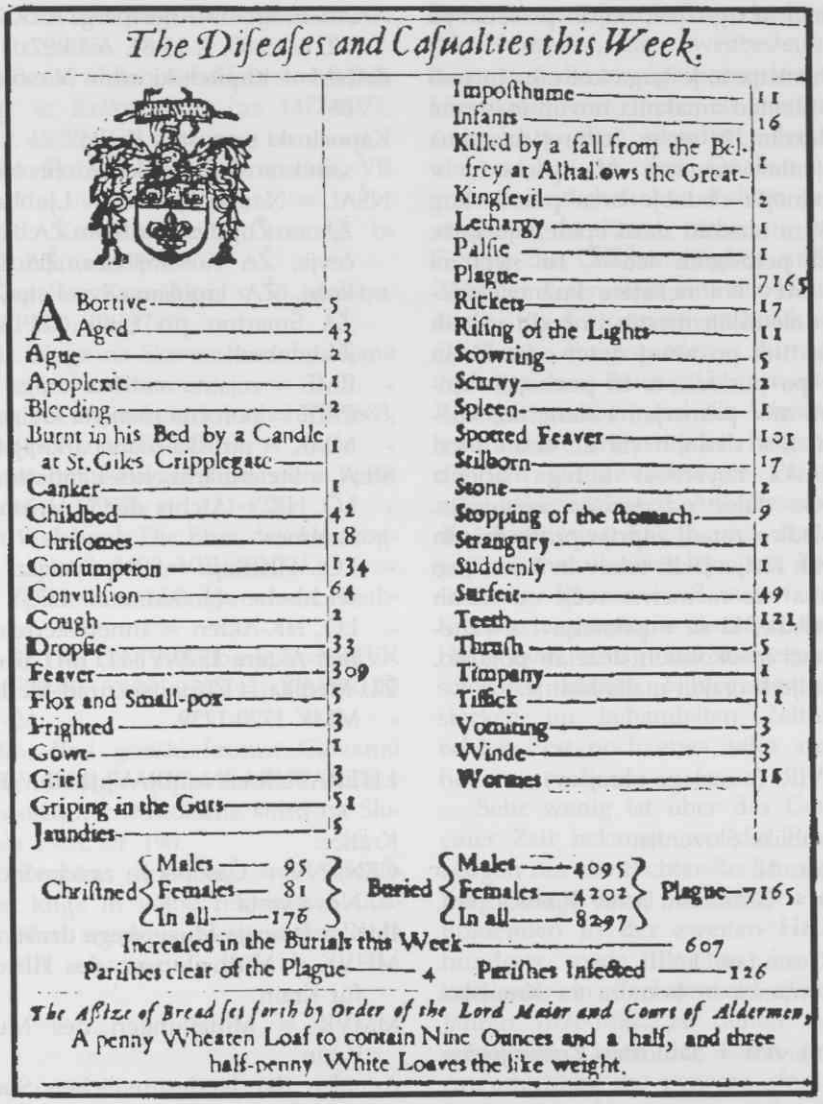

The Diſeaſes and Caſualties this Week.

Abortive	5	Impoſthume	11
Aged	43	Infants	16
Ague	2	Killed by a fall from the Belfrey at Alhallows the Great	1
Apoplexie	1	Kingſevil	2
Bleeding	2	Lethargy	1
Burnt in his Bed by a Candle at St. Giles Cripplegate	1	Palſie	1
Canker	1	Plague	7165
Childbed	42	Rickets	17
Chriſomes	18	Riſing of the Lights	11
Conſumption	134	Scowring	5
Convulſion	64	Scurvy	2
Cough	2	Spleen	1
Dropſie	33	Spotted Feaver	101
Feaver	309	Stillborn	17
Flox and Small-pox	5	Stone	2
Frighted	3	Stopping of the ſtomach	9
Gown	1	Strangury	1
Grief	3	Suddenly	1
Griping in the Guts	52	Surfeit	49
Jaundies	5	Teeth	121
		Thruſh	5
		Timpany	1
		Tiſſick	11
		Vomiting	3
		Winde	3
		Wormes	15

Chriſtned	Males 95	Buried	Males 4095	Plague 7165
	Females 81		Females 4202	
	In all 176		In all 8297	

Increaſed in the Burials this Week 607

Pariſhes clear of the Plague 4 Pariſhes Infected 126

The Aſſize of Bread ſet forth by Order of the Lord Maior and Court of Aldermen,
A penny Wheaten Loaf to contain Nine Ounces and a half, and three half-penny White Loaves the like weight.

Primer iz angleškega sveta kaže, kako se je epidemija kuge odražala v demografski bilanci. Na okrožnem seznamu umrlih podatek pod plague (kuga) daleč presega vse ostale skupaj.

Strah pred kugo je bil velik in upravičen, saj je isto leto morila v turški Bosni. Stanovski poverjeniki Kranjske so na koprska in goriška povpraševanja odgovorili, da gre za izmišljotine in hudobijo tistih, ki so razširjali vesti o nalezljivi kužni bolezni in zapori. V resnici je prejšnje leto s sedmimi četami polka vojvode Lotarinškega prišlo z Ogrskega na Kranjsko nekaj bolnih mož, ki so jih nastanili v Novem mestu. Umrli so za "ogrsko vročico", a nihče nenadoma in nepreviden. Odkar se je moštvo po prestanih naporih odpočilo, že od jeseni ni slišati o tej bolezni. Poročilo, napisano 25. marca 1737, je resnico nekoliko prikrojilo, saj se je val množičnega umiranja končal šele pet dni pred tem. Konec istega leta pa je Beneška republika na mejah s Kranjsko še zadnjič uvedla mejno zaporo zaradi goveje kuge in epidemije, ki je morila v karlovškem generalatu.[255]

Za Kranjsko je poleg posameznih kužnih primerov na Goriškem leta 1732 predstavljala zadnjič neposredno nevarnost kuga v ogrskih in hrvaških pokrajinah med letoma 1738 in 1741. Povzročila je visoke izdatke za varnostne ukrepe in popolno prenehanje trgovine. Poslednji primer zapiranja meja proti Hrvaški in kužne zapore sploh pade v leto 1744, ko so oblasti epidemijo kmalu zatrle. Ogrsko, Hrvaško, Dalmacijo in turško Bosno je kuga obiskovala še skoraj do konca 18. stoletja. Zaradi nje sta v sosednjih avstrijskih dednih de-

255 ARS, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393, Zapora v Beneški Istri 1732, 1737.

želah trpela promet in trgovina, hujših posledic pa ni bilo.[256]

Od srede 18. stoletja se je kuga kot taka in tudi kot oznaka za epidemijo umaknila novim in starim epidemičnim boleznim, ki so se že prej mestoma skrivale pod njenim imenom. Na prehodu v zdravstveno ugodnejše obdobje brez pravih kug velja na Dolenjskem omeniti zlasti epidemijo griže v drugi polovici petdesetih let.[257] Ta sicer ni zahtevala toliko žrtev kot nekatere kužne epidemije, a je v več dolenjskih mestih in trgih v letih 1757-1758 pobrala tudi po nekaj deset odraslih in otrok.[258] Vendar pa posledic te in poznejših epidemij še zdaleč ni moč primerjati s starejšimi kužnimi epidamijami. Pri slednjih sta že strah pred okužbo in dejanska nevarnost hitrega širjenja vznemirjala dežele daleč od žarišča epidemije. Gospodarske posledice zaradi zaprtja prometnic in ohromitve utečenih življenjskih tokov in funkcij so bile tako praviloma nesorazmerno večje od samih demografskih posledic, ki se v primerjavi z vznemirjenjem v domači in okoliških deželah pogosto, a neupravičeno zdijo skorajda malenkostne.

NEOBJAVLJENI VIRI (z razlago okrajšav)

ARS = Arhiv Republike Slovenije:
- Collectanea: fasc. 11
- Gr. A. Ribnica = Graščinski arhiv Ribnica: knj. 1-4
- Mesto Višnja Gora: fasc. I-VIII
- RK = Reprezentanca in komora za Kranjsko: šk. 49, 120
- Sam. A. Kostanjevica = Samostan Kostanjevica: knj. 8
- Stan. A. I = Deželni stanovi za Kranjsko, 1. registratura: šk. 424, 444, 446, 480, 500-503, 537-540, 548-550, 687, 688, 854, 855, 857, 860-862
- TK RDA - Terezijanski kataster za Kranjsko, Rektifikacijski dominikalni akti (N = novomeška kresija): N 32, N 141, N 183, N 205, N 239, N 242, N 243
- Vic. A. = Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 81, 105-108, 124, 171, 184-185, 255-258, 274, 277-279, 284, 294
- Zbirka urbarjev: II/22u

DOZA = Deutschordens-Zentralarchiv, Wien
- Abt. Österreich, BÖ = Abteilung Österreich, Ballei Österreich: K 304

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
- AAu = Archiv Auersperg: A-IX-22, A-15-68, A-15-72, A-15-80, A-15-84, A-15-97

KANM = Kapiteljski arhiv Novo mesto: šk. 58, 63, 66

Kapucinski samostan Krško:
- samostanska kronika (Archivum loci etc.)

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana:
- ŽA = Župnijski arhivi: ŽA Črnomelj, ŽA Kočevje, ŽA Kostanjevica, ŽA Ljubljana-Sv. Nikolaj, ŽA Ljubljana-Sv. Peter, ŽA Mokronog, ŽA Šmartno pri Litiji, ŽA Višnja Gora, ŽA Žužemberk
- RMK = rojstna matična knjiga
- PMK = poročna matična knjiga
- MMK = mrliška matična knjiga

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv in Graz:
- I.Ö. HK = Archiv der Innerösterreichische Hofkammer
- I.Ö. HK-Rep. = Repertorien der Innerösterreichischen Hofkammer: 1573
- I.Ö. HK-Akten = Innerösterreichische Hofkammer-Akten: 1579-VI-11, 1611-III-105

ŽU Metlika = Župnijski urad Metlika:
- MMK 1720-1739.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Kratice:
ČZN, NV = Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta
IMK = Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko
MHVK = Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain
MMVK = Mitteilungen des Musealvereins für Krain

Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld, v: MHVK XV (1860), str. 84-85.

Benedik, Metod - Kralj, Angel: Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16), Ljubljana 1994.

Dimitz, August: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, Vierter Theil, Laibach 1876

Dimitz, August: Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, II. Landstrass, v: MHVK XIX (1864), str. 79-80.

Dular, Jože: Metlika skozi stoletja, Ljubljana 1978.

Dular, Jože: Metlika skozi stoletja, Novo mesto 1986.

Jarc, Janko: Iz preteklih stoletij Novega mesta, v: Novo mesto, Kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto 1976.

Jelinčič, Zdravko: Črna smrt v Gorici leta 1682, v: Kronika II (1954), str. 115-128.

Koblar, Anton: Iz kronike krškega mesta, v: IMK IX (1899), str. 19-24.

256 Travner, n. d., str. 132-133. - ARS, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393.

257 ARS, RK, šk. 120, fasc. XXXIX, Sanitetne zadeve, 30. 8. 1756, 6. 9. 1756.

258 Prim. Boris Golec, Prebivalstvo in družba dolenjskih meščanskih naselij od 15. do srede 18. stoletja, magistrska naloga, Ljubljana 1997, str. 99 sl.

Koblar, Anton: O človeški kugi na Kranjskem, v: IMK I (1891), str. 39-55.
Koropec, Jože, Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj, v: Krško skozi čas 1477-1977, Krško 1977, str. 45-59.
Podlogar, Leopold: Požari v Metliki, v: IMK VII (1907), str. 46.
Podlogar, Leopold: Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906.
Smole, Majda: Kuga na Kranjskem v 16. stoletju, v: Kronika V (1957), str. 97-98.
Travner, Vladimir: Kuga na Slovenskem, Ljubljana 1934.
Umek, Ema: Kuga na Štajerskem v letih 1679-1683, v: Kronika VI (1958), str. 80-84.
Valenčič, Vlado: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, v: Kronika V (1957), str. 111-123.
Valvasor, Johann Weichard: Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, VIII, XI, XV.
Vrhovec, Ivan: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891.
Vrhovec, Joh.(ann): Die Pest in Laibach, v: MMVK 12 (1899), str. 25-40, 83-99, 129-141; MMVK 13 (1900), str. 17-24.
Waltritsch, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju, v: Množične smrti na Slovenskem, Izola 1998, str. 196.
Zupanič-Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! v: Množične smrti na Slovenskem, Izola 1998, str. 201-210.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Seuchen in Dolenjska zwischen Überlieferung und Realität

Unterkrain war jenes slowenische Land, das in der frühen Neuzeit am häufigsten von verschiedenen Epidemien heimgesucht und neben Istrien am stärksten betroffen wurde. Vor allem seine Städtchen, überwiegend sehr klein und unbedeutend, erlitten unter den slowenischen Binnenstädten zweifelsohne die schlimmsten Folgen der Seuchen. Auch sonst hatten Städte und Märkte im Vergleich zum flachen Land eine schwerere Last an den Epidemien zu tragen wegen ihrer Transitlage und Bevölkerungsdichte. Die schwerste Last in Unterkrain trug Rudolfswert (Novo mesto), die zweitbedeutendste Stadt in Krain und die einzige unter den sieben Städten in Unterkrain mit mehr als tausend Einwohnern. Angesichts der Kleinheit der Stadtsiedlungen überrraschen in den Quellen umso mehr die außerordentlich hohen Zahlen der Toten, wie sie anderswo in Krain nicht zu verzeichnen sind. Gerade die Glaubwürdigkeit und Bedeutung der Zahl der Toten stellt eine der Hauptfragen dar, die angesichts der ungüstigen Struktur und Natur der Quellen einigermaßen zufriedenstellend im vorliegenden Beitrag beantwortet werden soll. Weniger greifbar sind die Dimensionen der wirtschaftlichen und sozialen Folgen der Epidemien, die sich mit zuverlässigen Parametern praktisch nicht erfassen lassen. Aus diesem Grunde werden die deskriptive Ebene und der Wortschatz zeitgenössischer Berichte nur mit knapper Not überschritten. Ebenso weiß man fast nichts über die Krankheitssymptome einzelner Seuchen, mit deren Hilfe man einzig auf die eigentliche Krankheit schließen könnte. Hinter dem Begriff der Pest stecken im behandelten Zeitraum neben der echten Pest noch etwa zehn ansteckende Krankheiten.

Sehr wenig ist über das Geschehen selbst in einer Zeit bekannt, wo die Pest wütete. Davon zeugen nur die Richter-Rechnungen von Weichselburg (Višnja Gora) aus der Zeit von drei kleineren Epidemien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sowie Berichte des sog. Contagionskomissars in Tschernembl (Črnomelj) aus den Jahren 1691-1692, zu denen auch die einzigen erhaltenen Listen der Toten gehören und jener Angesteckten, die genesen sind. Gerade für jene Städte, von denen uns neuere Berichte über eine hohe Zahl von Toten zur Verfügung stehen, gibt es keine derartigen Berichte aus erster Hand. Summarische Angaben über die Zahl der Todesfälle in größerem oder kleinerem zeitlichen Abstand von den Städten selbst vermittelt wurden, mußten daher mit allerlei anderen zeitgenössischen Quellen konfrontiert werden.

Mit besonderer Aufmerksamkeit und zugleich Vorsicht sind die genauen, nicht abgerundeten Zahlen zu betrachten, bei denen man den Eindruck gewinnt, daß sie auf zeitgenössischen Spezifizierungen beruhen mußten. Die augenscheinlichsten Übertreibungen stellen summarische Angaben über gut 800 tote Rudolfswerter im Jahre 1599 dar, davon 149 Hausbesitzer, und über nicht weniger als 1.200 Pestopfer in Möttling (Metlika) in den Jahren 1646-1647. Im Fall der Stadt Rudolfswert hätten die Toten mehr als die Hälfte der Bevölkerung ausgemacht, doch eine Namensanalyse der Besitzer der verödeten Häuser zeigte,

daß man höchstens mit einigen hundert Gestorbenen rechnen kann. Möttling hätte mehr Einwohner verloren, als die Stadt Mitte des 17. Jahrhunderts überhaupt gehabt haben kann (um 900). Viel realistischer sind die Angaben über die 322 an der Pest gestorbenen Rudolfswerter im Jahre 1625, ferner über "nur 18 Tote" im Jahre 1648 und über 331 Begräbnisse im ganzen Jahr 1715, in dem die letzte Seuche wütete.

Nichtnumerische Quellenangaben über den Tod einer großen Zahl von Menschen oder sogar über das Aussterben einer Stadt (Tschernembl) sind nur eine Art Ausdrucksstil und nicht wortwörtlich zu verstehen. Darunter befinden sich auch evidente Unwahrheiten, die für die höheren Behörden außerhalb Krains bestimmt waren, wie etwa die von 1599, daß die Hälfte der Bürger und Inwohner in Weichselburg tot sei oder in derselben Zeit, es habe viele Tote gegeben unter den angesehensten Bürgern von Gottschee (Kočevje). Die Heranziehung von Steuerregistern und anderer zeitgenössischer Quellen aus der Epidemiezeit oder unmittelbar danach offenbart ganz andere Tatsachen: von der Pest wurden die beiden Städte nur gestreift, Gottschee vielleicht sogar umgangen.

Außer Rudolfswert trafen die Pestepidemien noch drei Unterkrainer Städte schwer: die Epidemie 1646-1647 Gurkfeld (Krško) und Möttling, für welche Zahl und Anteil der verstorbenen Einwohner nicht feststellbar sind, und eine lokal begrenzte Pestepidemie Tschernembl in den Jahren 1691-1692. Hier erkrankten 216 und starben 139 Menschen (64,4%), ca. ein Fünftel der gesamten Stadtbevölkerung. Mindestens ein Fünftel der verstorbenen Einwohner kann auch in Rudolfswert für die Jahre 1625 und 1715 festgestellt werden, falls die 322 bzw. 331 Personen nicht eher ein Viertel darstellten oder sogar einen noch höheren Anteil, der sich schon einem Drittel nähert.

Erst die letzte Epidemie von 1715 kann in den Sterbebüchern in mehreren Unterkrainer Pfarren verfolgt werden. Allem Anschein nach handelt es sich außer in Rudolfswert zwar nicht um hohe, dennoch um nicht unbeträchtliche Menschenopfer. Das war zugleich die letzte große Epidemie, die in den Quellen als Pest bezeichnet wird. Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts wurde Krain nur noch durch Ausbruch der Pest in seiner östlichen Nachbarschaft beunruhigt. Obwohl die Pest nicht mehr im Lande wütete, richtete sie nach wie vor wegen der teilweisen oder vollständigen Lähmung des Waren- und Personenverkehrs auch in Unterkrain großen wirtschaftlichen Schaden an.

Es ist durchaus verständlich, warum die demographischen Folgen in den Quellen immer mit den wirtschaftlichen in Zusammenhang gebracht werden. Dem Ausbruch der Epidemie an einem bestimmten Ort folgte nämlich die Karantäne oder die sog. Bandisierung des Seuchengebiets. Dies bedeutete, daß alle Art Kommunikationen, wie Handels- und Verkehrsverbindungen, abgebrochen wurden. Seuchenwachen, die in anderen potentiell gefährdeten Gebieten von Landes- oder einzelnen Ortsbehörden aufgestellt wurden, verwehrten Personen und Waren, die ohne Gesundheitszeugnisse, die sog. Fedi waren, den Zugang. Der Ausbruch einer auch lokal begrenzten Epidemie hatte die Sperre der Landesgrenzen zur Folge und bedeutete eine starke Einschränkung bzw. die völlige Lähmung des Verkehrs. Darunter litt auf die eine oder andere Weise die gesamte Landeswirtschaft. Vor allem wegen der langdauernden Sperren mußten verschiedene Wirtschaftszweige erhebliche Verluste hinnehmen, das hatte eine Verarmung bestimmter Bevölkerungsschichten zur Folge, führte zu Steuerunfähigkeit, die in letzter Konsequenz das Landesärar zu spüren bekam, ferner gab es Mangel an Lebensmitteln und anderen Waren und letzlich auch echte Hungersnöte.

izvirni znanstveni članek UDK 929 Zois, Ž.:929 Dolomieu, D.
prejeto: 22. 2. 2001

Janez Šumrada
dr. zgodovinskih znanosti, univ. docent, Oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru, Koroška 160, SI-2000 Maribor

Žiga Zois in Déodat de Dolomieu

IZVLEČEK

Razprava obravnava stike Žige Zoisa (1747-1819) z ustanoviteljem evropske znanstvene mineralogije in geologije Déodatom de Gratet de Dolomieu (1750-1801), s katerim ga je povezal njun skupni znanstveni dopisnik, francoski naravoslovec Picot de La Peyrouse (1744-1818; o njegovih stikih s Zoisom in Hacquetom prim. Scopolia. Glasilo Prirodoslovnega muzeja Slovenije, 44/2000, str. 1-34). Dolomieu ga je leta 1784 na svojih raziskovalnih poteh po Evropi obiskal v Ljubljani in se tedaj osebno seznanil tudi z Balthasarjem Hacquetom.

KLJUČNE BESEDE

Žiga Zois, Déodat de Gratet de Dolomieu, Picot de La Peyrouse, Balthasar Hacquet de La Motte, Giovanni Antonio Scopoli, naravoslovje, mineralogija, slovenske dežele

SUMMARY

ŽIGA (SIGISMUND) ZOIS AND DÉODAT DE DOLOMIEU

The paper describes the relations of Freiherr Žiga (Sigismund) Zois (1747-1819) with the founder of the European scientific mineralogy and geology, Déodat de Gratet de Dolomieu (1750-1801), established through their mutual scientific correspondent, the French naturalist Picot de La Peyrouse (1744-1818; on Picot's relationship with Zois and Balthasar Hacquet de La Motte cf. Scopolia. Journal of the Slovenian Museum of Natural History, 44/2000, pp. 1-34). In 1784, Dolomieu, on his research trips around Europe, paid Zois a visit in Ljubljana, where he got acquainted with Hacquet.

KEY WORDS

Žiga (Sigismund) Zois, Déodat de Gratet de Dolomieu, Picot de La Peyrouse, Balthasar Hacquet de La Motte, Giovanni Antonio Scopoli, natural history, mineralogy, Slovenian lands

Baron Žiga Zois je vzdrževal v obdobju od konca sedemdesetih do začetka devetdesetih let 18. stoletja razvejane naravoslovne – v prvi vrsti mineraloške – stike z učenjaki, rudarskimi strokovnjaki pa tudi amaterji iz vseh družbenih slojev, pretežno v avstrijskih dednih deželah in drugih predelih Nemškega cesarstva ter Italije, a tudi v oddaljenejših koncih Evrope, tako na Švedskem, Norveškem, v Franciji in Veliki Britaniji. Iz posebnega registra, kamor je med letoma 1778 in 1793 vpisoval sezname različnim dopisnikom poslanih vzorcev rudnin, nekajkrat pa tudi koncepte pisem, je razvidno, da je imel tedaj v širšem evropskem prostoru približno 50 mineraloških korespondentov, katerim je posredoval nad 5700 vzorcev rudnin.[1] Med osebami, s katerimi je imel Zois bolj ali manj intenzivne stike, izstopajo po svojem pomenu za nadaljnji razvoj naravoslovja poleg nekaterih članov berlinske akademije znanosti[2] predvsem štirje sodobniki: kustos dvornega naravoslovnega kabineta na Dunaju in eden najvidnejših avstrijskih razsvetljencev druge polovice 18. stoletja Ignaz von Born (1742-1791),[3] začetnik eksperimentalne fiziologije Lazzaro Spallanzani (1729-1799), ki je bil hkrati z Giovannijem Antoniom Scopolijem (1723-1788) profesor naravoslovja na univerzi v Paviji,[4] kvekerski zdravnik in filantrop iz Londona John Coakley Lettsom (1744-1815)[5] ter utemeljitelj znanstvene geologije in mineralogije Déodat de Gratet de Dolomieu.

Komtur malteškega reda vitez Dieudonné (Déodat)-Sylvain-Guy-Tancrède de Gratet de Dolomieu se je rodil 23. junija 1750 na družinskem gradu Dolomieu blizu mesta La Tour-du-Pin severno od Grenobla v francoski pokrajini Dauphiné (danes departma Isère). Kot najmlajši sin iz številne in ne ravno premožne družine markizov je zgodaj vstopil v Viteški red bolnišnice sv. Janeza, kjer pa je imel zaradi svoje neuklonljive in pustolovske narave nenehne težave s predstojniki. Prav zato je že v zreli moški dobi iz reda "špitalarjev" izstopil in postal profesor geologije in mineralogije na rudarski fakulteti v Parizu (École des Mines) oz. nato v prirodoslovnem muzeju (Muséum National d'Histoire Naturelle). Že zgodaj se je začel zanimati za naravoslovje, predvsem za mineralogijo in geologijo; v ta namen je študijsko prepotoval velik del Evrope ter navezal široke znanstvene stike. Zaradi prvih uspehov je leta 1778 postal dopisni član pariške Akademije znanosti (Académie Royale des Sciences), kmalu nato tudi njen redni član. Ob preoblikovanju petih osrednjih francoskih učenih družb v Nacionalni inštitut (Institut National, danes Institut de France, 1795) je bil imenovan za rednega člana njegovega prvega razreda za "fizične" vede in matematiko. Ko je izbruhnila velika revolucija, se je dejavno vključil v politični klub *feuillantov*, vendar pa se zatem pod jakobinskim terorjem za vedno odvrnil od političnega delovanja in se povsem posvetil znanstvenemu delu. Kot član znamenite znanstvene ekipe se je udeležil tudi odprave v Egipt pod Bonapartejevim vodstvom (1798-99), ob vrnitvi na Malto pa padel v angleško ujetništvo in za posledicami daljšega bivanja v zaporu umrl 28. novembra 1801, star 51 let.

Najpomembnejša Dolomieujeva knjižna dela so: *Voyage aux îles de Lipari fait en 1781, ou notices sur les îles Aeoliennes pour servir à l'histoire des volcans, suivi d'un mémoire sur une espèce de volcan d'air, et d'un autre sur la température du climat de Malthe et sur la différence de la chaleur réelle et de la chaleur sensible,* Paris,

1 Zoisov register pošiljk vzorcev mineralov in konceptov pisem hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1052 Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 20, Posebno udejstvovanje, rkp. knjiga odposlanih mineralov 1778-1793. Prvi ga je uporabil Albin BELAR, *Freiherr Sigismund Zois' Briefe mineralogischen Inhalts,* Mitteilungen des Musealvereines für Krain 17/1894, str. 120-134. Citirane številke sem povzel po: Marianne KLEMUN, *Anfänge einer organisierten Verbreitung von Mineralien: Sigmund von Zois (1747-1819),* Res montanarum. Zeitschrift des Montanhistorischen Vereines für Österreich 20/1999, str. 22-23. Ista avtorica je analizirala vsebino registra in Zoisove dopisnike, ki v njem nastopajo, v svoji razpravi: *Internationale Kontakte und Funktionen des Mineraliensammelns am Beispiel von Sigmund Zois (1747-1819),* Berichte der Geologischen Bundesanstalt 51/2000, str. 13-20. (Geschichte der Erdwissenschaften in Österreich, Tagung 22. Februar 1999 in Graz). Žal mi v Ljubljani ni dostopno avtoričino obsežejše besedilo *"Patriotismus", internationale Kontakte und Mineraliensammeln in der Provinz - am Beispiel von Sigmund von Zois (1747-1819),* Freiberg 1999, 85 str. K temu prim. Ernest FANINGER, *Briefe von Freiherr Sigmund Zois mineralogischen Inhalts aus den Jahren 1778-1793,* Geologija 43/2000, str. 9-11. Sam sem citirani register uporabljal v razpravi: Janez ŠUMRADA, *Hacquet, Žiga Zois in francoski naravoslovec Picot de La Peyrouse,* Scopolia. Revija Prirodoslovnega muzeja Slovenije 44/2000, str. 1-34. – O Zoisu kot mineralogu prim. Ernest FANINGER, *Baron Žiga Zois in njegova zbirka mineralov,* Scopolia 6/1983, 32 str.; isti, *Sigmund Freiherr Zois von Edelstein,* Geologija 27/1984, str. 5-25; isti, *Zoisova zbirka mineralov,* Ljubljana 1987, 42 str. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 158).

2 Gl. Günther HOPPE, *Die Beziehungen von Baron Sigmund Zois (1747-1819) zu Berliner Naturforschern,* Geologija 27/1984, str. 27-38.

3 O njem Helmut REINALTER Hrsg., *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz Born und seine Zeit,* Wien 1991; o doslej znanih Zoisovih stikih z Bornom J. ŠUMRADA, kot v op. 1, zlasti str. 19 op. 12.

4 Čeprav doslej ni izpričanih direktnih Zoisovih stikov s Spallanzanijem, je vendarle jasno, da sta bila vsaj v posrednih odnosih, J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 11, op. 25.

5 Biobibliografski članek o njem v: Sir Leslie STEPHEN and Sir Sidney LEE eds., The Dictionary of National Biography. From the Earliest Times to 1900, Vol. XI, Kennett-Llulyn, Oxford 1959-1960 (reprint), str. 1013-1015.

Serpentel 1783 (komentirana izdaja v italijanščini, Lipari 1991); *Mémoire sur les tremblemens de terre de la Calabre pendant l'année 1783,* Rome, A. Fulgoni 1784 (sočasen italijanski prevod: Roma, L. Perego Salvioni 1784); *Mémoire sur les îles Ponces, et catalogue raisonné des produits de l'Etna, pour servir à l'histoire des volcans, suivi de la description de l'éruption de l'Etna du mois de juillet 1787...,* Paris, Cuchet 1788. Nekaj njegovih za razvoj geoloških ved pomembnih besedil je izšlo v tedanjem osrednjem francoskem naravoslovnem mesečniku *Journal de physique,* katerega "marljivi bralec" je bil po lastnih besedah tudi Žiga Zois[6]: *Lettre de M. le Commandeur Déodat de Dolomieu à M. le Baron de Salis-Masklin ...sur la question de l'origine de basalte* (september 1790); *Lettre du Commandeur Déodat de Dolomieu à M. Picot de La Peyrouse ...sur un genre de pierres calcaires très peu effervescentes avec les acides et phosphorescentes par la collision* (julij 1791); *Mémoire sur les pierres composées et sur les roches, par le Commandeur Déodat de Dolomieu* (november 1791)...

Precej komturjevih razprav ter dnevniških in drugih zapiskov je po njegovi smrti vendarle ostalo v rokopisu: tako je dnevnik njegovih zadnjih raziskovalnih potovanj po Alpah izdal T.-C. Brunn-Neergaard, *Journal des derniers voyages du Chevalier Dolomieu dans les Alpes,* Paris, an X (= 1802), 154 str. Šele v prvi polovici 20. stoletja je začel sistematično objavljati njegovo znanstveno zapuščino Dolomieujev biograf in izdajatelj ohranjene korespondence, francoski geolog Alfred Lacroix (1863-1948).[7] Posebej velja omeniti naslednje: *Notes de voyage de Dolomieu en Portugal et en Espagne 1778* (Bulletin de la Section de géographie 1921); *Une note de Dolomieu sur les basaltes de Lisbonne adressée en 1779 à l'Académie Royale des Sciences* (Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences, tôme 167, 1918); *Un voyage géologique en Sicile en 1781, notes inédites de Dolomieu* (Bulletin de la Section de géographie 1918); *L'Exploration géologique des Pyrénées par Dolomieu en 1792. Documents inédits,* Bagnères-de-Bigorre, de Péré s.d., 61 str.; *Dolomieu en Égypte (30 juin 1798-10 mars 1799). Manuscrits retrouvés ...,* Le Caire, Institut français d'archéologie orientale 1922, VIII+140 str.; *Un manuscrit inédit de Dolomieu sur la minéralogie du Dauphiné* (Bulletin de la Société de statistique, des sciences naturelles et des arts industriels de l'Isère 40, 1919). Številnim Lacroixovim objavam navkljub se zdi, da je del Dolomieujevih dnevnikov z znanstvenih potovanj še vedno ohranjen zgolj v rokopisu.[8] Švicarski naravoslovec de Saussure je sicer 1796. imenoval v Dolomieujevo čast kamnino, ki jo je v Alpah v obilici, "dolomie"; šele kasneje se je je prijelo sedanje ime – dolomit.

Eden od najbližjih znanstvenih sodelavcev in dopisnikov komturja iz reda "špitalarjev" je bil naravoslovec iz Toulousa na jugozahodu Francije Philippe-Isidore Picot baron oz. pozneje markiz de La Peyrouse (1744-1818). Moža sta se zbližala leta 1782, ko sta skupaj nabirala rastline v Pirenejih in pri tem odkrila znana najdišča mineralov v dolini Barèges,[9] prisrčne in prijateljske odnose pa ohranila vse do Dolomieujeve smrti.[10] Picot, ki si je dopisoval z obema tedaj najpomembnejšima ljubljanskima naravoslovcema, Balthasarjem Hacquetom in Žigo Zoisom – znana so štiri Hacquetova in šest Zoisovih pisem francoskemu naravoslovcu ter en Picotov dopis Zoisu[11] – je prišel najkasneje jeseni 1782 na misel, da bi svojega novega prijatelja povezal z ljubljanskim korespondentom Zoisom. Ne pa s Hacquetom, s katerim je moral toulouški baron doživeti nekaj neprijetnega že konec leta 1779 ali v začetku 1780., saj je o svojih težavah z "Bretoncem" poročal Zoisu v danes neznanem pismu od 14. januarja 1780, Zois pa mu je 3. junija 1780 dokaj odkrito odpisal o svojih pogledih na "Bretončev" značaj in o razmerju z njim.[12]

Picot je torej v pismu z dne 21. oktobra 1782, s katerim zdaj ne razpolagamo, obvestil ljubljanskega barona, da je o njem govoril z Dolomieujem. V svojem odgovoru od 29. januarja 1783 je Zois zapisal: "Brezmejno sem Vam hvaležen za dobroto, da ste govorili o meni z g. komturjem Déodatom de Dolomieujem. Ker ima naše pristanišče Trst nekaj neposredne trgovine z Malto, mi bo zelo

6 Prim. Zoisovo pismo Picotu de La Peyrousu, Ljubljana 3. 6. 1780, J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 8, pismo št. 7, str. 22.

7 Temeljno biografsko in bibliografsko delo, v katerem je objavljena tudi ohranjena Dolomieujeva korespondenca, je: Alfred LACROIX, *Déodat Dolomieu, membre de l'Institut National (1750-1801). Sa correspondance. Sa vie aventureuse. Sa captivité. Ses oeuvres,* Paris, Perrin 1921, tômes I-II, 255 in 324 str.

8 Arnaud de MAUREPAS, *Économie et finances au XIXe siècle. Guide du chercheur 1789-1870,* Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France 1998, str. 538, navaja skupino Dolomieujevih neobjavljenih rokopisov, ki jih hranijo v Parizu v Institut de France, Académie des Sciences, pod signaturo 4 J.

9 Alfred LACROIX, *Notice historique sur Déodat Dolomieu, membre de la Section de minéralogie de la Première classe de l'Institut National ...,* Paris, Gauthier-Villars 1918, str. 6. – Biografske in bibliografske podatke o Picotu de La Peyrousu gl. pri J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 3-4.

10 Ohranilo se je 35 pisem, ki jih je med 1783 in 1801 napisal Dolomieu Picotu de La Peyrousu in jih hranijo v Bibliothèque Centrale du Muséum National d'Histoire Naturelle v Parizu. Objavil jih je A. LACROIX, kot v op. 7, passim.

11 Objavljena so pri J. ŠUMRADA, kot v op. 1, passim.

12 Gl. J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 9 in pismo št. 7, str. 20. – Zakaj dvomim, da je bil Hacquet rojen v Bretanji, kot trdi v avtobiografiji, prim. prav tam, str. 12-13.

lahko občevati s tem znanstvenikom, če me bo počastil z naročili za potrebe svojega kabineta. Hkrati se bom mogel obogatiti z njegovim znanjem v vulkanski veji, ki me nadvse zanima".[13] Zois je torej prepustil pobudo za navezavo stikov učenemu komturju, kar potrjuje tudi Dolomieu v svojem prvem znanem dopisu Picotu de La Peyrousu iz Marseilla 10. aprila 1783: "Dajte mi točen naslov Vašega barona s Tirolskega [sic], da mu bom mogel naravnost pisati, ko bom na Malti".[14] In par mesecev pozneje, že z Malte, ko je Ljubljančanov "točni naslov" očitno že dobil: "Pisal bom baronu Zoisu, ko mi bo ustrezalo. Če ima rad vulkanske proizvode, sem njegov človek".[15] Čeprav njegovega prvega dopisa v Ljubljano danes ni v evidenci, ga je Dolomieu res kmalu sestavil in odposlal, v njem pa med drugim izrazil pripravljenost, posredovati Zoisu zbirko vzorcev vulkanskih kamnin. O vsebini pisma je obvestil tudi prijatelja v Toulouse, saj le-ta 18. avgusta 1783 piše Zoisu: "Ker vem, da se komtur de Dolomieu pripravlja, da Vam bo poslal, kar je zbral na svojih potovanjih, Vam sam nisem odposlal ničesar, kar imam od njega. Navdušeni boste nad vulkanskim delom [vzorcev, J. Š.] in zadovoljni s publikacijo, ki jo je pravkar objavil pod naslovom Potovanje na Liparske otoke".[16] Do konca leta 1783 Dolomieu še ni dočakal Zoisovega odgovora na svoje uvodno pismo, saj je tedaj potarnal Picotu de La Peyrousu: "Še vedno nisem prejel odgovora barona Zoisa, zatorej ne vem, ali pristaja na menjavo [vzorcev mineralov, J.Š.]. Predmete bi mu mogel pošiljati prek Benetk, toda mora mi povedati, ali ima kakšnega dopisnika v tem mestu".[17] Pošiljko, ki jo je bil predlagal, pa je Dolomieu v Ljubljano zagotovo odposlal: v zapuščini Žige in Karla Zoisa v Narodnem muzeju namreč najdemo francoski pisani *"Katalog naravoslovnih predmetov v zabojih, poslanih g. baronu Žigi Zoisu" (Catalogue des objets d'histoire naturelle contenus dans les caisses envoyées à M. le Baron Sigismond Zois,* 5 str.). Da je nedatirani in anonimni "katalog" rudnin v resnici prišel od učenjaka z Malte, dokazuje Zoisov pripis s svinčnikom na hrbtu seznama: Dolomieu.[18]

O najintenzivnejšem in zato najzanimivejšem obdobju odnosov med Zoisom in Dolomieujem, ki je posledično pripeljalo tudi do Francozovega obiska v Ljubljani leta 1784, vemo žal zelo malo. Njuni stiki so gotovo napredovali, podatki, morebiti tudi vzorci, ki jih je preje(ma)l od Zoisa, pa so se učenjaku z Malte zdeli tako zanimivi, da se je odločil odpotovati na Kranjsko. Kot nalašč prav v času, ključnem za to potovanje, Dolomieu dolgo ni pisal v Toulouse, od Silvestrovega 1783 vse do začetka septembra 1784. Zois pa se Picotu še dlje ni oglasil: na pismo, sestavljeno v Toulousu sredi avgusta 1783 je odgovoril šele – v začetku maja 1785! Jasno je vendarle, da je Dolomieujevo pismo toulouškemu naravoslovcu, datirano v Rimu 6. septembra 1784, nastalo že po njegovem obisku pri Zoisu. V njem se komtur najprej opravičuje, ker že zelo dolgo ni bil odpisal, zatem pa navaja, da se je po daljšem bivanju v Firencah, kjer si je natančno ogledal naravoslovni kabinet toskanskega velikega vojvode - pač bodočega cesarja Leopolda II. – in izletu na Elbo za nekaj časa ustalil v Rimu. Nato nadaljuje: "Pravkar sem prejel pismo barona Žige Zoisa, ki me prosi, naj Vam posredujem njegovo opravičilo, ker Vam že dolgo ni pisal. Bil je bolan in ga mrzlica še ni popustila. Obljublja mi veliko stvari, se razume za moj denar; sčasoma Vam bom povedal, kaj mi bo poslal. Mislim, da sem spoznal, da se gre včasih naravoslovnega trgovca; eden od njegovih dopisnikov z otoka Elbe mi je povedal, da mu pošilja veliko število zabojev z vzorci železove rude, ki jih zatem razširja po Nemčiji. Vendar se delajte, da nič ne veste o tem odkritju".[19]

Iz komturjevega pisanja veje nezaupanje do Zoisa, ki je imel, kot ocenjuje Marianne Klemun, "specifično zbirateljsko prakso" (spezifische Sammelpraxis), s štirimi temeljnimi značilnostmi: 1. tesna soodvisnost Zoisovega izmenjavanja vzorcev rudnin z njegovim podjetništvom; 2. širok medna-

13 J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 10 in pismo št. 9 str. 25.

14 "Donnez-moi exactement l'adresse de votre baron du Tyrol [sic], pourque je puisse lui écrire directement, lorsque je serai à Malte", Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Marseille 10. 4. 1783, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 15, str. 103-105. – Izdajatelj korespondence poudarja na str. 107, op. 2, da je s "tirolskim baronom" mišljen Zois in mu posveča tudi opombo na str. 108.

15 Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 3. 6. 1783, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 16, str. 108: "J'écrirai au baron de Zoïs que [sic] je serai arrangé. S'il aime les productions volcaniques, je suis son homme".

16 Pismo Picota de La Peyrousa Žigi Zoisu, Toulouse 18. 8. 1783, J. ŠUMRADA, kot v op. 1, št. 10, str. 27.

17 A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 20, str. 119, Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 31. 12. 1783: "Je n'ai point reçu de réponse du baron de Zoïs et par conséquent je ne sais s'il accepte un commerce d'échange. Je pourrais lui faire passer par Venise les objets que je lui enverrais, mais il faut qu'il me dise s'il a quelque correspondant dans cette ville".

18 Narodni muzej Ljubljana, Korespondenca Žige in Karla Zoisa, mapa 3b, obračun 90. Prim. Jože FAGANEL, *Zoisovi rokopisi. Popis I,* Ljubljana, ZRC SAZU 1999, št. 150, str. 47 s.v. Délomien.

19 "Je viens de recevoir une lettre du baron Sigismond Zoïs, qui me charge de vous faire agréer ses excuses s'il ne vous a pas écrit depuis longtemps; il a été malade et la fièvre même ne l'a pas encore quitté. Il me promet beaucoup de choses, pour mon argent s'entend; je vous dirai dans le temps ce qu'il m'aura envoyé. Je crois avoir reconnu qu'il faisait quelquefois le marchand d'histoire naturelle; un de ses correspondants de l'île d'Elbe m'a dit qu'il lui envoyait un grand nombre de caisses de mines de fer, qu'ensuite il répandait en Allemagne. Mais ne faites pas semblant de cette découverte", A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 24, str. 125, Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Rim 6. 9. 1784.

rodni krog njegovih stikov; 3. vključenost v skupnost zbiralcev ne glede na stanovsko pripadnost posameznikov; 4. prek zbirateljstva stopa Zois v naravoslovno znanost svojega časa (Verwissenschaftlichung).[20] V tem smislu se zdi, da Dolomieu ni razumel, da sta pri Zoisu zbiranje in posredovanje oziroma zamenjevanje vzorcev mineralov najtesneje povezana z njegovim podjetjem oz. s proizvodno-trgovsko železarsko dejavnostjo. Čeprav sta oba pripadala družbeni in intelektualni eliti svoje dobe, je morebiti mogoče tako veliko razliko v pojmovanju odnosa med poslom na eni ter zbirateljstvom oz. stroko na drugi strani pojasnjevati z njunim različnim družbenim izvorom. Dolomieu je bil potomec starega, obubožanega plemstva, ki je povečini vihalo nos nad poslovno dejavnostjo in menilo, da ni primerno, da bi se višji družbeni sloji neposredno ukvarjali z njo; po drugi strani je bil Zois sin obogatelega trgovca, podedoval je kupljeni baronski naslov in se, čeprav zemljiški gospod, še naprej ukvarjal z železarstvom in trgovino.

V navedenem pismu z začetka septembra 1784 je član malteškega viteškega reda tudi sporočil v Toulouse, da je "pisal pred tremi tedni Scopoliju, da bi ga pripravil, naj si začne dopisovati z Vami in Vam pošlje vzorce svojih rastlin s Kranjskega, vendar mi ni odgovoril. Celo vrnil mi je neko knjigo, ki sem mu jo bil posodil, ne da bi mi pisal. Obrnite se naravnost nanj in mu recite, da sem ga jaz moral opozoriti na Vas in videli boste, ali bo ta poskus bolj uspešen. Drug drugemu bosta lahko pošiljala kar želita preko Genove, ki je zelo blizu Pavije; ti mesti imata stalne trgovske stike".[21] Šele novembra je zatem Dolomieu javil Picotu z Malte, da je "prejel Scopolijeva pisma, v katerih pravi, da bo imel veliko veselja z Vašim dopisovanjem".[22] Dejansko sta v zapuščini Picota de La Peyrousa ohranjeni dve Scopolijevi pismi iz leta 1786,[23] stiki, ki sta jih vzpostavila z Dolomieujevim posredovanjem pa so se pokazali za plodne: nekdanji idrijski rudniški zdravnik je bil že leta 1785, gotovo s Picotovim priporočilom, izbran za člana Kraljeve akademije znanosti v Toulousu (Académie Royale des Sciences de Toulouse) in je v njenem glasilu 1788. objavil krajšo razpravo. Picota de La Peyrousa – pa tudi Dolomieuja – je Scopoli sicer prišteval k tistim učenjakom, s katerimi si je največ dopisoval.[24] Skupnega dopisnika iz Pavije sicer omenja komtur mineralog še v pismu iz januarja 1787; Scopoliju da je poslal neki herbarij.[25]

Da je bil Dolomieu, preden je sestavil pismo, datirano s 6. septembrom 1784, res pri Zoisu v Ljubljani, izpričuje poleg skopega poročila njegovega gostitelja (prim. spodaj) pravzaprav le še mnenje, ki se je komturju zapisalo – o *Hacquetu*, s katerim se mu v majhnem kranjskem glavnem mestu pač ni bilo težko srečati! "V Ljubljani sem videl doktorja Hacqueta, ki objavlja ogromno mineraloških in botaničnih del; o njem Vam nisem govoril, ker nisem vedel, da ste bili v stikih z njim. Ima duha in znanje, toda zdi se mi, da ne prebavlja dovolj svojih idej in sistemov ter da se mu preveč mudi odločati na prvi pogled. Nasploh so vsi ti Nemci zelo učeni, skoraj vsi Italijani pa zelo nevedni".[26] Francoz na obisku na Kranjskem je imel torej "Bretonca" iz Ljubljane – za *Nemca!* Hacquet, ki je dobro pisal (in govoril?) po nemško, je v svoji ljubljanski dobi - kar kaže prav njegovo

20 M. KLEMUN 1999, kot v op. 1, str. 22.

21 A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 24, str. 125-126, Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Rim 6. 9. 1784: "J'ai écrit, il y a trois semaines, à Scopoli, pour l'engager à entrer en correspondance avec vous et à vous envoyer des échantillons de ses plantes de la Carniole, mais il ne m'a point répondu. Il m'a même renvoyé un livre que je lui avais prêté sans m'écrire. Adressez-vous directement à lui, en lui disant que je dois l'avoir prévenu, et vous éprouverez si cet essai sera plus heureux. Vous pourriez mutuellement vous faire parvenir ce que vous voudriez vous envoyer, par Gênes qui est très près de Pavie; ces deux villes ont ensemble un commerce continuel".

22 "J'ai reçu des lettres de Scopoli, où il me dit qu'il aura grand plaisir à votre correspondance", Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 8. 11. 1784, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 25, str. 131-132.

23 Gre za pismi od 21.2. in 15. 4. 1786, ki v ničemer ne zadevata slovenskih dežel, J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 3, op. 6.

24 Ioannis Antonii SCOPOLI *Vitae meae vices*, v njegovem delu *Deliciae florae et faunae insubricae*, pars III, Ticini 1788, str. 83-85, kjer sta med korespondenti, s katerimi si je Scopoli največ dopisoval (eruditi viri, cum quibus commercium litterarium colui, fuere imprimis sequentes), našteta tudi "Illustrissimus Dominus Deodatus de Dolomieu, Eques Teutonicus [sic]" in "Illustrissimus Liber Baro a Lapeirouse". Med znanstvenimi družbami, ki so Scopolija sprejele medse kot svojega člana, je navedena tudi "Societas Regia Scientiarum Tolosana". – A. LACROIX, kot v op. 7, I, str. 126, op. navaja Mémoires de l'Académie Royale des Sciences de Toulouse, tôme III, 1788, kjer je objavljena Scopolijeva "analyse du feldspath cristallisé de Baveno". – Na citirano Scopolijevo delo me je opozorila prof. dr. Darinka SOBANOVA, izdajateljica pisem znamenitega švedskega naravoslovca Carla von Linnéja Scopoliju (Ljubljana 1995), za kar se ji tudi tukaj prisrčno zahvaljujem.

25 Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 10. 1. 1787, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 46, str. 173.

26 A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 24, str. 126-127, Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Rim 6. 9. 1784: "J'ai vu à Laibach le docteur Hacquet, qui publie une immensité d'ouvrages de minéralogie et de botanique; je ne vous en ai pas parlé parce que je ne savais pas que vous eussiez été en relations avec lui. Il a de l'esprit, des connaissances, mais il me paraît qu'il ne digère pas assez ses idées et ses systèmes, et qu'il se hâte trop de décider sur le moindre aperçu. En général tous ces Allemands sont très savants et presque tous les Italiens fort ignorants". – Zanimivo je, da se je Lacroixu zdelo potrebno v opombi zatrditi, da Hacquet ni Nemec, temveč Francoz in rojen v Bretanji, op. prav tam.

dopisje s Picotom de La Peyrousom[27] - izkazoval slabo poznavanje pisne francoščine. Iz Dolomieujevega mnenja izhaja, da je francosko očitno tudi govoril tako, da ga je imel rojen Francoz za Nemca. Droben, a dragocen prispevek k vprašanju Hacquetovega izvora, katerega smo sicer orisali na drugem mestu.[28] Znano je tudi, da je Dolomieu pri svojem znanstvenem delu uporabljal Hacquetove objave; to velja vsaj za *Plantae alpinae carniolicae* (Dunaj 1784), o kateri piše iz Rima koncem aprila 1790 Picotu, da si je v večnem mestu ne more oskrbeti, kajti "...nihče tukaj je nima in mi ne zna povedati, kje naj jo najdem".[29]

Čeprav je bil Dolomieu nezaupljiv do Zoisa oz. njegove "specifične zbirateljske prakse", je po vrnitvi s Kranjskega težko pričakoval mineraloško pošiljko svojega ljubljanskega gostitelja. Še posebej zato, ker je menil, da si bo z njo izpopolnil lastno zbirko in za dalj časa prenehal z dragimi nabavami, ki so ga denarno uničevale: "Čakam na tisto, kar mi je gotovo kupil Zois, potlej pa si bom dolgo odpočival; sicer pa imam za posameznika precej popolno zbirko".[30] Toda pošiljke ni in ni bilo. Zakaj? Na pojasnilo naletimo šele v Zoisovem dopisu Picotu de La Peyrousu iz 5. maja 1785, kjer najprej opravičuje zamudo v stikih z njim samim, Švedom Salomonom von Stockenströmom[31] in Dolomieujem: "Moje uničeno zdravje se zoperstavlja vsem mojim željam. V zadnjih letih sem imel le nekaj kratkih in redkih premorov, prekratkih, da bi bil mogel izpolniti naloge, ki mi jih nalaga dopisovanje in da bi bil mogel raziskovati in se ukvarjati s pošiljkami. Od odhoda g. de Dolomieuja do meseca januarja [1785, J.Š.] mi moje stanje ni dopuščalo, da bi delal". Ljubljanski mineralog se je ob tem tudi zavedal, da mu manjkajo reprezentativni vzorci rudnin, npr. s Tirolskega in iz Banata, da bi jih vključil v pošiljko. Pošiljki za malteškega komturja in toulouškega barona je kljub vsemu sestavil in sta čakali v Trstu od srede januarja 1785, da ju vkrcajo za Marseille oz. Malto. Po Zoisovi izjavi vse od novembra 1784 naprej v Trstu ni bilo vkrcanj blaga za Malto, šele 2. maja pa se je pojavila ladja, ki je sprejela tri zaboje za Marseille, namenjene Picotu de La Peyrousu. Njihovo vsebino je Zois natančno popisal v pismu, dvojnik seznama pa poslal s pošiljko vred švedskemu konzulu Fölschu[32] v Marseille, s prošnjo, naj zaboje posreduje v Toulouse. Kot Dolomieu sam, tudi Zois ni ravno zgovoren o obisku malteškega komturja-mineraloga: "Veliko sva govorila o vulkanih in lavi; obenem sem ga še bolj nadlegoval z mineraloško zgodovino Elbe, ki mu je za raziskovanje na dosegu roke"; po Zoisu bi tako spreten opazovalec kot je Dolomieu tam gotovo našel številne zanimivosti, "vredne analize". Jeseni 1784, tako Zois v pismu Picotu de La Peyrousu, mu je komtur – očitno že po svojem odhodu s Kranjskega – poslal svoje najpomembnejše zgodnje delo o potresih na Kalabriji leta 1783, ki ga je prav tedaj objavil v Rimu v francoščini (in italijanskem prevodu). Knjiga z ostanki Dolomieujevega posvetila na naslovnem listu je še vedno ohranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici.[33] Ljubljančanu se je zdela "tisočkrat bolj poučna od zvezkov formata *in folio,* ki so jih izdali akademiki iz Neaplja". Zatem poroča, da je prebral tudi Dolomieujevo knjigo Potovanje na Liparske otoke,[34] kar pomeni, da mu je Picot avgusta 1783 pravilno napovedal, da jo bo prejel od malteškega komturja obenem z vzorci mineralov. To Dolomieujevo knjigo je ocenil Zois za "polno novih dejstev in izjemno zanimivih opažanj, podprto s teorijo, ki me je v celoti prepričala".[35]

V svojem zadnjem znanem pismu v Toulouse Zois ni znal napovedati, kdaj bo pošiljka za Dolomieuja odpotovala iz tržaškega pristanišča na Malto. Najpozneje jeseni pa je malteški mineralog z njo že razpolagal, kajti sredi oktobra 1785 je obvestil prijatelja v Toulouse, da je "prejel od barona Zoisa precej lepo pošiljko", v kateri sta po njegovem prednjačila vulfenit in malahit. Če je res, kar je ob tej priložnosti zapisal Picotu, namreč, "tisto, kar Vam bo [Zois, J.Š.] poslal, mora vsebovati bolj ali manj iste stvari",[36] potem je vsebino

27 J. ŠUMRADA, kot v op. 1, pisma št. 1-4, str. 14-17.
28 J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 12-13.
29 Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Rim 28. 4. 1790, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 84, str. 239.
30 "J'attends ce que doit m'avoir acheté Zoïs et après cela je me repose pour longtemps; d'ailleurs je suis assez complet pour un particulier", Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 8. 11. 1784, A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 25, str. 131-132.
31 O Zoisovem in Picotovem švedskem dopisniku Salomonu von Stockenströmu prim. J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 5-7 in M. KLEMUN 2000, kot v op. 1, str. 20.
32 Kot svojo zvezo za posredovanje pošiljk rudnin omenjata tako Picot de La Peyrouse kot Zois švedskega konzula v Marseillu Philippa Fölscha (J. ŠUMRADA, kot v op. 1, pismi št. 10 in 11, str. 27-29), prek njega pa sta se povezovala tudi Picot in Dolomieu (A. LACROIX, kot v op. 7, I, pisma št. 20, 28, 51, 70; II, pismo št. 94).
33 NUK 8380. Knjiga je bila očitno po prihodu v Ljubljano zaradi vezave močno obrezana, zato del Dolomieujevega posvetila na robovih naslovnega lista manjka. Danes tam beremo le: "A Monsieur le Baron [...] Zoïs de la part [...] ", in se zdi, da je bilo posvetilo formalno in precej neosebno. – Zois je imel v svoji knjižnici tudi nemški prevod razprave o potresih na Kalabriji, ki je izšel v Leipzigu 1789 (NUK 8425).
34 Knjige o potovanju na Liparske otoke, ki je v francoskem izvirniku izšla v Parizu leta 1783, v katalogu NUK danes ne najdemo.
35 Prim. Zoisovo pismo Picotu de La Peyrousu, Ljubljana 5. 5. 1785, J. ŠUMRADA, kot v op. 1, str. 10-11, št. 11, str. 29-31.
36 A. LACROIX, kot v op. 7, I, št. 33, str. 149, Dolomieujevo pismo Picotu de La Peyrousu, Malta 18. 10. 1785: "J'ai reçu du baron Zoïs un assez bel envoi, sur-

Zoisove pošiljke Dolomieuju mogoče rekonstruirati na podlagi seznama, ki ga poznamo iz zadnjega Zoisovega pisma Picotu de La Peyrousu.

Zdi se, da sta Zois in Dolomieu opustila neposredne korespondenčne stike že pred izbruhom francoske revolucije. Zois je vendarle tudi v naslednjih letih in desetletjih pobliže spremljal Dolomieujeve objave, saj je imel med knjigami mineraloške in geološke vsebine tudi: njegovo delo o Pontinskem otočju (Isole Ponziane) in Etni v izvirniku (Pariz 1788) in nemškem prevodu (Leipzig 1789),[37] eno od zadnjih komturjevih publikacij sploh z naslovom *Sur la philosophie minéralogique et sur l'espèce minéralogique,* Paris, an IX (= 1801),[38] pa nemški prevod posthumno izdanih dnevnikov s potovanj po Alpah (Berlin 1802).[39]

VIRI

Zoisov register pošiljk vzorcev rudnin in konceptov pisem, 1778-1793: Arhiv Republike Slovenije (ARS) Ljubljana, AS 1052 Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 20, Posebno udejstvovanje.

Dolomieujev "Catalogue des objets d'histoire naturelle contenus dans les caisses envoyées à M. le Baron Sigismond Zois": Narodni muzej Ljubljana, Korespondenca Žige in Karla Zoisa, mapa 3b, obračun 90.

NUK 8372
NUK 8380
NUK 8425
NUK 9135
NUK 9167

LITERATURA

BELAR Albin, 1894: Freiherr Sigismund Zois' Briefe mineralogischen Inhalts. Mittheilungen des Musealvereines für Krain. Zweite Abtheilung: Naturkundlicher Theil, 17, 120-134.

FAGANEL Jože, 1999: Zoisovi rokopisi. Popis I, Ljubljana, ZRC SAZU.

FANINGER Ernest, 1983: Baron Žiga Zois in njegova zbirka mineralov. Scopolia. Revija Prirodoslovnega muzeja Slovenije, 6, 1-32.

FANINGER Ernest, 1984: Sigmund Freiherr Zois von Edelstein. Geologija, 27, 5-25.

FANINGER Ernest, 1987: Zoisova zbirka mineralov, Ljubljana (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 158).

FANINGER Ernest, 2000: Briefe von Freiherr Sigmund Zois mineralogischen Inhalts aus den Jahren 1778-1793. Geologija, 43, 9-11.

HOPPE Günther, 1984: Die Beziehungen von Baron Sigmund Zois (1747-1819) zu Berliner Naturforschern. Geologija, 27, 27-38.

KLEMUN Marianne, 1999: Anfänge einer organisierten Verbreitung von Mineralien: Sigmund von Zois (1747-1819). Res montanarum. Zeitschrift des Montanhistorischen Vereines für Österreich, 22-23.

KLEMUN Marianne, 2000: Internationale Kontakte und Funktionen des Mineraliensammelns am Beispiel von Sigmund Zois (1747-1819). Berichte der Geologischen Bundesanstalt, 50 (Geschichte der Erdwissenschaften in Österreich, Tagung 22. Februar 1999 in Graz), 13-20.

LACROIX Alfred, 1918: Notice historique sur Déodat Dolomieu, membre de la Section de minéralogie de la Première classe de l'Institut National, Paris, Gauthier-Villars.

LACROIX Alfred, 1921: Déodat Dolomieu, membre de l'Institut National (1750-1801). Sa correspondance. Sa vie aventureuse. Sa captivité. Ses oeuvres, Paris, Perrin, I-II.

MAUREPAS Arnaud de, 1998: Économie et finances au XIXe siècle. Guide du chercheur 1789-1870, Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France.

REINALTER Helmut Hrsg., 1991: Die Aufklärung in Österreich. Ignaz Born und seine Zeit, Wien.

SCOPOLI Ioannes Antonius, 1788: Vitae meae vices, in: Deliciae florae et faunae insubricae, Ticini, III, 79-87.

STEPHEN Sir Leslie, LEE Sir Sydney eds., 1959-1960: The Dictionary of National Biography. From the Earliest Times to 1900, reprint, Oxford, Oxford University Press, Vol. XI, 1013-1015.

ŠUMRADA Janez, 2000: Hacquet, Žiga Zois in francoski naravoslovec Picot de La Peyrouse. Scopolia. Revija Prirodoslovnega muzeja Slovenije, 44, 1-34.

tout en mine de plomb jaune [Lacroix komentira: vulfenit, J.Š.] et en mine de cuivre soyeuse [Lacroix: malahit, J.Š.]; ce qu'il vous enverra, doit contenir à peu près les mêmes choses".

37 NUK, signaturi 8372 in 8425.

38 V Zoisovi knjižnici sta bila tako francoski izvirnik omenjenega dela (NUK 9135) kot tudi nemški prevod, izdan v Hamburgu-Mainzu leta 1802, NUK 9167.

39 NUK 9168.

RÉSUMÉ

Žiga Zois et Déodat de Dolomieu

Le baron Žiga (Sigismond) Zois (1747-1819) était un noble de Ljubljana (all. Laibach, en ce temps-là

chef-lieu du duché habsbourgeois de Carniole), mécène et guide spirituel du mouvement d'éveil national slovène au tournant des XVIIIe et XIXe siècles. Entre 1778 et 1793, il entretint dans tous les domaines des sciences naturelles, plus particulièrement dans celui de la minéralogie, des relations suivies avec des savants, des experts en minerai et même des scientifiques amateurs de toutes les classes sociales. Il avait à peu près 50 correspondants dispersés dans toute l'Europe (en Suède, en Norvège, en France, en Grande-Bretagne, en Italie, dans les autres pays de l'Empire) à qui il fit parvenir au total plus de 5700 échantillons de minéraux. Parmi ces correspondants, certains jouèrent un rôle important dans l'essor des sciences naturelles, comme certains membres de l'Académie des sciences de Berlin, de même qu'Ignaz von Born (1742-1791), le plus important adepte autrichien des Lumières de la deuxième moitié du XVIIIe siècle, Lazzaro Spallanzani (1729-1799), fondateur de la physiologie expérimentale de l'Université de Pavie (avec qui Zois semble avoir eu des rapports dont nous ignorons encore le détail), le médecin londonien et philanthrope John Coakley Lettsom (1744-1815) et le Français Déodat de Gratet de Dolomieu (1750-1801), Commandeur de l'Ordre de Malte et fondateur de la géologie et de la minéralogie scientifiques.

L'un des collaborateurs scientifiques les plus proches de Dolomieu était Philippe-Isidore Picot de La Peyrouse (1744-1818), savant de Toulouse dans le sud-ouest de la France, qui entretenait des relations épistolaires avec deux naturalistes de Ljubljana, Balthasar Hacquet de La Motte (1739/40-1815) et Zois. Au plus tard courant automne 1782, Picot conçut de mettre en rapport Dolomieu et Zois, ce qui permit aux deux scientifiques d'entrer en contact direct au printemps 1783. Dolomieu envoya également à Zois des échantillons d'objets d'intérêt scientifique (son *Catalogue des objets d'histoire naturelle contenus dans les caisses envoyées à M. le Baron Sigismond Zois* est conservé au Musée National de Ljubljana), ainsi que son nouvel ouvrage *Voyages aux îles de Lipari* (Rome 1783). Manifestement leurs rapports devinrent rapidement plus étroits puisqu'en 1784, avant le mois de septembre, Dolomieu vint à Ljubljana rendre visite à Zois. Malheureusement, nous savons très peu de choses sur cette visite. Ce qui est sûr, c'est que Zois ne fit pas la meilleure impression à Dolomieu, comme en témoigne la lettre de septembre 1784 que ce dernier écrivit à Picot. Dans cette lettre, Dolomieu écrit que Zois *"promet beaucoup de choses, pour mon argent s'entend; je vous dirai dans le temps ce qu'il m'aura envoyé"*. Dolomieu pensait avoir reconnu dans Zois un *"marchand d'histoire naturelle"* occasionnel et adressait à Picot la requête suivante: *"ne faites pas semblant de cette découverte"*. La méfiance de Dolomieu avait au moins en partie pour cause "la pratique très spécifique de collectionneur" (Marianne Klemun) qui était celle de Zois. Celle-ci dépendait étroitement de son activité de production et de commerce du fer. Le Commandeur maltais rencontra également dans la petite Ljubljana Hacquet qui, d'après son autobiographie, aurait été originaire du Conquet (Finistère) en Bretagne. Son jugement à son égard est que le savant "breton" de Ljubljana *"ne digère pas assez ses idées et ses systèmes"*; en outre, il le considère comme étant allemand, et non français. Hacquet, qui écrivait (et parlait?) bien l'allemand, fit preuve durant toute l'époque de son séjour à Ljubljana d'une très piètre connaissance du français écrit. Il semblerait que son français oral laissât également à désirer, puisqu'un Français de souche le prenait pour un Allemand! Il s'agit là d'une petite indication qui apporte une contribution précieuse aux recherches sur les origines d'Hacquet (à ce sujet, voir: *Scopolia. Journal of the Slovenian Museum of Natural History*, no. 44/2000).

En raison de son mauvais état de santé et des mauvaises communications avec Malte, Zois ne parvint pas à satisfaire rapidement les attentes de Dolomieu. Il fallut attendre courant 1785 pour qu'il pût lui envoyer ce que le savant français mentionna comme *"un assez bel envoi"* d'échantillons de minerais. Picot reçut un envoi similaire. Peu après la fin du séjour de Dolomieu à Ljubljana, Zois reçut de ce dernier un exemplaire dédicacé de son ouvrage intitulé *Mémoire sur les tremblemens de terre de la Calabre* (Rome 1784) et, durant les décennies qui suivirent, il continua à s'intéresser à la production scientifique de Dolomieu: c'est ce dont témoignent les ouvrages de Dolomieu en version originale et en traduction allemande de la bibliothèque ljubljanaise du savant baron adepte des Lumières, conservés aujourd'hui à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Ljubljana. Cependant, les contacts épistolaires directs semblent avoir été interrompus avant le début de la révolution française.

Une fois en Italie après son séjour à Ljubljana, Dolomieu mit en relation Picot de La Peyrouse également avec Giovanni Antonio Scopoli (1723-1788), collègue universitaire de Spallanzani à Pavie, qui avait été pendant de nombreuses années médecin dans les mines d'Idrija en Carniole. Il lui écrivit *"pour l'engager à prendre contact avec vous* [Picot, J. Š.] *et à vous envoyer des échantillons de ses plantes de la Carniole"*. Par la suite, Picot resta en bonnes relations avec Scopoli jusqu'à la mort de ce dernier.

pregledni znanstveni članek

UDK 902(091)(497.4 Gorenjska)
902.3(091)(497.4 Gorenjska)
prejeto: 8. 11. 2000

Marjana Žibert

prof. zgodovine in dipl. etnologinja, kustodinja za starejšo zgodovino, Gorenjski muzej Kranj,
Tomšičeva 44, SI-4000 Kranj

Zgodovina arheoloških raziskovanj na Gorenjskem

IZVLEČEK

Prispevek obravnava prve arheološke zapise in izkopavanja, ki so bila evidentirana na Gorenjskem do druge svetovne vojne. V dobi humanizma so raziskovalci beležili spomenike rimske epigrafike. J. W. Valvasor in A.T. Linhart sta odkrivala arheološke spomenike vsak s svojo raziskovalno metodo. 19. stoletje je bilo plodno za slovensko arheološko preteklost, kar velja tudi za Gorenjsko, ki je dobila prvi podrobni opis in tloris arheološkega najdišča (Ajdovski gradec v Bohinju), prve najdbe (Slatna, Bohinj, Ajdna) in terenske raziskave (Müllner, Pečnik). Leta 1893 so v Kranju dokumentirana prva arheološka izkopavanja, ki so dosegla višek z raziskovanjem ledine Lajh v letih 1898-1905. Čas med obema vojnama je na Slovenskem po obsegu arheoloških raziskovanj reven, kar ne moremo trditi za Gorenjsko, saj so odkrili Gradišče nad Bašljem.

KLJUČNE BESEDE

zgodovina arheologije, arheološko raziskovanje, arheolog, arheološko najdišče, Gorenjska, Bohinj, Kranj

SUMMARY

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UPPER CARNIOLA

The contribution deals with the first archaeological notes and excavations that have been recorded in Upper Carniola up to World War II. In the period of humanism the researchers noted down the monuments of the Roman epigraphy. J. W. Valvasor and A. T. Linhart discovered archaeological monuments by their own individual methods. The 19th century has bee fertile for the Slovene archaeological past, which is valid for Upper Carniola as well as it gained its first detailed description and a ground plan of an archaeological site (Ajdovski gradec in Bohinj), first finds (Slatna, Bohinj, Ajdna), and field researches (Mullner, Pečnik). In 1893 the first archaeological excavations were documented in Kranj. The excavations reached their peak with researching the fallow Lajh in the years 1898-1905. The time between the two wars is poor as regarding the extent of archaeological researches on Slovene territory, which we cannot say for Upper Carniola as Gradišče above Bašelj was discovered.

KEY WORDS

The History of Archaeology, Archaeological Research, Archeologist, Archaeological Site, Upper Carniola, Bohinj, Kranj

1. Arheologija v objemu zgodovine

Zgodovina arheoloških raziskovanj na Slovenskem se pričenja v času humanizma. Paolo Santonino, ki je potoval tudi po Gorenjski, je leta 1487 opazil rimske napise, reliefe in kipe v Celju, leta 1507 pa je Augustinus Tyffernus v rokopisni obliki zabeležil tudi 39 epigrafskih spomenikov iz Kranjske, med njimi tudi vzidane rimske nagrobnike in spomenike na cerkvah v Šmartnem pri Kranju, v Britofu, Lescah, Radovljici in Škofji Loki.[1]

Izvrsten topograf in vedno ne najbolj kritično dosleden zgodovinar Janez Vajkard Valvasor, ki je bil v prvi vrsti terenski raziskovalec in je dal pomen najmanjšemu kraju, je za Gorenjsko trdil, "da so mu tam okoli znani vsi konci, pota in steze". Tako je samo dolino nad Jesenicami prepotoval več kot tridesetkrat.[2] Zato ne preseneča dejstvo, da je po informatorju doktorju medicine Ivanu K. Petermanu z Železarskega Javornika v Slavi vojvodine Kranjske (Die Ehre des Hertzogthums Crain, 1689) popisal ajdovske grobove na planini Belščici nad Jesenicami, ostanke dveh ajdovskih gradov ter bakrenih cevi in novcev v neposredni bližini. Informator je pripovedoval o različnih strahovih in neobičajnih naravnih silah, kar je Valvasor tudi zapisal.[3] Ukvarjal se je tudi z rimskim nagrobnikom iz Škofje Loke oziroma iz Lesc.[4]

Razsvetljenska misel v drugi polovici 18. stoletja je z gorenjskim rojakom Antonom Tomažem Linhartom prinesla kakovostni premik v obravnavanju naše najstarejše preteklosti. Linhart je v delu Poskus zgodovine Kranjske in drugih dežel južnih Slovanov Avstrije (Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs, 1788-1791) kritično uporabil razpoložljiva tuja in domača zgodovinska dela ter primarne zgodovinske vire, med katere je povzdignil tudi številne rimske spomenike z napisi, s tem da je primerjal domnevne vzroke njihovega nastanka z resničnimi dogodki, ostale je navedel v dodatku, med katerimi so že zgoraj omenjeni napisi iz Šmartina, Lesc in Radovljice, katerim se je pridružil še nagrobnik na Petrčkovi hiši v Kranju.[5] Zabeležil je tudi posamezne najdbe bronastih rimskih novcev v dolini reke Kokre in v Stražišču pri Kranju. Linhart je bil član Zoisovega kroga, kjer je sodeloval tudi francoski starinoslovec Etienne Marie Siauve, kjer so med drugim gojili tudi arheologijo, epigrafiko in numizmatiko. Tudi Valentin Vodnik je v omenjenem krogu dobival vzpodbude za vsestransko opazovanje, saj je v itinerarju (1808-1818) med drugim zabeležen tudi šmartinski nagrobnik.[6]

2. Prvi arheološki zapisi tudi o Gorenjski

Naslednja desetletja so bila za razvoj arheologije na Slovenskem zelo pomembna, kar velja tudi za gorenjsko področje. V Ljubljani je bil leta 1821 ustanovljen kranjski Deželni muzej, ki je med predmeti, ki jih je zbiral, navajal tudi "vse v deželi odkrite spomenike preteklosti, tako nagrobnike, napise, kipe itd., bodisi najdbe same ali natančne risbe in opise."[7] Ob muzeju sta nastali tudi Muzejsko (1839) in Zgodovinsko društvo (1846), ki sta izdajali prve strokovne revije v slovenskem prostoru. Za arheologijo je bilo pomembnejše glasilo Zgodovinskega društva - Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 1-23 (1846-1868), kjer so prevladovale razprave iz antične zgodovine, med njimi seveda epigrafske in numizmatične.[8]

Za gorenjsko arheološko preteklost je pomemben opis Ajdovskega gradca pri Bohinjski Bistrici v Illyrisches Blatt leta 1821 (Richter, Die Wochein, 20. 4. 1821, 62 ss.). To je eden prvih opisov utrjene naselbine na Slovenskem, ki so jih pričeli beležiti že razsvetljenci. Profesor Richter je Bohinj obiskal v poznih poletnih dneh 21. avgusta 1820, ko je, kot je zapisal, tu najlepše. Hrib, ki leži nekaj stran od Bistrice, domačini iz zraven ležečih Bitenj imenujejo Gradec ali Ajdovski gradec (Heidouski Gradec) ali Ajdovski hrib, ki ga avtor raje imenuje Rimski hrib, kar je v skladu s tedanjo arheološko usmeritvijo. Skrivnosti Ajdovskega gradca so ob koncu štiridesetih let pritegnile

1 Janez Dular: Razvoj slovenske arheologije, v: Zakladi tisočletij, Modrijan, Ljubljana 1999, str. 16; isti: Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji, v: Arheološki vestnik (AV) 43, 1992, str. 37; Andrej Valič: Arheološko-muzeološki oris Gorenjske, v: 40 let Gorenjskega muzeja, Kranj 1993, str. 29, isti: K zgodovini arheoloških raziskovanj na Gorenjskem, v: Glas, 4. 2. 1967, str. 10; Rajko Ložar: Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, v: Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik 17, Ljubljana 1941, str. 110-111; Arheološka najdišča Slovenije (ANSL), Ljubljana 1975, str. 166, 172-173.

2 Branko Reisp: Janez Vajkard Valvasor, Mladinska knjiga, Ljubljana 1983, str. 143.

3 J. W. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Crain, Buch IV, str. 567-573; Valič: navedeno delo v opombi 1, str. 29.

4 Janez Meterc: Pregled zgodovine Lesc do 18. stoletja, v: Leški zbornik, Gorenjski kraji in ljudje 10, Lesce 1999, str. 144-145.

5 Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2, Slovenska matica, Ljubljana 1981, str. 160-161.

6 Valič: navedeno delo v opombi 1, str. 29; isti: Kranj z okolico v rimski dobi, v: 900 let Kranja, Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 31-37.

7 Peter Petru: Misli ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja, v: Argo, letnik 10, št. 1, str. 14.

8 Stane Gabrovec: Stopetdeset let arheologije v Narodnem muzeju, v: Argo, letnik 10, št. 1, str. 36.

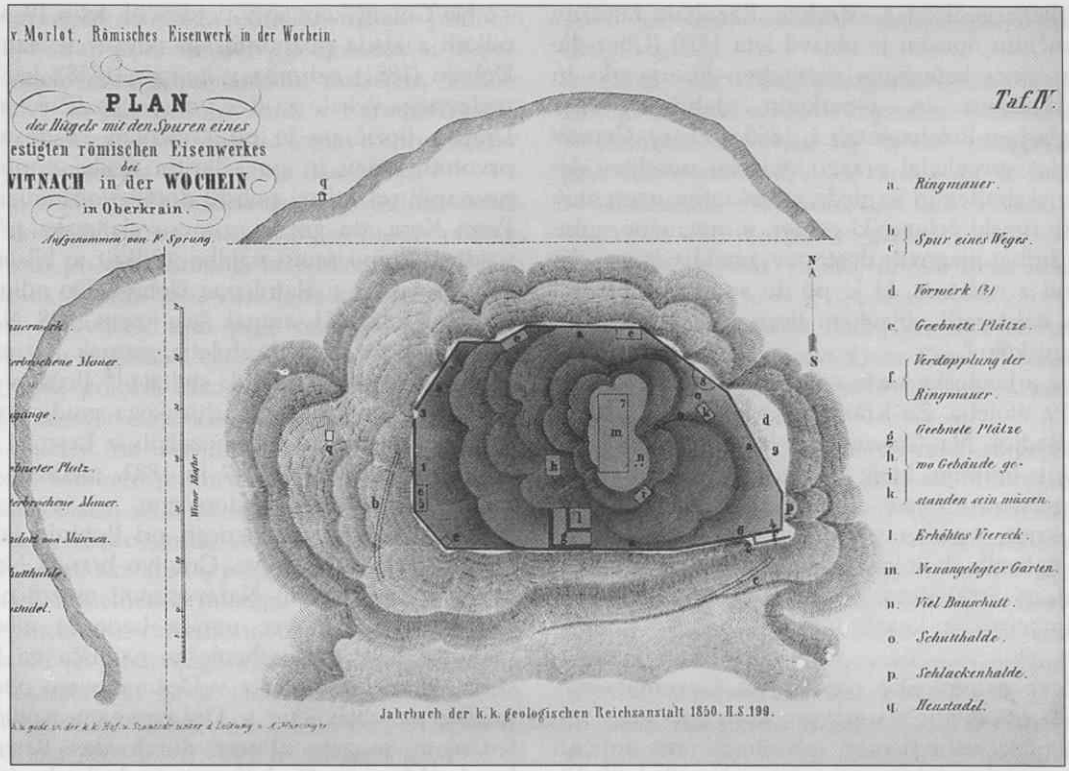

Morlotov načrt Ajdovskega gradca iz leta 1850 (Über die Spuren eines befestigen römischen Eisenwerks in der Wochein in Oberkrain, v: Jahrbuch der Geologischen Reichsanstalt, kot priloga, foto Drago Holynski, Gorenjski muzej Kranj)

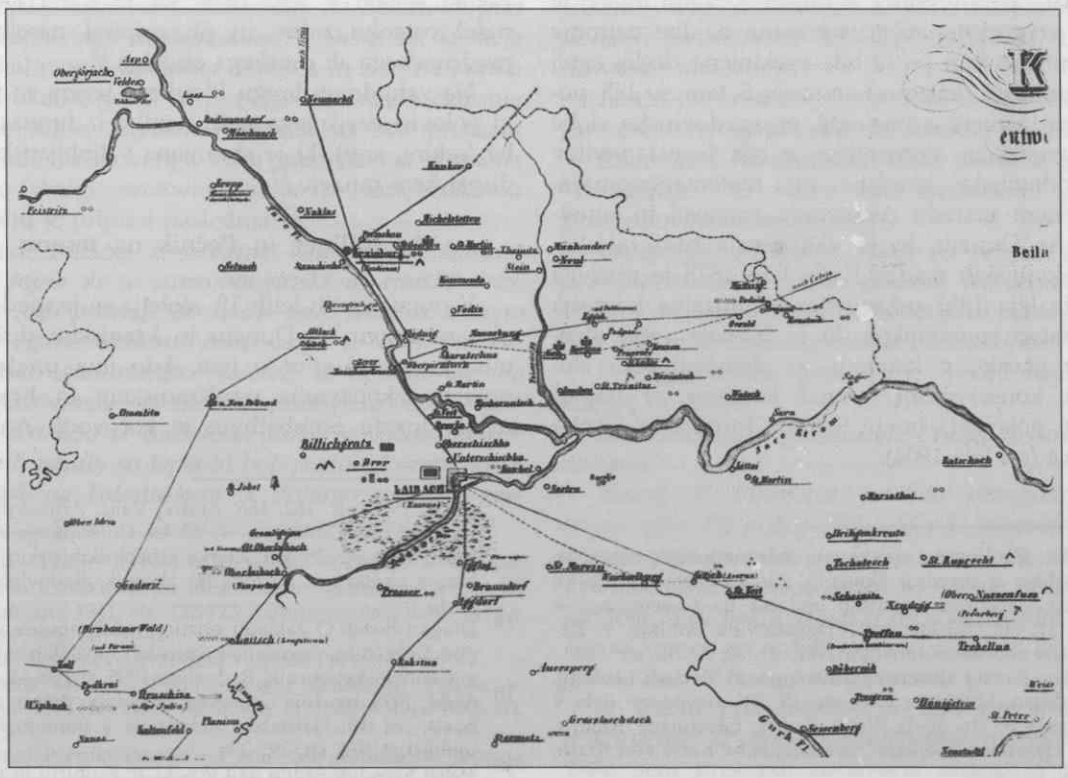

Arheološka karta Petra Radicsa iz leta 1862 (Geschichte Krain's, ein Handbuch, kot priloga, foto Drago Holynski Gorenjski muzej Kranj)

avstrijskega geologa A. Morlota. Rezultate raziskav z natančnim opisom je objavil leta 1850 (Über die Spuren eines befestigen römischen Eisenwerks in der Wochein in Oberkrain, Jahrbuch der Geologischen Reichsanstalt 1, 1850, 199 ss.). Čeprav je Morlot spregledal prazgodovinsko poselitev Ajdovskega gradca in je glede na takratno usmeritev videl le rimski železarski center, je natančne opise oblike hriba, njegovih dostopov, obzidja in naselja dopolnil z načrtom, ki je po do sedaj znanih podatkih najstarejši objavljeni tloris kakega gradišča na Kranjskem.[9]

Prve arheološke karte so na Slovenskem nastale sredi 19. stoletja. Za Kranjsko jo je leta 1862 izdal Peter Radics. Na Gorenjskem je vrisal sledi železarstva v Bohinju, kraje z rimskimi najdbami: Bohinjsko Bistrico, Lesce, Radovljico, Kranj in Škofjo Loko, kraje, naseljene v rimskem času, ki jih je poleg naštetih dopolnil še s Kropo, Kokro, Primskovim in Stražiščem. Vrisal je tudi dve rimski cesti (ljubeljsko in kokrško).[10]

3. Prve arheološke najdbe na Gorenjskem

Izključno usmerjenost arheologije na antično dobo je dobilo svoj konec v sedemdesetih letih 19. stoletja. Takrat je kustos kranjskega Deželnega muzeja Karel Dežman odkril kolišča na Ljubljanskem barju pri Igu, Alfons Müllner pa je izkopaval žarno grobišče v Rušah. Deželni muzej je dobil prve sistematično izkopane najdbe oziroma predmete, s tem pa je bila prekinjena dotlej zgolj naravoslovna dejavnost muzeja. S tem so bili postavljeni temelji arheologiji prazgodovinske dobe na Slovenskem. Pomembna je bila še ustanovitev Prazgodovinske komisije pri matematično-naravoslovnem razredu Akademije znanosti in umetnosti na Dunaju, ki je vključevala tudi raziskovanje kranjskih najdišč.[11] Po letu 1875 je poživila delo že leta 1851 ustanovljena Centralna komisija za varstvo spomenikov, ki je izdajala svoje strokovno glasilo, v katerem so objavljali tudi slovenski konservatorji,[12] med katerimi se najpogosteje pojavljata imeni Simona Rutarja in Jakoba Žmavca (od leta 1904).

Na Gorenjskem so v petdesetih letih 19. stoletja odkrili zaklada poznorimskih novcev v Slatni pod Dobrčo (1851) oziroma v Lescah (1858), kar je do nedavnega veljalo za dve povsem različni najdbi.[13] Dragan Božič pa je po kritičnem pretresu vseh prvotnih objav in po odkritju doslej popolnoma neznanih rokopisov potrdil domnevo numizmatika Petra Kosa, da gre v primeru slatenske in leške najdbe za eno samo najdbo. Odkrit je bil en sam zaklad in sicer v Slatni pod Dobrčo. Do odkritja ni prišlo že leta 1851, ampak šele jeseni 1858. Nikakor ni šlo za novce iz 2. stoletja, ampak za novce s konca 3. in iz začetka 4. stoletja.[14] Božič v istem članku ob upoštevanju arhivskega gradiva govori še o zgodnjekrščanskih mozaikih iz Lesc, ki so jih odkrili v letih 1873, 1877 in 1883, medtem ko so bile prve objave zelo nedorečene.

Leta 1878 so v Lepencah pri Bohinju izkopali mladohalštatske grobove. Gradivo hranita Narodni muzej v Ljubljani in Naravoslovni muzej na Dunaju. Stane Gabrovec uvršča Lepence med pomembna halštatska arheološka najdišča na Kranjskem, ki so bila odkrita v Dežmanovem obdobju, najdbe pa objavljene v Dežmanovem vodiču po tedanjem muzeju (Fürer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach, 1888).[15] Tako je na Slovenskem dobila utemeljitev arheologija prazgodovinskih dob.

Začetki arheoloških izkopavanj na Ajdni nad Potoki segajo v leto 1879, ko je Karel Dežman našel ostanke zidov in jih pripisal naselbini iz predrimskega ali rimskega obdobja.[16]

Na vzhodnem bregu Blejskega jezera so v drugi polovici prejšnjega našli najdbo iz bronaste dobe (sekire, srpi), ki je shranjena v ljubljanskem in dunajskem muzeju.[17]

4. Müllner in Pečnik na terenu

V osemdesetih letih 19. stoletja se je med dvornim muzejem na Dunaju in kranjskim deželnim muzejem vnel spor o tem, kdo ima prednostno pravico izkopavanja na Kranjskem in hranjenja najdb. Jozefu Sombathyju je kot vodji Antropo-

9 Dular: Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji, AV 43, 1992, str. 38-40; Stane Gabrovec: Latensko obdobje na Gorenjskem, v AV 17, str. 243-248; isti: Prazgodovina Bohinja, v: Bohinjski zbornik, Radovljica 1987, str. 30; ANSL, str. 162.

10 Dular: Razvoj slovenske arheologije,v: Zakladi tisočletij, Modrijan, Ljubljana 1999, str. 19; isti: navedeno delo v opombi 9, str. 40-41; Peter Radics: Geschichte Krain's, ein Handbuch, Beilage- Archäologische Karte von Krain, 1862, Laibach.

11 Dular: navedeni deli v opombi 10, str. 17-18; str. 40-41; Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 37.

12 Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 41.

13 ANSL 1975, str. 162, 166; Andrej Valič: Arheološko-muzeološki oris Gorenjske, v: 40 let Gorenjskega muzeja, Kranj 1993, str. 29; isti: Zbirka arheoloških prvin Radovljice z okolico, v: Radovljiški zbornik, Radovljica 1992, str.16

14 Dragan Božič: O zakladu poznorimskih novcev v Slatni pod Dobrčo in o zgodnje-krščanskih mozaikih v Lescah, v: Radovljiški zbornik, Radovljica 1995, str. 38-44.

15 ANSL 1975, str. 165; Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 38; isti: Halštatske nekropole v Bohinju, AV 25, Ljubljana 1974, str. 295-296.

16 Milan Sagadin: Ajdna nad Potoki, v: Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana, 1997, str. 11.

17 ANSL 1975, str. 163; Walter Schmid: Die Bronzezeit in Krain, v: Carniola, Ljubljana 1909, str. 129.

loško prazgodovinskega oddelka uspelo pridobiti na svojo stran samouka Jerneja Pečnika, ki je prekinil sodelovanje z ljubljanskim muzejem. Podobne težave so bile prisotne tudi v odnosu Deželni muzej - Centralna komisija za varstvo spomenikov, ki so jim botrovala tudi osebna nesoglasja.[18]

Leta 1889 je Dežmana nasledil Alfonz Müllner,[19] ki je bil poleg izkopavanj v Rušah poznan predvsem po delu Emona, archäologische Studien aus Krain. V letih 1892-1903 je izdajal revijo Argo, kjer so objavljene tudi prve omembe gorenjskih arheoloških najdišč. Leta 1894 je natančno opisal topografski položaj Bleda z navedbo številnih ledinskih imen in najdiščem Brdo, kjer so ob gradnji ceste naleteli na slovansko nekropolo s 150-imi grobovi. Müllner je med drugim zapisal, da je najdišče obiskal dvakrat in da je lastnik zemljišča, gospod A. Hudovernik, vse najdbe, ki so po pridatkih sodeč slovanske, po končanem izkopavanju prepustil Deželnemu muzeju.[20] Za naše območje je neprecenljive vrednosti delo Geschichte des Eisens, ki je plod njegovega osebnega zanimanja za železarstvo in ga je izdal leta 1909, ko je že zapustil deželni muzej.

Od leta 1884 je za Deželni muzej izkopaval že omenjeni Jernej Pečnik, ki je bil v prvi vrsti odličen topograf, navezan na Dolenjsko. Leta 1894 je objavil prispevek Pogled na kranjska gradišča, kjer med manjšimi gradišči našteva gradišča *"nad begunjsko vasjo na Gorenjskem, na Šmarjetni gori pri Kranju, nad Smlednikom"*.[21] Deset let kasneje je naštel prazgodovinska najdišča in zelo na kratko opisal okoliščine, ki so pripeljale do najdb oziroma najdbe same. Zapisana najdišča so bila predmet obsežnih raziskovanj v času med obema vojnama in po drugi svetovni vojni. K radovljiškemu območju je pripisal naslednja:[22]

Stare Fužine, ž. Srednja vas. Tu so železno rudo topili že v prazgodovinski in rimski dobi, kakor tudi pozneje do naših dnij. Dobi se mnogo slabo žgane žlindre. Nad vasjo je bilo prazgodovinsko stanovanje. Naleteli so kmetje že na prazgodovinske in rimske grobove z lepimi priložki. Priložki iz halštatske dobe se ločijo od dolenjskih najdb, so lepši in bolj podobni onim, ki so jih našli na Tolminskem. V Bohinju so žgani grobovi. Igle imajo okraske konjskih glav, kozlov in drugih živalij.

Brod. Pri vasi prazgodovinsko stanovanje. Kmetje so našli grobove iz prazgodovinske dobe.

Češnjice. Pri vasi na njivah prazgodovinsko grobišče; v grobovih so se našle cenjene najdbe.

Rečevnica. Na hribu je bilo veliko prazgodovinsko stanovanje; v grobovih lepe fibule z živalskimi okraski. Ta kraj bi bilo treba natančneje preiskati.

Bitnje. Pri vasi je veliko grobišče iz halštatske dobe. Tu je dal kopati knez Ernst Windischgratz po učitelju Mencingerju in je našel znamenite stvari.

Lepenjice. Na njivah in pašnikih so grobovi.

Ajdovski gradec, zahodno od Bohinjske Bistrice. Na višini je bilo lepo prazgodovinsko stanovanje. V bližini kje mora biti bogato grobišče.

Nomen. Na senožetih pri cesti na desno od Bohinja proti Bledu so našli kmetje grobove z zelo lepimi in dobro ohranjenimi priložki, znamenite sulice, sekire in igle iz halštatske dobe. Tudi ta kraj je prav važen in preiskanja vreden.

Bled. Na gradu je bilo prazgodovinsko stanovanje. Blizu grajskega pokopališča je bilo na nekem vrtu znamenito grobišče iz časa preseljevanja narodov in naseljenja Slovencev. Odprl sem že več grobov z dobro ohranjenimi, v pesku ležečimi kostnjaki. Tudi so gomile iz halštatske dobe. Kraj je silno važen. Blizu Bleda na levo stran ceste proti Bohinju na višini je bilo lepo in veliko prazgodovinsko stanovanje.

Lesce. Ob cesti z Bleda v Lesce so grobovi; tudi pri Lescah na njivah so se že našli rimski grobovi.

Radovljica. Na senožetih blizu mesta so gomile.

Begunje. Na hribu nad Begunjami je bilo prazgodovinsko stanovanje.

Brezje pri Mošnjah. Našli so se pri zidanju prazgodovinski in rimski grobovi. Na senožetih in v hosti od Brezij proti Mošnjam sem prekopal več bolj revnih, a čudnih gomil iz rimske dobe.

Pod ljubljansko območje je uvrstil najdišča v Kranju in okolici:

Šmarjetna gora pri Kranju. Prazgodovinsko stanovanje.

Kranj. V Pungertu je bilo prazgodovinsko stanovanje. Pri pokopališču, kjer je Mayerjeva klet za pivo, je grobišče iz halštatske dobe. Našli so lepe bronaste okraske, orožje in krasne fibule. Tudi jaz sem ondi nakopal nekaj rečij za deželni muzej. Precej zraven so rimski grobovi. Sledovi kažejo, da je bil Kranj obljuden v vseh časih.

V Lajhu pod mestom je bilo precej obširno pokopališče iz dobe preseljevanja narodov. Leta 1901. sem prekopal za dvorni muzej 62 grobov. Večino grobišča je prekopal gospod T. Pavšlar v Kranju, ki si je nabral tu prav lepo zbirko igel,

18 Rajko Ložar: Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, v: Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik 17, Ljubljana 1941, str. 122-123; Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 41-42.

19 Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 39-40.

20 Alfons Müllner: Funde antiker Graber in Veldes, v: Argo 1894, letnik 3, str. 80-81, 113-120; ANSL, 1975, str. 163.

21 Jernej Pečnik: Pogled na kranjska gradišča, v: Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (IMK), 1894, letnik 4, 1. zvezek, str. 8.

22 Jernej Pečnik: Prazgodovinska najdišča na Kranjskem, v: IMK, 1904, letnik 14, 3., 4. zvezek, str. 125-128.

zaponk z okraski (tudi zlatih rečij), orožja in korald.

Stražišče. Pri tej vasi in pri Bitnu sem odkril že nekoliko revnih, žganih grobov iz halštadske dobe. Ko so zidali v Šmartinu novo šolsko poslopje, so našli ondi več grobov.

Lahoviče, ž. Cerklje. Tu so delali že Rimljani lončeno posodo. Našlo se je rimsko zidovje in peči za izdelovanje posode. Po njivah okoli je veliko rimskih grobov.

Ilustrativen je tudi odlomek iz letnega poročila Deželnega muzeja, ki v zvezi z rimskodobnimi najdbami v Lahovčah pravi naslednje: *"Prečastiti gospod Ivan Belec, kurat v Lahovičah v Kamniškem okraju, je poslal celi voz popolnoma razbitih lončenih posod iz ondi zasledenega rimskega gomilišča, le spodnji del velike amfore je bil precej dobro ohranjen. Za muzejsko zbirko sposoben je le rudeč vrč z enim ročem."*[23]

Komenda. V vasi so pri kopanju temeljev našli več grobov iz časa preseljevanja narodov.

Smlednik. Na smlejskem gradu in na hribovju proti severu prazgodovinska stanovanja; po hostah so grobišča in na ravnem žgani grobovi iz halštatske dobe, pri Smledniku na njivah rimski grobovi.

Sora. Na njivah proti vzhodu je bilo rimsko zidovje in rimski grobi.

Na škofjeloškem področju so bila Pečniku znana naslednja arheološka najdišča:

Pri Sv. Križu v selški župniji, je bilo lepo prazgodovinsko stanovanje.

Kališe. Prazgodovinsko stanovanje. Tu so se našli grobovi iz halštatske in rimske dobe. Pod vasjo se dobi cele kupe žlindre od topljenja rude.

Češnjica. Pri vasi na njivah so se našli rimski grobovi.

Škofja Loka. V okolici mesta več prazgodovinskih in rimskih grobov. Na hribu nad gradom prazgodovinsko stanovanje in grobišča. Ob cesti na Poljane, na desno stran, nekaj velikih gomil na travnikih.

Poljane. Zahodno od vasi prazgodovinsko stanovanje in grobovi.

5. Kranj

V gorenjski prestolnici so prva arheološka izkopavanja dokumentirali leta 1893. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko so o tem pisala takole: *"Na severu od Kranja, precej za farnim pokopališčem proti zapadu, kjer koplje gosp. pivovarnar Mavril Mayer temelj za novo klet, se je našlo zadnje dni imenitno prazgodovinsko pokopališče. Delavci so prekopali že več ravnih grobov, toda raznesli so nekaj lepih najdb na razne strani. Posrečilo pa se je g. J. Pečniku. ki je s čast. g. I. Vrhovnikom in urednikom tega lista 26. aprila t. l. šel preiskovat prazgodovinske naselbine okrog Kranja, oteti še nekaj lepih, izvrstno ohranjenih izkopanin, namreč 5 krasnih fibul, med njimi dve prav redke vrste in jedno čolničasto, veliko zalasnico in železno sekiro. Vse to je lastnik gospod trgovec Franc Omersa velikodušno podaril omenjenim gospodom za deželni muzej. Ker je gospod Mayer tudi blage volje gosp. Pečniku dal dovoljenje, da dalje preizkuje, se bode kmalu pokazalo, da je bil kraj, kjer stoji gorenjska stolica, obljuden že davno pred Kristusovim rojstvom. Najdbe spadajo namreč v halštadsko dobo in so posebno važne zaradi tega, ker se na Gorenjskem doslej sploh še ni nič takega našlo."*[24] Zadnji stavek seveda ni povsem točen, če upoštevamo najdbe iz Lepenc in Dunaja pri Jereki, kjer je v letih 1888-89 izkopaval železnodobno naselbino knez Windischgrätz. (najdbe so v Ljubljani, na Dunaju in v Gradcu).[25] V leto 1893 prav tako sodi halštatska najdba ob starem kranjskem pokopališču ob Prešernovem gaju, o kateri je poročal Müllner, ki je med drugim zapisal, da je bil Kranj doslej arheološko znan le po rimskem nagrobniku, lega mesta na pomolu med Savo in Kokro pa je bila zelo ugodna (verjetno za naselitev).[26] Pod pokopališčem so leta 1908 ob kopanju gramoza naleteli na nove železne in bronaste najdbe. V enem od dveh grobov je dr. Žmavc odkril zmečkano žaro z okraski (bronasti uhani, čolničasta fibula, glinasti podstavki in konjski glavi podoben kamen).[27]

Leta 1911 je Carniola poročala: *16. 7. se je odkrilo v Kranju pri kopanju temelja za vrtno ograjo ob novi sirotišnici več prazgodovinskih ostankov. Preč. g. dekan A. Koblar je takoj obvestil o tem deželni muzej z vabilom, da naj svet prekoplje. Ravnateljstvo je takoj odredilo, da gresta muzejski preparator g. Fr. Dobovšek in Jernej Pečnik na lice mesta in naj po pismeno podanem navodilu svet prekopljeta. To se je izvršilo. Odkrilo se je več prazgodovinskih grobov, v istih osem posod in več kovinskih predmetov. Posebno ena posoda je zanimiva, zato, ker je prva te oblike."*[28] Zadnji stavek govori o znamenitem kranjskem ilirskem obrednem trinožniku iz gline, kakršne so

23 Dokumentacija ZRC SAZU - IZA.

24 Starinske najdbe pri mestu Kranju, v: IMK, 1893, letnik 3, 2. zvezek, str. 80; ANSL, 1975, str. 170.

25 Alfons Müllner: Das Eisen in Krain, v: Argo 1895, letnik 4, 5. zvezek, str. 66.

26 Alfons Müllner: Funde bei Krainburg, v: Argo, 1893, letnik 2, str. 94, 95.

27 Anton Koblar: Prazgodovinske najdbe v Kranju, v: IMK, 1908, letnik 18, str. 80; dr. Josip Žmavc: Funde der alteren Hallstattperiode in Krainburg, v: Carniola, 1908, letnik 1, str. 213-214.

28 Carniola, 1911, letnik 3, str. 131; Etnolog, 1931, letnik 4, str. 244, (Kronika, referati, kritike).

uporabljali za sakralno kadilo v starejši železni dobi v srednji Italiji. Hrani ga Narodni muzej. Do prve svetovne vojne je bil tako znan del območja halštatske poselitve v Kranju, ki se nahaja ob Prešernovem gaju in Stritarjevi ulici. Ob koncu tridesetih let so ga razširili z najdišči ob Gosposvetski cesti, na začetku petdesetih let pa z odkritji ob stičišču današnje Bleiweisove in Žagarjeve ceste.[29]

6. Prestižno arheološko izkopavanje, ki ga je zaključil Walter Schmid

Prelomna leta 19. in 20. stoletja so na Gorenjskem minila v znamenju Pečnikovih terenskih obhodov (Bled, Bohinj: 1894-1896), ki jih je predstavil v že omenjenem prispevku leta 1904. Vse to pa so zasenčila izkopavanja langobardske nekropole v Kranju v letih 1898-1905, ki niso pustila ravnodušnega nikogar, ki se je takrat prišteval med arheologe, kajti žlahtne najdbe so bile preveč vabljive. Kranjska ledina Lajh ostaja zanimiva do današnjih dni tako v slovenskem kot v srednjeevropskem prostoru, kar potrjujejo številne objave. V zadnji je dr. Timotej Knific kritično pretresel vse objave, obenem pa posegel še po neizčrpanih arhivskih virih.[30] Izročilo o zlatem nakitu na Pavšlarjevem vrtu je postalo resnično, ko so konec leta 1898 izkopali grob ženske z bogatim zlatim nakitom, o čemer je prvi poročal Slovenski list: *"Ob stoku Kokre v Savo pod Pungertom na Lajhu so našli pri kopanju temelja za novo hišo g. Toma Pavšlarja jako zanimive starine iz prve dobe srednjega veka. Najbrže so najdbe kake slovenske vojvodinje, ki je stanovala v Kranju ali pa iz časa, ko so zavladali Franki. Našli sov 1 ½ metra globokem grobu prekrasno iglo in dve brošema podobni zaponki vse iz čistega zlata in obložene z rubini, potem bodalce z zlatim ročajem, več zlate pene i.t.d. Prekopalo se je okoli 20 grobov, v drugih grobovih so bila samo okostja in mrliči vsi obrnjeni proti solnčnemuvshodu, kar kaže na krščansko dobo. Kopanje se nadaljuje."*[31] Naslednje leto je v Kranj prišel Pečnik, izkopal vojščaka in pridobil dunajski dvorni muzej, da je shranil najdbe. Leta 1901 je odločneje nastopil deželni odbor vojvodine Kranjske, ki je namenil denarna sredstva za izkopavanja. Tako sta strokovno izkopavala ljubljanski Deželni muzej pod vodstvom Ferdinanda Schulza in dunajski dvorni muzej pod vodstvom Josefa Szombathyja. Po odhodu slednjih je najdišče pritegnilo kranjskega gimnazijskega profesorja dr. Jakoba Žmavca, ki je bil leta 1904 imenovan za konservatorja Centralne komisije, odgovornega za arheološke spomenike na Kranjskem. Dela se je lotil izredno strokovno in ob tem ustvaril celostno arheološko dokumentacijo, ki se je ohranila. Sledilo je še najobsežnejše izkopavanje pod vodstvom kranjskega rojaka Walterja Schmida.[32] Rodil se je leta 1875 na Gašteju pri Kranju. Njegovo krstno ime je bilo Franc Šmid. Po končani gimnaziji v Ljubljani se je odločil za študij prava na Dunaju. Za tem je vstopil v redovno skupnost benediktincev, se teološko izobrazil in postal duhovnik. Kot redovnik je študiral zgodovino, arheologijo in geografijo na graški univerzi ter doktoriral iz Dalmatinove Biblije. V Gradcu je tudi ostal, saj je po nesrečnem odhodu iz Ljubljane, kateremu so botrovale osebne zamere in nerazumevanje njegovih življenjskih odločitev. Leta 1912 je postal predstojnik arheološkega oddelka in numizmatičnega kabineta v Joanneumu ter deželni arheolog za Štajersko.

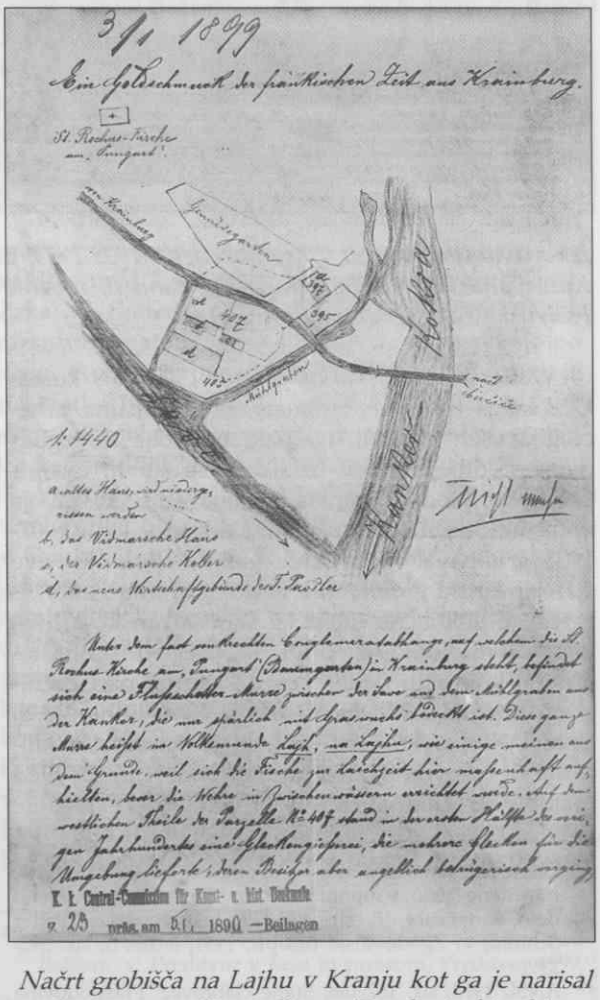

Načrt grobišča na Lajhu v Kranju kot ga je narisal konservator Simon Rutar (Zgodovinski arhiv Ljubljana - Enota za Gorenjsko Kranj, Občina Kranj, a.e. 4212; foto Drago Holynski, Gorenjski muzej Kranj)

29 ANSL, 1975, str. 170.
30 Dr. Timotej Knific: Vojščaki iz mesta Karnija, v: Kranjski zbornik 1995, Kranj 1995, str. 23-40.
31 Slovenski list, 10. 12. 1898, letnik 3, št. 62, str. 367.
32 V celoti povzeto po navedenem delu v opombi 24.

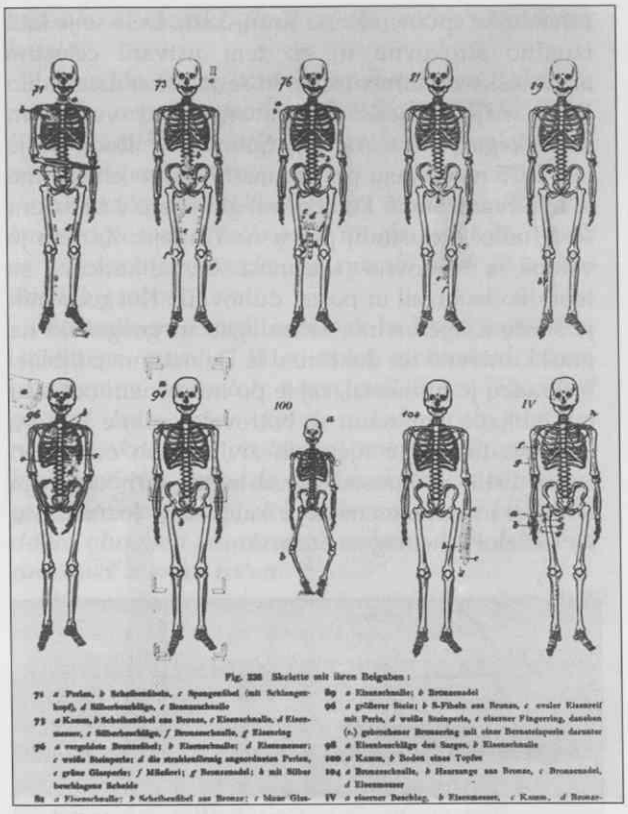

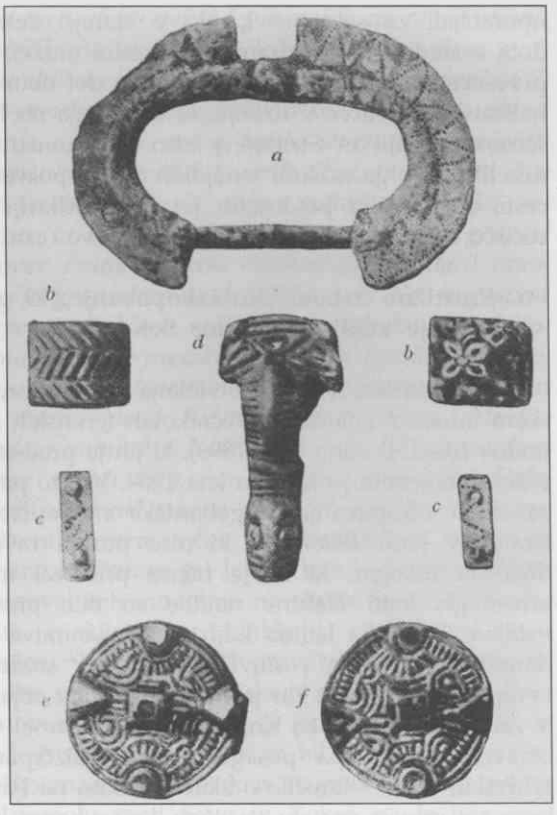

Izkopavanja na Lajhu v Kranju v letih 1903-1904: prilogi iz letnega poročila k.k. Zentral - kommission für Kunst und Historische Denkmale, Band II, 1904, ki ga je pripravil konservator Jakob Žmavc; foto Drago Holynski, Gorenjski muzej Kranj)

Walter Schmid[33] je bil v letih 1905-1909 kustos Deželnega muzeja. Zanimala ga je lokalna arheologija vseh obdobij, od bakrene dobe do zgodnjega srednjega veka. Izdajal je strokovni časopis Carniolo. Med številnimi izkopavanji, ki jih je vodil na Štajerskem in Kranjskem, je v letih 1907-1908 izkopaval v Srednji vasi v Bohinju dve staroslovanski grobišči (na Podojnicah, na Žalah).[34] S tem je dokončno utemeljil staroslovansko arheologijo. Prav tako je pripravil pregled bronastodobnih kranjskih najdišč, med katerimi na Gorenjskem omenja Radovljico (sotočje Save Bohinjke in Save Dolinke: bronasti meč, ki je najstarejša kulturna in časovna najdba na tem področju) ter Bled (najdbe ob gradnji župnijske cerkve leta 1906).[35] Poskusno je izkopaval v Predtrgu pri Radovljici, kjer je odkopal zgodnjesrednjeveške skelete, na katere so domačini naleteli že okoli leta 1886.[36]

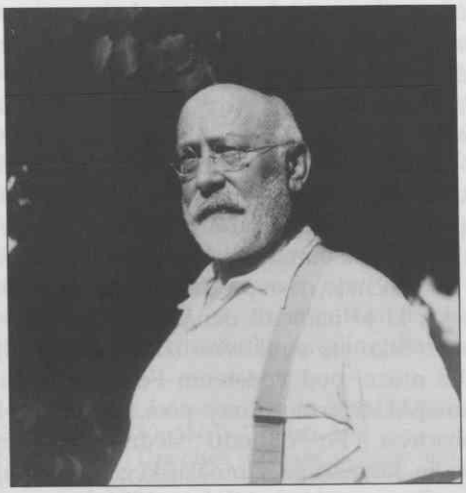

Portret dr. Walterja Schmida iz leta 1936 (foto Slavko Smolej, reprodukcija Silvo Kokalj, originale hrani Muzej Jesenice)

33 Gabrovec: navedeno delo v opombi 8, str. 42-43; Dular: navedeno delo v opombi 9, str. 46; Ložar: navedeno delo v opombi 16, str. 128-129; Jože Kastelic: Walter Schmid, v: Zgodovinski časopis, 1951, letnik 5, str. 292-299.

34 ANSL 1975, str. 167-168; Stane Gabrovec: Prazgodovina Bohinja, v: Bohinjski zbornik, 1983, str. 30; Walter Schmid: Altslovenische Gräber Krains, v: Carniola, Ljubljana, 1908, str. 17-33.

35 Walter Schmid: Die Bronzezeit in Krain, v: Carniola, Ljubljana, 1908, str. 112-139; Andrej Valič: Zbirka arheoloških prvin Radovljice z okolico, v: Radovljiški zbornik, 1993, str. 17.

36 ANSL, 1975, str. 167; Valič: navedeno delo v opombi 32, str. 15.

6. Tudi leta med obema vojnama so obetala

Po prvi svetovni vojni je arheološko raziskovanje na Slovenskem zastalo. Največ izkopanega gradiva je ostalo zunaj meja nove države. Gorenjsko gradivo je tako ostalo na Dunaju in v Gradcu, najdbe izkopavanj iz Lepenc, ki jih je leta 1907 opravila vojvodinja Mecklenburška, v Ameriki. Po Schmidovem odhodu iz ljubljanskega muzeja je nastala skoraj dvajsetletna strokovna praznina na področju arheologije, saj je bil Rajko Ložar kot kustos za arheologijo v Narodnem muzeju nastavljen v letu 1928.[37]

Čeprav je čas med obema vojnama na Slovenskem reven po arheoloških izkopavanjih, menim, da to ne velja za Gorenjsko. Leta 1929 so na parceli takratne tovarne Jugobruna pod Ložarjevim vodstvom izkopali skelete prvih slovanskih naseljencev, leto preje so naleteli na latenske predmete. O tem, kako so odkrili najdišče in izkopavali, je Ložar zapisal: *"Zemljišče, kjer je to pot prišel material na svetlo, se nahaja v lasti tvrdke "Jugobruna" in je na njem sedaj zgradba predilnice. Grobovi (skeletni) so bili odkriti ob priliki izkopa terena za štirioglate opornike in nosilce strehe in se torej ni prekopala celotna ploskev v poštev prihajajočega zemljišča, nego samo v določenih razdaljah postirane točke, kjer stoji danes konstruktivno ogrodje predilnice. Najprej so zadeli delavci na dva groba, ležeča na dveh takih konstruktivnih točkah, o čemer je ravnatelj tovarne, g. ing. Vojo Knop, takoj obvestil Nar. muzej v Ljubljani... V svrho ugotovitve prostora in nadaljnjih okolnosti ev. grobišča je dal na istem zemljišču Nar. muzej napraviti več poizkusnih izkopov, za katere mu je direktor tovarne, g. ing. Vojo Knop, blagohotno postavil na razpolago delavce. Ti poizkusi, ki so šli mestoma do globine 1.50 m, pa niso prinesli zaželenih uspehov. Vsled tega so se na tem zemljišču, ki nosi lokalni naziv "Na gorenji Savi", nadaljnji poizkusi opustili."*[38]

Naključne najdbe Edvarda Dolenca ob njegovi lovski koči na Gradišču nad Bašljem, ki so po posredovanjih dr. Josipa Žontarja v letih 1936-38 prišle v Narodni muzej, so opozorile na pomen najdišča, tako da je poleti 1939 Rajko Ložar izkopaval in za najdišče v prvi in dolgo časa edini objavi zapisal,[39] *"da je gradišče nad Bašljem eno izmed naših najvažnejših najdišč, ker je tu zastopana najzgodnejša perioda našega srednjega veka, t.j. doba tik po zaključenem preseljevanju in naseljevanju. Izkopavanja na tem kraju so pokazala kontinuiteto poselitve iz rimske dobe in celo nazaj v halštatsko dobo, na drugi strani pa preko dobe starih Slovanov v sam srednji vek."* O izkopavanjih se je ohranila obsežna dokumentacija (hranita ZRC SAZU - Inštitut za arheologijo in Arheološki oddelek Narodnega muzeja), ki je Ložar zaradi začetka vojne ni uspel objaviti. Neobjavljeno je ostalo tudi poročilo o izkopavanjih leta 1939, ki govori tudi o kovinskih in steklenih najdbah in je skupaj z drugo dokumentacijo dobilo svoje mesto po šestdesetih letih po zaslugi dr. Timoteja Knifica v Zborniku Občine Preddvor.[40]

Pri arheoloških izkopavanjih so še po drugi svetovni vojni sodelovali domačini. V Bohinju so arheologom ves čas stali ob strani tamkajšnji župniki.[41] Domačini so bili seveda tudi kopači in od njih je bil večkrat odvisen napredek izkopavanj, kar nam povedo naslednji stavki v pismu, ki ga je Dolenc pisal Ložarju: *"Poizvedoval sem tudi za delavce pa se bosta komaj 2-3 v Bašlju dobila in drugi so pri vojakih in kmalu se košnja prične. Ker jaz težko pridem proč, bi Vam svetoval preložiti kopanje na konec julija in začetek avgusta in upam, da Vam bo to po volji? Ali sploh šele avgusta."*[42]

V tridesetih letih so na Bledu pri različnih gradbenih delih naključno naleteli na številne najdbe, med katerimi je bilo precej novcev (Grad, Zaka). Nekatere najdbe so opozorile na veliko razsežnost najdišča, kar so potrdila izkopavanja po drugi svetovni vojni (Pristava, Žaleče). O vsem je na kratko poročal Rajko Ložar v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo in v lokalnem glasilu Cerkev in dom.[43]

V drugi polovici tridesetih let se je v Bohinj vrnil Walter Schmid, ki je bil univerzitetni profesor v Gradcu. Nadaljeval je z izkopavanji Ajdovskega gradca, prazgodovinskega grobišča v Bitnjah, prazgodovinskih naselbin v Lepencah (Spodnje gradišče) in na Dunaju pri Jereki ter staroslovanskega grobišča v Srednji vasi. Poskusno je sondiral že leta 1821 omenjeno Ajdovsko jamo pri Jereki, izkopaval Mali gradec pri Ribčevem Lazu in v Koritih pod Nomenjem odkril "plavž sv. Heme". Schmid zapiskov svojih raziskovanj, ki jih hrani Joanneum v Gradcu, ni objavil, to je kasneje storil Stane Gabrovec.[44] O poteku takratnih izkopavanj

37 Dular: navedeno delo v opombi 10, str. 19.
38 Rajko Ložar: Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v leti 1928-1930, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (GMS), letnik 11, Ljubljana 1930, str. 22.
39 Rajko Ložar: Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji, v: GMS, letnik 20, Ljubljana 1939, str. 199.
40 Dr. Timotej Knific: Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem, v: Preddvor v času in prostoru, Preddvor 1999, str. 55-68.
41 Gabrovec: navedeno delo v opombi 31, str. 30.
42 Knific: navedeno delo v opombi 40, str. 63 oz. Narodni muzej (NM): Arhiv arheološkega oddelka , št. 11.
43 ANSL, 1975, str. 162-164; Arhiv arheološkega oddelka Gorenjskega muzeja; Dokumentacija IZA ZRC SAZU.
44 ANSL; 1975, str. 164-165, 167-168; GM: Arhiv arheološkega oddelka, Dokumentacija IZA ZRC SAZU.

Ob izkopavanjih dr. Walterja Schmida v Nomenju v Bohinju leta 1936 (foto Slavko Smolej, reprodukcija Silvo Kokalj, originale hrani Muzej Jesenice).

ter o liku dr. Schmida, ki so ga Bohinjci sprejeli za svojega, so poročali časopisi.[45] Med drugim najdemo tudi tale zapis: *"Nedelja razliva svoje sončno bogastvo nad Bohinjskim kotom... Po prašni cesti pa letijo avtobusi in avtomobili, v megli prahu se izgubljajo izletniki in turisti, ki z nahrbtniki otovorjeni pešačijo v kraljestvo Zlatoroga. Tam gori v dolini Ukanci, kjer sproščeno odmeva ukanje zadovoljnih izletnikov od strmih sten, nam pride nasproti visok, častitljiv gospod. Ves Bohinj ga zdaj pozna, kakor so ga poznale Vače, Vrhnika, Šentjurij, Pohorje in zgodovinski kraji na Dolenjskem in Notranjskem. Že zarana je neutrudljivi prijatelj prirode pohitel k viru lepote, k slapu Savice. Prožnih korakov, kakor s kratkega sprehoda se čili šestdesetletnik vrača v dolino, ko se mi otopeli v dopoldanski pregrevici šele pomikamo proti slapu. Domač pozdrav – in kar brž smo v pomenkih in dogovoru, da se popoldne snidemo pri Markežu v Bohinjski Bistrici. Dotlej pa bo profesor še izkoristil čas za obisk pri svojem dobrem prijatelju, znanstveniku dr. Ljudomilu Hauptmanu, ki prebiva pri Svetem Janezu."*[46]

7. Za zaključek: pogled v povojna leta

Začetki arheoloških raziskovanj na gorenjskem so nakazali pot bogati povojni arheološki dejavnosti, ki je po besedah Janeza Dularja dobila "svoje organizacijsko ogrodje s pedagoškim, znanstveno-raziskovalnim, muzejskim in spomeniškovarstvenim segmentom".[47] Leta 1953 je bil ustanovljen Gorenjski muzej v Kranju, ki je štiri leta kasneje zaposlili arheologa Andreja Valiča, ki so se mu kasneje pridružili kolegi v Loškem in Kamniškem muzeju ter leta 1987 Milan Sagadin na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju. Sodelovanje z Narodnim muzejem, Filozofsko fakulteto in Inštitutom za arheologijo na ZRC SAZU je prineslo z izkopavanji nove najdbe, narejene so bile topografije, rekognosciranja, terenski ogledi in sondiranja. Tako so postala zveneča arheološka najdišča kot so Bled, Kranj-farna cerkev, Kranj-križišče Iskra, Ajdna, Gradišče nad Bašljem.

VIRI IN LITERATURA

Arheološka najdišča Slovenije (ANSL), Ljubljana 1975, str. 162-174.
Arhiv Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Ljubljana: AZ 11, AZ 86.
Arhiv Republike Slovenije: fond Cesarsko-kraljevi spomeniški urad, fasc. 59-61.
Božič, Dragan: O zakladu poznorimskih novcev v Slatni pod Dobrčo in o zgodnjekrščanskih mozaikih v Lescah, v: Radovljiški zbornik, 1995, str. 38-57.
Carniola, 1911, str. 131.
Dežman, Karl: Fürer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach, 1888.

45 Slovenec, 22. 8. 1937; Jutro 28. 8. 1936; Jutro, 11. 8. 1937.
46 Slovenec, 11. 8. 1937, str. 3.
47 Dular, navedeno delo v opombi 10, str. 21.

Dokumentacija Arheološkega oddelka Gorenjskega muzeja Kranj.
Dokumentacija Inštituta za arheologijo ZRC SAZU.
Dular, Janez: Razvoj slovenske arheologije, v: Zakladi tisočletij, Modrijan, 1999, str. 16-21.
Dular, Janez: Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji, v: AV 43, 1992, str. 37-52.
Etnolog, 1931, str. 244, (Kronika, referati, kritike).
Fototeka Muzeja Jesenice.
Gabrovec, Stane: Halštatske nerkropole v Bohinju, v: AV 25, 1974, str. 287-299.
Gabrovec, Stane: Latensko obdobje na Gorenjskem, v: AV 17, 1966, str. 243-270.
Gabrovec, Stane: Prazgodovina Bohinja, v: Bohinjski zbornik, 1987, str. 30-35.
Gabrovec, Stane: Stopetdeset let arheologije v Narodnem muzeju, v: Argo, letnik 10, št. 1, str. 35-48.
Jutro, avgust 1936, avgust 1937.
Kastelic, Jože: Walter Schmid, v: ZČ, 1951, str. 292-299.
Knific, Timotej: Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem, v: Preddvor v času in prostoru, 1999, str. 55-68.
Knific, Timotej: Vojščaki iz mesta Karnija, v: Kranjski zbornik, 1995, str. 23-40.
Koblar, Anton: Prazgodovinske najdbe v Kranju, v: IMK, 1908, str. 80.
Linhart, Anton T.: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov 1 in 2, Slovenska matica, 1981.
Ložar, Rajko: Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928-1930, 1930, str. 13-35.
Ložar, Rajko: Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, v: Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik 17, 1941, str. 107-148.
Ložar, Rajko: Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji, v: GMS, 1939, str. 180-225.
Meterc, Janez: Pregled zgodovine Lesc do 18. stoletja, v: Leški zbornik, Gorenjski kraji in ljudje 10, 1999, str. 143-151.
Mitteilungen der Zentralkommission für Kunst- und Historische Denkmale, 1856-1917.
Morlot, A.: Über die Spuren eines befestigen römischen Eisenwerks in der Wochein in Oberkrain, v: Jahrbuch der Geologischen Reichsanstalt 1, 1850, str. 199-212.
Müllner, Alfons: Das Eisen in Krain, v: Argo 1895, zv. 5, str. 66-71.
Müllner, Alfons: Funde antiker Gräber in Veldes, v: Argo, 1894, str. 80-81, 113-120.
Müllner, Alfons: Funde bei Krainburg, v: Argo, 1893, str. 80.
Pečnik, Jernej: Pogled na kranjska gradišča, v: IMK, 1894, zv. 1, str. 6-12.
Pečnik, Jernej: Prazgodovinska najdišča na Kranjskem, v: IMK, 1904, zv. 3, str. 27-45, zv. 4, str. 125-142.
Petru, Peter: Misli ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja, v: Argo, 1971, letnik 10, št. 1, str. 3-34.
Radics, Peter: Geschichte Krains, ein Handbuch, Beilage-Archäologische Karte von Krain, 1862.
Reisp, Branko: Janez Vajkard Valvasor, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1983.
Richter: Die Wochein, v: Illyrisches Blatt, 20. 4. 1821, str. 61-64.
Sagadin, Milan: Ajdna nad Potoki, v: Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana, 1997.
Schmid, Walter: Altslovenische Gräber Krains, v: Carniola, 1908, str. 17-44.
Schmid, Walter: Die Bronzezeit in Krain, v: Carniola, 1909, str. 112-139.
Schmid, Walter: Aus Krainburgs Vorzeit, v: Carniola, 1909, str. 154-155.
Slovenec, avgust 1937.
Slovenski list, 10. 12. 1898, št. 62, str. 367.
Starinske najdbe pri mestu Kranju, v: IMK, 1893, zv. 2, str. 80.
Valvasor, Janez: Die Ehre des Herzogthums Crain, Buch IV, str. 567-573.
Valič, Andrej: Arheološko-muzeološki oris Gorenjske, v: 40 let Gorenjskega muzeja, 1993, str. 29-35.
Valič, Andrej: K zgodovini arheoloških raziskovanj na Gorenjskem, v: Glas, 4. 2. 1967, Snovanja, str. 2.
Valič, Andrej: Kranj z okolico v rimski dobi, v: 900 let Kranja, Spominski zbornik, 1960, str. 31-37.
Valič, Andrej: Zbirka arheoloških prvin Radovljice z okolico, v: Radovljiški zbornik, 1992, str. 15-22.
Vodnik, Valentin: Itinerarium 1808 1818, rokopis v knjižnici Narodnega muzeja Ljubljana.
Žmavc, Josip: Funde der alteren Hallstattperiode in Krainburg, v: Carniola, str. 213-214.
Žontar, Josip: Zgodovina mesta Kranja, 1939.

KRATICE

AV Arheološki vestnik
GMS Glasnik muzejskega društva za Slovenijo
IMK Izvestja muzejskega društva
ZČ Zgodovinski časopis

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte der archäologischen Forschungen in Gorenjska (Oberkrain)

Der vorliegende Beitrag behandelt die ersten archäologischen Aufzeichnungen und Ausgrabungen, die bis zum Zweiten Weltkrieg erfaßt wurden. Die Anfänge des archäologischen Interesses reichen in die Zeit des Humanismus zurück, als die damaligen vielseitigen Gelehrten die Denkmäler der römischen Epigraphik aufzeichneten (Šmartno bei Kranj, Britof, Lesce, Radovljica, Škofja Loka). Johann Weichard Valvasor griff im Rahmen seiner historischen und ethnographischen Beschreibungen des Landes Krain auch in den archäologischen Bereich ein und beschrieb die heidnischen Gräber auf dem Berg Belščica oberhalb von Jesenice. Anton T. Linhart setzte sich kritisch mit den historischen Quellen auseinander, unter die er auch zahlreiche römische Denkmäler mit Inschriften mit aufnahm. Für die archäologische Vergangenheit von Gorenjska ist die Beschreibung von Ajdovski gradec bei Bohinjska Bistrica im *Illyrischen Blatt* von 1821 von Bedeutung, die im Jahre 1850 von dem Geologen Morlot ergänzt wurde mit genauen Beschreibungen der Form der Anhöhe, ihrer Zugänge, Ringmauern und Besiedlung sowie durch einen Plan, der nach den bisherigen Angaben der älteste veröffentlichte Grundriß einer Höhenburg in Krain darstellt. Im Jahre 1862 entwarf Peter Radics die erste archäologische Karte von Krain, die selbstverständlich auch Gorenjska einschloß. Im gleichen Zeitraum wurden die ersten archäologischen Funde in Gorenjska entdeckt: ein spätrömischer Münzenschatz in Slatna am Fuße der Dobrča, Halstattgräber in Lepence bei Bohinj, Siedlungsreste in Ajdna oberhalb von Potoki. Es folgte die Zeit der Feldforschungen von Alfonz Mullner und Jernej Plečnik, letzterer vergrößerte als Topograph die Zahl der archäologischen Funde in Gorenjska. Im Jahre 1893 sind in Kranj die ersten archäologischen Ausgrabungen dokumentiert (Mayers Meierhof am alten Friedhof von Kranj), die mit der Erforschung der Flur Lajh in den Jahren 1898 ihren Höhepunkt erreichten und das Interesse aller weckten, die in der damaligen archäologischen Öffentlichkeit einen Namen hatten, darunter auch Walter Schmid, der die Ausgrabungen zu Ende führte. In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen wurden in Slowenien nur wenige archäologische Forschungen durchgeführt, was jedoch nicht für Gorenjska galt, wurde doch eine neue Perle entdeckt: Gradišče oberhalb von Bašlje. Walter Schmid kehrte nach Bohinj zurück, in Kranj wurden Ausgrabungen bei der Fabrik Jugobrun durchgeführt, in Bled stieß man durch Zufall auf vielversprechende Funde, deren große Bedeutung Ausgrabungen nach dem Zweiten Weltkrieg bestätigten.

izvirni znanstveni članek

UDK 929 Zupančič, R.
prejeto: 30. 1. 2001

Anton Suhadolc

dr. mat., upokojeni univ. prof., Tesovnikova 27, SI-1000 Ljubljana

Življenje in delo matematika Riharda Zupančiča

IZVLEČEK

V sestavku je opisana življenjska pot profesorja matematike in drugega rektorja ljubljanske univerze, prof. Riharda Zupančiča, od šolanja v Ljubljani in na Dunaju, poučevanja matematike na Dunaju in v Ljubljani, do štiriletnega bivanja v izgnanstvu v Gradcu. Opisano je njegovo sodelovanje pri ustanavljanju ljubljanske univerze, strokovno in znanstveno delovanje.

KLJUČNE BESEDE

Rihard Zupančič, življenjepis, strokovno delo, znanstveno delo

SUMMARY

LIFE AND ACHIEVEMENTS OF THE PROFESSOR RICHARD ZUPANČIČ

In the paper the life of the professor of mathematics and the second rector of the University of Ljubljana, Professor Richard Zupančič is described: born in Ljubljana he studied at the Wienna University, taught in Wienna as high-school teacher and Privatdozent, was full professor of mathematics at the University of Ljubljana and finally lived for four years in exile in Graz, Austria. Also a short description is presented of his endeavours to establish the University of Ljubljana, of his professional and scientific work.

KEY WORDS

Richard Zupančič, biography, professional work, scientific work

Uvod

Zakaj sem se sploh lotil pisanja tega spisa? Za to dejanje sem imel več spodbud. V gimnaziji me je tri leta učil matematike prof. Ivan Molinaro. Poleg stikov v šoli sva imela pogoste privatne stike, tudi pozneje, ko sem bil študent na univerzi, sem ga večkrat obiskal. Pri tem mi je večkrat pripovedoval o svojem učitelju prof. Rihardu Zupančiču, o njegovi usodi po letu 1945 in o njegovi (drugi) soprogi. Prof. Molinaro je bil eden redkih predvojnih študentov matematike, ki se je navezal bolj na prof. Zupančiča kot na prof. Plemlja. Žal sem detajle njegovih pripovedi v 40 letih precej pozabil.

Moj pokojni oče ing. Anton Suhadolc mi je nekajkrat pripovedoval o svojem profesorju matematike Zupančiču; bil je nekaj časa tudi njegov demonstrator, dokler ga ni nadomestil še boljši matematik, prof. Vakselj.

V osemdesetih letih je prof. Ciril Velkavrh sestavljal Zupančičevo biografijo, prof. Jože Povšič pa njegovo bibliografijo.[1] Okoli leta 1995 se je na oddelku za matematiko in mehaniko v Ljubljani našla zapuščina prof. Zupančiča, po količini za eno večjo kartonasto škatlo. Že površen pogled v zapuščino je bil zelo zanimiv. Končno vzpodbudo mi je dal članek v časopisu Delo, kjer je nekdo spraševal, zakaj Slovenska akademija znanosti in umetnosti ni rehabilitirala prof. Zupančiča, medtem ko je nekatere druge izključene člane rehabilitirala.

O prof. Zupančiču ni dosti napisanega, saj je bil 50 let prepovedana oseba. Precej njegovih življenjepisnih podatkov je bilo objavljenih v Letopisu slovenske akademije znanosti in umetnosti leta 1939.[2] Ob profesorjevi 50-letnici je objavil kratek prispevek v Jutru prof. Vakselj.[3] Okoli leta 1985 je Ciril Velkovrh s sodelovanjem Antona Suhadolca pripravil življenjepis Riharda Zupančiča za Slovenski biografski leksikon.[4] Ta je v dopolnjeni obliki izšel leta 1990.[5] Pred tem sta izšla dva prispevka v časopisu Delo izpod peresa novinarke Alenke Puhar.[6]

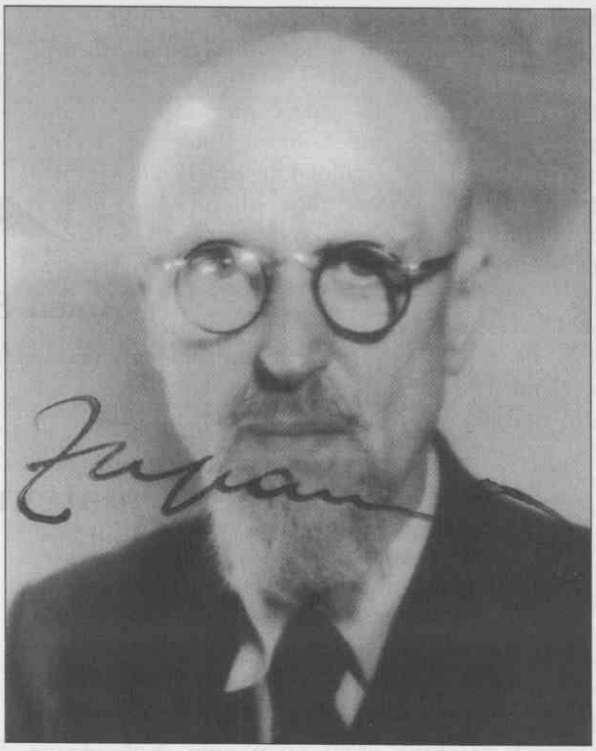

Fotografija Riharda Zupančiča in njegov lastnoročni podpis, verjetno iz leta 1942

Tu objavljeni življenjepis črpa večinoma iz virov, ki se nahajajo v Matematični knjižnici.[7]

Življenjepis

Profesor Rihard Zupančič[8] se je rodil v Ljubljani dne 22. decembra 1878 kot sedmi otrok očetu Rihardu Janezu Nepomuku Robertu Suppantschitschu, tovarniškemu uradniku in materi Ljudmili Pollak iz Novega mesta. Družina je kot pogovorni jezik uporabljala nemščino,[9] vendar je bila mati Slovenka. Bili so rimo-katoliške vere. Nedvomno je šlo za meščansko družino, nemško čutečo, kot jih je bilo tedaj v Ljubljani precej. Osnovno šolo "des Deutschen Schulvereins" (torej v nemščini) je obiskoval v Ljubljani od leta 1885 do 1889, šolanje do mature pa na nemški gimnaziji v Ljubljani. Leta 1897 se je vpisal na dunajsko

1 Zupančičeva bibliografija je sestavni del raziskovalne naloge zap. št. 63, št. 101/721-79, ki jo je leta 1979 financirala Raziskovalna skupnost Slovenije. Izvod poročila je v Matematični knjižnici Fakultete za matematiko in fiziko Univerze v Ljubljani, (MKFMF).

2 Letopis slovenske akademije znanosti in umetnosti I. Knjiga 1938-1942, Ljubljana 1943, 143-147.

3 Anton Vakselj, Znanstvenikovo življenje in delo, Jutro 1928, št. 299, str. 3.

4 SAZU, Slovenski biografski leksikon. Spisal Ciril Velkovrh, pregledal Anton Suhadolc. Rokopis je v arhivu avtorja.

5 Slovenski biografski leksikon. SAZU 1991, str. 902-903. Avtor dopolnjene verzije mi ni znan.

6 Alenka Puhar, Pet neoseb išče avtorja. Delo, 27. januar 1989 in Alenka Puhar, Polpretekli akademski časi (3), Rihard Zupančič (1878-1949). Delo, 15. marca 1989. V teh dveh prispevkih, kot še v nekaterih poznejših, je naveden kot datum smrti 23. marec namesto pravilnega 21. marec.

7 Zapuščino profesorja Zupančiča sem podrobno popisal v rokopisu Profesor Rihard Zupančič, Ljubljana 2000, 208 strani. Edini javno dostopen izvod je v MKFMF.

8 Ob rojstvu se je pisal Suppantschitsch; slovensko obliko priimka je začel uporabljati šele leta 1919 po prihodu v Ljubljano.

9 Naznanilnica za popis prebivalstva in imenitnejših domačih koristnih živali po staleži 31. dne decembra 1869. Zgodovinski arhiv Ljubljana.

visoko tehniško šolo, strojna smer, po dveh letih pa se je prepisal na filozofsko fakulteto dunajske univerze in od leta 1899 do 1903 študiral matematiko in fiziko. Že 3. marca 1903 je zagovarjal diplomo.

Kot je napisal prof. Vakselj v članku ob Zupančičevi petdesetletnici,[10] se je Zupančič za časa študija distanciral od svoje nemške vzgoje in postal zaveden Slovenec, včlanil se je v študentsko društvo "Slovenija" na Dunaju. Ne vemo pa, zakaj se je odpovedal nemškemu čutenju.

Že med študijem, 31. oktobra 1901, se je na Ptuju poročil s svojo sestrično Mariano Suppantschitsch, hčerko strica Viktorja, pravnika. Rojena je bila 19. januarja 1867 na Ptuju; bila je torej 11 let starejša od njega. Kot otroka sta oba stanovala v Ljubljani, na levem odnosno na desnem bregu Ljubljanice v bližini Tromostovja. Okoliščine za tiste čase bolj nenavadne poroke niso znane. Živela sta na Dunaju, Rittergasse 6.

V šolskem letu 1902/3 je bil Zupančič asistent na politehniki na Dunaju, v šolskem letu 1903/4 profesor matematike na III. nemški realki v Pragi, v času od 1904 do 1919 je bil profesor matematike na XVIII. realki na Dunaju. Vmes je napredoval do inšpektorja in ni več aktivno poučeval. Od leta 1908 do leta 1911 je imel triletni dopust za pisanje srednješolskih učbenikov, ki so navedeni v Povšičevi bibliografiji. Vmes je nadaljeval študije matematike, en semester v Göottingenu in en semester v Parizu. Leta 1913 je na dunajski univerzi obranil disertacijo in dobil naziv Dr. phil. (matematike in fizike). Predmet doktorske disertacije je bil študij aksiomatike metode najmanjših kvadratov.[11] Kot spoznamo iz ohranjenih zapiskov predavanj,[12] je poslušal pri Hilbertu leta 1910 predavanja iz mehanike, in sicer od 31. oktobra 1910 pa vsaj do 11. marca 1911. Pri Kleinu je poslušal predavanja iz analize od 24. julija 1913 naprej. Pozneje v zapiskih ni datumov. Od 1. novembra 1910 je poslušal tudi predavanja iz eliptičnih funkcij pri prof. Bernsteinu. Vzporedno z redno službo kot srednješolski profesor je bil med letoma 1912 in 1919 privatni docent na Politehniki na Dunaju. Od leta 1908 do konca leta 1918 je bil uradni zastopnik (avstrijskega) ministrstva prosvete v mednarodni komisiji za matematični pouk in sourednik njenih publikacij. Iz tega področja ima profesor precej objav.

Od leta 1915 do 1918 je služil vojsko pri inženircih in dosegel čin nadporočnika-inženirca. Namesto njega je na tehnični visoki šoli predaval profesor Johann Radon.[13] Kot se vidi iz člankov iz tistega časa in pisem, ki jih je pisal prof. Plemlju, je bil ves čas vojne na Dunaju in se ukvarjal z uporabno matematiko. Leta 1917 je bil Plemelj vpoklican v vojsko v Lvov. Kot priča 11 pisem, dopisnic in telegram iz časa januar-marec 1917 v Plemljevem arhivu, se je Zupančič nekaj mesecev zelo trudil, da je izposloval premestitev Plemlja iz Lvova na Dunaj, kjer sta delala v isti vojaški enoti. Plemelj je dobro leto tudi stanoval pri Zupančičevih. V Zupančičevem arhivu je ohranjen listek, kjer Zupančič kot Plemljev nadrejeni navaja Plemljev delavnik. Iz pisem - zadnje ohranjeno pismo Zupančiča Plemlju izvira iz leta 1924 - veje veliko spoštovanje, ki ga je Zupančič gojil do Plemlja. Kdaj in kako sta se spoznala, ne vemo, verjetno je Zupančič spoznal Plemlja med študijem na Dunaju, saj je bil Plemelj tedaj že docent. Prva ohranjena kartica Zupančiča Plemlju je iz leta 1910, poslana iz Göttingena.[14]

Po koncu prve svetovne vojne Zupančič ni hotel priseči novi avstrijski oblasti, zato je bil odpuščen iz obeh služb, kot inšpektor in kot privatni docent. S tem je izgubil tudi vire za preživljanje in tedaj se je obrnil s prošnjo na Plemlja, da mu skuša pomagati pri iskanju zaposlitve v domovini; še najrajši bi pomagal pri organizaciji srednješolskega izobraževanja, raje v Zagrebu ali Beogradu kot v Ljubljani. Obrnilo se je drugače, saj je februarja 1919 sprejel na poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani referat za ustanovitev univerze v Ljubljani. Zelo verjetno mu je do tega mesta pomagal Plemelj, a dokazov za domnevo ni. Na tem mestu se je Zupančič izkazal kot organizator in človek s sposobnostjo opravljanja administrativnih poslov, talenta, ki ga je Plemelj sam pri sebi pogrešal. Pomembnost delovanja v tej funkciji najbolje opisujejo navedbe v knjigi Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929.[15]

Naj naštejem nekaj dolžnosti, ki jih je profesor opravljal pri ustanavljanju slovenske univerze: član subkomisije za organizacijski statut univerze, član kolegija tehniške fakultete, član subkomisije za knjižnice, predavatelj Matematike I na začasnem tehniško-visokošolskem tečaju, ki je potekal od maja 1919, še predno je bila Univerza v Ljubljani ustanovljena. Ta tečaj je vodil kot predsednik kuratorija tehniških visokošolskih tečajev. Dne 31.

10 Anton Vakselj, Znanstvenikovo življenje in delo. Jutro 1928, št. 299, str. 3.

11 Richard Suppantschitsch, Zur Axiomatik der Methode der kleinsten Quadraten. Wien, Hölder 1913. Separatni odtis iz Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. in Wien, Math.-naturw. Klasse; Bd. 122, Abt. IIa. Jänner 1913, 3-34.

12 Zupančičev arhiv v MKFMF.

13 Ta je okoli leta 1949 napisal kratek nekrolog Nachruf für R. Suppantschitsch, Internationale Mathematische Nachrichten 10, Nr. 50, 7-8.

14 Plemljev arhiv v MKFMF

15 Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, str. 159, 160, 165, 167, 168, 184, 185, 238, 241, 307, 312, 330, 461, 462, 463, 475.

Na Dunaju, dne 14 novbra 1918.

Dragi!

Prejel sem Tvoje pismo od 4. t. m., danes pa Andi Tvojo razglednico. Pisal sem Ti že 7. t. m., Andi dovelj obširno, ali morebiti nisi prejel pisma. Ponavljam torej najvažnejši del vsebine. Tukaj sem še v Komitetju in sicer v nekoliko neprijetnem položaju. Nova vlada je namreč zahtevala od nas prisego na novo ustavo, kar sem seveda odklonil, izjavil pa ob enem da ostanem na svojem mestu, dokler me ne pozove drugam novo povelje jugoslovanske vlade. Naprosil sem Te, da bi se obrnil v tej zadevi na merodajne osebe, da bi mi poslali primerno povelje, ker upam da morem tukaj domovini koristiti za čas likvidacije kot oficialen zastopnik naše vlade pri Komitetju.

Izrazil sem Ti pa Andi željo odpotovati čim prej mogoče v domovino. Upam da me bodo rabili za organizacijo srednih in visokih šolnih zavodov, posebno tehničnih. Prevzel bi pa za nekaj časa Andi drugo službo, posebno v narodni vojski, podučevanje v sredni šoli pa le, če bi me za ta posel nepogojno potrebovali. Podučevanje na sredni šoli mi bi bilo silno neprijetno in celo škodljivo glede stanja mojega zdravja. Stalno živel bi rajši v Zagrebu ali v Belem gradu nego pa v Ljubljani, kjer sem doživel v svoji mladosti toliko hudega, da so mi ostale od tega še dandanes skeleče rane. Pri narodnem svetu sem se že javil. Hrvaščine bi se naučil, kakor sem prepričan, recimo v petih mesecih.

Zbolel sem v nedeljo na "španski" in vstal danes le za toliko časa da Ti hitro pišem tole pismo.

Moja žena in jaz Te pozdravljava prav vrčno!

Supanchelik

Pismo profesorja Riharda Zupančiča profesorju Josipu Plemlju

avgusta 1919 ga je kralj Peter I. imenoval za rednega profesorja na Tehniški fakulteti. Bil je namestnik predsednika univerzitetnega sveta in prvi prorektor ljubljanske univerze. V šolskem letu 1920/21 je bil rektor univerze, 1921/22 pa spet prorektor. V šolskih letih 1922/23 in 1932/33 je bil dekan Tehniške fakultete. Kot odposlanec univerze je bil pogosto v Beogradu na ministrstvu, včasih tudi namesto prof. Plemlja. Leta 1922 je bil izvoljen za dopisnega člana Academie des Sciences v Toulousu, leta 1928 pa odlikovan z redom sv. Save II. stopnje. Njegova velika aktivnost pri vodenju univerzitetnega življenja prvih 6 let delovanja univerze je razvidna iz zapisnikov sej Univerzitetnega sveta, pa tudi iz zapisnikov sej Univerzitetne uprave.[16]

Iz razprav na univerzitetnih sejah in pisem Plemlju se da čutiti, da je bil v tem času Zupančič liberalec, jugoslovenar in proticerkven. Ni neverjetna domneva, da je bila ta njegova drža tudi posledica prijateljevanja s Plemljem, ki je bil enako usmerjen. Žal pa se je začelo prijateljstvo med profesorjema ohlajati, sodeč po nesporazumih okoli zasedbe mesta profesorja teoretične fizike, že v začetku tridesetih let.[17] Kot navaja oseba, ki je poznala oba profesorja, je bil vzrok tudi v tem, da se je Zupančič čutil v strokovnem smislu manj uspešnega kot Plemelj, ki naj bi mu to dal tudi vedeti.[18] Stvari so prišle tako daleč, da med drugo svetovno vojno profesorja nista več imela osebnih stikov.

Kot redni profesor na Tehniški fakulteti je predaval kurza Matematika I in II, pa tudi druge, kot diferencialne enačbe in analitično mehaniko. Od ustanovitve univerze leta 1919 je predaval na Filozofski fakulteti študentom matematike in fizike tri tečaje: geometrijo, diferencialno geometrijo in kritični uvod v infinitezimalni račun (imena kurzov niso bila natanko taka, tako so se imenovali ti trije kurzi, ko jih je po 2. svetovni vojni za Zupančičem prevzel prof. Vidav). Strokovno se je še izpopolnjeval, vsaj dvakrat v letih 1923 in 1924 je bil nekaj časa v Parizu. V tistem času je veljal za navdušenega frankofila, francoščino je obvladal zelo dobro.

O privatnem življenju profesorja Zupančiča iz tistega časa vemo bore malo, še manj za vzroke njegovih, reči smemo, nenavadnih dejanj. Dne 31. januarja 1921 je izstopil iz katoliške cerkve in prestopil v pravoslavno. Kot je bil v tistem času običaj, je tak prestop skoraj vedno pomenil tudi ločitev od soproge, kar je pravoslavna cerkev dovoljevala.

Ali je bila ločitev izvedena, ne vem, saj doslej ljubljanski pravoslavni pop ni mogel ali želel pomagati pri odgovoru na to vprašanje.[19] Iz arhiva v Gradcu pa je razvidno, da je Zupančičeva soproga Mariana živela v Gradcu, pri sprejemu v graško bolnišnico 13. februarja 1926 je izjavila, da je ločena. Umrla je naslednjega dne, pokopana je v Gradcu na pokopališču Sv. Petra.[20] Po drugi strani pa je prof. Zupamčič v pismu leta 1923 zelo lepo pisal o svoji (bivši?) prvi soprogi.[21] Le 14 dni po smrti prve soproge se je Zupančič 1. marca 1926 v Ljubljani poročil po pravoslavnem obredu z Marijo Romano Urbanek, Avstrijko, sodno ločeno na Dunaju že leta 1903.[22] Otrok ni imel z nobeno soprogo.[23] Ljudje, ki so profesorja poznali, so povedali, da je imel zelo malo dobrih znancev, med njimi naj bi bila profesorja Marius Rebek in Maks Samec. Tudi na domu skoraj ni imel obiskov. Zelo tesne stike je gojil, tudi po odhodu v Gradec, s svojim učencem prof. Ivanom Molinarom. Njune stike materialno dokumentira le ena kartica Zupančiča Molinaru iz leta 1940, pismo Molinarove nečakinje Molinaru na naslov gospe Zupančič na Dunaju, ko je bil leta 1967 pri njej na obisku, osnutek Molinarovega pisma gospe Zupančič verjetno iz leta 1959 in osnutek pisma Molinara gospodu Krischkeju, ki je pomagal gospe Zupančič,[24] tedaj že v visoki starosti.

Prof. Zupančič je bil najmanj od leta 1935 predsednik stalne izpitne komisije za profesorske izpite, tudi v času okupacije. Leta 1938 je bil profesor med prvimi osemnajstimi osebami, sprejetimi v slovensko Akademijo znanosti in umetnosti.

16 ZAMU, zapisniki sej univerzitetnega sveta in uprave za leta 1919-1945.

17 Zupančičev arhiv v MKFMF. Dokumentacija o poteku pridobivanja strokovnih mnenj in pismo dekanu Tehniške fakultete.

18 Izjava gospe prof. Oli Peterlin.

19 Protojeraj g. Peran Bošković trdi, da je arhive ljubljanske pravoslavne cerkve po drugi svetovni vojni odnesla Udba. Poizvedovanja v Arhivu Slovenije in v Zgodovinskem arhivu Ljubljana te trditve ne potrjujejo.

20 Pismo dr. Walterja Brunnerja, vodje štajerskega deželnega arhiva dne 29. februarja 2000 in pismo glavne uprave centralnega, Sv. Petra in Steinfeldskega pokopališča v Gradcu, dne 27. marca 2000. Zahvaljujem se dr. Walterju Brunnerju za posredovane podatke. Kot je pokazal ogled groba 31. oktobra 2000, na nagrobniku ni več imena Zupančičeve prve soproge. Na spodnjem delu spomenika je le napis Familie Supanschitz. V istem grobu je pokopana tudi njena mati Friderika, roj. Soklič, in njena sestra Leonie.

21 Pismo prof. Zupančiča prof. Plemlju 15. septembra 1923, Zupančičev arhiv v MKFMF.

22 Oberlandesgericht Wien je sporočil, da ločitvenega dokumenta ne morejo posredovati.

23 Ena možnost, zakaj je Zupančič prestopil v pravoslavno cerkev, je, da se je lahko poročil z ločenko, kar se v katoliški cerkvi ne bi mogel. Če je to res, je moral svojo drugo soprogo poznati že pred letom 1921. Tudi za to domnevo ni nobenega dokaza.

24 Kartica, pismo in oba osnutka pisem sta v Molinarovi zapuščini v MKFMF.

Rihard Zupančič iz Ljubljane,
ta čas Mariahof, štv.85, Štajersko.

Mariahof, dne 28. avgusta 1945.

Velecenjeni gospod Rektor!

Ko sem se dne 6. maja tega leta vdal mnogoštevilnim nasvetom ter v vsej naglici zapustil Ljubljano, sem upal, na hitro ureditev razmer v toliko, da bi zopet lahko stopil v stik z univerzo. Žal pa morem še le danes naskočiti prvo mi dano priliko, da Vam pišem.

V zavesti, da nisem, kakor Vam je znano, škodoval nobenemu Slovencu, ampak nasproti mnogim koristil z intervencijami in tudi sicer, n.pr. 27 rešil konfinacije, ter se potrujal, da bi pomagal še večjemu številu, si usojam Vas prositi, da bi me blagovolili obvestiti, dali je univerza odnosmo vlada nekaj sklenila z ozirom na mojo osebo in kaj.

Skoraj nepotrebno je, da Vam še govorim o svoji pripravljenosti v ugodnem premeru sodelovati pri novi ureditvi univerze z vsemi močmi in kolikor pač znam organizirati.

Ako pa ne bi želeli, da pridem v Ljubljano, bi se tudi naselil kot vpokojenec v manjšem kraju.

Zahvaljujem se Vam, velecenjeni gospod Rektor,
v naprej in Vas prosim, da blagovolite sprejeti
izraze mojega najodličnejšega spoštovanja.

Zupančič

Pismo profesorja Riharda Zupančiča rektorju ljubljanske univerze Alojzu Kralu

Zupančič je bil med drugim predstojnik Inštituta za fiziko Univerze v Ljubljani, predstojnik Inštituta za uporabno matematiko Tehniške fakultete, pa tudi predstojnik oddelka za splošne predmete na Tehniški fakulteti. Skrbel je tudi za knjižnico na tem oddelku; ta je bila z matematično literaturo dobro založena, kar smo opazili v šestdesetih letih ob združitvi te knjižnice z Matematično knjižnico. Bil je tudi član diplomskih in doktorskih komisij in pisal strokovna mnenja za kandidate matematike in fizike, npr. za fizika Valentina Kušarja, matematika Antona Vakslja, fizika Antona Peterlina in druge, in ocenjeval strokovne prispevke. Pri prof. Zupančiču je doktoriral prof. Alojzij Vadnal.

Kot pripovedujejo ljudje, ki so ga poznali, in kot se vidi iz nekaterih konceptov privatnih pisem, se je začel profesor Zupančič zadnja leta pred začetkom druge svetovne vojne nagibati na nemško stran. Bil je tudi že bolehen, verjetno je imel rano

na želodcu in vsaj med drugo vojno je bil stalno na dieti.[25] Zato ne preseneča dokument iz novembra 1941, v katerem je računal dohodke, če bi odšel v pokoj. V pismu je 13. oktobra 1943 navedel, da ima le še 52 kg, v nekem drugem pismu iz tega časa pa je omenil dvojni zlom leve roke.[26] Leta 1943 je prosil dekana Tehniške fakultete za dopust v zimskem semestru 1943/44 zaradi slabega zdravja. Dopust je bil odobren.

Kaj je bil vzrok nemški usmeritvi, nisem mogel ugotoviti, saj ni več ljudi, ki bi mogli osvetliti ta problem. Lahko le ugibamo; morda je po daljšem času zavezanosti slovenstvu in jugoslovanstvu le začelo delovati dejstvo, da je izhajal iz nemško usmerjene ljubljanske meščanske družine. Morda je na to vplivalo tudi njegovo slabo zdravstveno stanje, ali pa tudi njegova znana naivnost glede političnih vprašanj.[27]

Kot še en primer nenavadnih Zupančičevih dejanj je izstop iz pravoslavne cerkve leta 1941; od tedaj naprej se je izjavljal za "konfessionslos", kot se vidi iz nekega vprašalnika.[28] Čeprav je bil vprašalnik zelo podroben, prof. Zupančič ni nikjer, pa tudi v drugih dokumentih ne, omenjal svoje prve soproge.

Med vojno je italijanski visoki komisar Grazioli z ukazom v službenem listu 1. avgusta 1942 v skladu z italijanskim fašističnim korporativnim sistemom ustanovil Združenje šolnikov in imenoval Zupančiča za njegovega predsednika. Poleg profesorjev in učiteljev so bili v tem stanovskem društvu tudi knjižničarji in drugi uslužbenci prosvetnih ustanov. Zupančič se je v okviru društva neprestano potegoval za boljše plače in dodatke za učitelje, o čemer pričajo ohranjeni dokumenti v njegovi zapuščini.[29] Ko je oblast prevzel nemški okupator, je prezident pokrajinske uprave general Lev Rupnik 24. decembra 1943 imenoval Zupančiča za komisarja Združenja šolnikov. Zupančič je tudi sestavil pravilnik tega združenja, kopija osnutka je ohranjena. Vsebina pravilnika je bila povsem nepolitična, izključno strokovna problematika. Na izrecno zahtevo generala Rupnika,[30] verjetno maja 1944, je Zupančič moral med naloge združenja dodati "Kompromissloser Kampf gegen Kommunismus". Zanimiv je citat iz seje tega združenja z dne 29. decembra 1943: "Glede intervencij pri nemških oblastih je gosp. predsednik izjavil, da bo tudi v bodoče rad vsakomur na razpolago."[31] Tega načela se je tudi držal; v njegovi zapuščini se je našlo okoli 20 dokumentov, ki dokazujejo, da je interveniral glede plač, dohodkov učiteljev, ki so bili vrženi iz službe, zaprtih itd. Njegovi učenci, kot prof. Prijatelj, Vidav in drugi trdijo, da je bil vedno zelo korekten, vljuden in ni znan noben primer, da bi komu med drugo svetovno vojno kakorkoli škodoval. Verjetno je bil vključen v vojaško rezervo ali kaj podobnega, saj ga je jeseni leta 1944 moj oče ing. Anton Suhadolc videl s puško hoditi po Šiški. Komentar mojega očeta je bil, da se je profesorju zmešalo, saj je bilo tedaj že povsem jasno, da je s hitlerjevsko Nemčijo konec. Iz dostopnih dokumentov in pričevanj ni razvidno, kaj je profesorja gnalo v tako nerazumno vedenje; morda slabo zdravje?

Zupančičevo strokovno in znanstveno delo

Zupančič je kot profesor na Tehniški fakulteti predaval poleg predmetov infinitezimalni račun za prvi in drugi letnik slušateljev Tehniške fakultete tudi občasno predmete diferencialne enačbe, analitično dinamiko,[32] honorarno na Filozofski fakulteti za študente matematike in fizike pa že omenjene tri predmete v triletnem ciklu. Ohranjeno je tudi dvoje skript, Vektorska algebra[33] in Geometrija.[34] Predaval je v vzorni slovenščini.[35]

V letih, ko je Zupančič poučeval na gimnaziji na Dunaju, je spisal okoli 15 učbenikov iz matematike za različne srednje šole. Z vsemi izdajami in prevodi je v Zupančičevi bibliografiji[36] navedenih 85 enot. Zupančičevi učbeniki so bili zelo kvalitetni,[37] pred prvo svetovno vojno so se uporabljali tudi na ljubljanski realki.[38]

Zelo pomembno je bilo njegovo zanimanje za pouk matematike na srednjih in visokih šolah. Bil je član mednarodne komisije za pouk matematike in uredništev takih revij. Leta 1908 je postal uradni zastopnik avstrijske vlade v tej komisiji. Iz tega področja je objavil okoli 15 razprav. Tik pred dru-

25 Pričevanje njegove sosede prof. zgodovine Marjete Zupančič. Ni v sorodu s profesorjem.
26 Pismo R. Zupančiča dekanu Filozofske fakultete 13. oktobra 1943 in pismo gospodični Wilmi. Obe pismi sta v Zupančičevem arhivu v MKFMF.
27 Izjavi prof. Nika Prijatelja in Marjete Zupančič.
28 Ureditev položaja osebja v aktivni službi. Slovensko-italijanski formular, ki ga je prof. Zupančič izpolnil lastnoročno, verjetno leta 1942. Zupančičev arhiv v MKFMF.
29 Zupančičev arhiv v MKFMF.
30 Pismo v Zupančičevem arhivu v MKFMF.
31 Zapisnik seje Združenja šolnikov, 29. 12. 1943, Zupančičev arhiv v MKFMF.
32 Tehniška fakulteta Univerze Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani 1926. 108 str. MKFMF, št. 11122.
33 Izvod je trdo vezan, ima 30 strani, MKFMF, št. 11008.
34 Zahvaljujem se prof. Tomažu Skrbinšku, ki mi je podaril kopijo teh skript, ki jih je zapisal njegov oče.
35 Ustna izjava ing. Antona Suhadolca.
36 Bibliografija Riharda Zupančiča, avtor prof. Jože Povšič. Nahaja se v MKFMF.
37 Glej Radonov članek in ocene Zupančičevih učbenikov matematika Aug. Lalivea v L'ensiegnement mathematique, 12, 1910, 78-80.
38 Tudi moj oče ing. Anton Suhadolc je uporabljal enega od Zupančičevih učbenikov.

go svetovno vojno je pripravil govor za kongres v Beogradu o povezavi pouka matematike na srednjih šolah in na univerzi.[39]

Znanstveno delo profesorja Zupančiča je bilo dokaj plodno, objavil je 30 razprav v matematičnih revijah. Njegovo raziskovalno delo se po vplivu in globini ne more primerjati z deli profesorja Josipa Plemlja. Iz njegovih del se vidi, da je bil prof. Zupančič oster um. Zanimal se je za moderne veje matematike, ki so tedaj nastajale, kot je npr. teorija množic. Nekaj del je iz področja geometrije, nekaj iz matematične analize, tri pa obravnavajo probleme iz balistike. Ta so nastala v času med prvo svetovno vojno.

Končno ne smemo prezreti dejstva, da je bil profesor Zupančič široko razgledan človek, jezikovno zelo nadarjen, poglobljeno je premišljeval o matematiki, fiziki, filozofiji, zgodovini in o pouku matematike. Omenim naj spis Mathematik und Experiment. V prevodu Matematika v okviru tehnike je spis uporabil za nastopno predavanje ob začetku predavanj na Tehniški fakulteti.[40] Kot kritiko pogledov profesorja Milana Vidmarja na nove fizikalne teorije je objavil predavanje, ki ga je imel v filozofskem društvu.[41] Poleg navedenih filozofskih razprav se je v zapuščini našlo še nekaj neobjavljenih razprav, npr. Von Physik über Biologie zu Geschichte in filozofski spis Geschichtsschreibung. Zanimivi so njegovi rokopisi o delu in življenju nemškega fizika in polihistorja Lichtenberga.[42]

Zadnja leta

Zadnji dokument iz personalne mape prof. Zupančiča[43] z njegovim podpisom je z dne 6. maja 1945.[44] Kot je sporočil rektorju prof. Milku Kosu, bo začasno zapustil Ljubljano, a dodaja: "Upam, da se bom vrnil po prestani krizi in Vas prosim za Vašo nadaljnjo naklonjenost." Dva informatorja sta mi povedala, da je 6. maja 1945 profesor Zupančič s soprogo na nemškem kamionu skoraj brez vsega odpotoval v Avstrijo. Stanovalka v hiši Kersnikova 3, kjer je živel prof. Zupančič, je povedala, da so že maja 1945 prišli moški s kamionom in iz stanovanja odpeljali njegovo bogato knjižnico, saj je bil profesor pravi bibliofil, kar je razvidno tudi iz mnogih ohranjenih seznamov naročenih knjig.[45] Knjižnica je bila odpeljana v FZC (Federalni zbirni center), od koder so si nekateri mogli dopolnjevati svoje knjižnice. V januarju leta 2001 se je v NUK-u našel seznam zaplenjenih knjig z 989 vpisi. Od tega je bila skoraj polovica matematičnih. Druge so bile iz področja naravoslovja, strojništva, filozofije, jezikoslovja in beletristike. Usoda teh knjig zaenkrat ni znana. Preveril sem le, da nobena od matematičnih knjig ni prišla v Matematično knjižnico. Seveda Vevče niso izključene.

Na kratko naj opišem usodo prof. Zupančiča po odhodu v Avstrijo, v kolikor se je dala po petdesetih letih rekonstruirati. Profesor Zupančič je bil najprej nekaj časa v begunskem taborišču Neumarkt na Štajerskem. Avgusta 1945 je pisal rektorju ljubljanske univerze (tedaj je bil rektor Alojz Kral), da je pripravljen sodelovati na univerzi in da nobenemu Slovencu ni storil žalega, 27 pa jih je rešil iz konfinacije.[46] Takrat je bil prosvetni minister Ferdo Kozak. Sklepamo lahko, da rektor Kral Zupančiču ni odgovoril, ampak je pismo predal prosvetnemu ministru. Ker v zapuščini ministra ni odgovora, lahko domnevamo, da mu minister sploh ni odgovoril, saj ga je nekaj tednov pred tem sam odpustil iz službe na univerzi.[47]

Že jeseni leta 1945 se je obrnil za zaposlitev tudi na graško tehnično univerzo. Bolj zasilno zaposlitev (znanstveni asistent) je v začetku leta 1946 res dobil. Pozneje je tudi predaval osnove matematike študentom arhitekture. Naselil se je kot podnajemnik v eno sobico v Gradcu, Ruckerlberggürtel 18.[48] Tam je v zelo skromnih razmerah s soprogo bival do smrti. Po več tednih ležanja v postelji je bil sprejet neznanega dne po 1. marcu 1949 v zdravilišče Avstrijskih zveznih železnic v Judendorf-Strassengelu, kjer je 21. marca 1949 tudi umrl. V matični knjigi je kot vzrok smrti navedena miliarna jetika.[49] Pokopan je bil 25. marca 1949 na

39 Der Zusammenhang des mathematischen Unterrichtes an den Mittelschulen mit den Anfangsvorlesungen an den philosophischen und technischen Fakultäten. Rokopis v Zupančičevem arhivu v MKFMF. Zanimivo je, da je prof. Zupančič prvo verzijo spisov napisal v nemščini, nato je spis po potrebi prevedel v slovenščino; enako je postopal pri pripravah za predavanja na ljubljanski univerzi.

40 Matematika v okviru tehnike. Slovenski narod, 1919, št. 119, str. 3.

41 Determinizem in fizikalna slika sveta. Predavanje v filozofskem društvu v Ljubljani dne 16. januarja 1937. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna, 1937, 37 strani.

42 Vsi omenjeni rokopisi so v Zupančičevem arhivu v MKFMF.

43 Personalna mapa je v ZAMU.

44 Na listku z naslovom Velecenjeni gospod rektor! je zapisan datum 6. april, verjetno gre za pomoto, saj rektor Kos v navodilu računovodstvu Univerze, naj prof. Zupančiču ukinejo izplačevati plačo, navaja Zupančičevo sporočilo z datumom 6. maj.

45 Seznami so v Zupančičevem arhivu v MKFMF.

46 Pismo s kuverto, na kateri ni ne znamke ne poštnega žiga, je v zapuščini dr. Ferda Kozaka v NUK-u.

47 Faksimile dekreta o odpustu je objavljen v Objave št. 6/2000. Univerza v Ljubljani, str. 44-45.

48 Pismo prof. Zupančiča rektorju Tehniške univerze v Gradcu 1. marca 1949. Najlepše se zahvaljujem ga. dr. Marieluise Vesulak, arhivarki na tej univerzi, za poslano kopijo pisma. Kopija je v arhivu avtorja.

49 Elektronsko sporočilo tajnika občine Judendorf-Strassengel 6. februarja 2001 in izpisek iz matične knjige umrlih. Oba dokumenta sta v avtorjevem arhivu.

Grob profesorja Riharda Zupančiča in njegove druge soproge. Listek na plošči naznanja, da je grobna parcela naprodaj. Oktober 2000.

pokopališču Sv. Peter v Gradcu, grob številka 299.[50] Po pripovedovanju sorodnikov prof. Ivana Molinara je vdova končno uredila pokojnino za soprogom in se preselila na Dunaj. Gospa Maria Romana Zupančič je umrla 26. novembra 1967 v Gratkornu, domnevno pri svojih sorodnikih. Pokopana pa je skupaj s prof. Zupančičem v Gradcu. Stanovala je na naslovu Wien IX, Währinger Gürtel 158/5.[51] Čeprav je bil prof. Zupančič sedmi otrok, nisem mogel ugotoviti, ali ima kaj živečih sorodnikov. Bratje so umrli v mladosti, ena sestra je bila neporočena, dve pa poročeni, vse tri so se po prvi svetovni vojni odločile za avstrijsko državljanstvo. Obstajajo sorodniki po drugi soprogi, ki pa se na poskuse kontaktov niso odzvali.

Iz dokumentov in pričevanj ne moremo sklepati, da bi profesor Zupančič med vojno storil kakšno sovražno dejanje do kogarkoli. Zoper njega nimajo ničesar v arhivih Udbe. Na Inštitutu za novejšo zgodovino imajo seznam vojnih zločincev, seznam Kulturbundovcev in seznam ljudi, ki so jih po koncu druge svetovne prijavili drugi ljudje zaradi domnevnih kaznivih dejanj; Zupančič ni naveden v nobenem od teh seznamov. Kljub temu in kljub njegovi neprecenljivi vlogi pri ustanavljanju univerze in 25-letnemu posvečanju izobrazbi inženirjev in profesorjev matematike, so ga na seji 15. junija 1945 izključili iz Slovenske akademije znanosti in umetnosti na osnovi izjave akademika prof. Franceta Kidriča, ki je rekel, "da se je profesor Zupančič v dobi okupacije Slovenije, kakor je bilo vsem očitno in znano, ne prisiljeno, marveč iz lastnega nagiba postavil na okupatorjevo stran in se s tem izločil iz našega občestva".[52]

Seveda se ni čuditi, da tedaj na seji ni bilo ugovorov zoper izključitev. V letu 1996, ko so tri druge izključene člane na akademiji rehabilitirali, Zupančiča niso. Po mojem razumevanju stvari so mu morda napravili krivico leta 1945 in tudi leta 1996. Med člani ni veliko takih, ki bi toliko storili za slovensko univerzo, za pouk v srednjih šolah in za vzgojo vseh generacij srednješolskih profesorjev matematike in fizike v času med obema vojnama. Mislim, da Kidričeva izjava ni točna. Profesor Zupančič je res zapadel nemškemu vojnemu duhu, nikoli pa ni ničesar storil zoper slovenski narod, nasprotno, med vojno je pomagal ljudem kolikor je mogel. Odstranjen je bil tudi iz ljubljanske univerze brez posebne utemeljitve; odlok navaja pod točko Č: *"Iz dosedanje službe in položaja odstavljam nameščence, ki so pobegnili iz Slovenije v zamejstvo.*[53] Podpisan je minister za prosveto Ferdo Kozak. Bil je kaznovan za dejanja proti slovenskemu narodu, ki jih ni nikoli zagrešil, kar je bil znak tedanjega družbenega sistema.

50 Tudi prva soproga je pokopana na istem pokopališču.
51 Naslov je razviden iz pisma v zapuščini prof. Molinara, ko mu je nečakinja iz Škofje Loke pisala, ko je bil prof. Molinaro junija 1967 na obisku pri gospe Zupančič.

52 Zapisnik II. seje predsedstva SAZU 15. junija 1945.
53 Objave, št. 6/2000, str. 16.

VIRI IN LITERATURA

I. PRIČANJA
Profesor Ivan Molinaro
Profesorica Oli Peterlin
Profesor Niko Prijatelj
Ing. Anton Suhadolc
Profesor Ivan Vidav
Marjeta Zupančič

II. ARHIVSKO GRADIVO
Archiv der Personalabteilung der Technischen Universität Graz
Arhiv avtorja
MKFMF (Matematična knjižnica Fakultete za matematiko in fiziko)
Molinarov arhiv
Plemljev arhiv
ZAMU (Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani)
Osebna mapa Rihard Zupančič
Zapisniki sej univerzitetnega sveta in uprave 1919-1945
Zupančičev arhiv

III. LITERATURA
Letopis Akademije znanosti in umetnosti 1938-1942, Ljubljana 1943.
Objave, št. 6/2000. Univerza v Ljubljani.
Ottowitz Niko, Der Mathematikunterricht an der Technischen Hochschule in Wien 1815-1918. Wien 1992. Disertacija.
Povšič Jože, Bibliografiji Franca Hočevarja in Riharda Zupančiča. Raziskovalna naloga št. 63, Ljubljana 1980.
Puhar Alenka, Pet neoseb išče avtorja. Delo, 27. januar 1989.
Puhar Alenka, Polpretekli akademski časi (3), Rihard Zupančič (1878-1949). Delo, 15. marec 1989.
Radon Johann, Nachruf für R. Suppantschitsch. Internationale mathematische Nachrichten 10 (Nr. 50), str. 7-8.
Slovenski biografski leksikon. SAZU, Ljubljana 1991.
Tehniška fakulteta Univerze Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1926.
Vakselj Anton, Znanstvenikovo življenje in delo. Jutro, 1928, št. 299, str. 3.
Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Rektorat univerze kralja Aleksandra prvega Ljubljana.

ZUSAMMENFASSUNG

Leben und Werk des Mathematikers Rihard Zupančičs

Professor Rihard Zupančič wurde in einer bürgerlichen Familie mit deutscher Umgangssprache in Ljubljana geboren. Nach dem Gymnasialabschluß in Ljubljana studierte er Maschinenbau in Wien, dann Mathematik und Physik. Nach dem Diplom im Jahre 1903 nahm er die Stelle eines Gymnasiallehrers an. Er verfaßte mehrere Dutzend Mathematiklehrbücher für Mittelschulen. Im Jahre 1913 promovierte er und wurde Privatdozent am Wiener Polytechnikum. Nach dem Ersten Weltkrieg bekannte er sich zum Jugoslawentum, verlor seine Stellungen in Wien und siedelte nach Ljubljana über. Im Jahre 1919 wurde er zum ordentlichen Professor der Mathematik an der Technischen Fakultät der Universität Ljubljana berufen. Er war auch der zweite Rektor dieser Universität, und zwar in den Jahren 1920/21. Als Honorarprofessor hielt er Vorlesungen in drei Studienfächern eines dreijährigen Zyklus für Mathematikstudenten. Während des Zweiten Weltkriegs war er Vorsitzender des Lehrervereins der Provinz Ljubljana und als solcher setzte er sich für Mittelschul- und Universitätslehrer bei den Besatzungsbehörden ein. Politisch neigte er zur deutschen Seite und verließ im Mai 1945 Ljubljana. Vom damaligen Unterrichtsminister wurde er aus dem Universitätsbetrieb entfernt und aus der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste ausgeschlossen. Einige Zeit verbrachte er in einem Flüchtlingslager in Österreich, im Jahre 1946 erhielt er die Stelle eines Wissenschaftsassistenten an der Universität Graz. Da lebte er mit seiner Gemahlin Marija Romana Urbanek bis zu seinem Tode am 21. März 1949.

Außer den Mittelschullehrbüchern, die mit Bearbeitungen und Neuauflagen 85 Einheiten bilden, veröffentlichte er 37 wissenschaftliche Beiträge aus dem Bereich der Methodik des Mathematikunterrichts und einige historische und methodologische Artikel. In seinen nichtveröffentlichten Manuskripten spiegeln sich seine vielfältigen Interessen, die von der Geschichte, über die Linguistik bis zur Philosophie reichen.

Unschätzbar sind die Verdienste Professor Zupančičs bei der Gründung der slowenischen Universität, 25 Jahre lang war er ein vorbildlicher Mathematiklehrer für alle damaligen Mathematik-, Physik- und Technikstudenten.

izvirni znanstveni članek UDK 061.23(497.4 Logatec) Sokoli
prejeto: 5. 6. 2000

Mira Hodnik

dipl. zgodovinarka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji,
Prelovčeva 2, SI-5280 Idrija

Sokolsko slavje v Dol. Logatcu (otvoritev sokolskega doma)*

IZVLEČEK

V članku je opisana gradnja sokolskega doma v Logatcu, stavbe, kjer je še danes Narodni dom. Ker so bili v Sokolskem društvu Dolenji Logatec včlanjeni tudi sokoli iz Gorenjega Logatca, je bilo veliko sporov glede lokacije, kje naj bi stal dom in v kolikšni meri naj prispevajo člani iz Gorenjega Logatca v denarju in s prostovoljnim delom za novi dom.

KLJUČNE BESEDE
sokolski dom, sokolsko društvo, Dolenji Logatec

SUMMARY

THE SOKOL (SOKOL – FALCON, AN ASSOCIATION OF GYMNASTIC SOCIETIES WITH A NATIONAL DEFENSIVE ORIENTATION) FESTIVITIES IN DOLENJI LOGATEC ON THE OCCASION OF OPENING THE SOKOL HOUSE

The article gives a description of the building of the Sokol House in Logatec in which we today find the Narodni dom (The National Hose). As "falcons" (sokoli) from Gorenji Logatec were members of the Sokol Society of Dolenji Logatec there were many disputes on the location of the house and to what extent should the members from Gorenji Logatec contribute in money and with voluntary work for the new House.

KEY WORDS
House of the Sokol Society, Dolenji Logatec

* Naslov je povzet iz članka, ki je bil napisan v časopisu Jutro o otvoritvi sokolskega doma. Jutro, 1923/IV., št. 183 (7. 8.), str. 2.

Natanko 4. avgusta 1998 je minilo 75 let od otvoritve Sokolskega doma[1] v Dolenjem Logatcu. Tega dne leta 1923 ob 21. uri se je začel v veliki dvorani doma I. slavnostni občni zbor. Obenem je bilo to tudi leto, ko je društvo praznovalo 15-letnico obstoja in uspešnega delovanja.[2] Odbor je na občnem zboru pozval vse napredne in sokolske družine, naj okrase svoje hiše z zastavami. To je bil za sokole res velik praznik.

Sokolsko društvo je na prvo mesto svojega delovanja postavilo telovadbo, ki naj bi krepila tudi duha, kar je povzeto po vsesplošno znanem pregovoru "Zdrav duh v zdravem telesu". Že pred ustanovitvijo društva so nekateri začeli telovaditi na vrtu, ki jim ga je odstopil Josip Tollazzi. Kasneje jim je za dobo treh let brezplačno odstopil še hlev, ki so ga preuredili v telovadnico.[3]

Z ustanovitvijo društva 1908. leta se je porajala tudi želja po lastnem domu, kjer bi lahko nemoteno telovadili. Med letom je odbor nabavil kupone, ki so jih prodajali "v prid" sokolskega doma. Na III. rednem občnem zboru 4. januarja 1911 so ustanovili Odsek za sokolski dom ali Agitacijski odsek.[4] Vanj so bili izvoljeni Ivan Rihar, Fran Korenčan, Josip Tollazzi, Karol Gostiša, Josip Rus, Fran Hodnik in Anton Bajc. Namen odseka je bil poskrbeti za gradnjo doma od zbiranja denarja do otvoritve doma. Denar so zbirali s prodajo kuponov in razglednic, z nabiralniki po gostilnah, ki so bile last članov društva, in na raznih družabnih prireditvah, kjer so med ljudmi nabirali prostovoljne prispevke. "Bratje sokoli" iz Gorenjega Logatca so takoj zahtevali, da se dom zgradi nekje med obema Logatcema in poudarili, da bodo denar, zbran v Gorenjem Logatcu, izročili šele, ko bo lokacija točno določena.[5] Prav izbira lokacije je dvignila mnogo prahu, ki ga sokoli Gorenjega in Dolenjega Logatca niso mogli pobrisati v enem letu. Gradnjo doma je pospešil Josip Tollazzi, saj je društvu vzel dotedanje prostore za telovadbo, ker jih je potreboval za lastne potrebe. Leta 1914 so le uspeli kupiti zemljo od nadživinozdravnika Majdiča za 2000 kron. To je bil prostor med njegovim vrtom in vilo Oblak.[6] Kmalu nato so pri liberalni Posojilnici in hranilnici v Logatcu zaprosili za 12.000 kron posojila in ga tudi dobili. Nekaj podjetnikov in obrtnikov jim je ponudilo gradbeni material zastonj ali vsaj za manj denarja. Izdelavo načrta za dom so zaupali bratu Franu Plečniku. V tem letu so naredili veliko za začetek gradnje, vendar jim je delo prekinila prva svetovna vojna. Zamrlo je celotno delovanje društva.

Po dolgih šestih in pol sušnih letih je društvo ponovno začelo delovati leta 1921. Sicer so že leta 1919 sklicali občni zbor, ker pa je Logatec okupirala italijanska vojska, slovenska društva niso smela delovati. V letu 1921 so si pri društvu ponovno zadali nalogo čimprej izpeljati gradnjo lastnega doma. Na novo so izvolili člane Stavbnega odseka, katerega predsednik je postal Josip Tollazzi, člani pa Ivan Rihar, Franc Plečnik, Anton de Gleria ml., Karol Serini in Alojzij Mihevc.[7] Tokrat so se dela lotili še z večjo vnemo. Denar so zbirali na način, ki so ga že vsi poznali. Želeli pa so, naj bi postalo skoraj obveza, da mora vsak član opraviti vsaj dve prostovoljni delovni uri na teden. Mnogi so prispevali svoj delež tudi v materialu, kot sta les ali pesek. Na prošnjo društva jim je dravska divizija zapustila veliko barako, paviljon, večjo količino lesa in pločevine. Barako so podrli ter prodali ves les in pločevino, kar je znatno okrepilo njihov proračun.

Situacija se je v tem letu ponovno zaostrila pri določitvi lokacije doma, saj je bila glede na njihove načrte stara parcela premajhna in so želeli kupiti novo. Načrt za dom pa so želeli še malo dopolniti, ker so hoteli imeti v novem domu tudi kopalnice. Gorenjelogatčani so ponovno zahtevali, naj bo lokacija na sredi med obema Logatcema v Blekovi vasi, nekje med posestjo Šemrovovih in Grassijem. Lastnik te zemlje je bil Zimovec in je zaradi dobre lege ni hotel prodati. Kot zanimivost naj povem, da je zanjo zahteval milijon kron. Po posredovanju Jakoba Verbiča so končno od rodbine Mulley kupili parcelo med Hamerlicem in Kobalom. To je kraj, kjer stoji dom še danes. Na izrednem občnem zboru, ki so ga imeli aprila 1922, je bilo mnogo hude krvi in slišati je bilo mnogo ostrih besed. Gorenjelogatčanov ni pomiril niti predlog, da jim bodo zgradili lastno telovadnico. Brat Smole je nato pozval navzoče, naj se pomirijo, da ne bi trpel ugled društva. Predlagal je, naj se društvo loči na dva odseka, ki bi vsak zase pobirala članarino in upravljala svoje posle. Kljub vsemu je želel, da si zgradijo skupni dom. Brat Punčuh je prišel na dan z idejo, da si Gorenjelogatčani zgradijo celo lasten dom. Na koncu so le kupili to parcelo in staro prodali.[8] Stavbna družba Slograd iz Ljubljane je po skici društvenikov izdelala nov načrt sokolskega doma. Dvorana, ki je bila obenem

1 Danes je to Narodni dom v Logatcu.
2 Telovadno društvo Sokol Dolenji Logatec je bilo ustanovljeno 12. 7. 1908.
3 Danes sta tu Turistična pisarna Logatec in parkirni prostor pri gostilni Krpan.
4 Zgodovinski arhiv Ljubljana, fond Sokolsko društvo Dolenji Logatec, 1908-1941, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1 (odslej: ZAL, LOG 29, t. e., a. e.).
5 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, IV. redni občni zbor 14. 1. 1912.
6 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, I. izredni občni zbor 10. 3. 1914.
7 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, IX. redni občni zbor 20. 3. 1921.
8 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, I. izredni občni zbor 2. 4. 1922.

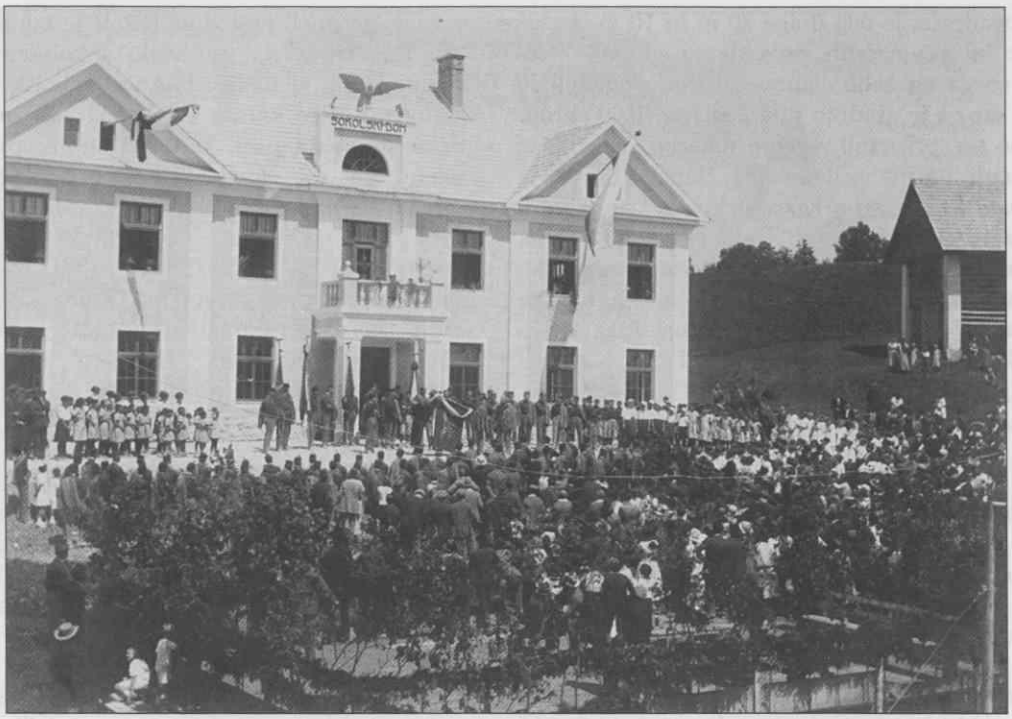

Sokolski dom
(Fotografija last Dušana de Gleria iz Logatca)

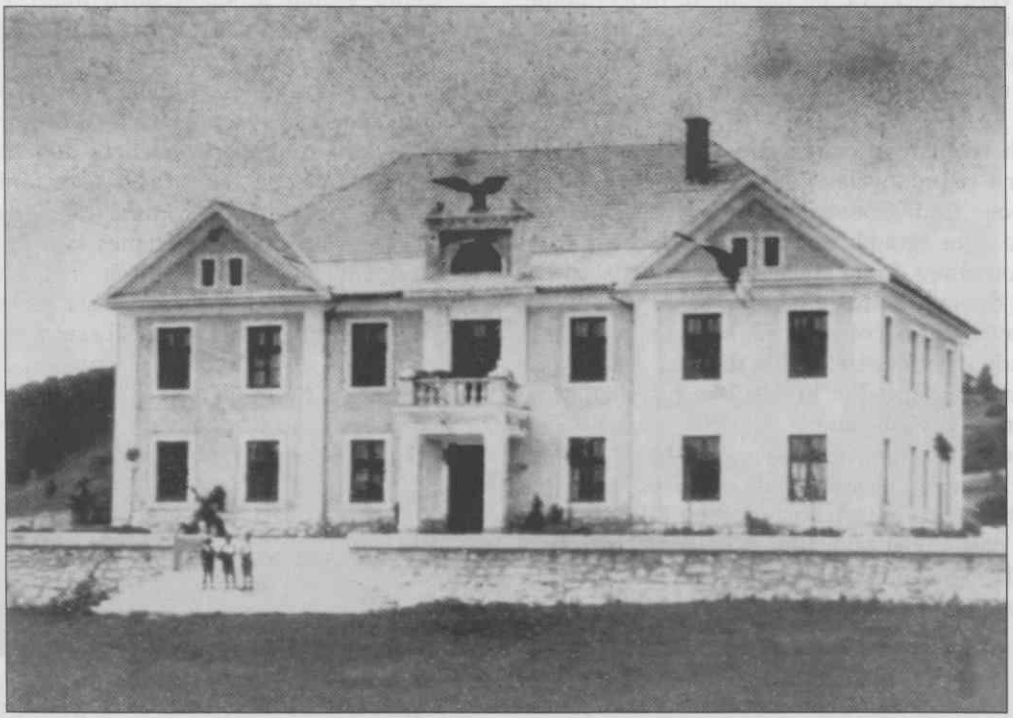

Sokolski dom ob otvoritvi leta 1923
(ZAL, LOG 29, fotografije)

tudi telovadnica, je bila dolga 20 m in 10 m široka. Oder je bil po načrtih projektanta globok 7 m, vendar so ga na željo članov društva poglobili še za 1 m, kar pa je gradnjo podražilo za 10.000 kron.

Ko so se sprijaznili z novo lokacijo, se je vnel spor zaradi načina sodelovanja članov. Burna je bila debata o tem, kdo, kako in koliko naj bi člani sodelovali pri gradnji.[9] Brat Tauzes se je zavzemal, da morajo obvezno sodelovati samo Dolenjelogatčani, Gorenjelogatčani pa samo toliko, kolikor jim nalagata moralna dolžnost in sokolska disciplina. Nekoliko več prahu je dvignil brat Katič, ki je menil, da ni potrebno delati razlik, ampak naj se vsi zavzamejo in čimprej zgradijo dom. Vendar ga je brat Punčuh hitro podučil, da kaj takega v Logatcu le ni mogoče: "Besede br. Katiča so jako lepe, toda v Logatcu neizvedljive; komur so razmere pri nas tako znane, kakor so meni, že ve, zakaj ne. Zato ne moremo dopustiti, da bi se sokolski dom postavil samo v Dol. Logatcu, nas tukaj pa bi se popolnoma zanemarilo." Poudaril je tudi, da imajo že zagotovljen prostor, na katerem bo stal njihov dom, in da so že v stiku z drugimi kulturnimi društvi iz Gorenjega Logatca, ki naj bi sodelovala pri gradnji skupnega doma v Gorenjem Logatcu. Prepir je prekinil starosta društva, ko je naznanil, da morajo Dolenjelogatčani obvezno sodelovati pri gradnji, in sicer v času, ki ga bo določil stavbni odsek. Če pa kdo ne bi mogel takrat, bi moral poslati nadomestnega člana ali pa plačati 2,50 din. Brate iz Gorenjega Logatca pa je spomnil, kaj sta njihova moralna dolžnost in sokolska disciplina.

Kljub takšnim in drugačnim zapletom je gradnja doma napredovala. Veliko delovne vneme in dobre volje (tudi Gorenjelogatčanov) je pripomoglo, da so dom zgradili v rekordnih 218 dneh. Slavnostna otvoritev doma je bila 4. in 5. avgusta 1923. V veliki dvorani doma je bil 4. avgusta 1923 ob 21. uri I. slavnostni občni zbor, na katerem so se spomnili tudi 15-letnice delovanja društva. Brat Smole je pozval vse napredne in sokolske hiše, naj svoje hiše okrase z zastavami.[10] Naslednji dan, 5. avgusta, je bila slavnostna otvoritev doma s sprevodom. V njem je sodelovalo 5 praporov s 119 člani, 139 članicami in naraščajem ter 8 konjenic. V javnem nastopu je telovadilo 45 članov, 46 članic, 7 moških naraščajnikov, 48 "moške dece", 49 "ženske dece" in tri vrste na orodju.[11] Na občnem zboru, ki so ga imeli naslednje leto,[12] je tajnik društva Tone Rus "izpovedal vso hvalo" sokolskemu domu: "Imamo dom, ki nadkraljuje vse sokolske domove v Sloveniji. Res krasna stavba, ki stoji na malem gričku in gleda proti zahodni strani, proti onim krajem, kjer ječi na tisoče bratov pod krutim sovragom. Velik Sokol[13] vrh stavbe stoji mogočno in gleda proti Hrušici, kakor bi jim hotel reči: tudi za vas pride kmalu rešitev. Imamo sedaj to, kar smo želeli že toliko časa, imamo dom, ki so si ga omislili že pri ustanovitvi Sokola v Logatcu l. 1908." O otvoritvi je izšel članek v časopisu Jutro, kjer avtor ni skrival navdušenja nad novo stavbo.[14]

Z dograditvijo doma je v društveni blagajni zazijal velik dolg. Na različne načine so si prizadevali, da bi ga zmanjšali. Mnogokrat so se društveniki izkazali kot slabi gospodarji. Denar, "kar tako dobljen", so enostavno zapravili. Ker pa dom ob otvoritvi ni bil povsem končan, so z novimi deli še povečali dolg.

Za Sokolsko društvo Dolenji Logatec je prišla odrešitev leta 1935, ko je Kraljevina Jugoslavija za vse jugoslovanske sokolske domove delila sredstva za obnovo in razširitev. Dolg je bil poplačan. Poleg tega so k stavbi dozidali še prizidek. Za razna vzdrževalna dela pa so člani poskrbeli kar sami s prostovoljnim delom, brez velikih stroškov.[15]

Čemu vsemu je sploh služil dom? Po dograditvi so vse dejavnosti in prireditve društva preselili v novi dom. Od tedaj naprej so se vsi občni zbori in seje upravnega odbora odvijale v "novem domu". Redna telovadba ni bila več motena. Kjer je danes kino dvorana in obenem dvorana za kulturne prireditve, je bila včasih telovadnica in ob družabnih prireditvah je tu igral "salonski orkester". V prostoru, kjer so danes šahisti, so se domačini zbirali ob kozarčku pijače in poslušali harmonikarja z domačimi vižami. Kjer je danes blagajna Narodnega doma, so točili samo vina. V "Titovi dvorani" so bili separeji za pomenke. Kjer so bili prostori bivše knjižnice in stanovanje hišnika, je bil pred tem "Kongo-bar", v katerem je igral poklicni glasbenik iz Ljubljane.[16]

9 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, II. izredni občni zbor 15.6. 1922.
10 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, I. slavnostni občni zbor 4.8. 1923.
11 ZAL, LOG 29, t. e. 1, a. e. 1, XV. redni občni zbor 6.1. 1924.
12 Isto kot opomba 10.
13 Kamnitega sokola, ki je stal na vrhu strehe, je izdelal Bogdan Oblak. Težak je bil 500-600 kg. Italijani so ga ob zasedbi Logatca leta 1941 porušili. Vir: ZAL, Osebni fond Borisa Rozmana.
14 Jutro, 1923/IV., št. 183 (7. 8.), str. 2.
15 Boris Rozman: Sokolsko društvo Dolenji Logatec 1908-1941, Notranjski listi III, Cerknica 1986, str. 126.
16 Sokolsko društvo Dolenji Logatec 1908-1941; Raziskovalna naloga OŠ "8 talcev Logatec" l. 1998, str. 26.

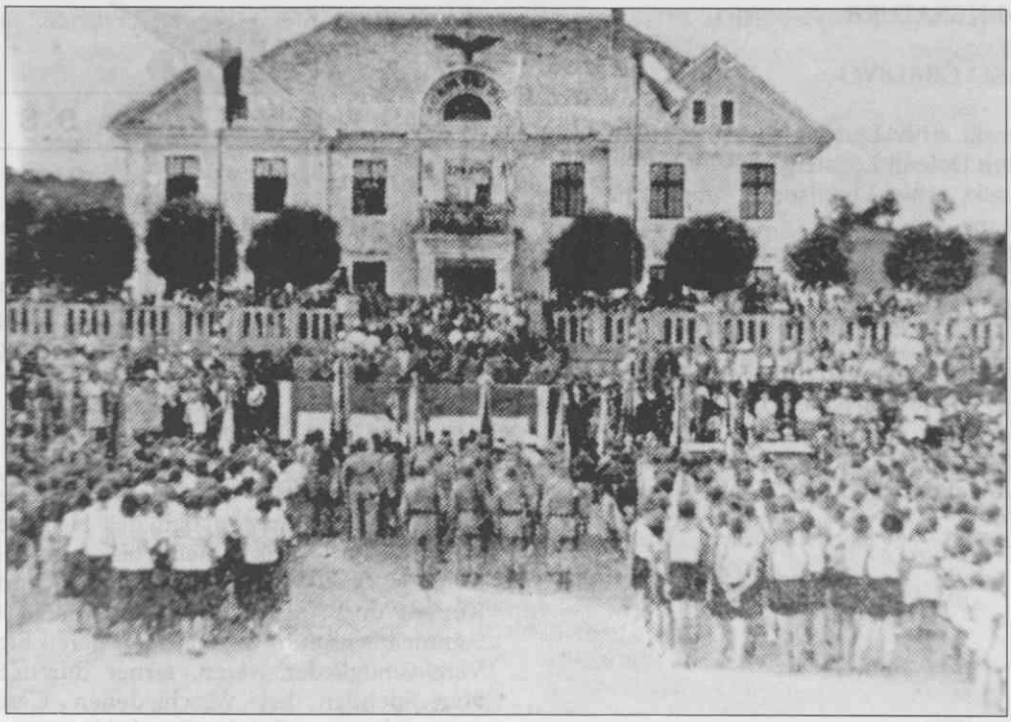

Stik sokolskih oddelkov in vojske pred sokolskim domom v Dolenjem Logatcu (ZAL, LOG 29, fotografije)

Naborniki so se zbrali pred sokolskim domom - Janez Hodnik igra na harmoniko (Fotografija je last Malči Hodnik iz Logatca)

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Sokolsko društvo Dolenji Logatec, 1908-1941, LOG 29
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Osebni fond Borisa Rozmana
Jutro, leto 1923, letnik IV, št. 183 (7. 8.), str. 2.

LITERATURA

Boris Rozman: Sokolsko društvo Dolenji Logatec 1908-1914, Notranjski listi III, Cerknica 1986, str. 119-135.
Sokolsko društvo Dolenji Logatec 1908-1941, Raziskovalna naloga OŠ "8 talcev" Logatec, leto 1998.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Feier des Turnvereins *Sokol* in Dolenji Logatec (Eröffnung des *Sokol*-Heims)

Der im Jahre 1908 gegründete Turnverein *Sokol* in Dolenji Logatec (Unterloitsch) verfügte über keine eigenen Räume für Turnübungen. Aus diesem Grunde faßte die Vereinsleitung den Bau eines eigenen Heims bereits bei der Vereinsgründung ins Auge. Dennoch wurde erst 1911 der sog. *Ausschuß für das Sokol-Heim* bzw. *Agitationsausschuß* gegründet. Die Aufgabe des Ausschusses bestand darin, für den Bau des Heims Sorge zu tragen vom Geldsammeln bis zur dessen Eröffnung. Das Geld wurde durch den Verkauf von Kupons und Ansichtskarten gesammelt sowie mit Sammelbüchsen in Gasthäusern, deren Eigentümer Vereinsmitglieder waren, ferner durch Sammeln von Spenden bei verschiedenen Geselligkeitsveranstaltungen. Bei der Standortbestimmung kam es jedoch zu Unstimmigkeiten. Die Vereinsmitglieder stammten nämlich aus Gorenji und Dolenji Logatec (Ober- und Unterloitsch). Die Mitglieder aus Gorenji Logatec bestanden darauf, daß das Heim irgendwo zwischen Gorenji und Dolenji Logatec gebaut werden sollte. Die Standortbestimmung wirbelte viel Staub auf, und dieses gespannte Verhältnis zwischen den "Sokolisten" bestand bis zum Jahre 1914, als der Baugrund endlich gekauft wurde. Bei der liberalen Darlehens- und Sparkasse in Logatec erhielten sie einen Kredit in der Höhe von 12.000 Kronen, und man hätte mit dem Bau beginnen können, wenn nicht gerade zu jenem Zeitpunkt der Erste Weltkrieg ausgebrochen wäre. Die gesamte Vereinstätigkeit und somit auch der Bau des Heims kamen zum Erliegen.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurde der Bau des Heims fortgesetzt. Es wurden neue Mitglieder des *Bauausschusses* gewählt. Die Arbeit wurde mit einem noch größeren Eifer in Angriff genommen. Erneut entbrannte der Streit um die Standortbestimmung, so daß der alte Baugrund verkauft und ein neuer gekauft werden mußte. Nach aufgeregten Diskussionen wurde der Baugrund an der Stelle gekauft, wo noch heute der *Narodni dom* in Logatec steht. Das Heim wurde trotz allerlei Verwicklungen in einer Rekordzeit von 218 Tagen fertiggebaut. Die großen Feierlichkeiten bei der Eröffnung zogen sich über zwei Tage hin: am 4. August 1923 wurde im großen Saal des neuen Heims eine feierliche Gemeindeversammlung abgehalten, am darauffolgenden Tag fand ein feierlicher Umzug der Sokol-Vereine vor dem Heim sowie ein öffentlicher Auftritt der Turner statt.

pregledni znanstveni članek UDK 655(497.4 Maribor)"1918-1941"
prejeto: 19. 9. 2000

Dragan Potočnik
doc. dr. zgodovinskih znanosti, Pedagoška fakulteta Maribor, Oddelek za zgodovino, Koroška c. 160, SI-2000 Maribor

Založniška dejavnost in pregled mariborskih časnikov in časopisja v obdobju med svetovnima vojnama

IZVLEČEK

Po letu 1918 je postala grafična industrija čisto slovenska in je dosegla v obdobju med svetovnima vojnama velik razmah. V tem času je v Mariboru delovalo več tiskarn, ki so pripadale politično opredeljenim grupacijam. Najpomembnejše so bile: Mariborska tiskarna, Cirilova tiskarna, ki je delovala od leta 1885, in Ljudska tiskarna. Po prvi svetovni vojni so se pojavili tudi številni novi časniki. Mariborčani so največ segali po liberalnem Taboru (od leta 1927 Mariborski večernik Jutra in od leta 1938 Večernik), katoliškem Slovenskem gospodarju, Slovencu, Straži itd. Po prevratu leta 1918 je v Mariboru izhajalo delavsko časopisje, več gospodarsko političnih tednikov, humorističnih listov ter revij. Nemška manjšina v mestu je segala po časopisu Marburger Zeitung (od leta 1929 Mariborer Zeitung), do leta 1936 pa tudi po socialističnem tedniku Volksstimme.

KLJUČNE BESEDE
Maribor, založništvo, tiskarne, časniki, časopisi

SUMMARY

THE PUBLISHING ACTIVITY AND A REVIEW OF THE MARIBOR JOURNALS AND NEWSPAPERS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

After the year 1918 the graphic industry became entirely Slovene and reached a full swing in the period between the two World Wars. At that time there were in Maribor many printing houses that belonged to politically defined groupations. The most important were: Mariborska tiskarna, Cirilova tiskarna (in work since 1885) and Ljudska tiskarna. Numerous new papers appeared after World War I. Among residents of Maribor the most popular were the liberal Tabor (from 1927 Mariborski večernik of Jutro and from 1938 Večernik), the Catholic Slovenski gospodar, Slovenec, Straža etc. After the overthrow in 1918 workers' newspapers, more economic-political weeklies, comic papers and magazines were being published in Maribor. The German minority in Maribor read the Marburger Zeitung (from 1929 Mariborer Zeitung), and until 1936 as well the socialist weekly Volksstimme.

KEY WORDS
Maribor, Publishing, Printing Houses, Magazines, Newspapers

Založniška dejavnost v Mariboru pred prvo svetovno vojno

Maribor je dobil prvo tiskarno l. 1795, ko se je v mesto s Ptuja priselil tiskar Franc Anton Schütz. Leta 1807 je prvič natisnil knjigo v slovenščini – Leopolda Volkmerja Hvalo kmetizhkega stana ino tobazhie trave. Tiskarna je nato prešla v last družine Janschitzev, ko je sledilo še nekaj slovenskih tiskov, med njimi Slomškovo Sveto opravilo, Drobtinice, almanah mariborskih gimnazijcev Lada, Matije Preloga dramska besedila in Makrobiotiko. Leta 1867 so začeli tiskati Slovenski gospodar, naslednje leto še Slovenski narod. Zaradi vse bolj zaostrenih odnosov z Nemci (lastnik tiskarne Edvard Janschitz je bil nemškega političnega prepričanja), so se voditelji štajerskih Slovencev odločili, da bodo skušali ustanoviti lastno tiskarno. Tako je leta 1871 v Mariboru začela delati Narodna tiskarnica F. Skaze in drugov. Slovenske publikacije so tako tiskali v tej tiskarni, ki je že leta 1874 menjala lastnika. Kupil jo je Janko Pajk, ki jo je imel v lasti do leta 1879, ko je podjetje šlo na dražbo in ga je kupil celovški tiskar Janez Leon. Čeprav ni bil Slovenec, je tiskal tudi slovenske publikacije. Leta 1885 je tiskarna spet prešla v slovenske roke. Kupilo jo je Katoliško tiskovno društvo.[1] Tiskarna sv. Cirila, kot so jo v društvu poimenovali, je bila vse do leta 1941 pomemben gospodarski in kulturni dejavnik Slovencev na Štajerskem.

Že omenjena Janschitzeva tiskarna je leta 1882 prešla v roke dedičev, tiskarja Leopolda Kralika. Ob Kralikovi tiskrani je leta 1906 začela delovati še tiskarna Mostböck Josef & Co, leta 1909 pa še tretja nemška tiskarna Karla Rabitscha.[2]

Založniška dejavnost v Mariboru po l. 1918

Gospodarske in politične spremembe po letu 1918 so vplivale tudi na mariborsko industrijo, saj se je začela po prevratu gospodarska struktura spreminjati, vezi mesta z gospodarskimi središči nekdanje države pa so bile prekinjene. Maribor se je znašel na obrobju nove države. V gospodarstvu se je moral usmeriti proti jugovzhodu.

Čisto slovenska je postala grafična industrija, ki se je v obdobju med svetovnima vojnama na široko razmahnila. V tem času je v Mariboru delovalo več tiskarn, ki so pripadale politično opredeljenim grupacijam. Po prevratu je nemška Kralikova tiskarna skupaj s časnikom Marburger Zeitung prešla v slovenske roke.[3] Jeseni 1919 jo je prevzela delniška družba Mariborska tiskarna, ki je oktobra istega leta kupila tudi tiskarno Karla Rabitscha. Leta 1920 je bila z občnim zborom delničarjev ustanovljena Mariborska tiskarna. Predsednik upravnega odbora je postal ruški tovarnar Hinko Pogačnik, ravnatelj pa je bil Stanko Detela. Tiskarna je delovala v Jurčičevi ulici, podružnica v Strossmayerjevi ulici (nekdanja Rabitscheva tiskarna) pa se je specializirala za litografijo. Osrednjim delavnicam v Jurčičevi ulici je bila leta 1921 priključena še knjigoveznica. Leta 1931 je bilo zaposlenih 62 tiskarskih, knjigoveških in pomožnih delavcev.[4] Podjetje se je vse uspešneje razvijalo, zato so se v začetku leta 1938 preselili iz Jurčičeve ulice v novo poslopje v Kopališki ulici (današnji Svetozarevski). Mariborski večernik Jutra je ob otvoritvi zapisal: "Sinoči je bila oficielna otvoritev novega poslopja Mariborske tiskarne v Kopališki ulici. Tam, kjer je nekoč stal Scherbaumov mlin in se je pripravljal ljudem kruh, je vstala sedaj impozantna, krasna stavba, kjer je sedaj torišče duha, izražen v poslanstvu tiska in tiskane besede. Bil pa je to tudi praznik Maribora, saj je naše lepo obmejno mesto pridobilo s krasno in najmoderneje urejenim poslopjem novo postojanko, ki je vsemu mestu v ponos in kras. Maribor je lahko ponosen, da se nahaja na njegovem področju tiskarsko velepodjetje, ki nudi za oko učinkovito podobo in ki je med največjimi ter najsodobneje urejenimi v naši državi.

V jasno, logično ter globoko zajetih povdarkih je ravnatelj Mariborske tiskarne g. Stanko Detela proslavljal pomen modernizacije in spopolnitve Mariborske tiskarne, za kar gre zasluga iniciativni volji g. Hinka Pogačnika. G. ravnatelj Detela je v svojih nadaljnjih izvajanjih poveličeval delo, ki združuje v podjetju duševne in ročne delavce v čvrsti povezanosti in prelepi harmoniji. Potem, ko je g. inž. Pogačnik kot zastopnik svojega očeta, spregovoril tople zahvalne besede ter napil vsemu osebju in vsem sodelavcem ter sotrudnikom pri skupni gradnji in skupnemu delu, so še spregovorili zastopniki posameznih strok. Glavni urednik "Mariborer Zeitung" g. Udo Kasper je zanosno proslavljal velikopotezno zasnovo g. Hinka Pogačnika ter ravnatelja St. Detele, predstavnik grafičnega delavstva in zaupnik g. J. Perše je v izbranih, iskreno občutenih besedah dajal izraza veselju, ki ga ob tem dogodku čuti vse delavstvo Mariborske tiskarne, ki je globoko vdano ne samo vzvišeni ideji dela in skupnosti, ampak tudi svojemu šefu g. Hinku Pogačniku ter ravnatelju St. Deteli. V

1 Katoliško tiskovno društvo v Mariboru je bilo ustanovljeno leta 1871, da bi skrbelo za tiskanje del v katoliškem duhu. Takrat je kupilo list Slovenski gospodar. Z nakupom Leonove tiskarne je uresničila načrt ustanovitve lastne tiskarne, kjer naj bi tiskali dela v katoliškem duhu.

2 Bruno Hartman, Tiskarstvo v Mariboru, Maribor skozi stoletja (Razprave I.), Maribor 1991, str. 705-706.

3 Marburger Zeitung (MZ), 47, 23. IX. 1919, št. 218, str. 3.

4 Bruno Hartman, Tiskarstvo v Mariboru, Maribor skozi stoletja. Razprave I., str. 708.

istem smislu je spregovoril tudi zastopnik Zvezne organizacije grafičnih delavcev, podružnice Ljubljana, g. Duh. Tako je v znamenju najlepšega soglasja onega, ki delo daje, in onega, ki delo vrši, potekel ta snočnji praznik dela, borbe in uspehov, ki bo z zlatimi pismenkami ostal zabeležen v analih naše Mariborske tiskarne, ki obratuje že 145 let in kjer sta delovala naša prva žurnalista Josip Jurčič ter ob njem Anton Tomšič."[5]

Tiskarna je bila usposobljena za knjigotisk, litografijo s kamnotiskom, kartonažo, reklamni in plakaterski zavod ter založništvo časopisja, revij in knjig. Tako so med drugim tiskali liberalni Tabor, Marburger Zeitung, Časopis za zgodovino in narodopisje ter tudi nekaj knjig. Na višku razvoja je podjetje zaposlovalo okrog 150 ljudi.

Tiskarna sv. Cirila (Cirilova tiskarna), ki je bila pred I. svetovno vojno eden izmed najpomembnejših gospodarskih in kulturnih dejavnikov Slovencev na Štajerskem, se je po letu 1918 ukvarjala z zalaganjem, razmnoževanjem in distribucijo proizvodov. Prodajali so molitvenike, papir, pisarniške in šolske potrebščine. Opravljali so še grafične, tiskarske, litografske in knjigoveške dejavnosti.[6] Tiskarna je leta 1924 ustanovila tudi prvo slovensko knjigarno v Mariboru. Nakupila pa je tudi več tiskarskih strojev. Le z modernizacijo tiskarne so lahko konkurirali drugim, tehnično bolje opremljenim mariborskim tiskarnam. To ji je uspevalo zlasti po letu 1927, ko je dobila tiskarna novo vodstvo in je še pred gospodarsko krizo nabavila najmodernejše stroje za knjigotisk, barvni tisk, stereotipijo in rotacijski tisk. Tiskarna je razpolagala z moderno opremljeno knjigoveznico, imela pa je tudi papirnice in knjigarne v Mariboru, na Ptuju in v Trbovljah.[7]

Tiskala je tiskovine za državno upravo, za gospodarska podjetja, verske institucije, knjige za svojo Cirilovo knjižnico (ta je obsegala vrsto prevodov in izvirnih povesti. Izšlo je čez 130 zvezkov omenjene knjižnice), za Jugoslovansko knjigarno v Ljubljani in druge založnike. Ves čas svojega obstanka je tiskarna tiskala tednik Slovenski gospodar. Kasneje je tiskala tudi druge katoliško usmerjene periodične publikacije, kot Stražo, Vzajemnost, Gospodarski list, Nedeljo, Naš dom in s tem sodelovala pri verski in narodni vzgoji Slovencev. Leta 1939 je tiskarna založila in izdala pesniško zbirko Vide Tauferjeve Veje v vetru. Izdajala pa je tudi manj zahtevno, toda zelo brano literaturo, tako zbrana dela Karla Maya v slovenskem prevodu.

Leta 1919 so delavske organizacije kot delničarke kupile Mostböckovo tiskarno v Mariboru. Naslednje leto je bila ustanovljena delniška družba z imenom Ljudska tiskarna. Tudi to tiskarno so tehnično izpopolnjevali, še najbolj sredi tridesetih let.

Ljudska tiskarna je tiskala predvsem slovenski socialistični in marksistični tisk, tako glasilo Jugoslovanske socialnodemokratske stranke Naprej, Enakost, Delavsko politiko, Volksstimme, Naše zapiske, mesečnik Svoboda, neodvisno kmečko-delavsko glasilo Delo, knjižne izdaje Cankarjeve založbe in založbe Žena in dom, sama pa je izdala več knjig. Ljudska tiskarna je s svojimi izdajami in tiskom precej pripomogla k širjenju in utrjevanju socialistične miselnosti.

Poleg omenjenih je med vojnama delovalo še nekaj manjših tiskarskih podjetij. Tiskarna Hinka Saxa je od leta 1925 tiskala tiskovine, šolska poročila in brošure. Od leta 1924 je delovala tiskarska zadruga Umetniški zavod Ažbe, ki se je leta 1929 preimenovala v tiskarsko družbo Podravska tiskarna. Pod lastnikom Lojzetom Strašnikom se je razvila v večje podjetje z dvajsetimi delavci. Podravska tiskarna je tiskala večinoma uradne, gospodarske in trgovske tiskovine, brošure in nekaj periodičnih publikacij. Leta 1921 je Leon Slamič ustanovil litografsko delavnico, ki jo je kasneje odkupil trgovec Vilko Weixel. Z litografijo se je ukvarjalo tudi kartonažno podjetje Benčina in drug.

Tudi Nemci so zahtevali svojo tiskarno, kjer so želeli tiskati nemški dnevnik. O tem je poročevalec v Slovenskem gospodarju zapisal: "Odkar so postali nemški poslanci zavezniki Pašićeve vlade, so tudi postali po Sloveniji Nemci in nemškutarji silno drzni. To nemško drznost posebno občutimo v Mariboru. V svojih zahtevah se upajo celo tako daleč, da so prosili v Beograd za dovoljenje, da bodo lahko v Mariboru odprli svojo lastno tiskarno, kjer bodo tiskali en nemški dnevnik in najbrž za podeželsko nemškutarijo tudi kak slovenski list po vzgledu rajnega ptujskega "Štajerca". Pašićeva vlada jim bo skoro gotovo dala dovoljenje za tiskarno. Proti drznim nemškim zahtevam v Mariboru so se združile vse slovenske stranke in organizacije. Osnoval se je skupen odbor iz zastopnikov vseh slovenskih strank in ta odbor sklicuje 23. decembra skupno protestno zborovanje zoper drzne nemške zahteve. Somišljeniki, pridite na ta shod, zaklicati hočemo vladi in Nemcem glasno v obraz, da se v naši državi ne damo več tlačiti in zatirati od tistih Nemcev, ki so nas pod Avstrijo stiskali in tlačili."[8] Tem zahtevam so se uprle slovenske stranke in organizacije.

5 Ob sinočnji oficielni otvoritvi novega poslopja Mariborske tiskarne, Mariborski večernik Jutra (MVJ), 12, 26. 1. 1938, št. 20, str. 2.

6 Škofijski arhiv (ŠA), škatla Tiskovno društvo in Cirilova tiskarna. Pravila Tiskarne sv. Cirila v Mariboru. Maribor, 17. IX. 1925.

7 Tiskarna danes in jutri, Slovenski gospodar (priloga), 69, 11. 9. 1935, str. 16.

8 Slovenski gospodar, 57, 20. 12. 1923, št. 53, str. 3.

List na ogled.

Izhaja
1. in 16. vsakega mesca in velja s poštnino vred in v Mariboru z pošiljanjem na dom
za celo leto . 2 fl.
„ pol „ . 1 fl.
„ ¼ „ . — fl. 50 k.
Brez poštnine in pošiljanja 1 fl. 80 k.
Posamezni listi se dobijo pri knjigaru Novaku na velikem trgu za 8 k.

SLOVENSKI GOSPODAR.

Podučiven list za slovensko ljudstvo.

Poduk v gospodarstvu bogati deželo.

Naročnino sprejema vredništvo v Mariboru.

Rokopisi se ne bodo nazaj pošiljali, neplačani listi se ne bodo prijemali.

Oznanila se prijemljejo, plača za vrstico je 10 k. in za kolek 30 k.

Štv. 1. V Mariboru 16. januarja 1867. Tečaj I.

Dragi rojaki!

Kdor se noče učiti, ostane nevednež. Nevednost pa je že človeka velika nesreča. To še posebej dokazovati menda ni treba, saj vsak dan vidimo, v ktere stiske in sitnobe spravi nevednost človeka. Kdor več zna, več veljá in si lože pomaga. Ni pa še dosti, kar se kot otročički v šolah naučimo; tudi nam odraslim je vedno še poduka treba. Zmiraj se kaj novega iznajde, kar moramo vedeti, če nočemo zaostati za drugimi deželami in drugimi narodi. Mi Slovenci smo bistre glave, a kaj nam pomaga naša bistrost, če je ne rabimo nam in deželi na korist. Kar je za otroke šola, so odraslim dobri časniki in poučljive knjige. Obojih imamo dovolj. V Ljubljani, Celoven, Gorici, Trstu izhajajo slovenski časniki in se na svitlo dajajo vsake vrste dobre knjige. Samo mi štajerski Slovenci, kterih nas je vendar čez 400.000 nimamo svojega časnika za naše ljudstvo, kteremu je gotovo prizadeval si bode podučiti naše ljudstvo v domači, lehko razumljivi besedi o raznih gospodarskih pa tudi v političnih in narodnih stvareh.

Zato so se pogovarjali slovenski rodoljubi na Štajerskem in sklenili izdavati podučivni list za slovensko ljudstvo

„Slovenski gospodar“

„Slovenski gospodar“ bode:

1) razlagal vse dežélne in državne razmere, vselej z ozirom na slovenski narod;
2) princesel naj boljše nauke in naj novejše skušnje o vino-sadjo — živino-reji in sploh vseh gospodarskih stvareh, ter tudi gospodinjam podal marsikteri dober svet;
3) bode, kot zvesti novičar v kratkih besedah povedal, kaj se je novega dogodilo doma po slovenskih deželah in drugod;
4) bo našim občinskim predstojnikom ali županom razložil občinsko postavo (Gemeindegesetz), njih pravice in oblasti, ter v vsakem listu prinesel nektere obrazke (Formularien), kako naj bi naši župani vredovali in pisali v domačem slovenskem jeziku;
5) naznajal bode dobre slov. knjige in časnike, da vedó bralci, kje in po kteri ceni jih dobiti;
6) povedal bode tudi včasih ktero za kratek čas;
7) končno bo v vsakem listu naznanjal ceno žita in drugih gospodarskih pridelkov.

Ali to ni dosta podučivnega blaga ino vse to če podati „slovenski gospodar“ za res malo ceno 50 krajc. za tri mesece!

Izhajal bode dvakrat na mesec na veliki polpoli in veljal

za celo leto . . . . . 2 f.
„ pol leta . . . . . 1 „
„ četrt „ . . . . . — „ 50 krajc.

Naj se oglasi obilo naročnikov, in naj ne bo nobeden slovenski gospodar na spodnjem Štajerji, da bi si ne omislil svojega zvestega prijatla „slov. gospodarja“.

Naročnina naj se pošlje v Maribor podpisanemu.

Dr. Mat. Prelog.

Upoštevajoč dejanske potrebe mesta je število tiskarn zadostovalo. Od obstoječih so tiskarne v Mariboru, ki so tiskale časopise in redne publikacije, izkoriščale svojo kapaciteto do 65%, ostale tiskarne, ki so bile vezane na sprotna naročila, pa so bile izkoriščene komaj 50%.[9]

Težišče slovenskega založništva med obema vojnama je bilo v Ljubljani. Tudi število naročnikov dnevnih listov, tednikov, revij in periodičnih publikacij je bilo v Mariboru dosti nižje kot v Ljubljani. O tej primerjavi lahko preberemo v Mariborskem večerniku sledeče: "Svoječasno se je oglasil v "Večerniku" g. dr. M. Šnuderl z zelo utemeljeno konstatacijo, da je Maribor z ozirom na književno založništvo naše najbolj pasivno mesto. Še bolj so porazne številke naročnikov naših dnevnih listov, tednikov, revij in perijodičnih publikacij. Število naročnikov v Mariboru dosega komaj 10 do največ 30 odstotkov števila naročnikov v Ljubljani in v istem razmerju je tudi število naročnikov v mariborski oblasti napram onemu v manjši ljubljanski! Če sodimo kulturni nivo ljudstva po številu knjig in časopisov, katere kupuje, naroča in čita, potem bi mogli reči, da pada nivo Maribora in oblasti skoraj za 50% za nivojem Ljubljane in oblasti. In vendar ima mariborska oblast mnogo bolj razvito osnovno šolstvo kakor ljubljanska, več meščanskih šol. Kje tiči tu vzrok? V prvi vrsti je to nesorazmerno nižje stanje v našem mestu in v naši oblasti posledica nekdanjega avstrijskega potujčevanja. Nemškutarija, ki je pri nas gospodarsko najmočnejša, je za nas največji pasivum. Drugi pasivum je pa naša indolenca in naše nerazumevanje svojega poslanstva, nerazumevanje naše inteligence, kajti nikakor ni res, da bi se s pravilno kulturno akcijo ne dal dvigniti pri nas konzum slovenskih knjig in listov."[10]

Vzrokov je bilo gotovo več. Poleg ekonomskega avtor pravilno ugotavlja, da je porazno stanje posledica nekdanjega potujčevanja.

O Mariboru kot književnem in knjižnem centru pa lahko v istem časopisu preberemo sledeče: "In Maribor? Spal je dolgo nevzdramljeno spanje, v zadnjem času pa postaja vedno bolj agilen. Nima sicer nobene založniške družbe, podobne Mohorjevi, Vodnikovi itd. ali pa Modri ptici, Hramu in drugim, zato pa ima dve pridni založnici: Tiskovno založbo in Cirilovo knjigarno. Kvalitativno prednjači prva, kvantitativno pa druga, ki je ohranila tudi v povojni dobi svoj poljudni značaj."[11]

Kot že omenja poročevalec, je v Mariboru delovala Tiskovna založba, ki je bila ustanovljena leta 1925 na pobudo slovenskih književnikov. Ustanovitelji so si zadali nalogo nuditi Slovencem slovensko knjigo, zavedajoč se njenega vzgojnega pomena med širokimi plastmi ljudstva. Založba je izdala več del slovenskih avtorjev, med njimi Maistrovo Kitico mojih, Reharjeve Vipavske povesti, Šnuderlovega Človeka iz samote in Izgubljeno zemljo, Glaserjevo pesniško zbirko Čas kovač, Kovačičevega Tyrša in Schreinerja, Rakuševo Strojepisno šolo, priljubljenega mladinskega Malega risarja, Veliki adresar za mesto Maribor in široko okolico in druge.[12] Poleg leposlovja je založba izdajala še poljudne priročnike in gospodarske knjige.

Leta 1936 je vrzel v kulturnem življenju Maribora zapolnila književna založba pod imenom Piramida, ki si je zastavila širok program književnega delovanja. Izdajala je tudi mesečno revijo za politična, socialna in kulturna vprašanja. Toda revija je z deseto številko prenehala izhajati, delovanje založbe pa se je ustavilo pri tretji knjigi. Izven teh založb - če ne štejemo edicij Zgodovinskega in pa Muzejskega društva - je izšlo malo knjig.

Mariborsko založniško dejavnost so leta 1931 predstavili Študijska knjižnica, Zgodovinsko društvo in Banovinski arhiv. V veliki kazinski dvorani so pripravili razstavo mariborskih tiskov in slik, ki je pokazala slovensko kulturno udejstvovanje v Mariboru izraženo v tiskani besedi. V kronološki razvrstitvi so se pokazali slovenski mariborski tiski. Razstavljen je bil prvi letnik Slovenskega gospodarja iz leta 1867, prvi letnik Slovenskega naroda iz leta 1868, prvi leposlovni list v Mariboru Zora, pedagoška lista Slovenski učitelj in Popotnik in vrsta drugih. O razstavi lahko preberemo v Mariborskem večerniku Jutra sledeče: "Včeraj popoldne je v veliki kazinski dvorani bila otvorjena razstava, ki so jo o priliki profesorskega kongresa priredili "Študijska knjižnica", "Zgodovinsko društvo" in tukajšnji arhiv. Obiskovalec, ki stopi v dvorano, bo morda prvo pozornost obrnil k slikam, ki vise ob nasprotni steni. Naslikal jih je prof. Ivan Kos. Tudi ostali del razstave je povečini posvečen Mariboru: kaže nam slovensko kulturno udejstvovanje v Mariboru, v kolikor se je izrazilo in se izraža v tiskani besedi. Menda sploh prvič se je napravil tukaj poskus, da se zberejo in v kronološki razvrstitvi pokažejo slovenski mariborski tiski.

Na levi strani so v dolgi vrsti zbrani mariborski časniki in časopisi. Niso razstavljeni vsi, vendar jih

9 Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), št. škatle 473, št. spisa 3144. Mestno poglavarstvo Maribor dopis Kraljevski banski upravi, Maribor 23. II. 1940.

10 Potreba kulturne akcije. MVJ 3, 11. IV. 1929, št. 82., str. 2. Dušan Moravec, Novi tokovi v slovenskem založništvu, Ljubljana 1994. Cene Kranjc, Naše tiskarstvo v letih 1918-1938, Spominski zbornik Slovenije.

11 Maribor kot književni in knjižni center, MVJ 8, 21. IV. 1934, str. 4.

12 Deset let tiskovne založbe v Mariboru, MVJ 9, 25. V. 1935, št. 119, str. 2.

je zbranih lepo število: skorajda sedemdeset. Vmes častitljive starine: imamo tu 1. letnik "Slov. gospodarja" (1867), 1. letnik "Slov. naroda" (1868), poleg prvi slovensko pisan nemškutarski list "Slobodni Slovenec" (1870), tik ob njem je "Zora", prvi leposlovni list v Mariboru, poleg "Vestnik", prvi mariborski znanstveni list. Potem kar po vrsti dva pedagoška lista: "Slov. učitelj", "Popotnik". Nato dolga vrsta časopisov iz našega stoletja, vseh vrst in barv.

To je tiha revija naših duhovnih prizadevanj, skromnih sicer, kakor so bile skromne naše razmere, iz katerih so se pred več ko sto let rodili prvi poskusi, a ožarjenih z nečim, kar nam jih dela ljube in tople: iz idealizmom, ki jih je svojčas poklical v življenje. Ali ni znamenje idealizma, da je prva slovenska beseda, ki je bila tiskana v Mariboru, bila pesem?"[13]

Podobno razstavo je pripravila Zveza grafičnih delavcev Jugoslavije leta 1928, ko so v čitalnici Študijske knjižnice pripravili mednarodno razstavo časopisov.[14]

Pregled mariborskih časnikov in časopisja

S priključitvijo Maribora h Kraljevini SHS so se v Podravju temeljito spremenile politične razmere, ki so vplivale tudi na mariborski politični tisk. Pojavili so se številni novi časniki, ki so jih ljudje kupovali v glavnem na ulicah. Prodajalci so kriče ponujali konservativni Slovenski gospodar, katoliško Stražo, Male novice, delavski list Mariborski delavec. Nemško prebivalstvo v mestu je segalo po nemškem časniku Marburger Zeitung, ki je izhajal že od leta 1862.

Zelo dolgo tradicijo je imel Slovenski gospodar, saj je izhajal že od leta 1867. List ljudstvu v pouk in zabavo je izhajal vsak četrtek. Izdajalo ga je Katoliško tiskovno društvo, nato Tiskarna sv. Cirila. Najpomembnejši uredniki so bili: Franjo Žebot, Vlado Pušenjak in Januš Golec. V letih 1930 in 1931 je prinašal mesečno prilogo Naše slike, nato pa prilogo Naš dom in gospodarsko prilogo Za gospodarje.

Naš dom je izhajal že pred prvo svetovno vojno. Po vojni se je list obnovil najprej v Celju, z letnikom 1924 pa se je preselil v Maribor. Vsebina je bila krščansko usmerjena, poučna in vzgojna.[15] Tiskala ga je Tiskarna sv. Cirila v Mariboru.

Straža, kot neodvisen političen list za slovensko ljudstvo, je izhajala od leta 1909. Do leta 1920 je izhajala trikrat na teden, nato le dvakrat. Leta 1925 je bila zaradi ostrih strankarskih bojev ob skupščinskih volitvah ukinjena. Nadomestila jo je Naša straža, ki pa je izhajala le do 31. marca 1926, ko se je umaknila Slovencu kot skupnemu glasilu katoliških Slovencev. Najpomembnejši uredniki so bili: Vekoslav Stupan, Franjo Žebot, Vlado Pušenjak in Januš Golec, tiskala pa jo je Tiskarna sv. Cirila.

Kako nujna je bila potreba po večkrat izhajajočem slovenskem časopisju, ki bi bilo v prvi vrsti namenjeno mariborskemu mestnemu prebivalstvu, je videti iz dejstva, da je že 11. novembra 1918 začel izhajati trikrat na teden v Cirilovi tiskarni novi list Male novice, včasih na enem samem listu. Vsak torek, četrtek in soboto ob štirih popoldne so Male novice prinašale drobne aktualne novice in tako izpolnile vrzel, ko Straža ni izhajala.

Od 11. januarja 1931 do 17. aprila 1933 je izhajala tudi mariborska izdaja Slovenca. Poročila o športnih in drugih zanimivih dogodkih je urejal dr. Fran Vatovec, tiskala pa ga je Cirilova tiskarna.

Konservativno usmerjenim glasilom sta se kmalu po prevratu pridružila narodno-obrambna lista Obmejni branik, ki ga je maja leta 1919 izdala Narodna odbrana in Draupost, ki je izhajal z namenom, da ublaži nasprotja med Slovenci in Nemci na Koroškem.

Leto dni po koncu prve svetovne vojne je izhajalo v Mariboru samo časopisje meščanskih strank, med njimi od 23. novembra 1918 liberalni dnevnik Mariborski delavec. V začetku izhajanja je imel podnaslov Neodvisen delavski list za mesto in okolico, pozneje pa je ta podnaslov spremenil v Neodvisen politični list in pred svojim koncem 24. avgusta 1920 v Političen list.[16] Dnevnik je tiskal najprej Karl Rabitsch, kasneje pa Mariborska tiskarna. Tako Male novice kot Mariborski delavec sta v začetku v močno nacionalnem duhu zastopala predvsem slovenske narodne interese. Precej sta pripomogla k preusmeritvi širših slojev mariborskega prebivalstva. Poleg tega je bil namen Mariborskega delavca pritegniti delavce, ki so bili pod močnim nemškim vplivom. Že po enem letu izhajanja je pod uredništvom Frana Voglarja list postal glasilo liberalcev. Leta 1920 so list Mariborski delavec ukinili, ne le zaradi neustreznega imena, ampak tudi zaradi deficita, ki ga je priposloval. Ker bi bilo v narodnem pogledu slabo, če bi edini slovenski dnevnik v Mariboru prenehal izhajati, so sklenili, da dnevnik ne sme izostati, dokler ne bo začel izhajati novi slovenski dnevnik.[17]

---

13 K razstavi mariborskih tiskov in slik, MVJ 5, 8. VII. 1931, št. 152, str. 3.

14 Mednarodna razstava časopisov v Mariboru, Jutro 9, 3. I. 1928, št. 2, str. 4.

15 Škofijski arhiv (ŠA), škatla Prosvetna zveza. Agitacija za "Naš dom". Maribor, 1. VII. 1927.

16 France Filipič, O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru (Ob razpotjih zgodovine), Maribor 1994, str. 141.

17 PAM, fond Mariborska tiskarna 1920-1987, zapisniki, pravila, delnice. Zapisnik izvrševalnega odbora, Maribor, 16. marca 1920.

Reklamni oglas za Mariborsko tiskarno (Mariborski koledar 1933, str. 72)

Istega leta so v Ljubljani predlagali, naj namesto Mariborskega delavca začne izhajati v Mariboru Večerni list Jutra.[18]

27. avgusta leta 1920 so se odločili, da bo začel izhajati nov časopis z imenom Tabor. V imenu časopisa se je skrivala simbolika. Kakor so tabori oznanjali, da se bližajo Turki, tako naj bi tudi Tabor opozarjal slovensko in jugoslovansko javnost na nevarnosti. V prvi številki Tabora leta 1920 so zapisali: "Smer časopisa bo vedno strogo narodna in napredna. Za tem ciljem bomo korakali neustrašno brez ozira na levo in na desno. Hvalil bo vse, kar je hvale vredno, bičal bo vse, kar zasluži graje. Predvsem pa bo naš list tista vez, ki bo družila vse stanove, one o katerih pravijo, da so nižji, kakor one, ki so višji. Razlike med obemi ne bo poznal. Za splošni blagor in procvit našega naroda in naše mlade države je neobhodno potrebno, da delamo na skupni zgradbi vsi, kar nas je od najnižjega do najvišjega".[19]

Tabor je bil kot list Samostojne demokratske stranke namenjen Mariborčanom in prebivalcem Mariborske oblasti.[20] Uredništvo časopisa je imelo prostore v Jurčičevi ul. 4. Izdajala ga je najprej mariborska Tiskovna zadruga, nato pa konzorcij Tabor. Najpomembnejši uredniki so bili: Fran Voglar, Radivoj Rehar, Vekoslav Špindler in Božidar Borko. 2. maja 1927 je Tabor prevzel konzorcij Jutra v Ljubljani in ga spremenil v Mariborski večernik Jutra. O tem dogodku je poročevalec v Jutru zapisal: "Svestni velike naloge, ki jo ima Jutro kot največji slovenski dnevnik, smo se odločili, da začnemo na željo številnih prijateljev iz mariborske oblasti izdajati kot popoldanski dnevnik Mariborski večernik Jutra. V ta namen smo prevzeli dosedanji tamkašnji dnevnik Tabor, ki je s svojim predhodnikom Mariborskim delavcem oral na naši severni meji od zloma Avstrije dalje trdo in malo hvaležno ledino našega novega narodnega življenja. Mariborski večernik Jutra naj bo kot samostojno dopolnilo Jutrove poročevalske službe posvečen v prvi vrsti lokalnim potrebam Maribora in mariborske oblasti ter naj kot tak s sotrudništvom lokalnih faktorjev zvesto podpira vse poštene napore za prosvetno gospodarsko in socialno povzdigo severnega dela Slovenije. Uredništvo in uprava Mariborskega večernika Jutra se nahaja v Mariboru na Aleksandrovi c. 13. Vodstvo lista smo poverili glavnemu uredniku g. Stanku Virantu".[21]

Kot samostojno dopolnilo Jutrove poročevalske službe je bil torej posvečen v prvi vrsti lokalnim potrebam Maribora in mariborske oblasti. Najpomembnejši uredniki so bili Stanko Virant, Vekoslav Spindler in Radivoj Rehar. Tiskala ga je Mariborska tiskarna. Leta 1938 je pod vodstvom Adolfa Ribnikarja postal neodvisno napredno glasilo, ki se je imenovalo Večernik. Dnevnik je izhajal tako s trikrat spremenjenim naslovom nepretrgoma 20 let, toda mariborskih potreb po sodobnem slovenskem dnevniku zadostnega obsega ni nikoli zadovoljil.[22]

Velik nacionalni problem po prevratu je predstavljalo vprašanje nadaljnjega obstoja nemškega dnevnika Marburger Zeitung, ki ga je izdajala Kralikova tiskarna. Prvi tiskani časnik v Mariboru je izhajal od leta 1862 do 1865 kot Correspondent für Untersteiermark. Leta 1870 je imel celo slovensko prilogo Slobodni Slovenec. Po spremenjenih političnih razmerah po letu 1918 se je uredništvo časnika v naslednjih letih zavzemalo za konstruktivno politiko sodelovanja nemških in slovenskih meščanov v mestu.[23] Predstavljal je dobro urejevan dnevnik, pri katerem so sodelovali tudi slovenski razumniki, vse dokler ni po vzponu Hitlerja vedno očitneje zastopal hitlerjanske ideje. Od leta 1929 se je imenoval Mariborer Zeitung. Za vso obdobje izhajanja časopisa je bilo značilno še,

18 PAM, fond Mariborska tiskarna 1920-1987, zapisniki, pravila, delnice. Zapisnik seje 21. maja 1920.
19 Tabor, 27. VIII. 1920, št. 1, str. 1.
20 Straža, 12, 25. VIII. 1920, št. 94, str. 3.
21 Mariborski večernik Jutra, Jutro, 1. V. 1927, št. 103, str. 2.
22 Dr. Janko Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi, bibliografski pregled od 1797-1936, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937.
23 1860-1930 - 70 Jahre! MZ, 28. XII. 1929, št. 69, str. 346 (priloga).

da ni imel nobenih eksistenčnih problemov, saj je imel močno finančno zaledje. Najpomembnejša urednika sta bila Friderik Golob in Udo Kasper.

Leto 1919 je prineslo Mariboru tudi nemški socialistični tednik Volksstimme, ki je izhajal dvakrat na teden vse do leta 1936, ko je zaradi skromnega števila nemških socialistično usmerjenih delavcev v Jugoslaviji prenehal izhajati.

Poleg omenjenih je po prvi svetovni vojni izhajalo še nekaj nemških časnikov, ki pa so jih zaradi nemško-nacionalne usmerjenosti ukinili.

Leta 1927 je bila v Mariboru odprta še podružnica uredništva in uprave največjega jugoslovanskega nemškega dnevnika Morgenblatta v Zagrebu.

Po prevratu je v Mariboru vzklilo tudi socialnodemokratsko časopisje. Temelj temu razvoju je postavilo številno mariborsko delavstvo marksistične miselnosti, pogoj pa je bil tudi nakup Mostböckove tiskarne (Ljudske tiskarne), v kateri se je osredotočil velik del socialističnega tiska.

Leta 1920 je bil ustanovljen slovenski socialistični tednik Enakost.[24] Enakost, politični list za delovno ljudstvo, je predstavljala skupaj z dnevnikom Naprej glasilo Jugoslovanske socialno-demokratične stranke. Prvo leto je izhajal dvakrat tedensko, od leta 1921 le še enkrat. Kot glasilo Socialistične stranke Jugoslavije je od 4. avgusta 1922 izhajalo ob petkih. Od 20. aprila 1923 je nosilo še dodatni naslov Rdeči prapor. Pomembni uredniki mariborskih letnikov so bili: Jože Planinc, Andrej Močnik, Josip Ošlak. Tiskala ga je Ljudska tiskarna.

Glasilo Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) je bila tudi Delavska politika, ki je začela izhajati 1. januarja 1926 v Ljubljani kot dnevnik, a se je kmalu skupaj s svojim urednikom Rudolfom Golouhom preselila v Maribor, kjer je izhajala dvakrat (in trikrat) na teden ter vztrajala vse do 6. aprila 1941. Če lahko rečemo, da je Enakost v mariborskem socialističnem tisku bila le prehoden pojav, pa se je Delavska politika globoko zarisala v politično obeležje mesta. Kot glasilo SSJ je kljub svojim ostrim in le redko ublaženim stališčem do revolucionarnega delavskega gibanja vendar odigrala določeno vlogo v utrjevanju pozicij delavskega gibanja, tako v okviru svoje stranke in kot del socialističnega gibanja, ki je organizacijsko živelo predvsem preko strokovnih organizacij in preko kulturnih izobraževalnih delavskih društev, tako Svobode kot pozneje Vzajemnosti. Od slovenskih avtorjev sta na njenih straneh objavljala Rudolf Golouh svojo dramo Kriza in Bratko Kreft svoj roman Človek mrtvaških lobanj.

V Mariboru sta med vojnama izhajala še socialistični Ujedinjeni železničar - neodvisno glasilo železničarjev, upokojencev in transportnega osebja. Glasilo je izhajalo od leta 1925 do 1934 v Ljubljani, nato pa v Mariboru do 1. aprila 1941 - ter Delavec (s podnaslovi: glasilo Strokovne komisije za Slovenijo, glasilo GRSJ, glasilo Združene delavske strokovne zveze Jugoslavije in Strokovni časopis). V Mariboru je Delavec izhajal od leta 1937 do 25. marca 1941 kot mesečnik. Njegovi odgovorni uredniki so bili Stanko Vidakovič, Viktor Eržen in Josip Ošlak.[25]

Med socialističnimi tiski naj omenimo še Vzajemno Svobodo, ki je kot mesečnik izhajala od 1. januarja 1937 do pomladi 1941, poročala pa je predvsem o delovanju delavskih kulturnih društev Vzajemnosti; urejali so jo Josip Ošlak, Ivan Favai in Bruno Petejan.

Slika socialističnega tiska, vezanega na Maribor za čas med svetovnima vojnama, ne bi bila popolna, če ne bi upoštevali deleža Maribora pri izdajanju mesečnika Svoboda v Ljubljani. Mesečnik delavsko kulturne in telovadne zveze Svoboda je izhajal od leta 1929 do decembra 1936. Podnaslov mesečnika se je večkrat menjal. Ves čas pa je bil njegov cilj, da čim bolj dvigne socialistično mišljenje in budi umetniško in literarno ustvarjalnost med delavstvom. Pri mesečniku je ustvarjal in odločilno sodeloval kot urednik in avtor Bogo Teply z vrsto sodelavcev iz Maribora.[26]

Najmnožičnejši zvezi Prosvetna zveza in Zveza kulturnih društev sta izdajali svoji glasili. Prosvetna zveza je izdajala Vestnik Prosvetne zveze, ki je bil namenjen društvom, ki so bila včlanjena v Prosvetno zvezo v Ljubljani ali v Mariboru, Zveza kulturnih društev pa Prosvetni glasnik.

Brez večjega in trajnega uspeha so ostali poskusi narodnih socialistov, katerih glasilo Narodna pravda se je kmalu preselilo v Ljubljano.

Podobno je bilo tudi z glasili Samostojne kmetske stranke, ki je 11. decembra 1924 izdala prvo številko Severne straže - gospodarskega in političnega lista za mariborsko oblast. List je prenehal izhajati že februarja naslednje leto. Ista stranka je v letih 1920 do 1923 izdajala tudi tednik Kmetska moč.[27]

Enako kratko je bilo tudi življenje vseh pozneje zasnovanih političnih tednikov. Narodni list je začel izhajati leta 1922 kot glasilo narodne demokracije za mariborsko oblast. Ko je časopis 8. decembra 1922 prenehal izhajati, ga je nadomestil Tabor, ki je imel ob četrtkih posebno prilogo Narodni list.

24 Straža 12, 16. VII. 1920, št. 76, str. 3.

25 France Filipič, O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru (Ob razpotjih zgodovine), Maribor 1994, str. 142-144.

26 Janko Glazer, Pregled mariborskega časopisja po prevratu, Mariborski koledar leto 1935, str. 93.

27 Prav tam, str. 81.

Poštnina plačana v gotovini

Mariborski Večernik »JUTRA«

Cena 1 Din

Leto V. (XII.), štev. 1 Maribor, petek 2. januarja 1931

Izhaja razun nedelje in praznikov vsak dan ob 16. uri. Račun pri poštnem ček. zav. v Ljubljani št. 11.409. Velja mesečno prejeman v upravi ali po pošti 10 Din dostavljen na dom pa 12 Din

Telefon: Uredn. 2440 Uprava 2455

Uredništvo in uprava: Maribor, Aleksandrova cesta št. 13. Oglasi po tarifu. Oglase sprejema tudi oglasni oddelek „Jutra" v Ljubljani, Prešernova ulica št. 4

Miroljubni Mussolini

NOVOLETNI NJEGOV POKLON ZEDINJENIM DRŽAVAM. — ITALIJA V BORBI ZA POSOJILO, KI NAJ JO REŠI IZ SEDANJE TEŽKE KRIZE.

RIM, 2. januarja. Snoči je imel Mussolini v radio govor, namenjen za Ameriko. Iz govora se vidi, da je bil glavni namen Mussolinija, da pobije protitalijansko propagando v Zedinjenih državah, ki je v zadnjem času tako močno narastla, da je celo preprečila najetje velikega italijanskega posojila.

Mussolini je uvodoma zavračal vse trditve o slabem gospodarskem položaju Italije, češ, da kriza v Italiji ni prav nič večja kakor v drugih državah na svetu in da je posledica svetovne gospodarske krize.

Nato je skušal upravičiti svojo sovjetski vladi prijazno politiko, ki je zadela na ostro kritiko tudi v Zedinjenih državah in katere je v veliki meri pripisati neuspeh Italije pri najetju posojila. Mussolini je nagla'al, da so trgovski stiki Italije s sovjetsko Rusijo potrebni za obnovo gospodarstva, vendar pa nimajo nobenega vpliva na notranjo ali zunanjo politiko Italije, češ da si tešnejem in tolišovizem diametralno nasprotu'eta. Sedanja gospodarska politika Italije stremi po ravnovesju državnega proračuna in znižanju cen na drobno. Korporacijska država je storila svojo dolžnost. Italija ima sicer pol milijona brezposelnih, so pa to večinoma delavci, ki ostanejo pozimi brez dela. Italijanska vlada je nasprotna podpiranju brezposelnih, ker zavajajo podpore delavce, da ne iščejo dela. Zato daje tešnejem prednost javnim delom, ki dvigajo materijalno kulturo. Da pa lahko Italija svoj gospodarski program tudi izvede, potrebuje veliko posojilo. Novi režim v Evropi nima tako solidne osnove kakor tešništeni. Zedinjene države naj verujejo v prijateljstvo Italije in v njeno željo, da hoče živeti v miru z vsemi narodi. Podtikanje, da hujska Italijo k novi vojni, je brez vsake podlage.

Svoj govor je Mussolini zaključil z besedami: Prepričan sem, da bo mir na svetu ohranjen in da se bo njegovo blagostanje pokazalo povsod že v kratkem. Pozdravljam vse, ki so poslušali moj govor in se spoštljivo klanjam predsedniku republike Zedinjenih držav.

Naši trgovinski odnošoji s Češkoslovaško

stopajo — zdi se — v novo fazo. Na eni strani čujemo, da namerava v doglednem času odpotovati v Prago posebna komisija naše vlade radi pogajanj za sklenitev nove carinske tarife med našo državo in ČSR, na drugi strani pa se je baš v zadnjih tednih pojavilo dejstvo, da so bile sklenjene med češkoslovaškimi konsumentskimi in jugoslovenskimi producentskimi odnosno izvoznimi organizacijami pogodbe za dobave večjih kontingentov naših agrarnih produktov za Češkoslovaško. Slednje je na žalost samo začasno, kot posledica carinske vojne, ki je nastala med Češkoslovaško in Madžarsko. Nujno je pa potrebna poglobitev in razširjenje naših trgovinskih odnošajev do Češkoslova-

Poslanik Pešić stavljen na na razpoloženje

BEOGRAD, 2. januarja. Z ukazom Njeg. Vel. kralja in na predlog zunanjega ministra je sporazumno z ministrskim predsednikom naš dosedanji poslanik v Pragi, general Peter Pešić, stavljen na razpoloženje.

Za spoj Slovenije z morjem

SUŠAK, 2. januarja. V smislu sklepa akcijskega odbora za izgradnjo železniške zveze Slovenije z morjem je načelnik odbora, g. župan Juraj Ružić, poslal predstavko banoma Dravske in Savske banovine, v katerih jih prosi, naj odpošljeta vsak po enega stalnega delegata v akcijski odbor, da boste obe banski upravi tako službeno zastopani v odboru in stalno poučeni o njegovem delu. Imenovanje obeh delegatov naj bi se izvršilo že do 15. t. m., da bosta mogla že sodelovati na seji akcijskega odbora, ki se bo kmalu vršila.

Rusko blago pod madžarsko firmo

BEOGRAD, 2. januarja. Gospodarski krogi iz Banata so opozorili merodajne

Podobna usoda je doletela narodno radikalni tednik Naša vas leta 1923; Narodnega gospodarja leta 1924-25; nemški, strankarsko neopredeljeni list Montags Presse leta 1928; tednik narodno-socialistične smeri Borba, ki je izhajal od leta 1933 do 1935;[28] gospodarskopolitični tednik Razgled, ki je izhajal v letih 1933-34; delavski tednik Delavska fronta, ki je izhajal v letih 1930-37; leta 1936 ustanovljeni kmečko-delavski tednik Neodvisnost. Tednik Neodvisnost je izhajal kot glasilo slovenskega kmečko-delavskega gibanja do 11. oktobra 1937, ko jo je cenzura zaradi razglasa "Močna in enotna slovenska fronta je naša narodna potreba" s pozivom h koncentraciji vseh slovenskih demokratičnih sil prepovedala.

Razen omenjenih je bilo seveda še nekaj poizkusov, ki pa ne zaslužijo omembe, ker so ti listi prenehali izhajati večinoma že po prvi ali drugi številki ali pa so služili le volilni agitaciji.[29]

Od humorističnih listov so bili najbolj znani Toti list, Komar in Mariborski klopotec. Leta 1932 je izšel tudi nemški šaljivi list Die Wespe. Od navedenih je Toti list najbolj razveseljeval staro in mlado po Sloveniji s svojimi humoristično in satirično ubranimi prispevki. Izhajal je od leta 1938 do 1941. Njegov izdajatelj in urednik Božo Podkrajšek je znal ob sodelovanju širokega kroga slovenskih kulturnikov, med katerimi so bili Tone Čufar, Ivan Rob, Danilo Gorinšek, Emil Smasek itd., list uspešno voditi mimo banalnosti do trpke družbene kritike.[30]

Od leta 1904 je izhajal Časopis za zgodovino in narodopisje. Letno so izšle štiri številke. Do leta 1923 ga je tiskala Tiskarna sv. Cirila, nato pa Mariborska tiskarna. Od leta 1930 so mu dodali še prilogo Arhiv za zgodovino in narodopisje, ki ga je urejeval dr. Franc Kovačič.

28 Smilja Amon, Tisk in politika v Jugoslaviji 1918-1941, Ljubljana 1996, str. 172 in 200.

29 Mariborski politični tisk po osvobojenju, Večernik 12, 5. IX. 1938, št. 201, str. 3.

30 France Filipič, O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru (Ob razpotjih zgodovine), Maribor 1994, str. 147.

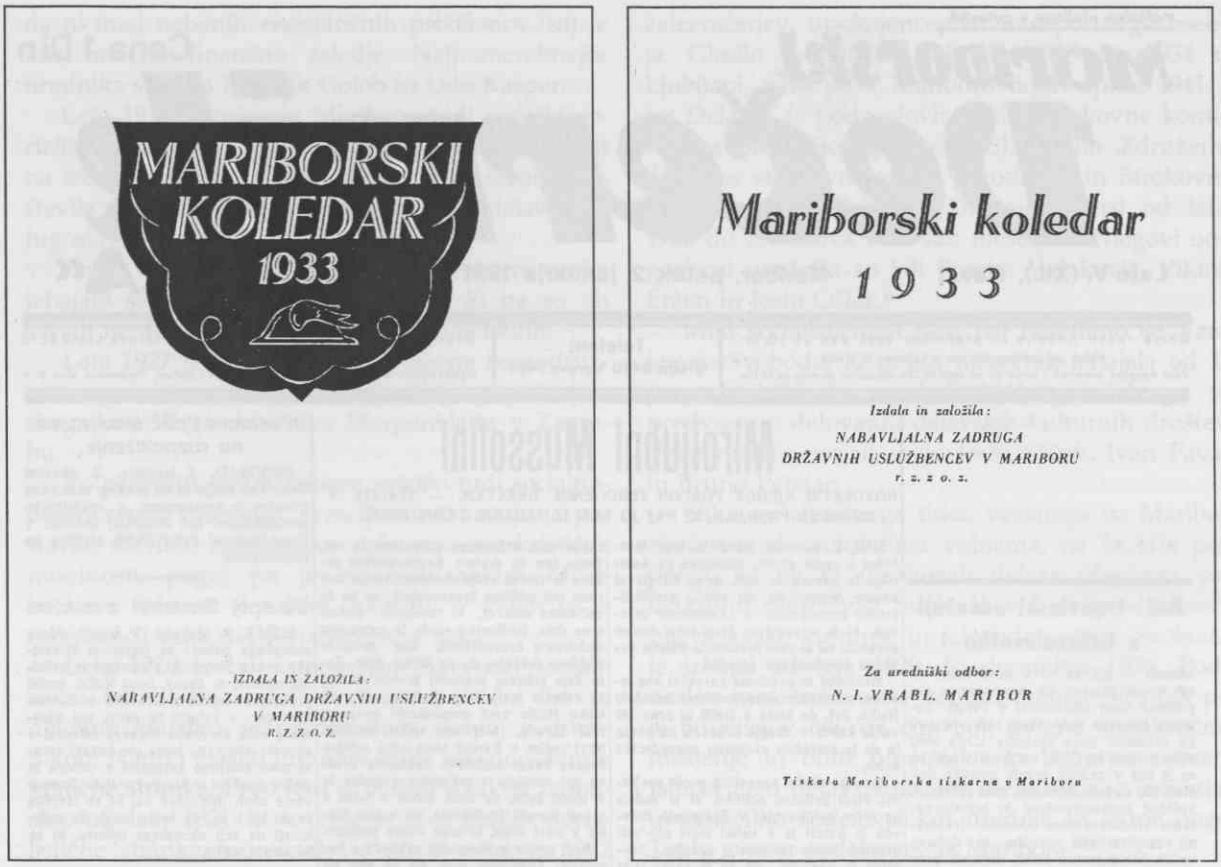

Mariborski koledar 1933, zunanja in prva notranja stran

Muzejsko društvo je leta 1932 izdalo prvo številko Izvestja Muzejskega društva v Mariboru, ki ga je urejal dr. Leopold Poljanec, natisnila pa Mariborska tiskarna.

Ko je bilo leta 1919 ustanovljeno Narodno gledališče v Mariboru, je gledališče začelo izdajati Gledališki list. Urejala sta ga dr. Ivan Lah in dr. Leopold Lenard, tiskala pa Tiskarna sv. Cirila. V drugi sezoni ga je nadomestil mariborski kulturni vestnik Zrnje. Letnik 1920-21 je izhajal vsak teden od 9. oktobra 1920 do 23. junija 1921 in je obsegal 28 številk. Urejevali so ga dr. Pavel Strmšek, Josip Kostanjevec in Anton-Ivanović-Mecger. Časopis je ponovno izšel leta 1928, ko so izšle le tri številke, ki jih je uredil Danilo Gorinšek.

Kot 14 dnevno gledališko revijo je uprava gledališča od 30. novembra 1921 do 1. februarja 1922 izdajala še revijo Drama, ki jo je urejal Silvester Škerl, tiskala pa Mariborska tiskarna.

Od revij, ki so se ukvarjale s kulturnimi vprašanji, je pomembna še Piramida, ki je začela izhajati leta 1936. Ta neodvisna revija za politična, socialna in kulturna vprašanja ter leposlovje je izhajala pri istoimenski založbi. Urednik je bil Radivoj Rehar, revijo pa je tiskala Mariborska tiskarna.[31]

Od leta 1938 do decembra 1940 pa je izhajala revija Obzorja, mesečnik za leposlovje, umetnost in publicistiko, ki sta ga urejala dr. Vladimir Kralj in dr. Ivan Dornik. V uvodniku prve številke so med drugim zapisali: "Obzorja so po dolgih letih bila prva širše zasnovana slovenska revija. Nasploh so severovzhodne pokrajine po svojih gospodarskih, upravnih, prometnih stikih razmeroma oddaljene od "narodnega središča". To oddaljenost je bilo možno čutiti tudi v kulturnih zvezah. Zato je treba Maribor, kot drugo slovensko mesto v kulturnem pogledu trdneje povezati z njegovim prirodnim zaledjem, ter tako smiselno dopolnjevati delovanje središča."[32]

Revijo, ki je bila glasilo mariborskega Umetniškega kluba in celjskega Kulturnega tedna, je izdajala in tiskala Mariborska tiskarna.[33]

Od 1. novembra 1940 do 10. februarja 1941 je v Mariboru izhajal polmesečnik Novi problemi, ki ga je izdajal in urejal Jožko Humar.

31 Melita Pivec-Stele, Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919-1938, Spominski zbornik Slovenije.
32 Obzorja, 1, 1938, št. 1-2, str. 1.
33 Nova revija v Mariboru, MVJ 12, 8. II. 1938, št. 30., str. 2.

Poleg navedenih naj omenim še bolj ali manj strokovne liste, ki so v tem obdobju izhajali v Mariboru: Roditeljski list, Gozdarski vestnik, cerkveni nabožni tednik Nedelja, Gasilec, Naše gorice, Popotnik, Planinski vestnik, Gospodarski list, esperantski mesečnik Concordo, Sokolski vestnik župe v Mariboru, Železničarski vestnik, Vzajemnost mesečnik za duhovnike idr.

Leta 1938 je v Mariboru izhajalo 29 periodičnih časnikov in časopisov, od tega dva dnevnika, 9 tednikov, 17 mesečnikov. Državno pravdništvo pa je izreklo 29 zaplemb.[34] Leta 1939 sta izhajala dva dnevnika, 10 tednikov in dvotednikov, 18 mesečnikov in 31 periodičnih časopisov.[35]

Pred drugo svetovno vojno je bil položaj mariborskega političnega tiska takšen, da so izhajali le še slovenski dnevnik Večernik, socialistični trotednik Delavska politika, tednik Slovenski gospodar, tednik Edinost in nemški dnevnik Mariborer Zeitung.

S pomočjo mariborske podružnice Avale je pred drugo svetovno vojno prihajalo v Maribor tudi nemško in zahodnoevropsko časopisje. Časopis so na meji cenzurirali in velikokrat tudi zaplenili. Kljub temu je zaslediti ob koncu tridesetih let velik porast tujega časopisja. Okrog sto odjemalcev je imel Tagespost. Zanimiv je bil porast švicarskega časopisja, saj je v 250 izvodih prihajal v Maribor tednik Weltwoche. Švicarske glavne dnevnike Züricher Zeitung in Baseler Nachrichten so imele vse mariborske kavarne. Pomnožila se je tudi uporaba francoskega in angleškega časopisja. Veliko pozornost je vzbujal tudi nemški katoliški časopis Der deutsche Weg, ki ga je bilo mogoče dobiti v mnogih mariborskih trafikah.

Poleg tega vemo, da so mariborske nemške organizacije zastonj dobivale glavne rajhovske časopise in razno literaturo.[36]

[34] Časopisje v Mariboru, Slovenec 67 (1939) 22, 27. I., str. 7.
[35] Mariborski tisk v preteklem letu, Slovenec 68, 10. II. 1940, št. 33, str. 7.
[36] Tuje časopisje v Mariboru in ob naši severni meji, Slovenski dom, 16. VI. 1939, št. 136, str. 4.

VIRI IN CITIRANA LITERATURA

Amon Smilja, Tisk in politika v Jugoslaviji 1918-1941, Ljubljana 1996.
Filipič France, O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru, Maribor 1994.
Glazer Janko, Pregled mariborskega časopisja po prevratu, Mariborski koledar l. 1935.
Hartman Bruno, Tiskarstvo v Mariboru, Maribor skozi stoletja, Razprave I., Maribor 1991.
Pivec-Stele Melita, Statistični pregled slovenskih publikacij za l. 1919-1938, Spominski zbornik Slovenije.
Šlebinger Janko, Slovenski časniki in časopisi, biliografski pregled od 1797-1936, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937.

VIRI

Jutro, 9, 3. I. 1928, št. 2, str. 4.
Mariborer Zeitung 69, 28. XII. 1929, št. 346.
Mariborski večernik Jutra, 3, 11. IV. 1929), št. 82, str. 2.
Mariborski večernik Jutra, 5, 8. VII. 1931, št. 152, str. 3.
Mariborski večernik Jutra, 9, 25. V. 1935, št. 119, str. 2.
Mariborski večernik Jutra, 12, 26. I. 1938, št. 20, str. 2.
Mariborski večernik Jutra, 12, 8. II. 1938, št. 30, str. 2.
Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mariborska tiskarna 1920-1987. Zapisniki, pravila delnice.
Pokrajinski arhiv Maribor, fond Mestne občine Maribor (MOM), št. škatle 473, št. spisa 3144.
Slovenski gospodar 69(1935)11. IX., str. 16.
Slovenski gospodar 57(1923)53, 20. XII., str. 3.
Slovenec 67 (1939)22, 27. I., str. 7.
Slovenec 68 (1940)33, 10. II., str. 7.
Slovenski dom (1939)136, 16.VI., str. 4.
Straža 12(1920)76, 16.VII., str. 3.
Škofijski arhiv (ŠA), škatla Tiskovno društvo in Cirilova tiskarna. Pravila Tiskarne sv Cirila v Mariboru. Maribor, 17. IX. 1925.
Škofijski arhiv, škatla Prosvetna zveza. Agitacija za "Naš dom".

ZUSAMMENFASSUNG

Die Verlagstätigkeit und die Übersicht der Mariborer Presse in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen

Durch die politischen Veränderungen nach 1918 wurde die Wirtschaftsorganisation Maribors (Marburg) verändert. Die alten Wirtschaftsbeziehungen mit Zentren des ehemaligen gemeinsamen Staates wurden abgebrochen. An die Stelle des Handels der Vorkriegszeit trat nun die Industrie. Dazu trugen die Elektrifizierung der Stadt, ihre Lage an der Südbahn und an der Staatsgrenze sowie billige Arbeitskraft entscheidend bei. Maribor entwickelte sich in der Zwischenkriegszeit zu einem der wichtigsten Zentren der Textilindustrie. Es wandelte sich zunehmend in eine Arbeiterstadt um. Die Wirtschaftskrise an der Wende zu den dreißiger Jahren schlug sich auch in der Denkart der Arbeiterschaft nieder. Die Wirtschaftskrise und die Verbreitung der nationalsozialistischen Ideologie hatten zur Folge, daß die Arbeiterschaft noch stärker linksrevolutionäre Tendenzen verfolgte. Vielfältiges Kulturangebot trug zur geistigen Formung der Arbeiterschaft in der Stadt bei.

Nach 1918 ging die ganze Druckgrafik in slowenische Hände über und erlebte in der Zwischenkriegszeit einen großen Aufschwung. In dieser Zeit gab es in Maribor mehrere Druckereien, die politisch orientierten Gruppierungen gehörten. Kurz nach dem Umbruch ging *Kraliks Druckerei*, die als deutsch galt, in die Hand der slowenischen Aktionäre der damals gegründeten *Mariborska tiskarna* über. Diese wurde schnell modernisiert und 1938 aus der Jurčičeva ulica in das neue Gebäude in der Kopališka ulica verlegt. Auch die *Cirilova tiskarna* wurde modernisiert. Aus der ehemaligen *Druckerei Mostböck* enstand im Jahre 1920 die *Ljudska tiskarna*, wo slowenische sozialistische Publikationen gedruckt wurden. Außer den genannten Druckereien setzten sich in der Zwischenkriegszeit noch einige kleinere durch.

Nach dem Ersten Weltkrieg erschienen auch zahlreiche neue Zeitungen. Die meisten Mariborer lasen den liberalen *Tabor* (seit 1927 *Mariborski večernik Jutra* und seit 1938 *Večernik),* den katholischen *Slovenski gospodar, Slovenec, Straža* usw. Nach dem Umsturz im Jahre 1918 erschien in Maribor die Arbeiterpresse, repräsentiert durch *Enakost, Delavska politika, Ujedinjeni železničar, Delavec, Vzajemna Svoboda.* Es wurden auch mehrere politische Wochenzeitungen herausgegeben, wie etwa *Narodni list, Severna straža* und *Kmečka moč.* Es erschienen auch die national-radikalen Wochenzeitungen *Naša vas* und *Narodni gospodar*, die Wochenzeitung nationalsozialistischer Ausrichtung *Borba*, die wirtschaftlich-politische Wochenzeitung *Razgled*, die Bauern-Arbeiter- Wochenzeitung *Neodvisnost* u.a. Von den humoristischen Blättern sollen hier erwähnt werden: *Toti list, Komar* und *Mariborski klopotec.* Das Nationaltheater gab die Zeitschriften *Gledališki list* (1919-1921), *Zrnje* und *Drama* (1921-1922) heraus. Mit kulturellen Fragen setzten sich die Zeitschriften *Piramida, Obzorja* und *Novi problemi* auseinander.

Die deutsche Minderheit las die *Marburger Zeitung* (seit 1929 *Mariborer Zeitung*), bis 1936 auch die sozialistische Wochenzeitung *Volksstimme.* Im Jahre 1932 begann das humoristische Blatt *Die Wespe* zu erscheinen.

izvirni znanstveni članek UDK 940.533.6(497.1 Ptuj)"1941"
prejeto: 20. 3. 2001

Ljubica Šuligoj
dr. zgodovinskih znanosti, docentka, Pedagoška fakulteta v Mariboru, v pokoju, Belšakova 8, SI-2250 Ptuj

Leto 1941 na Ptuju

IZVLEČEK

Avtorica govori o dejavnosti ptujskih Nemcev pred drugo svetovno vojno, o njihovih natančno izdelanih raznarodovalnih načrtih in o prevzemanju oblasti. Predstavlja izvajanje ukrepov okupacijskih oblasti proti slovenskemu življu na Ptuju leta 1941.

KLJUČNE BESEDE

Ptuj, raznarodovalni načrti, prevzem oblasti, okupacijski ukrepi

SUMMARY

THE YEAR 1941 IN PTUJ

The article is about the activities of the Ptuj Germans before World War II, about their precisely elaborated denationalisation plans and about taking over authority. The author presents the implementation of measures of the occupational authorities against the Slovene population in Ptuj in 1941.

KEY WORDS

Ptuj, Denationalisation Plans, Taking over Authority, Occupational Measures

Pred prvo svetovno vojno je veljal Ptuj za eno najmočnejših nemških postojank na slovenskem Štajerskem. Po vojni se ptujski Nemci z novonastalo jugoslovansko državo nikakor niso mogli sprijazniti. Medtem ko se je 76 nemških družin od novembra 1918 do oktobra naslednjega leta izselilo iz mesta, si je ostalo nemštvo prizadevalo doseči priključitev ptujskega območja k Nemški Avstriji. Ob podpori graškega propagandnega žarišča so ptujski Nemci svoje zahteve utemeljevali s trditvijo, da je Ptuj nemško mesto oziroma da v mestu živi večinoma nemško prebivalstvo.[1] Ptuj je po vojni doživljal čas nemške propagande, nestrpnosti do slovenstva in nasprotovanj novim oblastem.

Vsaj na videz so se razmere umirile po koroškem plebiscitu, ko so se pripadniki nemške manjšine iz zagrizenih nasprotnikov jugoslovanske države spreobrnili v njene lojalne državljane. Do zmage hitlerizma v Nemčiji se je ptujsko nemštvo spretno prilagajalo političnim razmeram v državi – vsakokratnemu režimu in vladajoči stranki. Svoja politična hotenja so pričeli ptujski Nemci javno izkazovati po letu 1933. Zažarela je misel o "vitanjski črti", o življenju Ptuja v nemškem rajhu. Stare ideje nasilne germanizacije slovenskega ozemlja kot "nemškem življenjskem prostoru" so naglo zaživele.[2] Priključitev Avstrije k Nemčiji je bila za tukajšnje nemštvo nova vzpodbuda. V prepričanju, da bo sledila tudi priključitev slovenskih krajev, tega v javnosti Nemci na Ptuju več niso prikrivali.

Samozavestne politične nemške nastope je krepila zavest o njihovi gospodarski moči. O veljavi nemškega kapitala na Ptuju kažejo naslednji podatki: več kot 46% industrijskih obratov v mestu je bilo izključno v nemški lasti, v Mestni občini Ptuj je bilo nad 60% nemških trgovin in brez gostilniških obratov približno 50% nemških obrtniških delavnic. Ob tem upoštevajmo, da so bili mnogi od teh lastnikov tudi zemljiški posestniki. Tudi primer nemških denarnih zavodov (Vorschuss Verein Pettau, Städtische Sparkasse), ki so laže prebrodili gospodarsko krizo kakor slovenske ustanove, priča o moči nemškega kapitala. Hkrati je bil za ptujske Nemce pretok sredstev iz nemškega zamejstva skozi Vorschuss Verein moralna opora in vzpodbuda, tako da so lahko gradili svoje velikonemške načrte na majavih političnih razmerah v državi in oportunizmu oblasti.[3]

Celotno delo ptujskega nemštva je slonelo na trdni politični organizaciji, za katero so nemški statistiki tik pred okupacijo ugotovili, da šteje na območju ptujskega okraja 1549 članov Kulturbunda (KB). Upoštevaje njihove družinske člane, ki so jih prištevali k organizaciji, je bilo vseh 2920, od tega na Ptuju 542 (34,9%) ali leta 1931 glede na število mestnega prebivalstva 12,7%.[4]

Kulturbund kot največja opora zamejskim institucijam je zavestno in smotrno pripravljal priključitev tukajšnjih krajev k nemškemu rajhu in natančno skoval načrte o nasilnem raznarodovanju slovenskega življa. Pod njihovim "kulturnim" udejstvovanjem so se prikrivali politični cilji. Nemška društva so bila podaljšana roka Kulturbunda, njihovo dejavnost pa je podpiral nemški kapital. Na gospodarsko nerazvitem ptujskem območju je ta kapital spravljal v odvisnost odvečno slovensko delovno silo, med katero se je v ekonomski stiski zasejala hitlerjanska demagogija in s tem pojavi nemškutarstva.[5] Na podeželju se je širil glas, kako bo Hitler z novim "redom" uredil težko gospodarsko stanje.

Celotna propagandna dejavnost je tekla ob tesni povezavi KB z rajhom, od koder je prihajala raznovrstna nacistična literatura. Zvezo med Slovenijo in Nemčijo je vzdrževala "Verein für das Deutschtum im Auslande" (VDA). Referent VDA za Slovensko Štajersko, dr. Helmut Carstanjen, in poznejši vodja graškega "Südostdeutsches Institut", ki je vzdrževal zvezo s slovenskimi volksdeutscherji, je npr. leta 1937 poslal na Ptuj cele pakete propagandne literature.[6] V povezavi z omenjenim inštitutom in s Pokrajinskim obmejnim uradom NSDAP (Gaugrenzlandamt) je KB pripravljal vse potrebno, da se dežela čim prej spremeni v nemško. Potrebno se je bilo pripraviti na okupacijo in uničenje slovenskega naroda, na deportacije Slovencev in vrnitev volksdeutscherjev, ki so po vojni zbežali iz Spodnje Štajerske. Kljub očitnim pripravam in izzivalnim nastopom ptuj-

1 ZAP, MOP 1919 – šk. 244, spis 1268/25–19, Seznam izseljenskih Nemcev iz Ptuja po 1. 11. 1918; 1921 – šk. 253, Ljudsko štetje 30. 1. 1921. Leta 1921 v MOP 4449 prebivalcev, od teh po nemškem maternem jeziku 974 (21%). Lojze Ude, Boj za Maribor in Štajersko Podravje l. 1918/19, ZČ, XV/1961, str. 139.

2 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968, str. 82–83. Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji (1933–1941), Ljubljana 1966, str. 140–141.

3 ZAP, Varia – šk. 9, Ptujski trgovci in obrtniki 1918–1941. Tone Zorn, Nemški trgovski obrati v Sloveniji v letih 1938/39 (Značaj in lastništvo), Kronika 1970/XVIII, št. 2, str. 13, 1–16. Zorn, Nemški industrijski obrati v Sloveniji l. 1938/39 – Poskus splošnega orisa, Kronika 1972/XX., št. 1, str. 35–36. AS 76, fasc. 437. V MOP 1931. leta 4261 prebivalcev.

4 MNO, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev za Slovenijo, Ekspozitura Ptuj 23. 8. 1945. Prof. Franjo Baš, Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941/1945. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, str. 102. Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 21.

5 ZAP, zbirka MD, Švabsko – nemška kulturna zveza, Krajevna skupina v Ptuju.

6 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, str. 90.

skih Nemcev (kot so bili javni shodi KB, nedeljska sestankovanja v evangeličanski cerkvi, shajanje nemškutarskih druščin in nemških "gostov" iz Avstrije po gostinskih lokalih, kjer so glasno razmišljali o priključitvi k rajhu, o maščevanju nad zavednimi Slovenci in njihovi odstranitvi) oblasti niso kaj dosti odgovarjale. Pregled kazenskih spisov nam pove, da so sodni organi v glavnem zaznamovali določene izpade, da so storilce tudi kdaj kaznovali, marsikomu pa se ni ničesar zgodilo. Tudi grob izziv – izobešanje hitlerijanske zastave na ptujskem cerkvenem stolpu 20. aprila 1938 – ni bil kaznovan; ob "olajševalnih" okoliščinah se obdolženim ni nič zgodilo.[7] Oblasti so brezbrižno spremljale številne nemške obiskovalce, ki so na ptujskem območju zbirali različne podatke o obstoječih razmerah. Z avtobusi so prihajali na Ptuj in se ustavljali v mestu le za nekaj ur. Tujski promet na Ptuju je v letih 1938/39 porasel za 7,7% in to največ zaradi prihoda sorodnikov iz Nemčije.[8]

Preko "turističnih" in "sorodstvenih" obiskov ter preko tukajšnjih zaupnikov (Vertrauensmänner), ki so bili podaljšana roka že omenjenih inozemskih ustanov, se je razpredala nacistična obveščevalna mreža. Iz seznama zaupnikov za ptujsko območje, vštevši tudi žetalski kot, ki je med svetovnima vojnama spadal k šmarskemu političnemu okraju, je razvidno, da je bilo registriranih 106 "zaupnih mož", katerih povprečna starost je bila 46 let. Največ zaupnikov (21) je bilo na Ptuju. Po socialni strukturi je bilo med njimi največ trgovcev, od teh nad 75% pravih Nemcev z oznako "Deutsch" (D) ali "Reichsdeutsch" (RD). Sledijo jim posestniki (89% Nemcev), uradniki (80% Nemcev), svobodni poklici, gostilničarji, nekaj kmetov (6%) in obrtnikov. Razmerje med zaupniki "vindišarji" (31,1% "Windisch" – W), med katerimi je bilo na ptujskem območju največ gostilničarjev in trgovcev, kaže, da se je zaupništvo opiralo na 58,5% Nemcev in 10,4% "rajhovskih" Nemcev.[9] Če upoštevamo, da so bili ti stari okoli 40 let, pomeni, da so svoja mladostna leta preživljali skozi obdobje štajercijanstva in Ornigovega županovanja, da so bili vzgojeni v velikonemškem duhu in je zato razumljivo, da so na pragu druge svetovne vojne utirali pota hitlerizmu.

Pri doseganju svojih političnih ciljev je ptujsko nemštvo vznemirjalo slovensko demokratično javnost. Odnosi med Nemci in Slovenci so se zaostrili v času sudetske krize. Številni letaki po Ptuju so pozivali k bojkotu Nemcev. Odgovor na nemško ravnanje je zavedno slovenstvo našlo v narodnoobrambnem ljudskofrontnem gibanju, ki se je izkazovalo skozi različne legalne oblike družbenega življenja. Narodnoobrambna fronta, oblikovana na pobudo partijske organizacije na Ptuju leta 1938, je povezovala domoljubne sile ne glede na njihovo ideološko ali politično pripadnost.[10] V tem negotovem času nacistične nevarnosti je bilo povezovanje zavednega slovenstva nujno. To je ob nemških dejanjih moglo spremljati samo še popustljivost jugoslovanskih oblasti. Nemir in negotovost sta prevzemala Slovence na Ptuju, npr. ob novici, da je bilo januarja 1941. leta s ptujskega območja vpoklicanih "na orožne vaje" v Ivanjico 14 moških, komunistov ali osumljenih komunizma. Znašli so se v taborišču Medjurečje.[11] Ne gre prezreti, da je Ptuj ob vseh nastopih tukajšnjega nemštva pred okupacijo doživljal odločne proteste slovenstva. 27. marec 1941 je pokazal, kako združene so bile antifašistične demokratične sile, ko je mesto doživelo enega največjih izrazov narodove volje.[12]

Ptujski Nemci so se temeljito pripravili na raznarodovale namene nemškega zamejstva. Konkretni načrti o ureditvi slovenske Štajerske so bili izdelani po navodilih dr. Helmuta Carstanjena. Govorili so o prevzemu oblasti, o vrnitvi tisočev volksdeutscherjev in potrebnih "na tisoče izgonov in deportacij", nadalje o popisu gospodarskih objektov in kulturnih ustanov ter natančnem popisu ljudi, predvsem zavednih Slovencev in oseb, priseljenih na slovensko Štajersko. Ptujski KB je po omenjenih smernicah do potankosti pripravil vse na svojem območju.[13] Na Ptuju so se lotili "analize" prebivalstva glede narodnostne pripadnosti in ugotavljali čisto nemško poreklo ljudi. Po informacijah, ki so jih imele okupacijske oblasti, bi "moralo izginiti" 5% tukajšnjih Slovencev.[14] Korenine politične platforme KB o iztrebljanju slovenstva iščemo že v štajercijanstvu in v zahtevi ohranitve celovitosti štajerske dežele v okviru velike Nemčije.

Ohranjeni "Takojšnji ukrepi" ("Sofortmassnahme") nam razkrivajo natančne načrte prevzema oblasti na Ptuju. Med drugim so predvideli za

7 ZAP, MOP 1939 – šk. 296, spis 1674/39, Hitlerjanska izzivanja. PMP, fasc. Hitlerizem pred vojno. PAM, dok. v Ki 89/38–9, VII Kzp/528–38.

8 ZAP, MOP 1940 – šk. 299, spis 1113/40, Tujska prometna poročila od 1934–1940. Mariborski večernik Jutra, Tujci v Ptuju.

9 MNO Maribor, Vertrauensmännerliste der Untersteiermark.

10 PMP, fasc. Komunistična dejavnost 1919/41 (Ivan Bratko).

11 Prav tam, dok. št. 1317; Zapisnik posvetovanja predvojnih komunistov in aktivistov, 9. 4. 1959.

12 Zapisnik "okrogle mize" predvojnih komunistov in skojevcev, 27. 10. 1981 (Mitja Vošnjak), hrani L. Š. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuju, str. 45–46.

13 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, str. 112. Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 150.

14 MNO Maribor, Dokumenti komisije za raziskovanje vojnih zločinov.

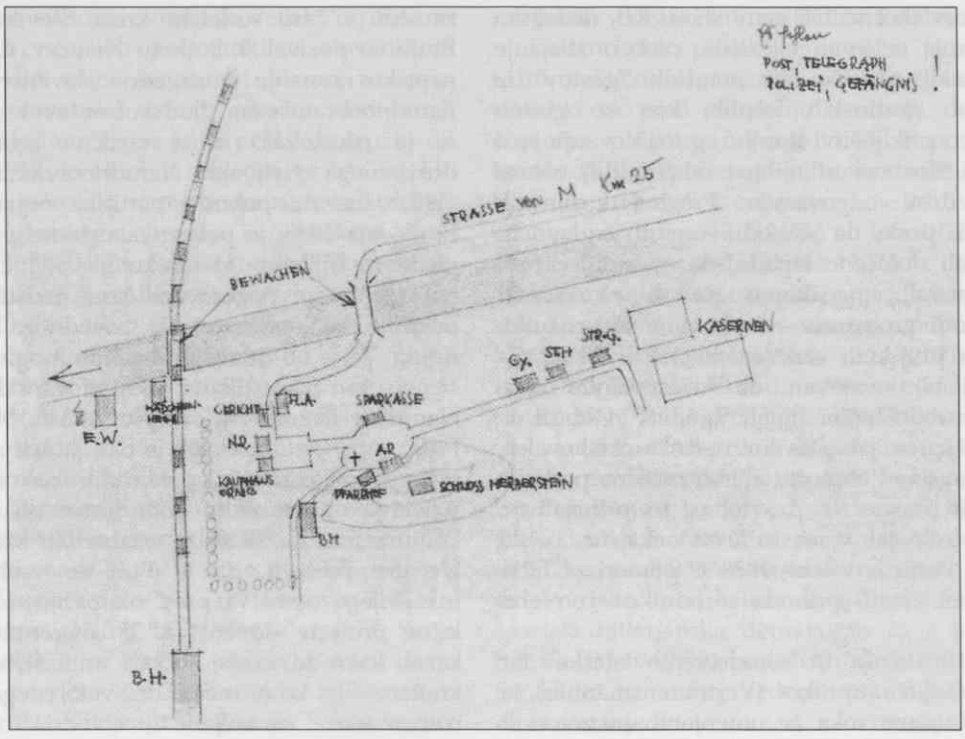

Pred okupacijo pripravljena skica objektov na Ptuju, ki jih je bilo potrebno zaščititi (ZAP, Okupacijska uprava 1941–1945, šk. št. 1, ovoj 1).

sedbo javnih poslopij in uradov: okrajnega glavarstva, magistrata, pošte, policije, kolodvora, elektrarne, finančnega urada, posojilnice, šol in sodišča. Izdelana je bila skica pomembnejših objektov in komunikacijskih povezav na območju mesta Ptuja, s čimer je bila nemška predhodnica ob okupaciji poučena. Do potankosti so bili izdelani načrti o namestitvi nemške uprave in policije ter o uvedbi civilne oblasti. Pripravljeni so bili potrebni izjemni ukrepi, politične ocene, poimenski seznami, program izselitev in drugo. Zasedbi javnih objektov naj bi namreč takoj sledili pregoni Slovencev, tako da bi postala dežela zares nemška. Sodeč po pripravljenih seznamih so hoteli Nemci najprej ukrepati proti 36 slovenskim intelektualcem in odbornikom šestdesetih slovenskih društev, katerih narodnoobrambno delo je bilo ptujskemu nemštvu dobro znano.[15]

Do potankosti so nemški načrti predvideli tudi naloge posameznikov, ki se morajo v danem trenutku odzvati vpoklicu in na območju okraja opraviti vse potrebno pri prevzemanju oblasti. Ta naloga je bila zaupana volksdeutscherjem. Posamezniki so bili že leta 1939 pritegnjeni v oddelek "Ilegaler Sturm", katerega naloga je bila, da vzdržuje red in mir, da očuva objekte in skladišča do prihoda Hitlerjeve vojske. Slednje so "zadolženi" izkazali ob razsulu jugoslovanske države, ko so patruljirali po mestu in potem ob prevzemu županskih poslov, ko so na ptujskem magistratu dobili podrobna navodila.[16] Vse to pomeni, da se je delo ptujskih Nemcev kontinuirano nadaljevalo pri prevzemanju oblasti in nadaljnjih pregonih slovenskega življa. Da so bili za ta korak na Ptuju povsem pripravljeni in usposobljeni, so na dan pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu ugotovili zbrani zastopniki KB.[17]

V morečem vzdušju pričakovane vojne je teklo življenje zadnje dni pred okupacijo. Ptuj je 27. marca doživel množične demonstracije proti pristopu k silam osi in hkrati manifestacije slovenstva; mladina je bila v jedru dogajanj. Vojna je bila v zraku. Zaradi nemirov in v pričakovanju napada na Jugoslavijo so zavedni mladinci v prvih aprilskih dneh po dogovoru v mestnem parku organizirali v okolici opazovalne postaje za obrambo proti zračnemu napadu.

Medtem ko je peta kolona opravljala svoje delo v vojašnici in je bila vojska v razsulu, so se ptujski volksdeutscherji izzivalno kazali v javnosti.

Dne 6. aprila 1941 so nemška letala zaokrožila nad Ptujem, obstreljevala most in kolono jugoslovanske vojske na Turnišču, ki se je tedaj že

15 ZAP, MOP 1941–1945. PMP, fasc. Hitlerizem pred vojno.

16 MNO, Dokumenti komisije za raziskovanje vojnih zločinov. ZAP, MOP 1941/1945, Einsatz für Bezirkshauptmannschaft aus den Kreisen der Volksdeutschen.

17 Drago Novak, Prlekija 1941–1945, Ljubljana 1987, str. 52.

umaknila na desni breg Drave. V popoldanskem času so se mladinci zbrali pred muzejem in izvedeli za partijsko direktivo o vključitvi prostovoljcev v redno vojsko. Temu navodilu je sicer sledilo okoli 300 mladincev in 90 nemobiliziranih vojaških zavezancev, toda vojaške oblasti jih niso oborožile.[18] Dva dvi pozneje je Hitlerjeva vojska vstopila na ptujsko območje, ne da bi zadela na kak odpor. Načrtovani nemški ukrepi so se že izvajali.

Sprejem 15 nekdanjih članov KB iz Ptuja v NSDAP 12. novembra 1943 pri šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, dr. Sigfriedu Uiberreitherju, je bilo visoko priznanje celotni organizaciji KB na ptujskem območju za temeljito opravljeno delo pred okupacijo.[19]

Na Ptuju so po predhodnem načrtu volksdeutscherji že ob umiku jugoslovanske vojske prevzemali oblast. 8. aprila 1941, se pravi pred uvedbo nemške civilne uprave, je županske posle prevzel ing. Franz Celotti, član ilegalnega SA (Sturmabteilung) in že dva dni kasneje je pričel voditi okrajno glavarstvo vodilni ptujski kulturbundovec Albert Scharner. Ta je v naslednjih dneh že potrjeval občinske župane, odstranjeval slovenska krajevna imena in jih spreminjal v nemška. Njegov namestnik Rudolf Reich je imenoval ukinitvene komisarje za najpomembnejša slovenska društva.[20]

V prihodnjih dneh je Ptuj na zunaj že kazal podobo nemškega mesta: na hišah so plapolale nemške zastave, s hiš so snemali slovenske napise. Po oglasnih deskah so viseli lepaki v nemškem in slovenskem jeziku, ki so naznanjali nemško okupacijo in prve odredbe, ki jih mora prebivalstvo brezpogojno izpolnjevati. Po mestu odmevajoči pruski koraki in od zmage vzhičeno ptujsko nemštvo so bili slaba napoved za slovenski živelj.

Odredbe so se torej izvajale na Ptuju še pred 14. aprilom, ko je bil podpisan Hitlerjev ukaz "o začasni upravi v Spodnji Štajerski" in o imenovanju dr. Sigfrieda Uiberreitherja za gaulajterja "na zasedenih področjih Spodnje Štajerske, ki so bila nekdaj avstrijska".[21] Do srede aprila so novi oblastniki z razglasi pozivali prebivalstvo k novemu redu in ga obveščali o uradnem nemškem jeziku, o obvezni oddaji orožja in prepovedanem dostopu na dravsko obrežje, o označevanju lokalov lastnikov nemške narodnosti, o prehrani vojnih ujetnikov, o prepovedi kopičenja življenjskih potrebščin in določitvi cene živil, o zapiralnem času gostiln in o prepovedi alkohola. 10. aprila so ubožno prebivalstvo celo pozvali na brezplačno večerjo na Florijanovem trgu. Med izpeljanimi naglimi ukrepi navedimo ustanovitev protiletalske zaščite, prehranjevalnega in gospodarskega urada, zaplembi bančnih dobroimetij občanov in zavarovalniškega denarja, zaplembo motornih koles, pregled razpoložljive delovne sile, zasedbe banke in hranilnice, bencinske črpalke, upravnih zgradb in uradov, društvenih prostorov, zgradbe "zloglasnega voditelja Sokola" dr. Franja Šalamuna in preiskavo v minoritskem samostanu.

Odlok o aretaciji 36 Slovencev in 3 Židov (iz v naprej sestavljenega seznama), ki jih je bilo potrebno "smatrati kot talce", ter nadaljnje aretacije odbornikov 60 slovenskih društev in združenj, so bili le napovedi iztrebljanja slovenstva.[22]

Prav to je bilo v interesu civilne uprave: na Spodnjem Štajerskem storiti vse, da bo dežela pripravljena na priključitev k nemškemu rajhu. Po nemških načrtih je bilo potrebno izpeljati "očiščenje tujerodnega slovanskega elementa z nemškega ljudskega telesa". V procesu ponemčevanja so Nemci želeli "pričujoči narodnostni sestav najprej očistiti vseh primesi" in s tem omogočiti, da bi Spodnja Štajerska postala "zanesljiv branik proti večno nemirnemu Balkanu".[23] Zato so pri določanju ljudi za izgon uporabljali narodnostna, rasna in politična merila, ter se naslanjali na podatke, pridobljene pred vojno.

Zato je razumljivo, da je nemška civilna uprava na Ptuju v prvih mesecih okupacije intenzivno sledila temeljnim nacističnim ciljem. V razglasih so prebivalstvo obveščali o odredbah šefa za civilno upravo za Spodnjo Štajersko; politični komisar mesta Ptuja je ljudem razglašal nove ukrepe oziroma zahteve oblasti (npr. o nošenju in oddaji orožja, policijski uri, o plačilnem sredstvu in cenah, o organizaciji davčnega in finančnega sistema, o vprašanju prehrane in razdeljevanju kart za kruh in moko ipd.). V mestu naj bi v najkrajšem času v popolnosti zaživela nemška skupnost. Le-to je razbrati iz dejavnosti civilne uprave: sestavljeni so bili seznami zaplenjenih podjetij,

18 Mira Grašič, Okupatorjevo nasilje, Skozi viharje v lepšo prihodnost, Ptuj 1981, str. 137–138. Zapisnik "okrogle mize" predvojnih komunistov in skojevcev, 27. 10. 1981. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuju, str. 45–46.

19 Prav tam, Zapisnik..., Izvestje. MNO, prof. Franjo Baš, Nemci na Spodnjem Štajerskem, 16. 1. 1946.

20 ZAP, MOP 1941/1945 – šk. 1. PMP, Hitlerizem pred vojno. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, str. 137. Grašič, Okupatorjevo nasilje, str. 136. Vida Rojic, Ptuj v boju za lepše dni, Ptuj 1960, str. 110–114.

21 K. F./Marko Selin, Nič več strogo zaupno II., Ljubljana 1978, str. 86. Vida Rojic, Jože Lacko, Narodni heroji 3, Maribor 1963, str. 37.

22 ZAP, MOP 1941/1945, Takojšnji ukrepi I. – XI. PAM, Der Stillhalter komissar für Vereine, Organisationen und Verbände in der Untersteiermark, Bekanntmachungen, Verfügung Nr. 1 in 5. V nekdanjem ptujskem okraju je bilo od 25. 9. 1941 do 24. 4. 1943 razpuščenih približno 250 slovenskih društev in zaplenjeno tudi njihovo premoženje.

23 K. F./Marko Selin, Nič več strogo zaupno II., str. 105.

obrtnih obratov ter zasedenih delovnih mest v občini Ptuj; v mestu so zaprli slovensko knjigarno in tiskarno; odpravili so slovenske šole in uničili slovenske knjige. Za varnostno policijo je bil sestavljen seznam vseh priseljencev v času od 1914. do 1941. leta. Priseljenci po 1. januarju 1941 so v mestu potrebovali poseben izkaz. Preiskovali so slovenska stanovanja. Nekatere slovenske napise je bilo potrebno še odstraniti, na tržnici pa izobesiti deset zastav s kljukastim križem. Storiti je bilo potrebno vse, kar bi prispevalo k utrjevanju nemštva. Med ta prizadevanja je sodil tudi vpis v politično organizacijo Steierischer Heimatbund, ki naj bi povezala vse Spodnještajerce in narodnjake (Volksgenossen). Večini prijavljenih so dodelili stalno nemško državljanstvo ali državljanstvo na preklic. Tisti, ki niso bili vpisani v Steierischer Heimatbund, so postali t. i. zaščitenci; njim so namenili izgon.

Že 3. junija 1941 je bil lahko izdan ukaz o uradnem vkorakanju v mesto.[24] Pisatelj Anton Ingolič je o tistih dneh na Ptuju zapisal: "Nemški okupatorji in njihovi ptujski privrženci so namreč s čedalje bolj gorečim fanatizmom izpolnjevali zapoved svojega vodje Adolfa Hitlerja, naj namreč to deželo spet napravijo nemško. Do zadnjega so izginili slovenski napisi, slovenska društva so bila razpuščena, njihovo premoženje pa zaplenjeno, vidni funkcionarji in politiki pozaprti, učiteljstvo, med katerimi je bila tudi moja žena Adela, so spravili najprej v izpraznjeni kapucinski samostan, kjer naj bi počakali na "prešolanje", kmalu pa so jih odpeljali na grad Borl."[25]

Kakšna je bila potem usoda tistih Slovencev, ki so morali izginiti s tega območja? Spremljajmo njihovo pot!

Po seznamu KB so 9. aprila 1941 izvedli prve aretacije ptujski volksdeutscherji, torej še pred tem, ko je okupacijska uprava prevzela oblast. V ptujske sodne zapore so najprej pripeljali ugledne jše Slovence v mestu, med njimi dotedanjega župana dr. Alojzija Remca, ter se nad njimi grobo znesli. Prve dni so bili zapori prenapolnjeni, vendar jetnikov niso vpisovali v zaporne knjige. Za prvimi zaporniki, ki so jih Nemci nameravali izseliti, so po 15. aprilu po seznamih varnostne policije zapirali predvsem politične nasprotnike, funkcionarje razpuščenih strank in organizacij, zavedne Slovence, duhovnike. Te so že vpisovali v matične knjige in zanje vodili indeks. Sodeč le po ohranjenem seznamu zapornikov je bilo v letu 1941 vseh političnih jetnikov 201 ali 26,1%.[26] Politične zapornike – med njimi sta bila konec avgusta kot prva med organizatorji odpora s slovenjegoriškega območja zdravnik dr. Metod Spindler in študent agronomije Franc Toplak – so mučili in zasliševali v pisarni zaporov ali na sedežu gestapa v Brenčičevi hiši. Nadaljnja pot teh jetnikov je vodila na morišča talcev ali v koncentracijska taborišča, največkrat preko prehodnega borlskega taborišča.

V prvih dneh okupacije so na borlskem gradu prebivali nemški vojaki, ki so popravljali dravski most. 29. aprila 1941 so gestapovci iz ptujskih sodnih zaporov pripeljali prve jetnike, v glavnem zavedne slovenske izobražence in jih namestili v grajskem hlevu. Prehodno taborišče Borl ali tudi Taborišče Sever ("Geheime Staatspolizei, Anhaltelager Schloss Ankenstein" ali "Lager Nord") je sprva vodil Obersturmführer dr. Herman Görger, šef SD in SP na Ptuju, nato pa SS Untersturmführer Rudolf Meyer.[27]

V maju mesecu so se grajski prostori pričeli polniti z jetniki tudi iz drugih krajev. Zaradi pomanjkljivega seznama je težko ugotoviti število borlskih zapornikov. Borl je postal zapor za politične jetnike, ki so tu čakali na svojo obsodbo. Do takrat pa so zaporniki po delovnih skupinah opravljali različna dela (čiščenje, sekanje drv, vrtnarjenje, dovažanje pitne vode). Dvakrat dnevno je iz vodnjaka pri dravskem mostu pet do osem parov v voz vpreženih jetnikov (Wasserkomanda) na grad vozilo vodo v 300-litrskih sodih. Tu so bili jetnikom omogočeni edini stiki z zunanjim svetom.

Borl naj bi leta 1941 Nemci uporabili tudi za "prevzgojo" okoli 130 učiteljic iz Ptuja in bližnje okolice. 5. maja so se morale z osebno prtljago zglasiti na okrajnem glavarstvu, da bi jim bila po tritedenskem tečaju (Umschulungskurs) omogočena nadaljnja zaposlitev. Po nekajdnevnem bivanju v kapucinskem samostanu, kjer so jih stražili ptujski Nemci, člani ilegalnega SA – Sturma, so jih okoli 10. maja pripeljali na borlski grad.[28] Kaj hitro so učiteljicam omejili svobodo, z zaporniki v hlevu pa tudi niso smele spregovoriti. Jutranji apel, korakanje po okolici in petje nemških borbenih pesmi – so bili elementi "prevzgoje". Nadaljnja pot marsikatere udeleženke tečaja je vodila v izgnanstvo. Konec maja in v juniju so borlske zapornike, ki so jih nameravali izseliti, vozili v Maribor ali Rajhenburg.

24 ZAP, MOP 1941–1945. PMP, fasc. Izgnanci, Verzeichnis der aus der Untersteiermark und Betriebe, welch die Dienstelle deutschen Volkstums beschlagnahmtwurden. Liste der beschlagnahmen Gewerbebetriebe in der Untersteiermark. Grašič, Okupatorjevo nasilje, str. 139.

25 Anton Ingolič, Tako je bilo, Ljubljana 1992, str. 7.

26 Dominik Glušič, Spomini na ptujske zapore, Ptujski tednik. PMP, fasc. Ptujski zapori, Indeks zapornikov 1941–1945 (Amtsgerichtsgegängnis Pettau von 1941 bis 1943). Grašič, Okupatorjevo nasilje, str. 140.

27 Grašič, Okupatorjevo nasilje, str. 177.

28 Prav tam, str. 168. PMP, fasc. Izgnanci, Vladimir Klemenčič, Izseljevanje Slovencev 1941.

Kapucinski samostan na Ljutomerski cesti na Ptuju je bil leta 1941 pomožni prehodni zapor (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP, št. foto 471)

Ptujski zaporniki na Borlu pri podiranju drevja leta 1941 (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP, št. foto 496).

Pisatelj Anton Ingolič, pred okupacijo profesor na ptujski gimnaziji, z družino in družina Karla Pertekla iz Ptuja s hrvaškimi izgnanci v Zaječaru, septembra leta 1941 (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP, št. foto 1005).

Nacistična raznarodovalna politika je temeljila na množičnem izgonu tistih Slovencev, ki bi mogli ovirati ponemčenje pokrajine. Predvidene so bile etape izseljevanja: od 5. junija dalje naj bi predvsem v Srbijo izselili politične osumljence in izobražence, od 10. julija do konca avgusta pa bi na Hrvatsko v glavnem izselili tiste osebe, ki so se po letu 1914 naselile na Štajerskem.[29]

Izgoni na ptujskem območju so tekli od 10. junija do 27. septembra 1941. Po ljudi so prihajali v nočnem času ali v zgodnjih jutranjih urah ter jih s culami odpeljali v skladišče Lenartovega tekstilnega obrata. Od tod jih je pot vodila v nekdanjo meljsko vojašnico, kjer so se mnogi srečali s svojci – borlskimi zaporniki. Iz Maribora so transporti izgnancev krenili v Srbijo, na Hrvatsko in v Bosno.

Največje deportacije na območju bivšega ptujskega okraja so bile 13. julija, ko je bilo odgnanih 227 ljudi, ter 23. julija, ko je 137 ljudi moralo zapustiti svoje domove. Sodeč po seznamu izseljenih oseb je bilo med njimi največ izobražencev (učitelji, duhovniki, uradniki, dijaki...). Izgnanih je bilo sorazmerno več obrtnikov, pa tudi število delavcev in kmetov ni zanemarljivo. Starostno prevladujejo izseljenci med tridesetim in štiridesetim letom ter mlajša populacija med desetim in dvajsetim letom.[30]

Podatki niso povsem točni, ker je bilo nemškemu preselitvenemu štabu odmerjeno zelo malo časa (v drugi polovici leta 1940), da bi čimprej opravil naročeno delo z najvišjega mesta. V "Seznamu izseljenih oseb iz Spodnje Štajerske" tudi manjkajo imena mnogih izseljencev, vendar daje zanimivo sliko. Po seznamu je moč ugotoviti, da je bilo med 1164 izseljenci 607 moških in 557 žensk. Najmanj je bilo izseljencev med dvajsetim in tridesetim letom, ker so se nekateri od njih predčasno umaknili pregonu ali pa so bili v nemškem ujetništvu. Primerjalno smemo oceniti, da je okupator iz predvojnega ptujskega okraja izgnal okoli 1300 ljudi.[31]

Dodajmo še, da je bilo s tega območja v

29 Grašič, Okupatorjevo nasilje, str. 138.

30 PMP, fasc. Izgnanci, Vladimir Klemenčič.

31 Prav tam.

nemška koncentracijska taborišča interniranih 121 ljudi. Hkrati je v letu 1941 s ptujskega območja padlo 23 talcev.[32] Z javnimi razglasi, ki jih je podpisoval šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, so hoteli preplašiti slovensko ljudstvo in ga odvrniti od upora. Ubijali so ljudi, za katere so menili, da so nasprotniki nacizma ali da so tako ali drugače povezani z osvobodilnim gibanjem.

V letu 1941 so ljudi s ptujskega območja streljali v Miklavžu na Dravskem polju, v Celju, Mariboru in Šoštanju. Prvi talec, Jožef Tršek, trgovski pomočnik iz Ptuja, je padel 10. avgusta 1941 v Miklavžu na Dravskem polju.[33]

Ugotavljamo, da se je okupator takoj po svojem prihodu sistematično lotil izvajanja vnaprej pripravljene raznarodovalne politike, vendar uporništva Slovencev ni zlomil. Odpor proti okupatorju na zaostalem območju je zadeval ob mnoge ovire, ki so nastale že v obdobju med obema vojnama.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Republike Slovenije, AS 76 Kraljevska banska uprava Dravske banovine, oddelek za trgovino, obrt in industrijo 19. stol. – 1941, fasc. 437.

MNO – Muzej narodne osvoboditve Maribor, fasc. 139 (Nemci na Spodnjem Štajerskem); Die statistische Stelle des SD KB Draubauschaft samt Beilagen, Vertrauensmännerliste der Untersteiermark, Bezirkhauptmanschaft Pettau, Berichtigund und Ergänzungen zu B. H. Pettau.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, spisi Kzp 1938 – šk. 240.

PMP – Pokrajinski muzej Ptuj, Arhiv zgodovinskega oddelka, fasc. Hitlerizem pred vojno, fasc. Izgnanci, fasc. Ptujski zapori, fasc. Komunistična dejavnost 1919/41.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj, MOP – fond Mestne občine 1919 – šk. 244; 1921 – šk. 253; 1939 – šk. 296; 1940 – šk. 299; Mestna okupacijska uprava 1941/1945 – šk. 1; Varia – šk. 9, ovoj 116; Zbirka Muzejskega društva – šk. 17, 18.

LITERATURA

Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji (1933–1941). Ljubljana 1966.

Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968.

Mira Grašič, Okupatorjevo nasilje. V: Skozi viharje v lepšo prihodnost (ur. Ljubica Šuligoj), Ptuj 1981.

Anton Ingolič, Tako je bilo. Ljubljana 1992.

70. in 71. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuju. Ptuj 1977.

K. F. / Marko Selin, Nič več strogo zaupno II. Ljubljana 1978.

Drago Novak, Prlekija 1941–1945. Ljubljana 1987.

Mariborski večernik Jutra 1936/X(XVII), št. 207.

Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (ur. Milan Ževart). Maribor 1965.

Ptujski tednik, XXVII, 1974, št. 6.

Vida Rojic, Ptuj v boju za lepše dni. Ptuj 1960.

Vida Rojic, Jože Lacko. Narodni heroji 3, Maribor 1963.

Tone Zorn, Nemški trgovski obrati v Sloveniji v l. 1938/39 (Značaj in lastništvo). V: Kronika, XVIII, 1970, št. 2, str. 113–120.

Tone Zorn, Nemški industrijski obrati v Sloveniji 1938/39 – Poskus splošnega orisa. V: Kronika, XX, 1972, št. 1, str. 34-38.

32 PMP, fasc. Izgnanci, Verzeichnis. Vida Rojic, Ptuj v boju za lepše dni, str. 110–114.

33 Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, str. 29.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Jahr 1941 in Ptuj

Vor dem Ersten Weltkrieg stellte Ptuj (Pettau) eine starke deutsche Festung in der slowenischen Steiermark dar. Nach der scheinbaren Befriedung nach dem Krieg wurden die Deutschen in Ptuj wieder politisch aktiv, vor allem nach dem Anschluß Österreichs an das Deutsche Reich. Sie waren davon überzeugt, daß Deutschland auch die Orte besetzen würde, die nach dem Ersten Weltkrieg außerhalb des deutschen Nationalkörpers verblieben waren. Für die Deutschen in Ptuj war es von wesentlicher Bedeutung, die ungerechte Entscheidung von Saint Germain grundlegend zu verbessern und sich von der "fremden" jugoslawischen Herrschaft befreien zu können.

Die selbstbewußten Auftritte der deutschen Minderheit in Ptuj wurden durch das Bewußtsein von ihrer wirtschaftlichen Stärke beflügelt. Im wirtschaftlich unterentwickelten Raum Ptuj geriet der Überschuß an slowenischen Arbeitskräften in Abhängigkeit vom deutschen Kapital. Infolge der wirtschaftlichen Not machte sich auch unter der slowenischen Arbeiterschaft deutschnationale Gesinnung breit.

Durch die moralische und materielle Hilfe der deutschen Nachbarschaft erhielten die Deutschen in Ptuj einen Ansporn zu größeren Leistungen im Rahmen der unsicheren politischen Verhältnisse im Staat und dank der opportunistischen Haltung der jugoslawischen Behörden.

Das gesamte Wirken der Deutschen in Ptuj beruhte auf einer festen politischen Organisation. Der Kulturbund, die bedeutendste Stütze der Einrichtungen außerhalb des Reiches, bereitete zielbewußt den Anschluß der Ptujer Gebiets an das Deutsche Reich vor. Laut deutscher Statistik zählte der Kulturbund in Ptuj vor der deutschen Besetzung 542 Mitglieder (12,7% der Stadtbevölkerung im Jahre 1931). Der harte Kern dieses Deutschtums, der aus der Zeit der Erstarkung des steirischen Landesbewußtseins und der Amtsperiode des Bürgermeisters Ornig stammte, war im großdeutschen Geist erzogen und ebnete in den dreißiger Jahren der Hitler-Ideologie entschieden den Weg.

Der Kulturbund war bereits vor der deutschen Besetzung auf die Machtübernahme vorbereitet. Von ihm stammen die "sofortigen Maßnahmen" sowie genaue Pläne zur Beschlagnahme des slowenischen Besitzes und zur Ausmerzung des Slowenentums. Von ihm wurden namentliche Umsiedlungslisten und ein Umsiedlungsprogramm für die Slowenen erarbeitet. Zunächst ging man gegen 36 slowenischen Gebildete vor, dann gegen die Ausschußmitglieder der slowenischen Vereine, deren nationale Abwehrbemühungen nicht verborgen geblieben waren. Um dem Gebiet ein wahres deutsches Antlitz zu geben, sollten 5% der Slowenen verschwinden.

Aus dem Gebiet des ehemaligen Bezirks Ptuj wurden ca. 1.300 Menschen zwangsumgesiedelt, 121 in Konzentrationslager eingewiesen. Im Jahre 1941 wurden 23 Geiseln erschossen.

izvirni znanstveni članek UDK 726.5(497.1 Kočevska)"1945-"
prejeto: 26. 10. 2000

Mitja Ferenc

dr. zgodovinskih znanosti, svetovalec direktorja, Ministrstvo RS za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino, Beethovnova 2, SI-1000 Ljubljana

Povojna usoda sakralnih objektov na nekdanjem nemškem jezikovnem območju na Kočevskem

IZVLEČEK

Razprava opisuje povojno usodo sakralnih objektov na nekdanjem nemškem jezikovnem območju na Kočevskem, ki je posebnost na Slovenskem. Večina cerkva, ki je po izselitvi kočevskih Nemcev prestala vojno pustošenje, je nova oblast porušila. Najmnožičnejša rušenja so bila na zaprtem območju Kočevska Reka, kjer so bili uničeni vsi sakralni objekti.

KLJUČE BESEDE

rušenje cerkva, kočevski Nemci, kulturna dediščina, zaprto območje, Kočevska Reka, Kočevska, zaplemba, razlastitev

SUMMARY

THE AFTER-WAR FATE OF THE SACRAL BUILDINGS ON THE FORMER GERMAN LANGUAGE PRECINCT IN THE KOČEVJE REGION

The treatise describes the after-war fate of the sacral buildings on the former German language territory in the Kočevje region, which is in Slovene space a particularity. The majority of the churches that – after the deportation of the Germans from the Kočevje region – survived the wartime devastation, were destroyed by the new authorities. The most massive demolitions were performed on the closed territory of Kočevska Reka where all sacral buildings were destroyed.

KEY WORDS

Demolition of Churches, The Germans of Kočevje, Cultural Heritage, Closed Territory, Kočevska Reka, Kočevska (region), Confiscation, Expropriation

Usoda Kočevske in njenih prebivalcev je tema, ki je bila v kulturni zavesti prebivalca Slovenije le malo navzoča. Od srede 14. stoletja do leta 1942 je na Kočevskem obstajalo okrog 800 km² veliko nemško jezikovno območje. Kočevski Nemci so bili med najstarejšimi nemškimi narodnimi skupinami zunaj Nemčije in Avstrije in edini agrarni nemški jezikovni otok na slovenskem ozemlju po prvi svetovni vojni. Nacistična oblast, ki je iz raznih dežel v Evropi množično preseljevala svoje rojake v rajh, je po italijanski zasedbi Kočevske leta 1941 preselila tudi nemško narodno skupino na Kočevskem (okrog 12.000 oseb). Določili so ji naselitveno območje ob Savi in Sotli na Spodnjem Štajerskem, s katerega so nacisti izgnali večino Slovencev.

Usoda kočevskih Nemcev po drugi svetovni vojni je bila takšna kot usoda drugih Nemcev na Slovenskem. Tiste preseljene kočevske Nemce, ki se ob koncu vojne niso umaknili z umikajočo se nemško vojsko, in tudi nekaj tistih, ki so ostali na Kočevskem, so izgnali v Avstrijo. Nenadoma in dokončno so postali brezdomci in se razkropili in naselili po avstrijskih in nemških pokrajinah, precej pa jih je odšlo v ZDA. Njihovo premoženje, okrog 40.000 ha, so zaplenili. Po podatkih prvega popisa prebivalstva po vojni je na Kočevskem prebivalo le še 94 Nemcev.

Težka povojna leta obnovi Kočevske niso bila naklonjena. Polovica oziroma 89 od 176 vasi je konec vojne pričakala opuščenih in jih po koncu vojne večinoma niso obljudili. Od 3945 stanovanjskih hiš sta bili poškodovani ali uničeni dve tretjini, kar je skoraj enkrat več od slovenskega povprečja. Zaplenjene površine so predvideli za notranjo kolonizacijo in to za velikopotezen in idealen vzorec socialističnega državnega kmetijskega posestva. Kljub temu, da se je prebivalstvo v osmih letih po vojni skoraj podvojilo in se je z doseljevanjem novih prebivalcev zelo spremenila narodnostna sestava prebivalstva, je bila gostota prebivalcev na Kočevskem po vojni najnižja in je dosegala le petino slovenskega povprečja. Delež prebivalcev, ki so od rojstva stanovali v istem naselju, ni dosegal niti tretjine. Pomanjkanje delovne sile je oblast poskušala reševati na različne načine, z vojnimi ujetniki, t.i. povratniki, sezonskimi delavci, pritegovanjem delovne sile iz drugih okrajev, z delavci iz drugih jugoslovanskih republik, tujimi delavci, osvobojenimi vojnimi ujetniki, s prisilno kolonizacijo, zaposlitvijo obsojencev v kazenskih taboriščih itd. Posebnost položaja Kočevske v vojnem in povojnem času je omogočila pogoje za množične usmrtitve nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja in za nastanek kazenskih in delovnih taborišč ter obsežnega zaprtega, še danes ne povsem dostopnega območja.

Nacistična politika uničiti slovenski narod kot etnično enoto je dejansko uničila kočevsko narodno skupnost. Njihovo kulturno dediščino pa sta skoraj v celoti uničila vojna in kruta povojna narodna in ideološka nestrpnost. Danes le še redki materialni ostanki spominjajo na 600 letno navzočnost nemške narodne skupine sredi slovenskega ozemlja.

V kulturnem pogledu je najznačilnejša posledica izginotje okoli 112 predvojnih naselij in precejšnjega dela sakralnih objektov (npr. 95 od 123 cerkva, več kot 350 kapelic in znamenj), zravnana pokopališča oziroma odstranitve nemških nagrob-

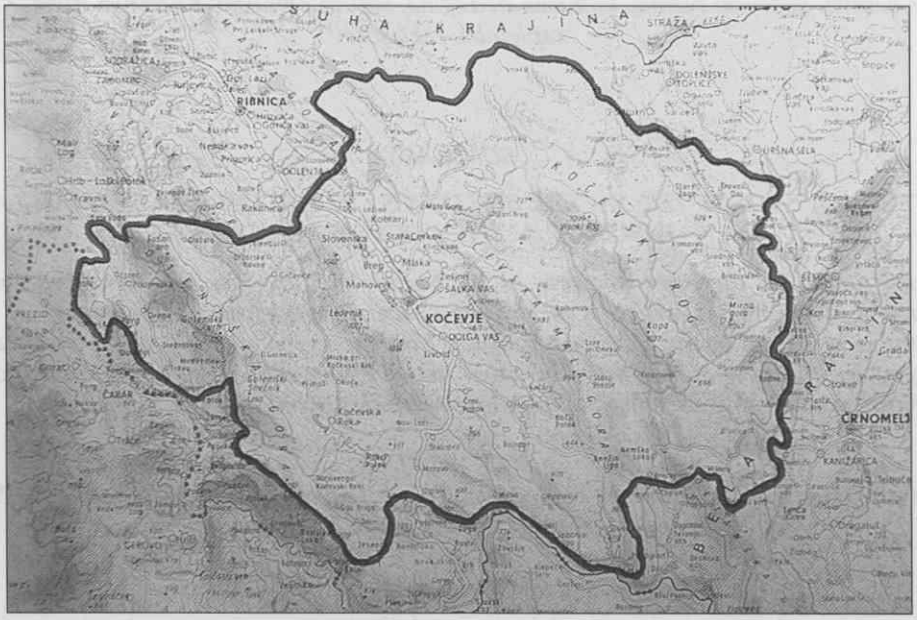

Nekdanje nemško jezikovno območje na Kočevskem

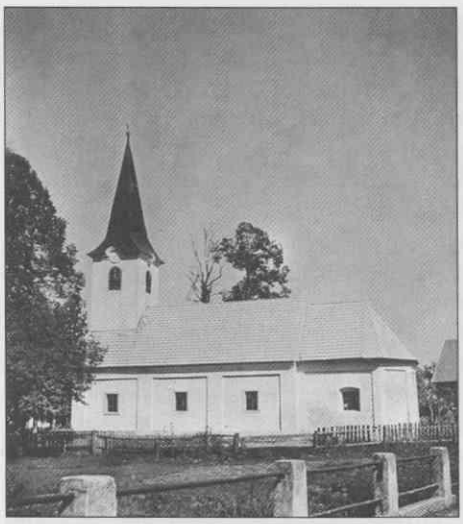

Dolga vas, podružnična cerkev psv. Imena Jezusovega leta 1947 (foto Marjan Zadnikar, vir Uprava RS za kulturno dediščino) in leta 1991 (foto in vir dr. Mitja Ferenc).
Cerkev je leta 1947 še opisal in fotografiral Marijan Zadnikar, s sliko sv. Janeza Kancija, ki jo je 1768 izdelal Fortunat Bergant in velja za najkakovostnejši del do sedaj znane opreme kočevskih cerkva. Nepoškodovano in opremljeno cerkev so junija 1956 ob širitvi ceste odstranili.

nikov itd. Huda posledica je tudi v neizmerni agresiji gozda, ki se je količinsko povečal za okoli 300 km².[1]

V sredstvih javnega obveščanja in tudi v literaturi smo lahko v poslednjih letih pogosto zasledili polemike o rušenju cerkva na Kočevskem. Večinoma so bile politično obarvane in so krivile za usodo cerkva to ali ono ideologijo, ne upoštevajoč okoliščin in dejstva, da je za usodo celotne kulturne dediščine na Kočevskem več vzrokov, vsaj pet:

a) izseljevanje s Kočevske, predvsem v poslednjih desetletjih 19. stoletja in vse do 1. svetovne vojne;[2]

b) nenadna, množična in dokončna odselitev večinskega prebivalstva in izpraznitev več deset naselij v letih 1941 in 1942;

c) vojno pustošenje;

č) povojno propadanje oziroma neustrezna gospodarska, kadrovska, naselitvena ipd. politika po vojni;

d) načrtno rušenje, predvsem v 50-ih letih;

Ti vzroki, ki so enaki za celo Kočevsko, se med seboj prepletajo, vendar na različnih območjih Kočevske različno prevladujejo. Tako kot je bila za naselja in sakralne objekte v Kočevskem Rogu usodna predvsem velika italijanska ofenziva, pa je večina likovne dediščine območja Kočevska Reka doživela žalostno usodo v 50-ih letih, ko na tistem območju ni ostal ohranjen noben sakralni objekt. Primeri ohranjene kulturne dediščine so zato na nekaterih območjih Kočevske zelo redki.

Po koncu vojne je veliko župnij na Kočevskem ostalo nezasedenih. S svojimi sonarodnjaki so se preselili tudi nemški duhovniki. Vendar ne vsi. August Schauer (Koprivnik) je umrl že 1. julija 1941. Josef Gliebe (Gotenica), Josef Kraker (Kočevska Reka), Josef Eppich (Stara Cerkev) so ostali na Kočevskem, slednjega je 2. junija 1942 po pomoti ustrelil italijanski vojak, Josef Kraker se je na Bled (župnik na Blejski Dobravi) preselil spomladi 1943. Preselili so se Heinrich Wittine (Borovec), Josef Kreiner (Polom), Alois Krisch (Stari Log). Župniki v drugih župnijah so bili Slovenci. Župnijo Draga je upravljal Franc Lončar. Na Zdihovem je bil upravitelj Matija Oblak, ki pa je kmalu odšel, nasledil ga je Jože Poje, ki je po osvoboditvi nekaj časa oskrboval tudi župnijo Kočevska Reka. Franc Mate iz Mozlja je leta 1942 zbežal s prebivalci vasi v gozdove, italijanske oblasti so ga ujele in obsodile na zaporno kazen. Po kapitulaciji Italije je služboval v Goriča vasi. Novembra 1944 je bil za kaplana v Mozlju nameščen Anton Klobovs. V Grčaricah so upokojili Adolfa Knola in namestili Franca Krašno, župnika iz Sv. Križa nad Jesenicami. Konec julija 1941 je bil za upravitelja žup-

1 Več o Kočevski v tem obdobju glej: Mitja Ferenc: *Nekdanje nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi kočevskih Nemcev /1942–1956/.* Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1999.

2 T.i. narodnostni kataster kočevskih vasi, ki ga je naredilo slovensko učiteljstvo v letih 1936/37, je prikazal na obravnavanem področju opuščeno ali porušeno vsako tretjo do četrto hišo, na nekaterih območjih (npr. občina Koprivnik) pa celo vsako drugo do tretjo. Nekaj vasi je bilo opuščenih že v celoti. Posledica izseljevanja je bila propadanje cerkva, kar lahko preberemo v kronikah nekaterih župnij.

nije Planina imenovan Ignacij Grabler iz lavantinske škofije, konec oktobra 1943 pa Leon Nunschej iz krške škofije. V Poljanah je bil župnijski upravitelj Jožef Ambrožič upokojen maja 1942, na njegovo mesto je bil konec oktobra 1943 imenovan kaplan iz Št. Jerneja Janez Križaj. Decembra 1942 je bil za kaplana v Črmošnjicah imenovan Ivan Knafelj. Župniji Nemška Loka in Spodnji Log je upravljal Martin Radoš, ki je bil prestavljen iz Starega trga. Ob pojavu partizanskih enot naj bi zbežal na Hrvaško in že spomladi 1942 prišel v Ljubljano. Konec oktobra 1943 je bil za upravitelja župnije Spodnji Log imenovan Mirko Godina. V letu 1946 je bivši starotrški kaplan Viljem Savelli upravljal Koprivnik, kjer je bil nameščen, in še župniji Nemška Loka in Spodnji Log.

Na župnije, iz katerih so se izselili nemški duhovniki, so bili 31. decembra 1941 nameščeni štirje novi. V župnijo Borovec Franc Mihelič, kaplan iz Litije, ki pa je Borovec še istega leta zapustil in je ostala nezasedena. V Polomu je škofijski ordinariat po odhodu Josefa Kreinerja nastavil za upravitelja Ivana Horvata, ki je v Ljubljansko pokrajino pribežal iz Bučke (v letih 1927-1930 je bil že kaplan v Kočevju), a so ga italijanske oblasti kmalu zaprle in po posredovanju izpustile ter je nato deloval na Dolenjskem zunaj Kočevske. V Starem Logu je bil za župnika imenovan Silvester Skebe, župnik na Uršlji gori. Julija 1944 je bil za kaplana v Starem Logu imenovan kaplan iz Št. Ruperta Franc Brulc, ki pa je bil januarja 1945 premeščen v Kostanjevico. Nasledil ga je kaplan Pavel Golia. Župnijo Koprivnik je od 31. julija 1941 soupravljal župnik in dekan Peter Flajnik, 20. septembra 1941 je bil za župnega upravitelja postavljen kaplan Stanko Skvarča iz Kočevja, a so ga italijanske oblasti aprila 1942 aretirale in internirale v Italijo. Konec oktobra 1943 je bil v Koprivnik premeščen Ludvik Šivic iz Dragatuša. Leta 1946 je prišel Viljem Savelli iz Starega trga. Toplo Reber je po odhodu župnika Aloisa Krischa iz Starega Loga upravljal Silvester Skebe iz Hinj, ki pa so ga italijanske oblasti že spomladi 1942 prepeljale v Kočevje in nato internirale v Italiji. Po kapitulaciji Italije se je vrnil in ni več opravljal dušnega pastirstva.

V Stari Cerkvi je bil po uboju župnika Josefa Epicha 30. septembra 1942 imenovan za upravitelja kaplan Stanislav Erzar, ki so ga italijanske oblasti kmalu internirale v Italijo. Decembra 1942 ga je nasledil kočevski kaplan Leopold Čampa, ki je na pritisk nemških oblasti Staro Cerkev zapustil in odšel v Ljubljano, kjer so ga zaprli in poslali v taborišče Mathausen. Novembra 1944 je bil Stanislav Erzar imenovan za upravitelja župnije. Po osvoboditvi je župnijo upravljal Stanko Dobovšek (po nekem drugem viru naj bi v letu 1946 župnijo upravljal Alojzij Strah). Župnijo Kočevska Reka je po odhodu Josefa Krakerja 14. aprila 1943 od junija 1943 soupravljal Josef Gliebe[3] iz Gotenice, Peter Čampa iz Mengša pa je bil tja nameščen za kaplana. Že konec oktobra 1943 je bil za župnijskega upravitelja imenovan kaplan iz Fare ob Kolpi Anton Pogorelec.

V Kočevju so poleg dekana Petra Flajnika od novembra 1941 službovali še kaplan Ludvik Bartelj, nekaj časa kaplan Leopold Čampa in Martin Vidmar, junija 1943 je bil imenovan kaplan Viktor Vitigoj, maja 1944 kaplan Vinko Šega, januarja 1945 pa je prišel še Janez Urbanc, ki je ob osvoboditvi pobegnil iz države.[4]

Leta 1947 je cerkveno oskrbo na Kočevskem opravljalo sedem župnih upraviteljev in kaplan, nezasedene župnije pa so soupravljali še trije duhovniki iz župnij zunaj območja. Peter Flajnik iz Kočevja je soupravljal župnije v Mozlju, Polomu, Starem Logu in Topli Rebri, Josef Gliebe iz Gotenice je soupravljal župnijo Grčarice, Josip Poje, ekspozit na Zdihovem, je upravljal še župnijo v Banja Loki (zunaj območja), Anton Pogorelec iz Kočevske Reke, je soupravljal župnijo Borovec, Franc Lončar je bil nameščen v Dragi, Franc Zajc v Črmošnjicah, v Stari Cerkvi pa Stanko Dobovšek. Iz župnij zunaj jezikovnega otoka so cerkveno oskrbo soupravljali: v Koprivniku (Alfonz Jarc iz Starega trga), Nemški Loki (Alfonz Jarc), v Spodnjem Logu (Alfonz Jarc), v Poljanah (Jožef Cuderman, ž. up. iz Toplic), v Planini (Vinko Bevk iz Semiča). V Kočevju je bil nameščen še kaplan Ludvik Bartelj.[5]

Dvanajst let kasneje so bili na župnijah nekdanjega nemškega jezikovnega območja nameščeni le župniki Anton Golob v Kočevju s kaplanom Romanom Kavčičem, Franc Lončar v Dragi in Stanko Dobovšek v Stari Cerkvi. Prvi je poleg svoje župnije oskrboval župnije v Mozlju (od 1949), Koprivniku (od 1955), Polomu, Starem Logu in Topli Rebri (od 1949). Dekan Anton Pogorelec iz Fare je oskrboval

3 Kočevski Nemec, Josef Gliebe se leta 1941 ni odločil za preselitev s svojimi sonarodnjaki in je ostal na Kočevskem. Leta 1949 se je moral preseliti iz Gotenice v Dolenjo vas, od koder je "soupravljal" župniji Gotenica in Grčarice. Umrl je leta 1960 v Dolenji vasi. Vaščani so se mu oddolžili s spominsko ploščo na pokopališki kapeli v Dolenji vasi. Za sodelovanje z narodnoosvobodilnim gibanjem je dobil značko aktivista OF; Smrt naprednega župnika. *Novice*, V, št. 30, 23. 7. 1960, str. 4.

4 Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Vlade Republike Slovenije (dalje VRS), šk. 1730, o. Notranjepolitični odbor ISLRS, seje 1953, prepis UDV iz elaborata Petra Flajnika (pisano v zaporu), glej tudi podatke v Ljubljanskem škofijskem listu za leta 1941-1945. Peter Flajnik je bil zaprt 23. 2. 1949 in 24. 10. istega leta obsojen na 20 let zapora, znižano na 15 let. Izpuščen je bil 23. 4. 1955.

5 *Letopis ljubljanske škofije za leto 1947 (stanje 15. 2. 1947)*, Škofijski ordinariat v Ljubljani, Ljubljana, ned.

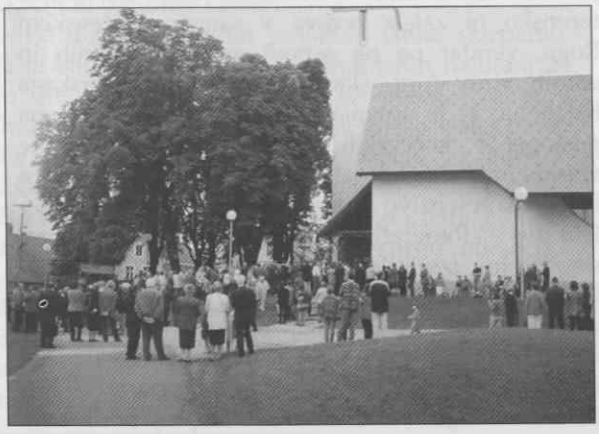

Kočevska Reka, župnijska cerkev sv. Janeza Krstnika leta 1948 (vir Muzej Kočevje), leta 1991 (foto in vir dr. Mitja Ferenc) in 20. junija 1999 (foto in vir dr. Mitja Ferenc).
Sinonim za načrtno rušenje sakralnih objektov na Kočevskem je porušenje župnijske cerkve v Kočevski Reki, januarja 1954. Novo cerkev, blagoslovljeno 20. junija 1999, je kot simbolni dolg države za številne med vojno in po vojni porušene sakralne objekte financirala tudi slovenska država.

župniji Kočevska Reka (od 1943) in Borovec (od 1945) in od 1953 ekspozituro Zdihovo, poleg teh pa še župnijo Banja Loka (od 1948) zunaj območja. Župniji Gotenica (od 1954) in Grčarice sta bili oskrbovani iz Dolenje vasi (Ivan Sešek), župniji Črmošnjice (od 1951) in Planina je oskrboval dr. Vinko Bevk iz Semiča, župnijo Poljane (od 1959) Roman Kavčič iz Toplic, župniji Spodnji Log (od 1949) in Nemška Loka (od 1949) Martin Gorše iz Starega trga ob Kolpi. Podružnične cerkve na Stražnjem Vrhu in v Rodinah, sta upravljala vikar Alojzij Žabkar in kaplan Štefan Krt iz Črnomlja.[6]

V začetku in sredi petdesetih let sta neustrezen odnos do kulturne dediščine Kočevske, predvsem do sakralnih objektov in pokopališč, označevala dva temeljna razloga. Tisti, ki so upravljali s Kočevsko, so si iz nacionalističnih razlogov prizadevali nasilno odstraniti ostanke "tujega", t.j. nemškega elementa. Zato niso poskrbeli za ohranitev tistega, česar nista uničila čas in vojna, temveč so celo nasilno uničevali vse "nemško" z ognjem in razstrelivom. Drugi vzrok je bila ideološka (ateistična) nestrpnost, s katero so še posebej goreče uničevali sakralne objekte: cerkve, kapelice, znamenja itd. Kljub temu, da se pogosto poudarja le rušenje z ideološkim predznakom, menim, da je imel velik pomen tudi nacionalni razlog. Sakralni objekti, ki so bili na širšem Kočevskem območju odstranjeni v tem obdobju, so bili namreč vsi razen enega na nekdanjem nemškem jezikovnem otoku. Če bi prevladoval le ideološki razlog, bi upravičeno pričakovali, da bi cerkve rušili tudi zunaj tega območja, še posebej tam, kjer so vasi opustele ali je v njih ostalo redko slovensko prebivalstvo (obkolpsko in kostelsko območje). Načrtna rušenja so bila skoraj vsa le v sedanji občini Kočevje v prvi polovici petdesetih let, kar potrjuje poseben položaj tega območja.

Ob nekulturnem početju politike in oblasti so se vendarle našli nekateri kulturni delavci, ki sicer niso mogli rešiti ničesar - saj je bilo vse Kočevsko in še posebej območje Kočevska Reka nekakšna gubernija visokega političnega funkcionarja -, a so si prizadevali, da bi vsaj v spominu ostalo ohranjeno tisto, kar je pomenilo kulturno vrednoto dežele, ne glede na njen nacionalni ali cerkveni oziroma laični izvor.

Ugotoviti, kdaj natančno so katero cerkev porušili, za veliko večino niti ni mogoče. Za to bi morala biti opravljena natančna raziskava vsega območja ob preselitvi in takoj po vojni. Dragoceno sliko o stanju sakralne dediščine v obdobju neposredno po vojni si lahko ustvarimo iz poročil spomeniško varstvenega zaupnika za kočevski okraj Janka Trošta v letih 1947 in 1948 in iz gradiva, ki ga je popisala topografska ekipa leta 1947 v delu kočevskega okraja. Na pobudo prof. dr. Franceta Steleta so leta 1947

6 *Letopis ljubljanske škofije in dela reške škofije za leto 1959 (po stanju 1. 11. 1959).*

Gotenica, župnijska cerkev. sv. Ožbolta leta 1947 (akvarel M. Trošt, vir Uprava RS za kulturno dediščino) in leta 1999 (foto Mateja Bavdaž, vir dr. Mitja Ferenc).
Cerkev sv. Ožbolta je leta 1947 popisala in narisala topografska ekipa Zavoda za spomeniško varstvo LRS. Leta 1949 so morali prebivalci vas zapustiti. Naslednje leto so v njej začeli graditi republiške zaščitne objekte, cerkev pa porušili in odstranili. Danes je v vasi Vadbeno oskrbni center Ministrstva za notranje zadeve RS. Izseljeni prebivalci so leta 1994 na kraju porušene cerkve postavili spomenik.

pri takratnem Zavodu za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti imenovali delovno ekipo pod vodstvom umetnostnega zgodovinarja Marijana Zadnikarja (poleg njega sta bila v ekipi še Janko Trošt in Jože Kregar). Ta je popisala in poslikala umetnostne spomenike v delu takratnega kočevskega okraja. Leta 1968 je nato izšla knjiga Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske, ki jo je izdal Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (avtor M. Zadnikar), ki kljub temu, da je popisala le del objektov, pomeni dragocen dokument o eni vrsti izginule kulturne dediščine tega dela Slovenije. V gradivu je opisanih 69 cerkva, od teh jih je bilo 51 na obravnavanem območju. Te so dokumentirane s 25 fotografijami zunanjščin, 29 fotografijami opreme ali notranjščin, s 13 reprodukcijami akvarelov in risb. Od 51 opisanih cerkva obravnavanega območja je 14 takšnih, ki stoje še danes, 37 pa jih ni več ohranjenih. Od teh 37 je bilo le 11 takšnih, ki so bile tako poškodovane, da so bile v ruševinah in brez opreme: v Podstenicah, Starem Brezju, Štalcerjih, Cvišlarjih, Grčaricah, Hribu, Kleču (pri Kočevju), Kleču (pri Planini), Travi, Knežji Lipi. Nekaj cerkva (6) je bilo poškodovanih v manjšem obsegu, npr.: ž.c. v Starem Logu (nekaj opustošene oziroma poškodovane opreme), Smuka (uničen strop), Rajndol (brez opreme, uporabljali za shrambo za orodje), Onek (brez opreme, uporabljali za senik), Laze pri Koprivniku (poškodovana zaradi požara, uničen lesen strop in oprema), Mala Gora (uničena oprema).[7]

Večina že takrat porušenih in poškodovanih cerkva je bila na območju, ki ga je prizadela velika italijanska ofenziva, t.j. v dolinskih naseljih na zahodnem in južnem robu Kočevskega Roga. Ker je bilo takrat otežkočeno terensko delo, topografija terensko ni zajela cerkva v samem Kočevskem Rogu, vendar pa na osnovi nekaterih pisnih in ustnih virov (npr. skic italijanskega inženirskega bataljona, ki je spomladi 1943 označeval uničena poslopja v kočevskih vaseh, poročil italijanske vojske in političnih aktivistov NOG med veliko italijansko ofenzivo in po njej, popis vojne škode v letu 1945), fotografij, narejenih med vojno, skoraj stoodstotne izselitve vasi in požigov s strani italijanske vojske, lahko upravičeno sklepamo, da je bila neposredno po koncu vojne **večina** (podčrtal avtor) cerkva v vzhodnem delu obravnavanega območja, predvsem pa skoraj vse cerkve v Kočevskem Rogu (večina cerkva župnij Stari Log, Topla Reber, Koprivnik, Črmošnjice, Poljane, Planina, Spodnji Log, deloma tudi Mozelj) v ruševinah ali pa tako poškodovana, da je v takratnih razmerah ne bi več mogli obnoviti. Skoraj za večino cerkva, ki so prebile vojno, bi lahko rekli, da je bila v zelo slabem stanju. Duhovniki so upravljali po več župnij skupaj, cerkve so bile večinoma odprte in iz njih je bilo moč neovirano odnesti opremo. Naselja so večinoma naseljevali sezonski delavci ali

7 Arhiv Uprave RS za kulturno dediščino (dalje Uprava RS KD), poročila za leto 1947 in 1948; Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), zapuščina Janka Trošta; Marijan Zadnikar: *Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske*, Ljubljana 1968.

priseljenci. Veliko vlogo je imel tudi odnos politike in oblasti do sakralnih objektov, posebej na Kočevskem. Ker so bile možnosti za obnovo zelo omejene (za obnavljanje ni bilo delovne sile, sredstev, volje, dovoljenj s strani posvetnih oblasti), so cerkve, ki so preživele vojno, propadale. V cerkvi je lahko vsak delal, kar se mu je zahotelo. Nevzdrževane strehe so začele propadati in pogosta je bila kraja opreme. Sčasoma so stavbe opustele in tisti ljudje, ki so jim bile cerkve napoti, so začeli s pritiski, da je treba opuščene cerkve odstraniti, tako kot so na veliko odstranjevali ostanke poslopij v opuščenih naseljih, vse pod naslovom odstranjevanja ruševin oziroma ureditve naselja. Najprej so po vsej verjetnosti odstranili tiste cerkve, ki so bile poškodovane, bodisi v času vojne ali kasneje. Iz ustnih virov - pripovedi domačinov, ki so dogodke spremljali, in redkih pisnih virov, lahko ponazorimo način: cerkev so najprej poškodovali, ponavadi zažgali ali delno minirali. Ponekod se je to zgodilo ponoči, drugje je delovna ekipa prišla, dala na voljo redkim prebivalcem uro ali dve časa, da odnesejo opremo, nato pa cerkev porušila. Kasneje so komunalni delavci s stroji ruševine enostavno odstranili. Danes le še redki prebivalci ali poznavalci s pripomočki (kataster, stari zemljevidi) vedo za natančen položaj mnogih sakralnih objektov. Tako npr. od župnijskih cerkva v Borovcu, Koprivniku, Kočevski Reki, Gotenici in Grčaricah na lokaciji ni ostal niti kamen.

Po dosedaj zbranih podatkih lahko sklepamo, da je bilo v tem obdobju odstranjenih najmanj 25 do 30 cerkva in kapel, ki so prebile vojno z ohranjeno opremo, kraji, v katerih so stale, pa so bili še naseljeni. To velja predvsem za župnije Kočevje, Kočevska Reka, Mozelj in Stara Cerkev. Vse tri objekte župnije Gotenica so podrli po izselitvi prebivalcev po letu 1948 in "zaprtju" območja.[8]

Poseben odnos do sakralnih objektov je bil na območju Državnega posestva Snežnik,[9] kamor je bilo po letu 1952 osebam, ki tam niso prebivale, že onemogočen dostop. Tu so bile v letih 1953-1955 uničene vse še obstoječe cerkve in kapele ter kapelice ter skoraj vsa znamenja. V pregledanem arhivskem gradivu nisem zasledil virov, ki bi dokazovali, da je ukaz o rušenju cerkva prišel "z vrha" in od katere osebe ali organa. Tako bo vprašanje, ki ga je v vlogi komisiji za verska vprašanja LRS postavil župnik Pogorelec, ostalo še brez odgovora: *"Ko tukajšnji narod doživlja strahotno rušenje zadnje cerkve župnije Koč. Reka: cerkev v Moravi, ki se danes podira, neprestano sprašuje ali se to dogaja z vednostjo in odobritvijo naše Vlade ali se to dela proti njeni volji. Kaj naj župnijski upravitelj odgovori?"*[10]

Kljub temu, da odgovora na vprašanje, kdo je odgovoren za rušenje cerkva na obravnavanem območju, v pregledanem arhivskem gradivu nisem našel, lahko upravičeno domnevam, da so rušenja potekala z vednostjo, če že ne z navodili, ki jih je izdal Ivan Maček - Matija, "ustanovitelj" in dejanski vodja zaprtega območja Kočevska Reka, v tistem obdobju tudi podpredsednik Vlade LRS (do 1953) in predsednik odbora za gospodarstvo (od 1953-1958). Brez njegove odobritve ali vednosti ni bila na zaprtem območju sprejeta nobena pomembnejša odločitev. Odgovornost pa nosita tudi direktorja Kmetijskega gozdarskega posestva Kočevje in Državnega posestva Snežnik, katerih delavci so rušenja izvajali.

Čeprav ne poznamo neposrednih povodov ali vzrokov za ta dogajanja, pa je "oblast v Ljubljani" bila o tej problematiki obveščena vsaj s strani škofijskega ordinariata v Ljubljani. Ta je večkrat pisno in ustno po telefonu posredoval pri Komisiji za verska vprašanja glede usode cerkva na Kočevskem, in to pisno 22. decembra 1953, 13. in 17. februarja ter 11. novembra 1954, 12. januarja 1955, 18. januarja in 30. oktobra 1956.[11]

Tako je decembra 1953 obvestil komisijo, da so bile na Kočevskem pred koncem leta 1953 načrtno uničene naslednje cerkve: v župniji Borovec je bila februarja 1951 z minami do tal porušena že med vojno požgana župnijska cerkev, v Dolnji Brigi je pristojni vojaški poveljnik (območje je bilo že nedostopno za civiliste, v sosednjem Inlaufu pa je bilo tudi kazensko taborišče) cerkev zaprl, kapeli v gori pri Ravnem so z miniranjem razstrelili prezbiterij. V župniji Kočevska Reka so z minami porušili cerkev v Kočah, ki je imela izredno kva-

8 Gotenica, ž.c. sv. Ožbolta, p.c. sv. Lenarta, kapela sv. Marjete; Kočevska Reka, ž.c. sv. Janeza Krstnika, kapela sv. Frančiška Ksaverija; Handlerji, kapeli Lurške Matere Božje in psv. Srca Jezusovega; Koče, p.c. Marijinega Vnebovzetja; Novi Lazi, p.c. sv. Jurija; Morava, p.c. sv. Trojice; Mlaka, kapela sv. Roka; Spodnji Vecenbah, kapela sv. Ane; Koprivnik, ž.c. sv. Jakoba, pok. c. sv. Ane; Rajndol, p.c. sv. Trojice; kapela Angelov varuhov; Mozelj, kapela sv. Krvi; Koblarji, p.c. sv. Štefana in Antona Padovanskega; Zdihovo, ekspozitura Žalostne Matere božje; Škrilj, p.c. sv. Križa; Nemška Loka, ž.c. Žalostne Matere božje; Dolga vas, p.c. psv. Imena Jezusovega; Zajčje Polje, p.c. sv. Valentina; Rogati Hrib, p.c. sv. Urha; Onek, p.c. sv. Ane na hribu.

9 Območje Državnega posestva Snežnik se je približno pokrivalo z varovanim oz. zaprtim območjem Kočevska Reka.

10 ARS, VRS, šk. 1671, uradni zaznamki komisije za verska vprašanja o razgovorih z A. Pogorelcem, 14. in 17. 7. 1956, dopis dekanijskega urada kočevske dekanije, 16. 7. 1956.

11 Na prošnjo za vpogled v korespodenco škofijskega ordinariata s kočevskimi župnijami in Komisijo za verska vprašanja mi je bilo odgovorjeno, da mi zaradi objektivnih razlogov (neurejenost ali uničenost gradiva, osebne zadeve, ki javnosti še ne morejo biti dostopne) vpogleda ne morejo omogočiti; Pismo avtorja Naškofijskemu ordinariatu 30. 1. in 19. 3. 1999 in ustni ter pismeni odgovor 31. 3. 1999.

liteten glavni oltar, delno so bile uničene in demolirane obe kapeli v Handlerjih, cerkev sv. Frančiška pri Kočevski Reki in odstranjena že leta 1945 požgana cerkev v Štalcerjih; iz župnijske cerkve so aprila 1953 iznesli ves inventar. V župniji Mozelj je bila leta 1951 uničena cerkev v Ferdrengu. V župniji Nemška Loka so predstavniki kmetijske obdelovalne zadruge aprila 1949 prepovedali maševanje, 15. avgusta istega leta so bili v župnijski cerkvi razbiti vsi oltarji, kipi in podobe. Leta 1953 so s cerkve pobrali strešno kritino - cementno opeko in pločevino, julija istega leta pa so vrgli z zvonika po notranji strani tri zvonove, da so obtičali na oboku, nato naredili v zvonik luknjo in jih s traktorjem potegnili ven. V župniji Polom sta bila oktobra 1953 ukradena dva zvonova, prvi iz župnijske cerkve in drugi iz podružnice v Seču, v začetku decembra istega leta sta bila minirana še preostala dva zvonova v župnijski cerkvi. Kose brona je državno kmetijsko posestvo, ki je s stavbo razpolagalo, prodalo Odpadu Kočevje, izkupiček pa je SZDL Polom namenil gasilski četi v Polomu za nabavo orodja in opreme. V župniji Stara Cerkev je v podružnici na Mlaki uslužbenec Odpada Kočevje 2. septembra 1953 ukradel zvon in ga prodal Odpadu Kočevje; v Koblarjih so spomladi 1953 neznanci opustošili notranjost cerkve, od župnika so kasneje zahtevali, naj cerkev popravi ali pa bo porušena. V župniji Spodnji Log si je uprava državnega posestva v Knežji Lipi prilastila podružnično cerkev, demolirala notranjost, razbila oltarje, v cerkvi pa postavila kotle za žganjekuho. Zvonik so razkrili, opeko in zvonove pa odpeljali. Odpeljali so tudi železne križe s tamkajšnjega pokopališča. Iz župnijske cerkve so odpeljali okoli 2000 kosov cementne opeke, ki je bila kupljena leta 1948 in spravljena pod cerkvenim zvonikom. Oktobra je miličnik po naročilu odseka za notranje zadeve odvzel ključarju štiri mašne kelihe. V samostojni duhovniji Zdihovo so leta 1952 uničili oltar podružnice v Škrilju, 21. oktobra 1953 pa se je moral ekspozit Anton Poje izseliti, ker so Zdihovo in tri okoliške vasi zaprli in prebivalce izselili zaradi gradnje podzemskih objektov v Škrilju.[12] *"Navedeni primeri že sami po sebi dovolj jasno pričajo, da so cerkvene razmere na Kočevskem zelo težke, naravnost v obupnem stanju. Govori se, da so vzrok rušenja nekaterih cerkva varnostno obrambni razlogi. Če je to res, bi škofijski ordinariat take razloge pač sprejel z vso uvidevnostjo. Proti dosedanjemu načinu, da se cerkve rušijo brez vprašanja in pojasnila ter brez ureditve pravnih odnosov, pa mora škofijski ordinariat odločno dvigniti svoj glas. Naslov se naproša za posredovanje na merodajnih mestih, da se odstrani videz, kakor da se hoče s kočevske zemlje zbrisati vse, kar spominja na vero in cerkev"*, je škof Anton Vovk končal obvestilo Verski komisiji pri izvršnem svetu Ljudske skupščine LRS o dogajanjih na Kočevskem.[13]

"Upali smo, da bo naša vloga z dne 22. decembra 1953, št. 3378 imela vsaj ta uspeh, da se bo demoliranje cerkva ustavilo, ko je bilo napravljeno že toliko škode, a temu ni tako", je zapisal škof Anton Vovk, ko je 17. februarja 1954 znova posredoval pri komisiji za verska vprašanja. V Kočevski Reki so namreč 25. januarja porušili župnijsko cerkev, ne da bi o tem prej ali kasneje obvestili predstavnike cerkve. Duhovniku vstop v območje Kočevske Reke in Zdihovega ni bil dovoljen, širile so se govorice, da je za župnijsko cerkvijo na vrsti cerkev na Zdihovem, pod zvonikom župnijske cerkve v Banji Loki pa je bila že nekaj časa napravljena vdolbina za mino.[14] Po rušenju cerkvene stavbe v Kočevski Reki je župni upravitelj Anton Pogorelc poslal 8. februarja 1954 okrajnim oblastem v Kočevju odločen protest: *"Že štirinajst dni se po naših krajih širi za vsakega kristjana pretresljiva novica, da je dala uprava "Snežnik" podreti sicer zgodovinsko, a še trdno stavbo župnijske cerkve na Kočevski reki, ki bi stala lahko še dolga stoletja.*

Novica je zadela toliko bolj v živo, ker državna uprava tega svojega dejanja ni opravičila ne predhodno in ne naknadno, - in ker se je to zgodilo pri belem dnevu. Nihče ne more sedaj več zvračati krivde na "neodgovorne elemente" kot se je to dogajalo pri drugih podrtih cerkvah. Državna uprava "Snežnik" je brezdvomno s tem prekršila ustavo in zakon. Krščansko prebivalstvo na Kočevski reki, katerih je kljub preselitvi mnogih še vedno nad polovico, čeprav svoje prepričanje prekrivajo - zlasti pa vsa okolica obsoja odločno to početje, čeprav so bili nekateri vsaj moralno prisiljeni sodelovati pri podiranju. 25. in 26. januar bo ostal vsemu prebivalstvu v najžalostnejšem spominu. Sočustvujoč s težko prizadetim narodom in po svoji službeni dolžnosti vlagam s tem na gornji naslov odločen protest."[15]

Pooblaščenstvo uprave državne varnosti za okraj Kočevje je preverilo navedbe nadškofijskega ordinariata in napisalo poročilo *"Cerkvena imovina na Kočevskem"*, ki ga je s predlogi in pojasnili ter prilogami dala na vpogled pristojnim organom, verjetno notranjepolitičnemu odboru izvršnega

12 ARS, VRS, šk. 1671, dopisi škofijskega ordinariata verski komisiji, dopis št. 3378, z dne 22. 12. 1953 in dopis št. 544 z dne 17. 2. 1954, ter dopis št. 519 z dne 13. 2. 1954.

13 ARS, VRS, šk. 1671, dopis škofijskega ordinariata št. 3378, z dne 22. 12. 1953 verski komisiji.

14 ARS, VRS, šk. 1671, dopis št. 544, z dne 17. 2. 1954.

15 ARS, VRS, šk. 1671, dopis župnega upravitelja Antona Pogorelca okrajnemu Okrajnemu ljudskemu odboru Kočevje, 8. 2. 1954.

sveta LRS. Poročilo potrjuje navedbe škofa Antona Vovka in podaja stanje na podlagi razgovorov s šefi pooblaščencev UDV Kočevje in organov UDV kmetijskega posestva Snežnik in obenem navaja podatek, da je bilo na Kočevskem porušenih več kot 100 kapelic in križev, ki so stali na parcelah splošnega ljudskega premoženja in niso bili last cerkve in jih škof Vovk ni omenjal v svojem poročilu. V poročilu predlagajo in pojasnjujejo, da je bil postopek posameznih ustanov na Kočevskem, predvsem uprave državnega posestva "Snežnik", nezakonit, da se je tudi sodišče (okrajno sodišče v Metliki, v zvezi z zvonovi iz Nemške Loke) izognilo vprašanju, čigava lastnina je pravzaprav cerkvena imovina na Kočevskem. Za nadaljnje ukrepanje naj bi bilo nujno pravno urediti stvari, na vsak način pa bi morali nad vso bodočo tovrstno dejavnostjo uprav državnih posestev ali drugih ljudi voditi poseben nadzor, da ne bi odtujevanja premičnin (predvsem zvonov) izkoriščali v posamezne osebne namene. Poročilo navaja, da bo razlastitev zapuščenega cerkvenega imetja potekala na podlagi čl. 9 Zakona o agrarni reformi.[16] 23. februarja 1954 je pooblaščenstvo problematiko posredovalo predsedniku odbora za notranje zadeve Niku Šilihu v Ljubljano. Iz dopisa zvemo, da se je pooblaščenstvo o problematiki pogovarjalo s predsednikom OLO Kočevje in z Antonom Krajškom iz Vrhovnega sodišča LRS. Slednji je svetoval, da bi izvršni svet skupščine LRS izdal poseben odlok o razlastitvi cerkvenega imetja na Kočevskem, ker naj bi razlastitev po zakonu o agrarni reformi ne bila mogoča. Ker naj bi tudi zaplemba na podlagi odloka AVNOJ ne bila več možna, je pooblaščenstvo oziroma njegov šef Anton Kranjc predlagal Niku Šilihu ustanovitev komisije, ki naj razreši problematiko. *"Mi smo hoteli, da bi pravniki to stvar proučili, toda vsak izbegava, ker so mnenja, da bo tukaj nastal politični problem. Če pa pogledamo stvar tako kot je, ne sme tako ostati in moramo priti do rešitve teh dejstev. Škof Vovk je do sedaj vložil že več pritožb, kjer tudi omenja indirektno kočevskega pooblaščenca, češ da je on za te stvari največ odgovoren. Tako tudi izraža dvom, kako bo letos vršil birmo v Kočevju, ker je v Kočevju tak pooblaščenec... V kolikor mi je poznano, bo v kratkem porušenih na tem sektorju še par cerkva, radi katerih bo prišlo gotovo do ostrejših sporov. V kolikor nismo podrobneje opisali kočevske probleme, prosimo, da daste nam navodila, ali da se nas zasliši."*[17]

Iz kronologije dopisov je torej razvidno, da so se oblasti v Ljubljani odločile najti pravno razlago za svoje početje naknadno, zaradi reakcij uradne cerkve na nepravilnosti t.j. na **sistematično uničevanje cerkva** (podčrtal M. F), kar se je dogajalo predvsem na zaprtem območju Kočevske Reke. Zato je bilo potrebno poleg zemljišč razlastiti tudi cerkvene stavbe in rušitve le-teh opravičevati z gospodarsko nezmožnostjo obnove oziroma vzdrževanja. Ureditev cerkvenega premoženja na Kočevskem so zato februarja in marca 1954 le priključili akciji, ki jo je zahteval zvezni izvršni svet glede zaključitve zaplemb po odloku AVNOJ. Na podlagi razgovorov s pristojnimi v okraju Kočevje je poročilo o ugotovitvah cerkvenega premoženja na Kočevskem na območju OLO Kočevje 2. marca 1954 napisal tudi dr. Janko Lavrič.[18]

"Ureditev" cerkvenega premoženja na Kočevskem so v Ljubljani reševali v sklopu reševanja problematike likvidacije zaplembenih postopkov po odloku AVNOJ. Na sestanku 27. marca 1954 v Ljubljani, kjer so obravnavali obe zadevi, so glede cerkvenega premoženja na Kočevskem sklenili: *"Z ozirom na dejstvo, da po odlokih AVNOJ-a ni bilo razlaščeno cerkveno premoženje na Kočevskem in da je od skupnega 215 ha tkzv. cerkvenega sveta bilo razlaščenega po Zakonu o agrarni reformi samo cca 83 ha, je potrebno pristopiti k razlastitvi še ostalega sveta. To je treba doseči:*

a) Po Zakonu o agrarni reformi, in sicer tako, da se šteje kot celotni zemljiški kompleks vse župnije, ki jih upravlja cerkveni uslužbenec.

b) Na osnovi odloka AVNOJ-a. Določi se komisija, ki jo sestavljajo tov. Dolničar, dr. Lavrič, Prijatelj, Koželj in dr. Damjan, ki naj s pravne strani preštudirajo, če so podani pogoji za zaplembo po odloku AVNOJ-a."[19]

Komisija je v kratkem času, ki ji je bil na voljo, zbrala podatke o cerkvenem premoženju na Kočevskem in ugotovila, da obstajajo le še tri zasedene župnije (Draga, Kočevje, Stara Cerkev). Od več kot 100 cerkva in kapel na nekdanjem od Nemcev strnjeno poseljenem območju so te bile deloma uničene, deloma so razpadale in *"ker jih nihče ne vzdržuje, je potrebno, da se zavarujejo ali podrejo. Zemlja se deloma ne obdeluje, deloma pa se daje v najem in najemniki nimajo interesa na pravilnem gospodarjenju ter zemljo samo eksploatirajo, ne da bi jo kultivirali. Zaradi tega je iz*

16 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranje politični odbor IS LRS, mapa Pripravljalni material za zaplembo imovine po Odloku AVNOJ in cerkvene imovine. Poročilo, ki obsega 4 strani z oznako "vrniti UDB", je podpisal Zdenko Roter 19. 2. 1954.

17 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranjepolitični odbor ISLRS, seje 1953, zapisnik sestanka.

18 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranjepolitični odbor ISLRS, seje 1953.

19 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranjepolitični odbor ISLRS, seje 1953, zapisnik sestanka 27. 3. 1954. Sestanka so se udeležili: Niko Šilih član IS, Mitja Ribičič, državni sekretar za notranje zadeve, Jože Pavličič, javni tožilec LRS, Fedor Košir, javni pravobranilec, dr. Jože Globevnik, sekretar za zakonodajo pri IS in dr. Viktor Damjan, šef kabineta IS.

gospodarskega ozira potrebno, da se zemlja v opuščenih farah prenese na splošno ljudsko premoženje, da bi se racionalno izkoriščala." To je utemeljila tako: *"Podlaga župnij so bili verniki in upravljanje župnij se je vršilo po župnikih. Med okupacijo so se verniki in večina župnikov odselili, zaradi česar ni več nobene podlage za nadaljnji obstoj cerkvenih posestev v takih župnijah."*[20]

Sekretar izvršnega sveta Boris Kocijančič je 5. maja 1954 predsedniku OLO Kočevje sporočil mnenje izvršnega sveta LRS glede postopka s cerkveno imovino na Kočevskem z navodilom o razlastitvi cerkvenega premoženja po zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji v LRS *"na ta način, da se bo vsakemu od navedenih treh kompleksov* (Draga, Kočevje, Stara Cerkev, op. M.F.) *kot eni župniji po 2. točki 9. člena cit. zakona pustilo do 10 ha zemljiške posesti, ves presežek zemljiških posestev, cerkva, samostanov in verskih ustanov pa se bo razlastil z zgradbami in napravami ter živim in mrtvim kmetijskim in gozdnim inventarjem brez odškodnine."*[21] O načinu reševanja zaplembenih postopkov tudi cerkvenega premoženja na Kočevskem je izvršni svet LRS avgusta istega leta obvestil tudi zvezni izvršni svet v Beogradu.

Dne 17. junija 1954 je tajništvo za gospodarske in komunalne zadeve OLO Kočevje poslalo odboru za notranje zadeve izvršnega sveta LRS koncept razlastitvenih odločb.

V letih 1954 in 1955 je večina cerkvenih zgradb in zemljišč postala last splošnega družbenega premoženja. Tajništvo za gospodarstvo in komunalne zadeve OLO Kočevje je junija 1954 izdalo štiri odločbe, s katerimi je po določbah 9. člena zakona o agrarni reformi in kolonizaciji razlastilo brez pravice do odškodnine vsa zemljišča z zgradbami in napravami ter z vsem živim in mrtvim kmetijskim in gozdnim inventarjem tistim župnijam, ki vse po odhodu kočevskih Nemcev niso imele več lastnega župnika, temveč so jih soupravljali župniki drugih župnij. Državni sekretariat za gospodarstvo LRS je v rednem upravnem postopku kot pritožbena instanca odločbe v celoti potrdil, potrdilo pa jih je tudi vrhovno sodišče LRS[22] in zvezno vrhovno sodišče (pred 11. majem 1956). Po teh odločbah so bile razlaščene:

a) župnije v Mozlju, Koprivniku, Starem Logu, Polomu in Topli Rebri (skupaj 41,3857 ha) ter nepremičnine usmiljenih sester Sv. Vincencija Pavelskega "Marijin dom" v Kočevju,

b) župnije v Kočevski Reki, Borovcu in Zdihovem (skupaj 30,5714 ha),

c) župniji v Grčaricah in Gotenici (skupaj 8,7916 ha),

č) župniji v Nemški Loki in Spodnjem Logu.

Skupaj je bilo na obravnavanem območju razlaščenih 11 župnij od 17 in ekspozitura na Zdihovem. Nerazlaščene so ostale župnije v Kočevju, Planini, Črmošnjicah, Dragi, na Poljanah in v Stari Cerkvi. V vseh primerih so bile med drugimi zgradbami s tem razlaščene tudi vse župnijske cerkve in podružnice ter kapele, ki so bile na območju teh župnij cerkvena last.

Oškodovanci so v pritožbah trdili, da v odločbah niso bila pravilno uporabljena zakonita določila in načela v upravnem postopku, da dejansko stanje ni bilo pravilno ugotovljeno, in da je bil po dejanskih okoliščinah napravljen napačen sklep o dejanskem stanju. Dokazovali so, da vse župnije in župne nadarbine še obstajajo pravno in dejansko in da ni merodajno ali župnijo takrat upravlja samostojen duhovnik ali namestnik, ki ga imenuje cerkvena oblast. Nobena od teh župnij ni bila ukinjena niti formalno, niti dejansko, ne po državnih ali cerkvenih predpisih, niti ni bila združena z župnijo, iz katere so jo soupravljali, in jih zato ni bilo moč smatrati kot celoto. Za pravno osebnost župnije in njen obstoj tudi ni važno število vernikov, ki se lahko vselej spreminja. Trditve v odločbah o razlastitvi, da je obstoječe stanje trajalo že 9 ali 10 let, niso držale, saj so župnije (vsaj nekatere !) tudi po izselitvi kočevskih Nemcev še imele duhovnike (npr. v Kočevski Reki do februarja 1949, na Zdihovem do oktobra 1953, v Gotenici do izselitve prebivalcev iz vasi leta 1949 ali 1950, v Koprivniku do začetka leta. 1949).

Vlogo škofijskega ordinariata z dne 4. decembra 1954, s katero je prijavil vstop v začeti spor, s pravicami stranskega udeleženca, ker kot nadzorna oblast po predpisih cerkvenega prava mora varovati pravice in koristi tožene stranke, je vrhovno sodišče zavrnilo.

Obrazložitev vrhovnega sodišča glede razlastitev je bila, da so upravni organi, ki so leta 1946 izvajali agrarno reformo proti navedenim župnijam, očitno izhajali iz predpostavke, da bodo prizadete župnije po osvoboditvi vzpostavljene, zato so jim pustili maksimum zemljišč iz 9. čl. odstavka 2 zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji. Skoraj 10 let po tem se je zemlja župnij osredotočila v rokah župnij, ki so prizadete župnije soupravljale. Župnije so bile naseljene s kočevskimi Nemci, ki so se leta 1941 izselili, in po vojni niso imele več lastnih duhovnikov (kar ni držalo). Po

---

20 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranje politični odbor IS LRS, mapa Pripravljalni material za zaplembo imovine po Odloku AVNOJ in cerkvene imovine.

21 ARS, VRS šk. 1730, o. Notranje politični odbor IS LRS, mapa Pripravljalni material za zaplembo imovine po Odloku AVNOJ in cerkvene imovine.

22 Za župniji Gotenica in Grčarice 28. 9. 1954, št. sodbe UI 883/54-5, za župnije Kočevska Reka, Borovec in ekspozituro Zdihovo 15. 1. 1955, št. sodbe UI 826/54-5, za župnije Mozelj, Koprivnik, Stari Log, Polom, Topla Reber ter versko ustanovo Marijin dom v Kočevju 24. 6. 1954, št. sodbe I/2-495/4-54 P/K.

mnenju vrhovnega sodišča bi priznanje obstoječega stanja pomenilo kršitev temeljnih načel zakona o agrarni reformi in kolonizaciji, bilo pa bi tudi v nasprotju s 6. členom zakona o zemljiškem kmetijskem skladu, ker je šlo za imovino, ki jo je užival vsakokrat beneficial, t.j. posamezni župnik. Vrhovno sodišče je zato potrdilo odločbe prvostopenjskega organa, ki je smatral vse cerkve in verske ustanove, ki so bile upravljane iz posamezne župnije, za eno enoto in pustil tisti župniji maksimum, presežek pa razlastil. Prizadete župnije naj tudi ne bi imele več zgradb za bogoslužje, nespremenjeno stanje v devetih oziroma desetih letih pa je bilo za sodišče dokaz, da jih je cerkev opustila oziroma ukinila: (sic) *"Okolnost, da jih ni formalno ukinila, na stvari ničesar ne spremeni, kajti dejstvo je, da dejansko ne obstajajo."* Glede porušenih in poškodovanih cerkvenih zgradb je vrhovno sodišče menilo, da jih ni mogoče šteti več za zgradbe, temveč za ruševine, t.j. za nerodovitno zemljišče.[23]

Pri tem je potrebno opozoriti, da so v delu obravnavanega območja, ki je sodilo v okraj Črnomelj, takšen primer obravnavali drugače. Kmetijsko gozdarsko posestvo Kočevje je namreč poleti 1952 zaprosilo OLO Črnomelj za dodelitev zemljišč v lasti župnijske cerkve v Planini, ki naj bi ležala raztresena med državnimi parcelami in s tem ovirala gospodarski razvoj posestva. Planina je bila med vojno deloma požgana, župnija naj razen kmetijskih delavcev kmetijskega posestva ne bi imela naseljenih ljudi, soupravljana pa je bila iz župnije Semič, ki je že posedovala 10 ha zemljišč. Sekretariat za gospodarstvo gospodarskega sveta vlade LRS je tajništvu OLO Kočevje sporočil, da ima po zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji vsaka cerkvena in verska ustanova pravico do 10 ha obdelovalne zemlje ter da dejstvo, *"da župna cerkev nima upravitelja in da je vas nenaseljena, še ne more biti razlog za razlastitev po zakonu o agrarni reformi, ker ta cerkvena ustanova še vedno obstaja. Tudi ne more biti razlog za razlastitev, ker ta zemljišča uživa župnišče v Semiču."*[24]

Na vprašanje, zakaj so čez dve leti to vprašanje reševali povsem drugače, bo potrebno še odgovoriti. V pregledanem gradivu o tem nisem zasledil nobenega dokumenta, je pa zelo verjetno, da je bila takšna sprememba pogojena s spremenjenimi odnosi do cerkve; leta 1952 je FLRJ pretrgala diplomatske odnose z Vatikanom.

Kot je razvidno iz sodnih spisov, upravni organ v OLO Kočevje niti ni opravil ogleda na terenu, ker mu je bilo obče znano, da so bile v vseh opuščenih župnijah verske zgradbe zaradi vojne porušene in neuporabne.

Državni sekretariat za gospodarstvo LRS, ki je v poletnih mesecih leta 1954 reševal pritožbe prizadetih župnij, si je svoje mnenje ustvaril tudi iz poročila načelnika tajništva za gospodarstvo in komunalne zadeve OLO Kočevje Petra Šobarja iz avgusta 1954, ki je stanje razlaščenih cerkva na Kočevskem opisal. Župnijska cerkev v Spodnjem Logu je bila neoskrbovana in brez predhodnih popravil neuporabna. Bogoslužja v njej ni bilo, pokopališče je vzdrževala občina. V Grčaricah je župnijsko cerkev sv. Primoža in Felicijana župnik Josef Gliebe prodal LIP Ribnica, ki je ruševine uporabil za popravilo ceste. Propadajoče župnišče in gospodarsko poslopje je obnovila za svoje potrebe gozdna uprava v Grčaricah. Bogoslužje je bilo občasno v kapeli v Grčarskih Ravnah, ki so se ga udeleževali le dva ali trije domačini ter sezonski delavci. *"Domačini pa so v veliki večini proti vsakemu bogoslužju."* Župnijska cerkev v Mozlju je bila neoskrbovana in le delno uporabna. Ni imela zvonov, ki so jih *"neznani zlikovci odnesli, domačinov ni, prebivalstvo, kolikor ga je, pa je proti bogoslužju."* V Starem Logu je bila župnijska cerkev sv. Marjete v razsulu in naj bi jo zaradi nevarnosti odstranili. Vernikov in bogoslužja ni bilo od leta 1941. Del cerkve, ki je bil še uporaben, je uporabljalo državno kmetijsko posestvo za skladišče. V Polomu je bila župnijska cerkev povsem opustošena, brez zvonov in z neuporabno streho. Deloma obnovljeno župnišče so začasno uporabljali za šolo. Bogoslužja ni bilo in ne vernikov. Po mnenju načelnika bi bile brez poprejšnjih popravil uporabne le cerkev v Moravi, ki pa je bila neoskrbovana in le še delno uporabna, župnijska cerkev v Mozlju, ki je bila neoskrbovana, kapela v Grčarskih Ravnah, župnišče na Zdihovem, ki ga je obnovilo in uporabljalo Državno posestvo Snežnik, župnišče v Polomu, ki ga je obnovila občina za začasno šolo. Poleg teh so stale še nekatere cerkve, ki brez poprejšnjih popravil ne bi bile uporabne: v Novih Lazih, Vrbovcu, Seču, Kukovem, na Smuki, kjer je bil ovčarnik državnega posestva, Trnovcu, Svetlem Potoku, v Hribu, ki pa so jo nameravali zaradi razširitve ceste odstraniti, Tančem Vrhu, ki so jo uporabljali vozniki za hlev, Srednji Bukovi Gori, ki so jo uporabljali za senik, v Suhem Potoku, ki jo je državno posestvo uporabljalo za senik, v Knežji Lipi, ki je bila brez zvonika in do polovice porušena, in kapela sv. Krvi v Mozlju. V večini naselij prebivalstva ni bilo. Objekti so bili med vojno poškodovani, pozneje opustošeni, strehe pa, kjer so bile opečnate ali pločevinaste, razkrite in odnešene. Skodlaste strehe naj bi bile že davno uničene, a s tem tudi ostrešja in večinoma tudi zidovja *"in sploh ni govora o kakem popra-*

23 ARS, VRS, šk. 1671, odločbe vrhovnega sodišča št. 826/54-5 z dne 15. 1. 1955, št. 495/4-54 z dne 15. 9. 1954, št. 883/54-5 z dne 28. 9. 1954.

24 ARS, fond Ministrstva za finance (dalje MF), f. 33, spis 1633/1, dopisa 13. 9. in 4. 11. 1952.

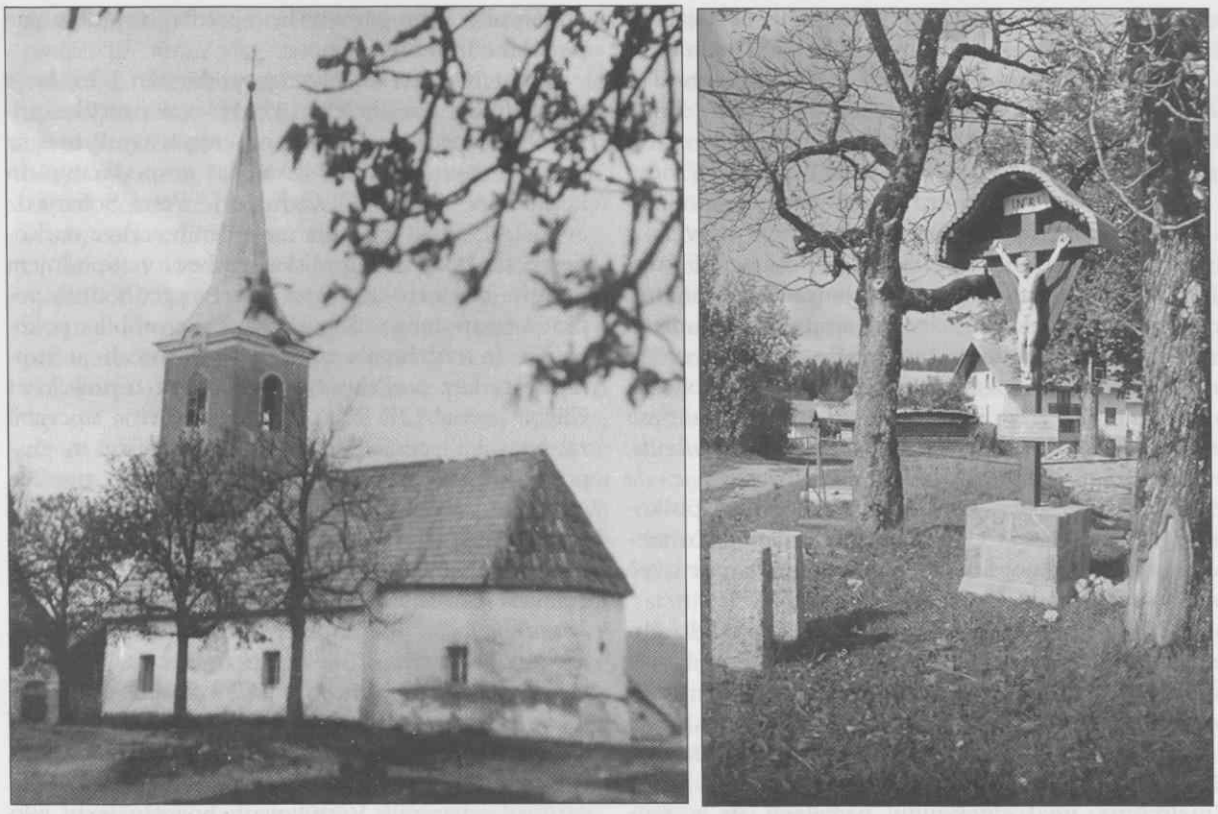

Novi Lazi, podružnična cerkev sv. Jurija leta 1953 (vir Muzej Kočevje) in leta 1999 (foto Mateja Bavdaž, vir dr. Mitja Ferenc).
Po zaprtju območja Kočevska Reka za javnost je Državno podjetje Snežnik 29. novembra 1955 porušilo cerkev sv. Jurija. Na kraju, kjer je stala, so pred nekaj leti v spomin postavili znamenje.

vilu, temveč le o porušitvi objekta in postavitvi istega na novo. Te cerkve, katere smo navedli v prednjem, da jih uporabljajo bodisi za senike ali stajo za živino, so delno pokriti zidovi in tako zasilno preurejeni za eno ali drugo rabo. Kot cerkvene stavbe pa bi lahko služile šele po popolni preureditvi oz. prezidavi - novogradnji."[25]

Kljub pravnomočnosti odločb zemljiško knjižno stanje julija 1956 še ni bilo urejeno in nepremičnine še niso bile vpisane na splošno ljudsko premoženje. OLO Kočevje je upravo nad razlaščenimi nepremičninami prepustil deloma Kmetijskemu gospodarstvu Kočevje (župnije Polom, Koprivnik, Mozelj, Nemška Loka, Stari Log, Topla Reber, Grčarice in Spodnji Log), deloma pa kmetijskemu posestvu Snežnik v Kočevski Reki (župnije Kočevske Reka, Zdihovo in Gotenica). Posestvi sta z razlaščenimi nepremičninami samostojno gospodarili, za kar ju je pisno pooblastil OLO Kočevje, kljub temu, da tozadevne odločbe še niso bile izdane. Na podlagi pisnega pooblastila OLO Kočevje sta posestvi samostojno odločali, ali naj se prevzete zgradbe ustrezno preurede v druge namene ali pa odstranijo.

Razlastitev nezasedenih kočevskih župnij v letu 1954 je bila v ozki povezavi z razreševanjem problematike likvidacije zaplembenih postopkov nemškega premoženja. Vendar vprašanje razlastitve kočevskih cerkva za usodo cerkva niti ni bilo tako pomembno, saj so večino po vojni še ohranjenih porušili že leto ali dve pred razlastitvijo.

Še pred izdajo omenjenih odločb so bile na območju prizadetih župnij porušene naslednje župne cerkve: Koprivnik, Stari Log, Topla Reber, Kočevska Reka, Borovec, Grčarice, Nemška Loka in Zdihovo. Tudi podružnične cerkve in kapele za bogoslužje, ki so prestale vojno, so bile v navedenih župnijah porušene domala vse še pred izdajo odločb. Po pravnomočnosti odločb sta bili med opremljenimi cerkvenimi objekti, prenešenimi na splošno ljudsko premoženje, do julija 1956 porušeni le podružnični cerkvi v Novih Lazah in Moravi. Od župnijskih cerkva, ki so postale last splošnega ljudskega premoženja, so ostale v Mozlju in Polomu (slednja precej poškodovana) ter Spodnjem Logu (tudi poškodovana).

Kako lahko je bilo v tistih letih na Kočevskem porušiti neko cerkev, kaže tudi primer podruž-

[25] ARS, VRS, šk. 1671, dopis Petra Šobarja, tajnika za gospodarstvo in komunalne zadeve OLO Kočevje, državnemu sekretariatu za gospodarstvo LRS, 26. 8. 1954.

nične cerkve v Dolgi vasi. Uprava za ceste LRS je 13. julija 1956 obvestila OLO Kočevje, da mora začeti z rekonstrukcijo ceste na odseku Kočevje - Livold in ga prosila, naj ukrene vse potrebno, da se brez zavlačevanja in ovir omogoči odstranitev cerkve v Dolgi vasi, ker bi sicer predvidenih del ne mogla opraviti. OLO Kočevje je v prepričanju, da je predmetna cerkev last splošnega ljudskega premoženja, že 17. julija odgovoril, da soglaša s predloženim načrtom, in naj uprava za ceste takoj začne z rekonstrukcijo. Ta je 18. julija z delavci, ki jih je dalo na voljo podjetje Snaga iz Kočevja, začelo cerkev rušiti. Župnijski upravitelj je posredoval in dokazal, da je cerkev cerkvena last, OLO Kočevje je napako želel popraviti z uvedbo razlastitvenega postopka. Cerkev so ocenili (po podatkih župnijskega upravitelja tega niso storili), ko rušitev še ni bila končana. Opremo, vključno z zvonovi (eden se je pri odstranjevanju razbil), so izročili župnijskemu upravitelju v Kočevju.[26]

Rušenje cerkve v Dolgi vasi je povezano tudi z usodo župnijske cerkve v Mozlju, ki je bila leta 1956 ena zadnjih razlaščenih župnijskih cerkev na obravnavanem območju okraja Kočevje, v kateri je bilo še bogoslužje (poleg nje le še v cerkvi v Spodnjem Logu). Župnijski upravitelj Anton Golob iz Kočevja je kot odškodnino za podrto cerkev predlagal vrnitev cerkve v Mozlju v cerkveno last, s čimer v Kočevju niso soglašali. Šele po posredovanju škofa Antona Vovka in dvakrat Antona Goloba, predvsem pa zaradi reševanja prošnje, ki so jo prebivalci Mozlja naslovili na kabinet predsednika republike Josipa Broza-Tita, je komisija za verska vprašanja posredovala mnenje in prošnjo državnemu sekretariatu za finance LRS in predsedniku OLO Kočevje, da cerkev v Mozlju dodelijo v cerkveno last kot odškodnino za cerkev v Dolgi vasi.

Upravičeno lahko sklepamo, da so prav prebivalci Mozlja rešili župnijsko cerkev pred usodo drugih razlaščenih župnijskih cerkva. 26. oktobra 1956, dan za tem, ko je uslužbenec KGP Kočevje popisal inventar cerkve in odvzel ključ vhodnih vrat ter s tem tudi preprečil redno obiskovanje nedeljskih obredov, so vaščani Mozlja in drugi farani na *"kabinet Maršala Tita"* naslovili prošnjo za pomoč. Ker je bila leto pred tem že požgana kapela sv. Krvi v Mozlju, so se bali, da bo ista usoda doletela tudi župnijsko cerkev. *"Zato ne bi bilo lepo, da bi po tolikih letih osvoboditve stale na tem mestu razvaline, ker to bi bil velik škandal in sramota za vas. Ne bi radi, da nam odvzamejo to, kar je ostalo od naših pradedov. Čeprav smo verniki, smo vendar tudi zavedni državljani, kateri izpolnjujemo vse pogoje napram državi, ter spoštujemo zakone, katere nam daja država"*, so še zapisali v svoji prošnji. Kabinet predsednika republike je 20. novembra pozval komisijo za verska vprašanja, da pregleda pritožbo in o rešitvi obvesti tako kabinet kot vaščane. Pošta je na komisijo prišla 24. novembra in isti dan je ta posredovala glede cerkve v Dolgi vasi, tri dni zatem je prebivalcem vasi sporočila, da je posredovala za vrnitev ključev pri OLO Kočevje že dan po obvestilu škofa Vovka in kasneje tudi glede vrnitve v cerkveno last župnijske cerkve v Mozlju.[27] Obljubljena zamenjava cerkva v Dolgi vasi in Mozlju še sredi leta 1957 ni bila izvedena v zemljiški knjigi, ker so v OLO Kočevje menili, da je vrednost cerkve v Mozlju večja od tiste v Dolgi vasi.

Cerkev v Moravi so po razlastitvi župnije Kočevska Reka, kamor je navedena cerkev sodila, še pred veliko nočjo leta 1956 zaprli za bogoslužje, na ponovno vlogo za dovolitev bogoslužja v njej pa je bilo župnijskemu upravitelju Antonu Pogorelcu sporočeno, da se prošnja zavrača, ker je cerkev v lasti splošnega ljudskega premoženja in da zato komisija tudi nima možnosti preprečiti morebitne predvidene rušitve, o njeni uporabi pa odloča pristojni občinski ljudski odbor. Pogorelec je zaprosil vsaj za posredovanje za prosto razpolaganje z inventarjem cerkve v Moravi. Kot kaže, je bil v prvih primerih rušenja cerkva na Kočevskem inventar vrnjen cerkvi, kasneje pa so ga enostavno uničili istočasno z miniranjem cerkve. Tako naj bi po nekaterih podatkih organist Vinko Dežman iz Kočevja pri predsedniku verske komisije g. Jožetu Lampretu v povojnih letih izposloval brezplačno dodelitev nekaterih zvonov župnim uradom, ki so jih potrebovali. Tudi ohranjeni dopisi uprave za narodno imovino kažejo, da so s premičninami iz uničenih cerkva cerkvene oblasti prosto razpolagale. *"Pripominjamo, da so zvonovi in ure v zvonikih cerkvena last in zadeva ter naj se predmetno vprašanje uredi med cerkvenimi uradi samimi"*, je dekanijskemu uradu v Kočevje sporočil član okrožne uprave za narodno imovino Peter Čero 27. decembra 1945.[28] 14. julija 1956 so začeli odkrivati na cerkvi streho in ker je Pogorelec domneval, da bo porušena, se je še isti dan zglasil na sedežu komisije za verska vprašanja in prosil za posredovanje za inventar. Pogorelcu so v Moravi dali uro časa za iznos inventarja in že čez dva dni so se s škofijskega ordinariata zahvalili za vračilo inventarja in prosili tudi za vračilo zvonov. Ker so bili vaščani prepričani, da v "Ljubljani" o rušitvah

[26] ARS, VRS, šk 1671, poročilo št. 101/56 Mira Sajeta in Franeka Sladiča na podlagi izjav predsednika OLO Janeza Pirnata in Petra Šobarja, 21. 7. 1956.

[27] ARS, VRS, šk. 1671.

[28] ZAL - dislocirani oddelek v Novem mestu, fond Okrožni Izvršni odbor Novo mesto 1945-1946, f. KUNI, dovoljenje za prenos ure in zvonov iz cerkve v Hribu v cerkev v Tribučah.

Zdihovo, ekspoziturna cerkev Matere Božje leta 1953 (foto Grgurič, vir Muzej Kočevje) in leta 1993 (foto in vir dr. Mitja Ferenc).
Oktobra 1953 so prebivalci Zdihovega in okoliških vasi morali zapustiti svoje domove zaradi izgradnje podzemskih zaščitnih objektov v Škrilju. Naslednje leto so cerkev podrli.

cerkva na Kočevskem niso seznanjeni, in da se to ne bi dogajalo, če bi škof Vovk in Anton Pogorelec o dogodkih obveščala pristojne v Ljubljani, se je Pogorelec že naslednji dan, 17. julija oglasil na sedežu komisije z bojaznijo, da rušitev ne bi doletela tudi župnijske cerkve v Banja Loki, in s prošnjo, da že razkrite cerkve v Moravi ne bi porušili in da bi pustili zidovje in zvonik. Komisiji je dostavil vlogo in jo prosil za posredovanje za prekinitev nadaljnjega rušenja cerkva na Kočevskem ter jih obvestil, da z enakimi zadevami ne bo več hodil na komisijo, ker smatra, da je *"vlada"* o dogajanjih tudi uradno obveščena.

Kljub dejstvu, da pri nerazlaščenih cerkvah ni bilo niti najmanjše pravne (kaj šele moralne) osnove za rušitve, je praksa v petdesetih letih pokazala, da so se krajevni organi kaj malo ozirali na lastništvo cerkvenih objektov. Pri tem je nerazumljivo tudi to, da so nekatere cerkve na Kočevskem po vojni prejele iz Zavoda LRS za proučevanje kulturnih spomenikov oziroma vlade LRS denarna sredstva za obnovo (npr. cerkev v Novih Lazih), še več jih je bilo v programu obnove (Beli Kamen, Dolga vas, Hrib, Koblarji, Mala Gora, Mlaka pri Kočevju, Mozelj - kapela, Nemška Loka, Rogati Hrib, Smuka, Stari Log, Zajčje Polje),[29] nekaj let za tem pa so bile že porušene.

V zvezi z inventarjem v prizadetih cerkvah so v OLO Kočevje menili, da glede na izdane odločbe z njimi razpolaga upravni organ, t.j. omenjeni kmetijski posestvi. Temu primerno so ravnali v praksi, razen v primerih, ko je Komisija za verska vprašanja priporočila drugačno rešitev. Vendar so v OLO Kočevje menili, da pravno tolmačenje Komisije za verska vprašanja, da inventar ni bil razlaščen, ni pravilno, in so predlagali, da se zadeva uredi v smislu njihovega predloga. Zlasti so vztrajali, da bi se njihova praksa uredila glede zvonov. Pri tem so se v OLO Kočevje opirali na sodbo sodišča v Črnomlju, ki je razsodilo da so zvonovi porušene cerkve v Nemški Loki last splošnega ljudskega premoženja, in so to zagovarjali tudi z dejstvom, da so zvonovi konstrukcijsko povezani s samo stavbo in so njen nepremični del.[30] Okrajno sodišče v Metliki je 27. oktobra 1954 obsodilo župnijskega upravitelja Martina Goršeta iz Starega trga ob Kolpi na osem dni zapora, ker je izdal pismeno dovoljenje, da gredo lahko vaščani Zagozdeca po zvonove v cerkev v Nemško Loko, ni pa imel pristanka cerkvenega ključarja in vaščanov iz Nemške Loke. Obsojena sta bila tudi dva vaščana, ki sta zbrala skupino 31 vaščanov ter z njimi iz Nemške Loke 6. julija 1953 odpeljala tri zvonove, ki so bili že pred časom sneti z razpadajočega zvonika. Obsojenci so bili tudi dolžni vrniti zvonove prejšnjemu koristniku, t.j. kmetijski delavski zadrugi Nemška Loka.[31] Razsodbo sodišča je tajnik OLO Kočevje Peter

[29] Uprava RS KD, Pregled del spomeniškega varstva za investicijski načrt leta 1948, poverjenika za zaščito kulturnih spomenikov v okraju Kočevje Janka Trošta, 15. 10. 1947.

[30] ARS, VRS, šk. 1671, po naročilu predsednika Komisije za verska vprašanja Borisa Kocijančiča sta poročilo o lastništvu cerkvenih zgradb in njihovem stanju v OLO Kočevje napisala Miro Saje in sekretar Komisije za verska vprašanja Franek Sladič 21. 7. 1956.

[31] ARS, VRS, šk. 1671, sodba okrajnega sodišča v Metliki št. 164/53-37, z dne 27. 10. 1954.

Šobar dve leti kasneje predložil komisiji za verska vprašanja kot dokaz o pravilnosti stališč OLO Kočevje, da je razlaščena cerkvena imovina s cerkvenim inventarjem vred last splošnega ljudskega premoženja.[32]

Tisti inventar, ki so ga župnijski upravitelji uspeli zbrati ali pridobiti iz porušenih kočevskih cerkva, so večinoma oddali cerkvam v drugih delih Slovenije, nekaj - kaže, da le manjši del - ga je danes shranjenega v župniščih na Kočevskem: v Kočevju, Stari Cerkvi, Fari, Dragi in Dolenji vasi. Očitno je, da oprema cerkva ni delila v celoti takšne usode kot cerkve, ter da je bilo "rešene" veliko več opreme, ki so si jo prisvojili bodisi domačini ali delavci ali pa se je "porazgubila", poklonila, prodala vsepovsod po Sloveniji pa tudi zunaj nje, in to tudi z vednostjo cerkvenih predstavnikov.

V Koprivniku, kjer ni bilo stalnega duhovnika od začetka leta 1949, je župnijo od februarja istega leta upravljal Anton Golob iz Kočevja, ki je verske obrede v cerkvi opravljal do 19. marca 1949, ko je cerkev pogorela. Notranji inventar cerkve so shranili v župnišču. Obrede je nato imel v pokopališki kapeli v Koprivniku in to do junija 1955, ko je bila požgana tudi ta. Istega meseca je bila namreč župnija razlaščena. Dve leti kasneje je Golob prosil komisijo za verska vprašanja, da se mu dovoli odpeljati premičnine cerkvenega značaja, kar mu je OLO Kočevje konec avgusta 1956 tudi omogočilo in je prevzel 56 predmetov iz ž.c. v Koprivniku.

V poročilih in zapisnikih okrajnega komiteja KPS Kočevje so o odnosu do cerkve govorili zelo malo, o rušitvah sakralnih objektov niti niso razpravljali. Še največ je bilo razprav o verouku; o posameznih duhovnikih le o župniku Zdravku Heinriharju, ki ga je ljubljanska škofija konec leta 1951 namestila v Kočevju, vendar ga je nad 600 prebivalcev mesta izgnalo,[33] in o zaostritvi odnosov med vodilnimi komunisti v Kočevski Reki in tamkajšnjim župnikom. *"Ker mu Partija na vseh krajih ovira njegovo delo, je začel gonjo proti sekretarju občinskega komiteja Kočevska Reka tov. Pirnatu, v Fari pa proti tov. Delaču. ... Zelo razveseljivo pa je to, da so vsi tamkajšnji ljudje odločno proti duhovniku in raznim cerkvenim obredom."*[34]

S cerkvami in opuščenimi naselji so usodo delila tudi pokopališča, ki so bila na Kočevskem kot drugje po Sloveniji skoraj vsa ob župnijskih cerkvah in večjih podružnicah. Danes bi lahko 38 pokopališč na Kočevskem razvrstili v pet skupin:

1. pokopališča, ki so ohranila svoj namen in so na njih nagrobniki kočevskih Nemcev večinoma ohranjeni in bi jih bilo treba tudi pravno zaščititi, saj so eden redkih materialnih ostankov in dokazov o 600-letnem bivanju kočevskih Nemcev. Sem sodijo pokopališča v Koprivniku, Mozlju, Zajčjem Potoku, Starem Logu, Livoldu, Kočevskih Poljanah, Dolgi vasi, Novem Taboru, Vidmu in Polomu;

2. pokopališča, ki so ohranila svoj namen, vendar je ostalo le nekaj takšnih nagrobnikov (Stara Cerkev, Draga, Morava, Spodnji Log, Trava);

3. opuščena pokopališča z nekaj ohranjenimi nagrobniki (Planina, Novi Lazi, Dolnja Briga, Kočarji, Blatnik, Knežja Lipa, Kočevje - Trata);

4. prenovljena pokopališča, kjer so stare nagrobnike popolnoma odstranili (Kočevska Reka, Grčarice, Klinja vas);

5. popolnoma zravnana pokopališča (Borovec, Gotenica, Dolnja Topla Reber, Handlerji, Mala Gora, Preža, Rogati Hrib, Škrilj, Verdreng, Kačji Potok). Komaj opazni sledovi pokopališč so še v Štalcerjih, Rajndolu in Svetlem Potoku.

Pokopališča so bila pod upravo krajevnih ljudskih odborov, ki so jih tudi oskrbovali. Novo pokopališče v Kočevju (vzhodno zunaj mesta) so nameravali urediti že v letu 1950, ker je bilo obstoječe prenapolnjeno in na neprimernem kraju.[35] Danes stoji le še okoli 380 nemških nagrobnikov.[36]

Podobno usodo kot cerkve so doživele tudi kapelice in znamenja. Od približno 400 kapelic in znamenj sem jih uspel najti le še desetino. Večina jih propada.

V kasnejših letih obstoječih sakralnih zgradb na Kočevskem niso več rušili, z izjemo propadajoče podružnične cerkve v Mlaki pri Kočevju. Aprila 1957 so nameravali odstraniti cerkev v Šalki vasi zaradi rekonstrukcije ceste. Porušili so že škarpo ob cerkvi, vendar nato verjetno tudi zaradi posredovanja komisije za verska vprašanja z deli prenehali.[37] V ohranjenem gradivu komisije za verska vprašanja se v kasnejših letih problematika cerkva na Kočevskem ne pojavlja več. Spore med cerkvijo in lokalnimi organi glede razlastitve cerkvenih zemljišč, ki se jih je oblast očitno dobro zavedala, so poskušali urediti v zakonu o razlastitvi. Ta je določal, da mora koristnik razlastitve priskrbeti verski skupnosti ustrezno zemljišče za cerkev, če je bila zaradi vojnih dogodkov v tistem kraju cerkev podrta, druge cerkve pa v kraju ni bilo. Dokler

32 ARS, VRS, šk. 1671, dopis, 30. 7. 1956.

33 ARS - dislocirana enota I, bivši zgodovinski arhiv CK ZKS (dalje ARS-I), fond Centralnega komiteja ZKS (dalje CK ZKS), f. 140, letno poročilo za 1951 OK KPS Kočevje, 11. 1. 1952.

34 ARS-I, CK ZKS, f. 140, zapisnik 10. seje biroja OK KPS Kočevje, 29. 8. 1952.

35 ZAL, fond Okrajnega ljudskega odbora Kočevje, o. 548, letno poročilo poverjeništva za lokalno gospodarstvo OLO Kočevje, 27, 12. 1949.

36 Mitja Ferenc, Gojko Zupan: *Topografija kulturne dediščine nekdanjega nemškega jezikovnega območja na Kočevskem*, tipkopis.

37 ARS, VRS, šk. 1673, o. 78/57, uradni zaznamek komisije ob obisku Antona Goloba, 11. 4. 1957.

koristnik zemljišča tega ne bi zagotovil, ni mogel postati lastnik zemljišča.[38]

Drugačen odnos do cerkva na Kočevskem je napovedala že denarna podpora komisije za verska vprašanja, ki je župnijskemu uradu Kočevje decembra 1957 dodelila 120.000 din, kot prispevek za kritje stroškov za popravila, ki so skupaj znašala 290.000 din.[39]

Poleg celotnih naselij so torej na Kočevskem največjo izgubo utrpeli sakralni objekti. Od 123 cerkva in kapel v 17 župnijah,[40] kolikor jih je bilo na obravnavanem območju med obema vojnama, se jih je do danes ohranilo le 28. Od 17 župnih cerkva je ohranjenih osem, tri so v ruševinah, šest pa jih je odstranjenih. Od 95 uničenih cerkva je le 12 takšnih, katerih ruševine so dobro vidne, ohranjen je ponavadi tudi zvonik. Od dvanajstih cerkva so vidni le še temelji in del obodnega zidu, pri šestih je še mogoče opaziti temelje, medtem ko od drugih 65 cerkva ni več nobenega sledu.[41] V šestih župnijah, Borovec, Topla Reber, Gotenica, Grčarice, Kočevska Reka, Stari Log, ne stoji noben sakralni objekt več, v sedmih župnijah pa se je ohranil le po en (Koprivnik, Mozelj, Polom, Planina, Nemška Loka, Draga, Spodnji Log), v župniji Črmošnjice pa dva. Nekaj več cerkva se je ohranilo v obeh župnijah na Kočevskem polju, kjer so vasi v preteklih desetletjih na novo poselili: to sta župniji Kočevje (od 16 ohranjenih 8) in Stara Cerkev (od 6 cerkva so ohranjene 3).[42]

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Arhiv inštituta za narodnostna vprašanja, fond Manjšinski inštitut, f. 142, Narodni kataster kočevskih vasi;

Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Vlade Republike Slovenije (VRS), šk. 1730, 1671, 1673, 1675; fond Ministrstva za finance (MF), f. 33;

Arhiv Uprave RS za kulturno dediščino (Uprava RS KD), poročila za leto 1947 in 1948; Pregled del spomeniškega varstva za investicijski načrt l. 1948, poverjenika za zaščito kulturnih spomenikov v okraju Kočevje Janka Trošta;

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAC), zapuščina Janka Trošta; fond Okrajnega ljudskega odbora Kočevje, o. 548; dislocirani oddelek v Novem mestu, fond Okrožni Izvršni odbor Novo mesto 1945-1946, f. KUNI;

ARS - dislocirana enota I, bivši zgodovinski arhiv CK ZKS (ARS-I), fond Centralnega komiteja ZKS (CK ZKS), f. 140;

Zasebni arhiv dr. Mitja Ferenc;

LITERATURA

Mitja Ferenc: *Nekdanje nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi kočevskih Nemcev /1942–1956/.* Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1999;

Mitja Ferenc, Gojko Zupan: *Topografija kulturne dediščine nekdanjega nemškega jezikovnega območja na Kočevskem*, tipkopis;

Mitja Ferenc: *Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev. Gottschee. Verlorene kulturerbe der Gotscheer Deutschen*, Ljubljana 1993;

Letopis ljubljanske škofije za leto 1935, Ljubljana, ned.;

Ljubljanski škofijski list za leta 1941-1945;

Letopis ljubljanske škofije in dela reške škofije za leto 1959 (po stanju 1. 11. 1959);

Letopis ljubljanske škofije za l. 1947 (stanje 15. 2. 1947), Škofijski ordinariat v Ljubljani, Ljubljana, ned.;

Marijan Zadnikar: *Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske*, Ljubljana 1968;

Uradni list FLRJ, Zakon o razlastitvi, št. 12-140, z dne 20. 3. 1957;

KRATICE

ARS - Arhiv Republike Slovenije,
VRS – Vlada Republike Slovenije,
UDV – Uprava državne varnosti.
KUNI – Komisija za upravo narodne imovine
LRS – Ljudska Republika Slovenija,
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana,
IS – Izvršni svet,
SR – Socialistična republika,
KD – Kulturna dediščina,
SZDL – Socialistična zveza delovnega ljudstva,
OLO – Okrajni ljudski odbor,
AVNOJ – Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije,
MF – Ministrstvo za finance,
FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija,
LIP – Lesno industrijsko podjetje,
KGP – Kmetijsko gozdarsko podjetje,
KPS – Komunistična partija Slovenije,
CK ZKS – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

38 Zakon o razlastitvi, Ur. l. FLRJ, št. 12-140, z dne 20. 3. 1957, čl. 36; ARS, VRS, šk. 1673, dopis Zveznega izvršnega sveta komisiji za verska vprašanja, 2. 4. 1957.

39 ARS,VRS, šk. 1675, o. 5/58.

40 *Letopis ljubljanske škofije za leto 1935*, Ljubljana, ned.

41 Ohranjene ruševine so še v naseljih Blatnik, Brezje, Gorenja Topla Reber, Gradec, Knežja Lipa, Komarna vas, Kozice, Kumrova vas (na Kumrovi gori), Nemška Loka, Nova Gora, Novi Tabor, polom, Pugled, Sredgora, Srednja Bukova Gora, Starološki Grič, Suhi Potok, Svetli Potok, Topli Vrh, Trava, Trnovec, Vimolj.

42 Mitja Ferenc: *Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev. Gottschee. Verlorene kulturerbe der Gotscheer Deutschen*, Ljubljana 1993, str. 79-83.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Nachkriegsschicksal der Sakralbauten der ehemaligen deutschen Sprachinsel Gottschee

Das Schicksal der Gottschee (Kočevska) und ihrer Einwohner stellt ein Thema dar, das im Kulturbewußtsein der Slowenen nur schwach präsent ist. Von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zum Jahr 1942 bestand in der Gottschee ein ca. 800 km² großes deutsches Sprachgebiet. Die deutsche Besatzungsmacht, die in verschiedenen europäischen Staaten für eine Überführung der sogenannten Volksdeutschen ins Reichsgebiet auf breiter Basis sorgte, siedelte nach der italienischen Besetzung des Gebiets im Jahre 1941 auch die deutsche Volksgruppe aus der Gottschee (ca. 12.000 Personen) um, und zwar in ein Siedlungsgebiet Sloweniens, das an das Deutsche Reich angeschlossen werden sollte und aus dem der Großteil der dort ansässigen Slowenen vertrieben wurde. Nach dem Zweiten Weltkrieg erlebten die Gottscheer Deutschen dasselbe Schicksal wie die anderen Deutschen in Slowenien. Die umgesiedelten Gottscheer Deutschen, die am Kriegsende nicht dem Rückzug der deutschen Armee gefolgt, und einige wenige, die in der Gottschee verblieben waren, wurden nach Österreich vertrieben. Ihr Besitz von insgesamt ca. 40.000 ha wurde beschlagnahmt.

Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen, die Kriegsverwüstung und der Verfall in der Nachkriegszeit als Folge einer verfehlten Ansiedlungs-, Wirtschafts- und Personalpolitik sowie die planmäßige Zerstörung von vorwiegend Sakralobjekten aus nationalen und ideologischen Gründen in der Mitte der fünfziger Jahre hatten weitgehende und verhängnisvolle Folgen für dieses Gebiet. Heute sind weite Teile des ehemaligen Siedlungsgebiets mit Wald überwuchert, mehr als hundert von insgesamt 176 Ortschaften zerstört oder dem Erdboden gleichgemacht. Es handelt sich um eine tiefgreifende Veränderung des Landschaftsbildes, die ihrem Umfang nach kaum ihresgleichen kennt. Neben ganzen Ortschaften erlitten in der Gottschee die Sakralbauten großen Schaden. Von 123 Kirchen und Kapellen in 17 Pfarren blieben nur 28 erhalten. In sechs Pfarren steht kein einziger Sakralbau mehr, in sieben Pfarren blieb nur je einer erhalten, in einer Pfarre zwei. Die meisten Kirchen sind in den beiden Pfarren auf dem Gottscheer Feld erhalten, wo die Dörfer in den vierziger Jahren aufs neue besiedelt wurden.

Anfang und Mitte der fünfziger Jahre wurde das gestörte Verhältnis zum Kulturerbe der Gottschee, vor allem zu ihren Sakralbauten und Friedhöfen, durch zwei Hauptfaktoren maßgebend geprägt. Die Verwaltung der Gottschee war aus nationalistischen Gründen darum bemüht, die Reste des "fremden", d.h. deutschen Elements, mit Gewalt zu beseitigen. Statt Sorge zu tragen für die Erhaltung dessen, was durch den Zahn der Zeit und durch den Krieg nicht zerstört worden war, wurde alles "Deutsche" gewaltsam durch Feuer und Sprengstoff vernichtet, der ideologischen (atheistischen) Intoleranz fielen insbesondere Sakralbauten zum Opfer. Gezielte Vernichtung fand fast ausnahmslos nur im Bereich der heutigen Gemeinde Kočevje statt, und zwar in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre, was die Sonderstellung dieses Gebiets bezeugt. Für den Großteil der Kirchen ist es unmöglich festzustellen, wann sie genau zerstört wurden, aufgrund einiger schriftlicher und mündlicher Quellen kann jedoch mit Recht behauptet werden, daß im östlichen Teil des behandelten Gebiets die meisten Kirchen bereits im Jahre 1942 zerstört wurden, als die italienische Armee die von den Gottscheer Deutschen verlassenen Dörfer systematisch in Brand setzte.

Für die meisten Kirchen, die den Krieg überstanden hatten, kann festgehalten werden, daß sie sich in einem sehr schlechten Zustand befanden. Die Geistlichen verwalteten mehrere Pfarren zugleich, die Kirchen waren meistens offen, so daß deren Einrichtung ungehindet entwendet werden konnte. In den Ortschaften lebten zum Großteil Saisonarbeiter oder Zuwanderer. Eine große Rolle spielte auch das Verhältnis der politischen Führung und der Behörden zu den Sakralbauten, insbesondere im Raum Kočevje. Da die Mittel für die Erneuerung der Kirchen sehr bescheiden waren, waren Kirchen, die den Krieg überstanden hatten, insbesonders ihre Dächer, vom Verfall bedroht, die Inneneinrichtung von häufigen Diebstählen beeinträchtigt. Mit der Zeit wurden die Kirchenbauten aufgegeben, und auf Betreiben der Leute, die sich an den Kirchen störten, sollten die aufgegebenen Kirchen beseitigt werden, und zwar in der Art einer massiven Beseitigung von Gebäuderesten in aufgelassenen Ortschaften, die unter dem Vorwand von Trümmerräumung bzw. Sanierung von Siedlungen vorgenommen wurde. Zuerst wurden die Kirchen beseitigt, die beschädigt waren, sei es während des Kriegs oder danach.

Aufgrund der bisher bekannten Angaben kann man schlußfolgern, daß auch mindestens 25 bis 30 Kirchen und Kapellen, deren Inneneinrichtung durch den Krieg nicht beeinträchtigt worden war, beseitigt wurden, und zwar in den noch besiedelten Orten. Ein besonderes Verhältnis zu den

Sakralbauten herrschte im Gebiet des Staatlichen Landwirtschaftsbetriebs Snežnik (Državno posestvo Snežnik), zu welchem Ortsfremde bereits nach 1952 keinen Zugang mehr hatten. Dieses Gebiet fungierte als eine Art Guberniums eines hohen politischen Funktionärs, und hier wurden zwischen 1953 und 1955 alle noch existierenden Kirchen, Kapellen und Bildstöcke zerstört. Obwohl ich aufgrund des gesichteten Archivmaterials nicht feststellen konnte, wer für die Beseitigung der Kirchen im behandelten Raum verantwortlich war, kann man mit Recht vermuten, daß die Vernichtungsarbeit nicht ohne Kenntnis, wenn nicht gar auf Anweisung von Ivan Maček-Matija, des "Gründers" und eigentlichen Leiters des politischen Sperrgebiets Kočevska Reka vorgenommen wurden. Ohne seine Zustimmung oder Kenntnis wurde im Sperrgebiet keine bedeutendere Entscheidung getroffen. Die Verantwortung liegt aber auch beim Direktor des Landwirtschafts- und Forstbetriebs Kočevje (Kmetijsko gozdarsko posestvo Kočevje) und des Staatlichen Landwirtschaftsbetriebs Snežnik (Državno posestvo Snežnik), deren Arbeiter die genannten Beseitigungsarbeiten durchführten.

Obwohl uns unmittelbare Anlässe und Gründe für diese Zerstörungen unbekannt sind, steht fest, daß die "Behörden in Ljubljana" über diese Problematik wenigstens von seiten des Bischöflichen Ordinariats in Ljubljana in Kenntnis gesetzt wurden. Letzteres intervenierte mehrmals bei der Kommission für Glaubensfragen (Komisija za verska vprašanja) und auch die Bevollmächtigtenstelle der Staatssicherheit für den Kreis Kočevje, die die Angaben des Ordinariats überprüfte, vertrat die Ansicht, daß das eingeleitete Verfahren zur Beseitigung von einzelnen Einrichtungen im Raum Kočevje, vor allem jenes durch die Verwaltung des Staatlichen Landwirtschaftsbetriebs "Snežnik", gesetzeswidrig gewesen sei, und führte ferner an, die Beseitigungarbeiten hätten einen noch größeren Umfang angenommen als den Berichten des Bischofs zu entnehmen sei. Aus der Chronologie der Ereignisse geht hervor, daß die Behörden entschlossen waren, die Frage des kirchlichen Vermögens im Raum Kočevje zu regeln, als Folge von Unregelmäßigkeiten, d.h. einer systematischen Zerstörung von Kirchen vor allem im Sperrgebiet, und aufgrund heftiger Proteste der amtlichen Kirche. Das veranlaßte die Staatsmacht dazu, außer dem Grund und Boden auch Kirchengebäude zu enteignen und deren Beseitigung durch ihr Unvermögen, dieselben zu erneuern und instandzuhalten, zu rechtfertigen. Die Regelung des kirchlichen Vermögens im Raum Kočevje wurde somit im Februar bzw. März 1954 Bestandteil einer Aktion, die vom Bundesvollzugsrat gestartet wurde und darauf hinauslief, die auf Grundlage der AVNOJ-Beschlüsse durchgeführte Beschlagnahme des deutschen Vermögens zu Ende zu führen. In den Jahren 1954 und 1955 wurden im behandelten Raum 11 von 17 Pfarren enteignet. In allen Fällen wurden zusammen mit anderen Gebäuden auch alle Pfarr- und Filialkirchen sowie Kapellen enteignet, die im Bereich dieser Pfarren Eigentum der Kirche waren. Alle Kirchen und Kircheneinrichtungen, die von der einzelnen Pfarre verwaltet wurden, zählte man als eine Einheit und beließ bei der jeweiligen Pfarre 10 ha, wie im Gesetz über die Agrarreform und Kolonisation vorgesehen war, der Überschuß wurde jedoch enteignet. Dennoch war die Enteignung für das Schicksal der Kirchen nicht von entscheidender Bedeutung, waren die meisten der nach dem Krieg noch erhaltenen doch bereits ein oder zwei Jahre vor der Enteignung beseitigt worden. Die Verwaltung der enteigneten kirchlichen Liegenschaften übertrug der örtliche Volksausschuß Kočevje (Krajevni ljudski odbor Kočevje) dem Landwirtschaftbetrieb Kočevje und zum Teil auch dem Staatlichen Landwirtschaftsbetrieb Snežnik in Kočevska Reka. Beide Betriebe verwalteten die enteigneten Liegenschaften selbständig und beschlossen allein darüber, ob die übernommenen Gebäude zweckentfremdet genutzt oder beseitigt werden sollen.

Das Ende der massiven Zerstörung Ende 1956 hängt mit dem Konflikt anläßlich der geplanten Beseitigung der Pfarrkirche in Mozelj und mit der darauf erfolgten Beschwerde zusammen, die die Dorfbewohner an das Kabinett von J. B. Tito richteten. In den darauffolgenden Jahren wurden die bestehenden Sakralbauten im Raum Kočevje nicht mehr beseitigt. Die Inneneinrichtung, welche die Kirchenverwalter aus den niedergerissenen Kirchen im Raum Kočevje retteten, übergaben sie zum Großteil anderen Kirchen in Slowenien, ein kleinerer Teil wird heute bei den Pfarrhöfen im Gebiet Kočevje aufbewahrt.

Ein ähnliches Schicksal wie die Kirchen erlebten auch Kapellen und Bildstöcke. Von gut 400 Kapellen und Bildstöcken blieb nur ein Zehntel erhalten. Obwohl die meisten der 38 Friedhöfe dem Erdboden gleichgemacht oder die Grabmäler der Gottscheer Deutschen beseitigt wurden, bilden die Friedhöfe heute die bedeutendsten materiellen Überreste, die von der 600jährigen Anwesenheit der Gottscheer Deutschen inmitten des slowenischen Gebiets zeugen.

izvirni znanstveni članek
UDK 069.02(497.1):6
929 Baš F.
prejeto: 13. 11. 2000

Vladimir Vilman

mag. etnologije, višji kustos gozdarskega in lesarskega oddelka, Tehniški muzej Slovenije,
Parmova 33, SI-1001 Ljubljana

Franjo Baš in premična tehniška dediščina na Slovenskem

IZVLEČEK

Osrednja osebnost snovanja in ustanovitve Tehniškega muzeja Slovenije in njegovega razvoja v prvih dvanajstih letih po ustanovitvi je bil muzalec, etnolog, geograf, zgodovinar in arheolog Franjo Baš. Ob podpori republiške in krajevnih oblasti je na začetku petdesetih let 20. stoletja v sodelovanju z ljubitelji tehniške dediščine v Idriji, Kropi, na Ravnah na Koroškem, Jesenicah in v Železnikih osnoval mrežo slovenskih tehniških muzejev. Razen organizirane zaščite in varovanja premične tehniške dediščine je izjemno pomembno Baševo delo izkop, dokumentiranje in zaščita "slovenske peči" v Dnu nad Kropo, najstarejše ohranjene avtohtone vetrne peči za taljenje železove rude na Slovenskem.

KLJUČNE BESEDE

Franjo Baš, tehniška dediščina, Tehniški muzej Slovenije

SUMMARY

FRANJO BAŠ AND THE MOBILE TECHNICAL HERITAGE ON SLOVENE TERRITORY

The central personality of plotting and founding The Technical Museum of Slovenia and its development in the first twelve years of its existence was the museologist, ethnologist, geographer, historian and archaeologist Franjo Baš. With the support of the republican and local authorities and in co-operation with amateur fanciers of technical heritage from Idrija, Kropa, Ravne in Carinthia, Jesenice and Železniki Franjo Baš founded in the fifties of the 20th century a net of Slovene technical museums. Beside an organised protection and security for the mobile technical heritage, the excavation, documentation and preservation of the "Slovenska peč" (Slovene furnace) in Dno above Kropa, the oldest preserved autochthon wind furnace for fusion of iron ore on Slovene territory is among Baš's most important deeds.

KEY WORDS

Franjo Baš, Technical Heritage, The Technical Museum of Slovenia

Snovanje slovenskega tehniškega muzeja

Pričetek sistematičnega ohranjanja premične tehniške dediščine na Slovenskem in ustanovitev Tehniškega muzeja Slovenije (v nadaljevanju TMS) sta v največji meri vezana na delo njegovega prvega ravnatelja Franja Baša. Rodil se je leta 1899 v Kamenčah pri Braslovčah. Življenska in delovna pot Franja Baša, zgodovinarja, etnologa, arheologa, geologa in muzeologa je strokovni javnosti razmeroma dobro poznana. Vsaj tisti njen del, ki se nanaša na Bašev "etnološki" opus. Zaradi tega se bom osredotočil na njegovo delovanje v tistih letih, ko si je zastavil nalogo ustanoviti, organizirati in uveljaviti nacionalni tehniški muzej v Ljubljani in njegove "dislocirane muzeje" po Sloveniji. To je obdobje od leta 1952 do 1. februarja 1963.[1] Ravno tista leta so bila v smislu pričetka strokovnega, organiziranega in celostnega ohranjanja tehniške dediščine na Slovenskem najpomembnejša. Nesporno so Baševi raziskovalni, publicistični, pedagoški in muzeološki dosežki na področju etnologije obsežnejši kot tisti s področja tehniške dediščine, vendar imajo tudi slednji tolikšno težo, da jih ne smemo prezreti, niti pozabiti. Njegova najpomembnejša zasluga pri ohranjanju nepremične in premične tehniške dediščine je postavitev vsebinsko organizacijskih temeljev osrednje nacionalne muzejske institucije v Ljubljani, ki jo nadgrajujejo številne krajevne tehniške zbirke in tehniški spomeniki po vsej Sloveniji. S snovanjem in ustanovitvijo mreže tehniških muzejev v Sloveniji je, ob močni podpori krajevnih ljubiteljev tehniške dediščine in tedanje republiške in lokalnih oblasti, nesporno rešil propada najvrednejši del tehniške dediščine našega naroda.

Razloge za ustanovitev osrednjega tehniškega muzeja na Slovenskem je Franjo Baš navedel leta 1950. Ker je to eden redkih ohranjenih in objavljenih zapisov snovanja muzeja, ga navajam v celoti:

"Naše spomeniško varstvo in naše muzejstvo je doslej posvečalo pozornost arheološkim, umetniškim in etnografskim spomenikom, medtem ko so ostajali v ozadju naše pozornosti zgodovinski, kulturnozgodovinski, sociološki in domačijski spomeniki. Novi pripravljalni odbor za tehniški muzej v Ljubljani je sedaj prevzel nalogo, da vključi doslej v ozadju naše pozornosti stoječe spomenike, ki predstavljajo v prvi vrsti historično tehniko, v naše prosvetno in znanstveno življenje ter da preko Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov ter prirodnih znamenitosti Slovenije razširi in poglobi na slovenski zemlji varstvo ter študij spomenikov tehnike v sodobnem smislu besede.

Franjo Baš (zasebna last Angelosa Baša)

Pri mnogih večjih narodih imajo tehniški muzeji bolj ali manj bogato tradicijo celo že iz prejšnjega stoletja. Slovenci pa smo do osvobojenja leta 1945 dejansko le malo sodelovali pri domačih tehniških pridobitvah moderne dobe; tehniško udejstvovanje na Slovenskem je bilo pod vplivom tujega kapitala skoraj monopol tujcev ter so se tehniško aktivni Slovenci mogli bolje uveljaviti v tujini. Temu ustreza tudi razvoj slovenskih muzejev, ki so nastali deloma preko razsvetljenstva /Ljubljana/, klasičnega zanimanja za antiko /Celje, Ptuj/, narodnostnega slovensko-nemškega prosvetnega tekmovanja /Maribor/ ali krajevnozgodovinskega domačijskega čuta /Škofja Loka, Brežice/; tradicija sožitja s podeželjem je rodila etnografske zbirke in bogato tvornost likovnih umetnikov Narodno galerijo. Zanimanje za tehnične pridobitve se je porajalo s poudarkom na umetni obrti ter vodilo do zbirk, ki so danes razstavljene v ljubljanskem Mestnem muzeju; toda z mehaničnimi in drugimi tehniškimi pridobitvami nismo našli skupnih točk, ker so bile te v kapitalističnem družbenem redu izven posesti slovenskega ljudstva.

Titova Jugoslavija je odprla tudi v pogledu tehnike novo dobo za Slovence, ko je postala industrija z ostalimi produkcijskimi sredstvi ljudska last in ko so naše tehniške znanosti stopile v

[1] Baš A., O mojem očetu, "Franjo Baš 1899-1967, spominska razstava", katalog, Pokrajinski muzej Maribor, str. 6.

okviru petletke na pot za dviganje življenjskega standarda ljudskih množic. S smotrno industrializacijo in elektrifikacijo je stopila tehnika v središče našega gospodarskega, kulturnega in političnega življenja ter ustvarja z izvrševanjem planskih nalog nove življenjske prilike.

Z novim razumevanjem tehnike do ljudstva se javlja politična, gospodarska in znanstvena nujnost, da se tehniške pridobitve ponazorijo našemu ljudstvu in vsem tehniškim interesentom v njih sodobni pomembnosti, v zgodovinski razvojni liniji produkcijskih procesov, z današnjimi nalogami posameznih obratov in končno v nazorni upodobitvi, da je naša začrtana pot v bodočnost razvojna nujnost. Pri današnji funkciji tehnike in njeni vlogi za bodočnost je razvojno potrebno vključiti jo z muzejskimi ponazorili v ljudsko kulturo in ljudsko življenje, da postane sestavni del ljudske miselnosti, kar lahko dosežemo samo, ako jo ljudstvu približamo na način, da jo bo moglo doživeti. Da stremi naše ljudstvo tudi samo za tem, dokazuje obisk in interes vsem obrtnim in podobnim razstavam, ki so bile organizirane po osvobojenju in poleg njih tudi usoda teh razstav, ki z likvidacijo razstave običajno konča v trgovskem ali materialnem skladišču pozabljeno, namesto da bi prevzelo trajno nalogo tehniške propagande in tehniške vzgoje v smotrni muzejski zbirki.

Nalogo vključitve tehnike v življensko zavest našega ljudstva ter v delo tehniških znanstvenih ustanov more najpopolneje vršiti tehniški muzej z razstavami, primernimi slovenski zemlji in njenim zgodovinskim ter današnjim ekonomikam; ter bi prikazovale nujnost sodobne tehnike, njen osrednji položaj v socialistični družbi ter dejstvo, da se je današnja tehnika razvila iz rokodelstva, kovaštva ter lova preko stopenj empirično doseženih iznajdb in za njimi preko znanstvenih delovnih metod; da končno bi tehniški muzej populariziral funkcijo posameznih, zlasti aktualnih tehniških pridobitev ter iznajdb v oblikah, ki bi jih mogel doumeti in razumeti vsakdo.

Tako bi naj tehniški muzej podajal produkcijski razvoj in produkcijske procese v gozdarstvu, poljedelstvu, industriji in v prometu od rokodelstva dalje. Rokodelstvo samo in rokodelska preteklost pa bi se vključili z novimi tehnološkimi oddelki v že obstoječe slovenske muzeje, ki se tako od današnjih predvsem sistematskih razstav in zbirk razširijo s svojim delom tudi na prikazovanje domačih produkcijskih procesov. Slovenski tehniški muzej bi pri tem prvenstveno upošteval tehniške pridobitve Slovenije, tuje pa toliko, v kolikor so potrebne za razumevanje današnje produkcije slovenskih tal. Načelno pa bi tehniški muzej prikazoval celotne produkcijske procese z eksponati, zemljevidi, slikami, risbami in drugimi muzejskimi ponazorili. Za pripravljanje teh pa je pri dejstvu, da je razstava prvo delovno muzejsko sredstvo, nujno potrebno in predpogoj za uspešni razvoj v sestavu tehniškega muzeja tehniška knjižnica in tehniški arhiv.

Vodstvo muzeja pa bi bilo pri kolegiju, sestavljenem iz tehniških ter muzejskih strokovnjakov ter gospodarskih zgodovinarjev, ki bi ga imenovalo MZK LRS (Ministrstvo za znanost in kulturo Ljudske republike Slovenije; op. p.). *V kolikor pa bi bil tehniški muzej povezan s tehničnimi znanstvenimi ustanovami in njihovimi oddelki, bo o tem govoril razvoj ter je to možnost pustiti odprto, kakor tudi povezavo tehniškega muzeja z ostalo prosvetno in znanstveno delavnostjo kakor tudi zgodovinarji vseh panog, narodopisci in jezikoslovci; gotovo pa bo potrebna ozka povezava z Ljudsko prosveto in z vsemi že obstoječimi muzeji, kakor prav posebno še z Zavodom za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov ter prirodnih znamenitosti Slovenije.*

Tehniški muzej bi postal eden najvidnejših reprezentantov slovenskega življenja, ki bi doma in na zunaj preko vodilnega kolegija vezal vse resore in panoge slovenske gospodarske dejavnosti in kulturne, zlasti znanstvene aktivnosti. Kot sodobno znanstveno, gospodarsko in politično potrebo, ki je postala nujna s prehodom produkcijskih sredstev v last ljudstva in temu sledečo petletko in posebej še z vidika razvoja našega muzejstva pa bi tehniški muzej še s svoje strani iskreno pozdravili naši zgodovinarji in konservatorji.

Vsak dan postaja bolj občutna potreba, da pristopijo k reševanju konkretnih zgodovinskih problemov tudi tehniško usposobljeni strokovnjaki: da pristopi k problemu npr. agrarne zgodovine poklicni agronom, gozdarstva gozdar, obrti ali industrije inženir, stavbarstva stavbenik, arheologije in umetnostne zgodovine, tehnolog ali kemik itd... Obseg gradiva, ki stoji našim znanostim danes na razpolago, zahteva na eni strani specializacijo, na drugi strani pa prav tako kategorično sintezo. Do specializacije in do sinteze pa bi po svojem bistvu pripomogel tehniški muzej, ki si ga zato zamišljamo specializiranega pač po grupah ali hkrati organiziranega v enoti sintetično povezanih delovnih rezultatov iz zgodovine tehnik vseh vrst ter sodobnih aktualnih tehničnih problemov na Slovenskem. S študijem tehnike kot gonilne sile v našem življenju pristopamo k delu, kjer smo že preveč zamudili in h kateremu nas imperativno vodi socializem. Prvi rezultat te naše prizadevnosti pa mora postati slovenski tehniški muzej in v zvezi z njegovim ustvarjanjem zavarovanje tehniških spomenikov na terenu."[2]

[2] Baš F., Slovenski tehnični muzej, Ljudska pravica, 12. marec 1950, str. 4.

Minister Tone Fajfar govori na otvoritvi gozdarsko lesne razstave 19. septembra 1948 (fotodokumentacija TMS).

Ustanovitev Tehniškega muzeja Slovenije

Prve konkretne ustanovitvene korake slovenskega tehniškega muzeja je ob osamosvojitvi tehniške fakultete v Ljubljani zastavil Ciril Rekar, ki je ministru za znanost in kulturo LRS dr. Jožetu Potrču leta 1949 predlagal ustanovitev Tehniškega muzeja Slovenije. Naslednje leto je Društvo inženirjev in tehnikov LRS na svoji tretji letni skupščini dalo pobudo predsedstvu vlade LRS, da ustanovi v Ljubljani slovenski tehniški muzej in zaščiti pomembne tehniške zgradbe, naprave in stroje, ki predstavljajo najpomebnejšo premično in nepremično tehniško dediščino našega naroda. Minister dr. Jože Potrč je 3. januarja 1950 v Ljubljani imenoval pripravljalni odbor slovenskega tehniškega muzeja v sestavi dr. Jože Kastelic, Franjo Baš, Edo Turnher, Matija Žumer, Ciril Rekar, Henrik Čopič, Rudolf Berce in Fran Žan. Kasneje so k delu odbora pritegnili Ivana Mohoriča in mu poverili naloge administrativnega upravnika.[3]

Pripravljanemu odboru je predsedoval Ciril Rekar, delovati pa je pričel 5. januarja 1950. Sestajali so se tudi dvakrat na mesec. Prioritetna naloga odbora je bila v bistvu dvojna. Lažja je bila pri registraciji vseh tehniško pomembnih obratov in naprav na terenu, njihovem zavarovanju na kraju samem ali prevozu v začasna skladišča. V zelo kratkem času jim je uspelo vzpostaviti dobro mrežo sodelavcev na terenu, ki so izdatno pomagali pri izvedbi delnega dokumentiranja, zbiranja oziroma zaščite gradiva. Zahtevnejši del nalog pripravljalnega odbora je bila priprava in izvedba ustanovitve muzeja v zakonskem in organizacijskem smislu. To prizadevanje je dobilo svojo zakonsko potrditev v Uredbi o ustanovitvi Tehniškega muzeja Slovenije, ki jo je predlagal minister za znanost in kulturo, podpisal pa tedanji predsednik vlade LRS Miha Marinko. V uradnem listu LRS je izšla 3. aprila 1951.[4]

Omenjena uredba je določala, da je TMS državni zavod republiškega pomena pod neposrednim vodstvom in nadzorom ministrstva za znanost in kulturo, ki ima štiri osnovne naloge: zbiranje in urejanje gradiva tehniške dediščine, proučevanje in posredovanje gradiva na razstavah in spomenikih, sodelovanje z zavodom za spomeniško varstvo pri razglašanju spomenikov in določanju načina njihove zaščite ter izdajanje znanstvene in poljudne publicistike s področja tehniške dediščine.

Na podlagi 8. člena uredbe o ustanovitvi TMS je Boris Ziherl, predsednik Sveta za prosveto in kulturo LRS, 20. septembra 1951 predpisal pravilnik

3 Kobe Arzenšek K., Tehniški muzej Slovenije, Kronika, XVII/1969, št. 1, str. 39.

4 Uradni list LRS, št. 14/1951.

o ustroju in poslovanju TMS.[5] Kot zanimivost lahko navedemo, da je pravilnik že v prvem členu določal, da je TMS znanstveni zavod, katerega namen je, da širi in poglablja spoznavanje in razumevanje razvoja proizvajalne in predelovalne tehnike na ozemlju LRS. Pravilnik je določal, da so organi muzeja predsedstvo muzeja, muzejski odbor in ravnatelj. Predsedstvo muzeja je bil najpomembnejši organ zavoda. Zarisal je splošne smernice razvoja muzeja, njegove člane je imenoval Svet za prosveto in kulturo LRS. Muzejski odbor je štel 8 članov, ki jih je imenoval predsednik Sveta za prosveto in kulturo. Član muzejskega odbora je bil tudi ravnatelj muzeja, ki je bil hkrati tajnik odbora. Muzejski odbor je dajal smernice za razvoj muzeja, razpravljal o predračunu in zaključnem računu, dajal predloge za sistemizacijo, nastavitve in razrešitve uslužbencev, razpravljal o poročilih ravnatelja in sestavljal poročila predsedstvu muzeja in Svetu za prosveto in kulturo. Odgovorna oseba zavoda je bil ravnatelj. Po določilih uredbe o ustanovitvi TMS je ravnatelja imenoval minister, po določilih pravilnika o ustroju in poslovanju TMS pa predsednik Sveta za prosveto in kulturo. Zanimivo je, da je pravilnik določal, da ima muzej na terenu "mrežo zaupnikov", katere je izmed tehnikov in zgodovinarjev imenoval muzejski odbor. Njihova pristojnost je bilo zbiranje gradiva in dokumentacije v smislu čim obsežnejše zaščite tehniške dediščine.

Že ob sami ustanovitvi muzeja je prišlo do fizične razdvojenosti uprave od zbirk, kar je ostalo nespremenjeno do danes, vseh 50 let obstoja in delovanja zavoda. Za ravnatelja muzeja je bil imenovan Franjo Baš, za predsednika muzejskega predsedstva pa predstojnik metalurškega inštituta v Ljubljani Ciril Rekar. Uradni prostori muzeja so bili najprej na Trgu revolucije 1 v Ljubljani (Kazina), od začetka leta 1954 pa na Parmovi 41 v Ljubljani.

Gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej (GLLM)

Zamisel o ustanovitvi Gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja je bila prvič omenjena na Ministrstvu za gozdarstvo LRS leta 1946. Z ustanovitvijo Gozdarskega inštituta Slovenije leta 1947 je ta zamisel postala uresničljiva. Na pobudo njegovega direktorja Franja Sevnika, in kasneje dekana samostojne fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani so prve muzejske zbirke pričeli oblikovati v Bistri takoj po ustanovitvi inštututa. Prve eksponate je inštitut pridobil leta 1947 od državne enoletne gozdarske šole v Mariboru, kjer so bili dotlej učila. Drugo skupino predmetov je inštitut pridobil po končani razstavi gozdarstva in lesne industrije ob koncu drugega gozdarskega tedna v septembru leta 1948, ki je potekala v dvorani Ministrstva za gozdarstvo in lesno industrijo v Ljubljani na Cankarjevi cesti. Tretjo skupino predmetov so pridobili po končani razstavi gozdarstva in lesne industrije leta 1949. Bila je v osrednji dvorani Ministrstva za gozdarstvo in lesno industrijo v Ljubljani. Lovske eksponate, predvsem orožje in dermoplastike, so dobili iz gradu Snežnik in od Prirodoslovnega muzeja, nekaterih lovskih društev, posameznih lovcev darovalcev in celo od kriminalističnega muzeja v Ljubljani.

Sestavni del novoustanovljenega inštituta je bila tudi t.i. tipološka zbirka gozdarskega, lesarskega in lovskega eksponatnega gradiva, ki je raziskovalne oz. učne namene. Ker v Gozdarskem inštitutu Slovenije v Ljubljani za to muzejsko zbirko ni bilo ustreznih prostorov, je oblast odstopila potrebne prostore v nekdanji kartuziji v Bistri. Tja so predmete sproti odvažali in deponirali. Obseg gradiva je kmalu prerasel okvir študijske inštitutske zbirke, kar je leta 1948 pogojilo ustanovitev Gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja kot samostojne enote v okviru inštituta, ki je skrbel za njegov razvoj. V Bistri so muzeju dodelili v razstavne namene štiri prostore, dvosobno stanovanje za osrbnika oziroma preparatorja in prostore za depo, delavnico in klet v pritličju. Dne 1. decembra 1948 je prispel iz gozdne uprave v Sevnici v Bistro gozdar Ivan Šepulj, ki je prevzel oskrbništvo in osnoval preparatorsko delavnico. V istem času se je na povabilo profesorja Franja Sevnika pridružil delu muzeja Miloš Mehora, vodja tehniškega ateljeja Gozdarskega inštituta Slovenije. Prevzel je skrb za nadaljnje zbiranje gradiva na terenu in oblikovanje muzejskih razstav. Leta 1950 se je pridružil muzeju gozdarski in lovski strokovnjak inženir Mirko Šušteršič. Kot upravnik muzeja je prevzel nalogo strokovnega usmerjanja razvoja muzeja.[6]

Namen vodstva Gozdarskega inštituta Slovenije je bil, da po izgradnji novega objekta pod Rožnikom prenesejo na novo lokacijo tudi muzejsko zbirko. Politična kriza med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo leta 1948 je odložila zaključek gradbenih del pod Rožnikom in pozneje tudi spremenila odločitev o prenosu muzejske zbirke iz Bistre pod Rožnik. Vodstvo inštituta je sicer iskalo nadomestno lokacijo za zbirko, vendar primerne ni našlo. Gozdarski inštitut Slovenije ni imel za svojo muzejsko zbirko ustreznega prostora in je pri nadaljnjem raziskovalnem delu ni potreboval.

5 Uradni list LRS, št. 34/1951.

6 Kronika razvoja gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, tipkopis, str. 2, Dokumentacija lesarskega oddelka TMS.

Tretja soba Gozdarskega, lesnoindustrijskega in lovskega muzeja v Bistri leta 1953 (fotodokumentacija TMS)

Interesa TMS in Gozdarskega inštituta Slovenije sta si bila nasprotna, v bistvu pa sta se dopolnjevala. V tej situaciji je na nadaljnji potek bistveno vplival ravnatelj TMS, saj se je zavzel za priključitev GLLM k TMS. Leta 1952 je TMS, v sporazumu z Gozdarskim inštitutom Slovenije, prevzel "Gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej" v svojo sestavo kot avtonomno ustanovo.[7] Do formalne izločitve navedenega muzeja iz Inštituta za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije je prišlo na podlagi odločbe o izločitvi navedenega muzeja in njegovega prenosa v TMS z dne 21. januarja 1955.[8] Osnovna obrazložitev prenosa je temeljila na ugotovitvi, da se je navedeni muzej razvil v samostojno inštitucijo republiškega pomena in tako prerasel študijsko raziskovalni okvir inštututa. Vsi eksponati inštituta so na podlagi te odločbe prešli v last TMS. Inštitut se je zavezal, da bo tudi v bodoče sodeloval z muzejem in ga vsestransko podpiral.

GLLM je imel kot samostojna enota TMS že ob otvoritvi oblikovan začasni muzejski odbor in začasno upravo. V odboru so bili delegati gozdarske fakultete, Inštituta za gozdarstvo in lesno industrijo Slovenije, Društva inženirjev in tehnikov gozdarstva in lesne industrije ter Lovske zveze Slovenije. Predsednik odbora je bil Franjo Sevnik. V začasni upravi so bili upravnik Milan Šušteršič, konservator Miloš Mehora, preparator in oskrbnik muzeja Ivan Šepulj. Muzej je razpolagal povprečno z 80.000 din na leto, ki jih je dodelilo vodstvo inštituta. Že takoj po odprtju muzeja ga je povprečno obiskalo 300 obiskovalcev na mesec.[9] V prvem letu po odprtju, torej tekom leta 1954, je muzej obiskalo 4.480 obiskovalcev, od tega največ šolske mladine, delavcev delovnih kolektivov ter domačih in tujih turistov.[10]

Ob otvoritvi je GLLM obsegal pet oddelkov ali natančneje pet prostorov. V prvem, biološkem oddelku, so prikazali gojenje, urejanje in varstvo gozdov z zgodovino razvoja gozdarske stroke, prvo slovensko gozdarsko knjigo, pripomočke za delo v drevesnicah, orodje za pogozdovanje, zbirko semen, merilne taksatorske inštrumente in zbirko drevesnih škodljivcev in bolezni. Drugi, eksploatacijski oddelek, so izpolnjevali eksponati, ki so rabili pridobivanju gozdnih sortimentov, transportu lesa, oglarjenju, smolarjenju, hudourničarstvu, splavarstvu in gradbeništvu. Tretji, lesnoindustrijski oddelek, je bil namenjen žagarski in-

7 Iz govora prof. Franje Sevnika ob otvoritvi Gozdarskega, lesnoindustrijskega in lovskega muzeja v Bistri dne 25. 10. 1953, Dokumentacija lesarskega oddelka TMS.

8 Odločba IGLG Slovenije, 21. 1. 1955, Dokumentacija TMS.

9 Mehora M., Delo gozdarskega lesnega in lovskega muzeja v Bistri, Les, 1954, str. 73.

10 Mehora M., Pomen muzejskih zbirk za zgodovino lesne industrije v Sloveniji, Les, 1955, str. 65.

dustriji. V njem so se nahajale makete žage venecijanke, polnojarmenika, žagarskega obrata kot tudi številni eksponati ročnega in industrijskega žaganja lesa. Prikazana je bila tudi suhorobarska lesna domača obrt. Četrti, lesnokemični oddelek, je ponazarjal mehanično in kemično predelavo lesa z nekaterimi proizvodnimi procesi naših tovarn z maketami, grafikoni in slikami ter predmeti v posameznih predelovalnih fazah, ter pregledno ploščo s prikazom uporabe lesa v različnih smereh predelave in uporabe. Peti, lovski oddelek, je predstavljal razvoj lovskega orožja od kamene dobe do sodobne puške, kompletno lovčevo opremo, zbirko različnih pasti, makete lovskih gojitvenih naprav in lovnih pripomočkov, preparate divjadi, številne trofeje in ribiško orodje in pribor.[11]

V obdobju ravnateljevanja Franja Baša je GLLM stalno pridobival nove razstavne površine in tako razširjal in poglabljal obstoječe tematske sklope. Leta 1952 je imel muzej na razpolago štiri prostore, leta 1953 pet, leta 1956 devet in leta 1958 že dvanajst prostorov.[12]

Prva leta po ustanovitvi TMS

Že ob ustanovitvi je imel muzej na voljo osnovne pogoje za uspešno delo in razvoj: ustanovno listino vlade, skromen delež rezerviranih proračunskih sredstev, bodočo lokacijo, eksponate, na katere je lahko zanesljivo računal, večje število posameznikov, strokovnjakov in entuziastov, ki so bili pripravljeni delati na projektu ohranjanja tehniške dediščine, in predvsem odlično vodstvo. V začetku petdesetih let 20. stoletja je bil profesor Franjo Baš nesporno eden najvidnejših oz. najboljših slovenskih muzealcev. Po 15-letnem vodenju Pokrajinskega muzeja v Mariboru je prav z otvoritvijo novih zbirk tega muzeja leta 1947 dosegel vrh v tedanjem slovenskem muzealstvu. Obseg in predvsem kakovost muzeološke postavitve Pokrajinskega muzeja Maribor je bila tistega leta evropsko primerljiva. Franjo Baš je deloval v Mariboru do leta 1950, ko je postal vodja Odseka za muzeje, galerije in spomeniško varstvo pri Ministrstvu za znanost in kulturo LRS v Ljubljani. Isto leto je postal tudi honorarni predavatelj za muzeologijo in spomeniško varstvo na filozofski fakulteti ljubljanske univerze.[13] Novoustanovljeni tehniški muzej v Ljubljani praktično ni mogel pridobiti za ravnatelja uglednejšega in bolj izkušenega muzeologa, kot je bil Franjo Baš.

Ob pomoči Društva inženirjev in tehnikov Slovenije je pričel TMS pripravljati razvid dosegljivega zgodovinskega tehniškega gradiva in hkrati iskati razstavne prostore v Ljubljani. Terensko delo v zvezi s tehniško dediščino je kmalu pokazalo, da dediščino marsikje dobro vrednotijo in da so krajani Krope, Železnikov, Jesenic, Tržiča, Raven in Idrije že pričeli razmišljati o krajevnih tehniških muzejih. Na ta način so omenjeni krajevni tehniški muzeji že na začetku petdesetih let 20. stoletja nastajali kot dislocirane zbirke TMS ali natančneje s pomočjo osrednjega tehniškega muzeja v Ljubljani. Poudariti moramo, da vodstvo muzeja ni vztrajalo na predhodni ustanovitvi mreže krajevnih tehniških muzejev in kasnejšemu odprtju osrednjega muzeja, ampak je do takšnega razvoja zbirk prišlo zaradi pomanjkanja ustreznih razstavnih prostorov v Ljubljani.

Upoštevajoč izročilo o krajevni zgodovinski proizvodnji in varstvo tehniških kulturnih spomenikov je TMS poizkušal popularizirati svojo ustanovitev z občasnimi razstavami, od katerih so bile najodmevnejše UNESCO-ve razstave o znanstvenih odkritjih v spodnjih prostorih Moderne galerije leta 1952, o plastičnih masah v dvorani Ekonomske fakultete leta 1953, o zgodovinski stanovanjski hiši na Slovenskem leta 1956 in o Josefu Resslu ob stoletnici njegove smrti leta 1957. Prve občasne razstave so pokazale vse težave zavoda, ki nima lastnih razstavnih prostorov in so narekovale vodstvu muzeja njegove prioritetne naloge. V soglasju s Svetom za kulturo in prosveto LRS in okrajnim ljudskim odborom Ljubljana - okolica je v ta namen TMS leta 1955 od Gozdnega gospodarstva Ljubljana prevzel v upravo grad Bistra pri Vrhniki, kjer je Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije že imel muzejsko zbirko. S pridobitvijo Bistre za stalne muzejske, razstavne in depojske prostore je bil TMS postavljen pred dolgoletno obnovo Bistre kot kulturno-zgodovinskega spomenika gotskega in baročnega stila. Obnova je bila še toliko zahtevnejša zaradi problema postopnega izseljevanja približno 40 družin iz objekta. Zahteven in kompliciran postopek obnove in revitalizacije objekta v kulturnem smislu se je pričel leta 1956. V njem so z naklonjenostjo sodelovali Izvršni svet ljudske skupščine LRS, Svet za kulturo in prosveto LRS, okrajni ljudski odbor Ljubljana, občinski ljudski odbor Vrhnika, Zavod za spomeniško varstvo LRS ter referata za spomeniško varstvo okrajnega ljudskega odbora Ljubljana. Gozdarji so že leta 1954 obnovili vodno žago na vodno vreteno in obnovili gozdarsko oglarsko kočo z Jelovice, Lovska zveza Slovenije je v gozdu postavila preže, ELES je finančno omogočila muzejsko postavitev parnega stroja, ki ga je darovala mestna elektrarna ljubljanska, elektrarna Sava v

11 Mehora M., Gozdarski, lesnoindustrijski in lovsko tehniški muzej, Les, 1953, str. 165.
12 Kronika razvoja gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, tiskopis, priloga tlorisov, Dokumentacija TMS.
13 Šorn J., In memoriam Franja Baša, Kronika, XV/1967, št. 2, str. 115.

Posebnost GLLM je bila lovska zbirka, ob otvoritvi peta soba muzeja (fotodokumentacija TMS).

Kranju je prispevala Dieslov stabilni stroj. Obnovljena je bila tudi vsa streha, odprt gotski križni hodnik iz leta 1449 in baročne arkade iz 17. stoletja in ponovno pozidan renesančni stražarski stolp. Z izselitvijo strank so več kot polovico teh bivalnih prostorov predelali v razstavne prostore, del podstrešja pa v depojske prostore.

Vzporedno z gradbenimi obnovitvenimi posegi na objektu nekdanjega samostana v Bistri je potekalo zbiranje muzejskega gradiva za prve razstavne zbirke, kot sledi: 1. gozdarsko /zgodovina gozdarstva ter nega in varstvo gozdov/, 2. lesarsko /kolarstvo, suhorobarstvo in žagarstvo ter kemična predelava lesa/, 3. lovsko /zgodovina lova in pregled slovenske lovne divjadi/ in 4. elektrotehnično /zgodovina elektrifikacije Slovenije/.

Poleg parnega stroja iz mestne elektrarne ljubljanske in Dieslovega stabilnega stroja je TMS kmalu po ustanovitvi imel tudi poučno zbirko prvih generatorjev in delujočo hišno elektrarno iz leta 1911. V sklepni gradbeni in restavratorski fazi je bil tudi objekt in inventar kovačije na vodni pogon, ki naj bi ponazoril tehnologijo domače kovaške proizvodnje.

Poleg organizacije dela novih krajevnih tehniških muzejev, varstva tehniških kulturnih spomenikov na terenu, obnove Bistre in zbiranja razstavnega gradiva je TMS opozarjal slovensko in svetovno javnost z objavami o slovenskih tehniških pridobitvah v zbirki Vodniki TMS. Leta 1955 je izdal izjemno knjigo prof. ing. Alberta Strune Vodni pogoni na Slovenskem, kot ustrezno predzgodovino Litostroja, takrat novega tehniškega giganta pri nas. Populariziranje občasnih muzejskih razstav je potekalo z izdajo vodnikov, npr. ob razstavi znanstvenih odkritij /Mohorič, 1952/, o Bistri /Šušteršič, 1954/, o Josefu Resslu /Murko, 1957/, o idrijski kamšti /Struna, 1954/, o klavžah nad Idrijo /Mazi, 1955/ in žebljarskih kovačnicah, vigenjcih /Gašperšič, 1956/. Muzej je spodbujal obsežno raziskavo zgodovine in tehnike pridobivanja pohorskega stekla /Minarik/ in nov vodnik po Bistri in njenih zbirkah.

Takoj po vselitvi v Bistro je vodstvo muzeja načrtovalo skorajšnjo preselitev v Ljubljano. Do tedaj pa si je zastavilo nalogo pripraviti razstave o telekomunikacijah, elektroniki, fiziki in kemiji. Tako bi lahko TMS vsestransko izvajal nalogo tehniške ljudske univerze in ponazarjal pridobitve eksaktnih znanosti in njihove vplive na naše gospodarstvo.[14]

Iz povedanega je razvidno, da si je prvi ravnatelj TMS že v prvih letih po ustanovitvi muzeja naložil ogromno organizacijsko in intelektualno breme. Z muzeološko razstavnega stališča sta bili najpomembnejši leti 1953 in 1954. Dne 25. oktobra 1953 je bil svečano odprt Gozdarski, lesarsko-industrijski in lovski muzej, ki še danes zavzema pretežni del nekdanjega jedra kartuzije v Bistri.

14 Baš F., Tehniški muzej Slovenije, Poročila o institucijah, Zgodovinski časopis, XIV, 1960, str. 220.

Razlika je le ta, da je omenjeni muzej danes razdeljen na posamezne samostojne oddelke, ki zavzemajo znatno večje razstavne površine kot ob otvoritvi.

Izjemen razstavni dosežek je TMS uspel tudi naslednje leto, kar lahko razberemo iz dnevnega časopisja, ki je poročalo o dejavnosti muzeja v tednu muzejev.[15] Najprej so 3. oktobra 1954 odprli za javnost v Dnu nad Kropo odkrito, izkopano in zaščiteno "slovensko peč", posebno obliko talilne peči za proizvodnjo kovnega železa iz železove rude. V fužinarstvu je bila značilna prav za naše kraje. Listine iz 15. in 16. stoletja so pogosto navajale izraz "der windische Ofen", nihče pa te peči dotlej ni poznal. Slovenska peč je v bistvu avtohtoni gorenjski plavž. Pri nas se je pojavila kot napredna vetrna peč v 14. stoletju, kot zastarel železarski obrat so jo opustili v 18. stoletju, ko jo je nadomestila visoka peč.[16] S tem izjemnim odkritjem je Franjo Baš demonstriral imeniten izsledek "industrijske arheologije" kot pomembne nove tehnike odkrivanja in zaščite tehniške dediščine in situ. Do samega odkritja je sicer prišlo po naključju, ob gradbenih delih izkopa trase nove ceste iz Krope do Jamnika na Jelovici. Ves nadaljnji postopek odkopa, dokumentiranja in zaščite je Franjo Baš izvedel v skladu z uveljavljenimi in predpisanimi strokovnimi standardi. Pomembno logistično podporo pri fizični realizaciji odkopa in zaščite so jim nudili odborniki Kovaškega muzeja v Kropi, vodstvo tovarne Plamen v Kropi in vodstvo občinskega ljudskega odbora v Kropi. Pomemben prispevek k spoznavanju odkritega tehniškega spomenika metalurške veje je prispeval z objavo tudi univerzitetni profesor Ciril Rekar.[17]

Dne 8. oktobra 1954 so se sestali muzealci v Idriji, kjer so na konferenci proučili položaj primorskih muzejev. To srečanje je bilo uvod v slavnostno odprtje znamenite idrijske kamšti, hiše z vgrajenim orjaškim lesenim vodnim kolesom, ki je vse do leta 1948 poganjalo črpalni mehanizem v idrijskem rudniku. Ob tej priliki je TMS izdal poseben vodnik izpod peresa Alberta Strune.

Na zadnji dan tedna muzejev, 10. oktobra 1954, so v Bistri pri Vrhniki svečano odprli obnovljeno žago venecijanko na vodno vreteno. Žaga je na istem mestu pričela žagati les že v času kartuzijanov. Na likovnih upodobitvah kartuzije je izpričana že leta 1658, v urbarju gospostva Bistra pa leta 1659. Redno žaganje hlodovine z omenjeno žago so opustili leta 1904 zaradi izgradnje parne žage v neposredni bližini. Po drugi svetovni vojni je bila venecijanka prvič obnovljena in je predvsem v obdobju 1948 do 1951 intenzivno obratovala. Leta 1952 je venecijanka prenehala žagati, ministrstvo za lesno industrijo pa jo je celo demontiralo in stavbo podrlo. Na pobudo vodstva TMS so strokovni delavci muzeja pričeli poizvedovati o tipih najstarejših vodnih žag v neposredni okolici Bistre, predvsem Borovnice, Vrhnike in Polhovega Gradca.[18] Voz in jarem žage so prevzeli iz opuščene žage istega tipa na Vrhniki. Iz splošnega ljudskega premoženja jo je odstopil LIP Ljubljana oziroma Lesno industrijsko podjetje LIKO Vrhnika. Vodno korito z zapornicami, vreteno in drugi pogonski elementi so bili rekonstruirani. Organizacijo obnove je prevzel zunanji sodelavec muzeja Miloš Mehora, njeno fizično izvedbo pa tesarski mojster Anton Petrič iz Borovnice, ki jo je ponovno postavil na istih temeljih, na katerih je stala nekoč.[19]

Zapisniki sej muzejskih odborov TMS

Pomemben in zanimiv vpogled v nastajanje in prva leta delovanja TMS odpirajo ohranjeni zapisniki različnih muzejskih odborov, ki so vezani v obliki kronike in zajemajo obdobje med letoma 1950 in 1965. Najpomembnejši odbori so bili: Pripravljalni odbor za slovenski tehniški muzej, muzejski odbor TMS, muzejski odbor Gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, različne strokovne komisije in razni izvršni odbori muzeja.[20] Natančnejša analiza zapisnikov bi znatno presegla obseg tega prispevka, zato sem izbral le določene zanimivosti, ki lahko dodatno osvetlijo obdobje prvega ravnatelja.

Prvi zapisnik iz 10. seje pripravljalnega odbora za ustanovitev TMS v kabinetu univerzitetnega profesorja Cirila Rekarja navaja zelo dober odmev med zbiratelji tehniške dediščine na terenu, kar so potrdili muzejski odbori na Jesenicah, v Kropi, Kamni Gorici in Železnikih. Dogovorili so se tudi o sodelovanju pri organizaciji steklarskega oddelka TMS, ki bi bil v steklarni v Hrastniku.[21] Nekaj časa je člane pripravljalnega odbora TMS skrbelo, kaj bo od eksponatnega gradiva v Bistri sploh ostalo, če bi Gozdarski inštitut Slovenije, po izgradnji novega objekta, prenesel svojo muzejsko zbirko na novo lokacijo. Vodstvo inštituta je muzeju zagotovilo, da lahko skoraj vse gradivo ostane v Bistri.[22] Pripravljalnemu odboru muzeja je vodstvo inštituta predlagalo ing. Mirka Šušteršiča kot najustrez-

15 Ljudska pravica, št. 252, 20. oktober 1954.
16 Baš F., Slovenska peč v Dnu nad Kropo, Ljubljana 1954, str. 34.
17 Rekar C., Slovenska peč v Kropi, Ljubljana 1954.
18 Sevnik F., Zapiski o žagah v Bistri, tiskopis, Dokumentacija lesarskega oddelka TMS.
19 TMS, Kronika razvoja gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, tiskopis, str. 6, Dokumentacija lesarskega oddelka.
20 Zapisniki sej muzejskih odborov, Dokumentacija TMS.
21 Prav tam, /1. 6. 1959/.
22 Prav tam, /23. 3. 1951/.

nejšega strokovnjaka za vodenje dela Gozdarsko, lesarsko, lovskega muzeja.[23] Šušteršič je vodil ta del muzeja nadaljnjih 15 let. Zanimiv je zapisnik iz leta 1953, ko je Franjo Baš prvič naveden kot direktor TMS. Dejavnost muzeja je bila opredeljena na treh področjih: deponiranje gradiva, priprava stalnih in občasnih tipoloških razstav in restavriranje terenskih objektov. Diskutirali so o otvoritvi lovskega oddelka v Ljubljani, kot možne lokacije pa navedli ljubljanski grad, Bellewue, Cekinov grad in novo inštitutsko stavbo pod Rožnikom. Prevladal je Bašev predlog za ljubljanski grad. Profesor Sevnik je omenil tudi pogovor s podpredsednikom Mačkom, ki je bil naklonjen muzeju in je soglašal z njegovo premestitvijo v Ljubljano.[24] Ne prva, ne druga pobuda se nista nikoli uresničili. Istega leta se je kot zunanji sodelavec pridružil delu muzeja Miloš Mehora, sicer delavec Inštituta za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije. Slednji je avtorju tega prispevka še v letih 1988 in 1989 pomagal pri delu v depojih gozdarskega in lesarskega oddelka. Mehorov prispevek k razvoju GLLM, kasneje predvsem gozdarskega in lesarskega oddelka TMS, je bil izjemen.

Prva poslovna bilanca GLLM izkazuje, da je muzej pridobil do konca oktobra od Inštituta za gozdno in lesno industrijo 98.000 din, od TMS 202.000 din in od gozdarskih in lesnoindustrijskih podjetij 117.000 din.[25] Dobro četrtino potrebnih sredstev za delovanje GLLM je neposredno dotiralo gospodarstvo. Takšno razmerje med proračunskimi sredstvi in direktnimi donacijami stroke muzeju se kasneje žal ni več ponavljalo.

Za nadaljnje delo TMS je bil zelo pomemben sestanek, ki ga je predlagal Svet za prosveto in kulturo LRS. Dnevni red sestanka je imel samo eno točko, upravljanje gradu v prihodnosti. Dotedanji upravitelj gradu Bistra, Gozdno gospodarstvo Ljubljana, je nameravalo preseliti svoje prostore iz Bistre na Vrhniko. S tem se je problematika vzdrževanja imenitnega zgodovinskega objekta še bolj zaostrila. Ravnatelj Baš je predlagal, da preide grad Bistra v lastništvo mestnega ljudskega odbora (MLO) Vrhnika, ki ga preda v upravo TMS, kar so sodelujoči soglasno sprejeli.[26] Zakonsko podlago je Bašev predlog pridobil z odločbama MLO Ljubljana. 1. maja 1955 je TMS prevzel v upravljanje in uporabo grad Bistro z okolico in grajsko elektrarno, ob koncu leta pa še približno 7 hektarov gozda med gradom in železniško progo. Skupna površina dodeljenih zemljišč je tako znašala okrog 11 hektarov. S prevzemom gradu je uprava muzeja prevzela tudi stanovanjsko problematiko preostalih stanovalcev. Istega leta je Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo izločil GLLM iz svojega sestava, tako da je postal povsem samostojna strokovna delovna enota v okviru TMS, v katerega je bil vključen pravno in finančno.[27]

Leta 1955 je v zapisnikih prvič naveden tudi kustos Marjan Vidmar, kasnejši dolgoletni direktor TMS. V Bistri je ob tej priliki potekala razprava o ureditvi podvoza oz. popravila obokov grajskega objekta nad lokalno cesto.[28] Ravnatelj je določil tudi pristojnosti v Bistri. Ing. Šušteršič je bil upravnik v Bistri in vodja GLLM, kustos Vidmar pa je imel upravo nad gradbenimi deli v gradu in okolici. Upravnik Šušteršič je vodil izplačevanja in tehnični nadzor nad tesarji in kleparji, kustos Vidmar pa je odločal o arhitektonskem izoblikovanju.[29] Marjan Vidmar je direktorske naloge prevzel leta 1963 in jih opravljal do leta 1994.

Za razvoj TMS je bilo pomembno tudi leto 1959, ko je ravnatelj Baš sklenil obnoviti nekdanji staržarski stolp v Bistri ter pričeti z gradnjo kovačije, kakršna je bila nekdaj na Muti. Vanjo so kasneje prenesli repač z Mute, valjčne mehove iz Batuj, mali repač iz Lovrenca na Pohorju in brusni kamen iz Velenja.[30]

Nakladanje sestavnih delov repača na Muti leta 1958 (fotodokumentacija TMS).

23 Prav tam, /št. 144/51/.
24 Prav tam, /11. 4. 1953/.
25 Prav tam, /31. 10. 1953/.
26 Prav tam, /22. 9. 1954/.
27 Prav tam, /15. 1. 1956/.
28 Prav tam, /21. 3. 1955/.
29 Prav tam, /13. 3. 1957/.
30 Prav tam, /19. 6. 1959/.

Iz zapisnika seje strokovnega kolegija TMS je razvidno, da je ob koncu leta 1959 postal upravnik Bistre Marjan Vidmar, kot pripravnica pa je svojo dolgo delovno dobo pri TMS pričela Katica Kobe.[31]

Zadnji veliki, vendar neuresničeni projekt Franja Baša v Bistri je bila pridobitev gospodarskih poslopij za bodoči kmetijski muzej kot tudi mlina v neposredni bližini muzeja. Gospodarska poslopja je tedaj uporabljalo kmetijsko posestvo Barje za svojo redno dejavnost.[32] Franjo Baš je zadnjič naveden kot ravnatelj TMS v zapisniku z dne 27. novembra 1962, Marjan Vidmar pa v isti vlogi prvič 15. marca 1963.

V omenjenih zapisnikih žal nikjer ni naveden velik projekt prenosa parnega stroja nekdanje ljubljanske mestne elektrarne iz Ljubljane v Bistro, kot tudi ne drugih pomembnih elektroenergetskih eksponatov.

Izjemno pomemben Bašev spomeniškovarstveni kot tudi gospodarski ukrep je bil pričetek obnove male hidroelektrarne v Bistri leta 1959. Nekdanji lastnik veleposestva Franc Galle jo je dal zgraditi leta 1911. Rabila je za proizvodnjo istosmernega toka za dodatni pogon parne žage, gospodinjskih strojev in za razsvetljavo. Tehniški muzej Slovenije je že ob vselitvi v prostore nekdanje kartuzije potreboval za ogrevanje in razsvetljavo razstavnih prostorov razmeroma velike količine električne energije.

Udejstvovanje Franja Baša pri ustanavljanju krajevnih tehniških muzejev

Prvi direktor TMS je aktivno sodeloval pri ustanovitvi več slovenskih lokalnih tehniških muzejev. S stališča varovanja premične in nepremične tehniške dediščine so izjemno pomembni muzeji v Kropi, Idriji, na Ravnah na Koroškem, Jesenicah in v Železnikih. Če uporabimo današnjo terminologijo, je TMS prav ob ustanovitvi izvajal najintenzivnejšo in dolgoročno najpomembnejšo nalogo matične ustanove v obliki aktivnega soustanavljanja krajevnih tehniških muzejev, ki so ohranjali tehniško dediščino. Pri nekaterih muzejih je Franjo Baš strokovno spodbujal in sodeloval pri nastajanju zbirk, pri nekaterih pa je bil tudi avtor prvih muzejskih postavitev.

Kovaški muzej v Kropi

Zaradi bogate kulturne dediščine, močne zavesti krajanov o njenem pomenu in predanega dela zadnjega ravnatelja kroparske žebljarske zadruge Joža Gašperšiča pri ohranjanju tehniške dediščine je 29. junija 1949 občinski ljudski odbor v Kropi imenoval petčlanski iniciativni odbor za ustanovitev kovaškega muzeja. Pri bodočem delu tega odbora so sodelovali Franjo Baš, tedanji načelnik odseka za muzeje, galerije in spomeniško varstvo pri Ministrstvu za znanost in kulturo LRS, Ciril Rekar, redni profesor na Visoki tehniški šoli in predstojnik Metalurškega inštituta v Ljubljani in Črtomir Zorc, profesor Industrijsko kovinarske šole v Kropi. Uprava tedanje tovarne Plamen je muzejskemu odboru odstopila prostor v prvem nadstropju znamenite fužinarske hiše, kjer je bila dotlej kovinarska šola. Zaradi finančnih razlogov se je muzej dalj časa imenoval Zbirni center Slovenskega tehniškega muzeja. Leta 1951 je minister za znanost in kulturo LRS potrdil muzejski odbor, v katerem je skrbel za zbiranje in varstvo gradiva Jože Bertoncelj.[33] Avtor prve razstavne zbirke v štirih prostorih je bil Franjo Baš. V prvi sobi je bilo razstavljeno oglarstvo, uporaba vodne sile, fužinarstvo in prevoz, v drugi sobi kovaštvo z maketo vigenjca in kovaškim orodjem, v tretji sobi kovaški izdelki: žeblji, zakovice, vijaki, plezalni klini, kovani umetniški izdelki, smučarsko okovje, verige, tehtnice in ključavničarski zdelki, v četrti sobi predmeti iz kulturne zgodovine in etnologije kraja.[34]

Minister za znanost in kulturo Boris Ziherl je 29. junija 1952 svečano odprl muzej za javnost. Spomladi leta 1953 so pri odkopu jamniške ceste odkrili temelje slovenske peči. Odkop, dokumentiranje in zavarovanje tega tehniškega spomenika je osebno usmerjal in nadzoroval Franjo Baš. Leta 1955 sta člana muzejskega odbora Janez Šmitek in Filip Legat s podporo TMS pričela raziskovati štiri rudarske jame na zahodnem robu kroparskega amfiteatra. Našla sta nekaj jamske opreme, izmerila jame in naredila opise k risbam. Ekipo je vodil Franjo Baš. Pregledali so nahajališča rudnih jam, rudnih perišč in oglarsko rudnih poti v jamniški Jelovici ter zapisovali izročilo in podatke o oglarjih in rudarjih na Jamniku in v Lajšah.

Mestni muzej v Idriji

V Idriji so pričeli muzej ustanavljati leta 1950. Najboljši vpogled v ta prizadevanja nam dajejo ohranjeni zapisniki sej pripravljalnega odbora.[35] Prvi sestanek omenjenega odbora je potekal v idrijski gimnazijski zbornici. Na njem so bili pri-

31 Prav tam, /23. 11. 1959/.
32 Prav tam, /11. 5. 1962/.
33 Gašperšič J., Nastanek in delo kovaškega muzeja v Kropi, Kronika, VII, 1959, št. 1, str. 54-55.
34 Štekar-Vidic V., Kovaški muzej, Kroparski zbornik, Kropa - Radovljica 1995, str. 253.
35 Zapisnik 1. seje pripravljalnega odbora za ustanovitev idrijskega muzeja /Idrija, 26. 6. 1950/, Dokumentacija Mestnega muzeja Idrija.

sotni predstavniki občinske oblasti, rudnika, vodstva gimnazije, šole učencev v gospodarstvu in občinske zveze borcev. Udeleženci prvega sestanka so določili, da bo težišče muzeološkega dela muzeja na ohranjanju tehniške dediščine rudnika in širšega okraja. Osrednja tehniška muzejska zbirka naj bi bila sčasoma dopolnjena z oddelkom za etnologijo, geologijo in mineralogijo, prirodoslovjem, arhivom in knjižnico ter s pričevanjem o narodnoosvobodilnem boju v okraju. Pomembno poslanstvo muzeja je bila tudi skrb za ohranitev podobe Idrije kot najstarejšega slovenskega rudarskega mesta v tehniškem, sociološkem in etnološkem pogledu. Člani pripravljalnega odbora so si razdelili naloge, potrebne za ustanovitev muzeja, zlasti tiste o zbiranju denarja, popularizacijo zamisli o ustanovitvi muzeja in preprečevanju uničevanja eksponatnega gradiva na terenu. Največje breme dela pripravljalnega odbora muzeja je prevzel Janko Trošt, predmetni učitelj na gimnaziji v Idriji.

Za ustanovitev muzeja je bil izjemno pomemben tudi sestanek dne 8. maja 1951, na katerem so izvolili muzejski odbor.[36] Poleg članov pripravljalnega odbora idrijskega muzeja so srečanju prisostovali tudi člani pripravljalnega odbora slovenskega tehniškega muzeja pri Ministrstvu za znanost in kulturo LRS in sicer Ciril Rekar, direktor zavoda za varstvo spomenikov Edo Turnher in referent za kulturo pri svetu kulture in prosvete LRS Franjo Baš, kot tudi drugi predstavniki oblasti, partije, rudnika in drugih ustanov mesta in okraja. Otvoritvena govora sta imela Ciril Rekar in Franjo Baš. Prvi bolj v smislu politično gospodarskega pomena ustanovitve kulturne ustanove, drugi bolj v zgodovinsko humanističnem smislu. Franja Baša je zlasti skrbelo pospešeno propadanje in uničevanje tehniške dediščine v kraju, katero je potrebno prekiniti in preusmeriti v povsem nasprotno smer. Najpomembnejši skrbnik gradiva naj bo muzej, vendar se je Baš zavzel tudi za ustanovitev muzejskega društva v Idriji, ki bi s svojo številčnostjo in delom na terenu poglobil in utrdil uspešnost varovanja dediščine. Sestanek se je zaključil z izvolitvijo 7 članskega muzejskega odbora, ki je takoj pričel delati. Prvi uspeh dela muzejskega odbora je bila uradna odločba o prenosu žitnega skladišča, črpalke "kamšt", parnega stroja in batne črpalke v jašku Borba, parnega baterijskega kotla v izbirnici, Dieslovega motorja v elektrarni in plinskega generatorja v topilnici z državnega podjetja Rudnik živega srebra na muzejski odbor Idrija.[37] Drugi in najpomembnejši rezultat dela odbora je bila uradna ustanovitev muzeja. Ustanovil ga je ljudski odbor mestne občine Idrija na predlog sveta za prosveto LRS.[38]

Iz dokumentacije je razvidno, da je Baš aktivno sodeloval pri delu muzejskega odbora in mu svetoval pri ohranjanju eksponatov tehniške in tudi druge dediščine. Nesporno je bil močno navezan na ta rudarski kraj in si nesebično prizadeval za ohranjanje njegovega kulturnega izročila. Ob neki priložnosti je zapisal:

"Idrija je kraj bregov in zelenja, voda in podzemlja, svet za sebe, ki ga je treba videti in doživeti. To je kraj rudarjev, ki so si postavili glasno govoreče spomenike lastne tehniške in kulturne delavnosti, bivališče smotrnih, bistrih in živahnih ljudi."[39]

Delavski muzej na Ravnah na Koroškem

Najvidnejši in najagilnejši zagovorniki ustanovitve tehniškega muzeja na Ravnah na Koroškem so bili Franjo Baš, dr. Franc Sušnik, Avgust Kuhar ter direktor železarne na Ravnah Gregor Klančnik. Leta 1951 so ustanovili pripravljalni odbor muzeja. Vsebinska zasnova nastajajočega muzeja je bila osredotočena predvsem na prikaz tehnološkega razvoja črne metalurgije in na prikaz zgodovine delavstva in njegovega načina življenja. Muzealci in drugi ljubitelji tehniške dediščine so si zastavili tudi nalogo, da muzejska razstava pokaže ponos in spoštovanje krajanov do kulta delavcev, delavskih kolektivov in boja za izboljšanje svojega socialno ekonomskega položaja. Prve depojske prostore so pridobili v gimnaziji, prve razstavne pa v poslopju na dvorišču ravenskega gradu.[40] Pomemben zagon pri ustanavljanju muzeja je dala izdaja knjige Ivana Mohoriča, ki je obdelal zgodovino industrializacije Mežiške doline. Muzej je bil ustanovljen leta 1953. Pri delu muzeja sta sodelovala tudi ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru Bogo Teply in kustodinja Tončka Urbas.

Vztrajnost Franja Baša pri vzpodbujanju domačinov za muzejsko delo je lepo opisal Avgust Kuhar, brat pisatelja Prežihovega Voranca:

"Ljubljanski muzejski odbor nas ni vedno pustil na miru. Dobivali smo celo tiste nesramne formularje, kamor moraš zapisati, kaj si zbral in celo do podrobnosti, kako se tisto naziva, iz kakega materiala je in tako dalje. Ne da bi ne vedeli, le bilo ni ničesar takega v zbirki. Ker pa so dali tudi

36 Zapisnik sestanka izvolitve odbora "Muzeja v Idriji" /10. 5. 1951/, Dokumentacija Mestnega muzeja Idrija.

37 Odločba Vlade LRS, Svet za industrijo, /21. 7. 1952/, Dokumentacija Mestnega muzeja Idrija.

38 Odločba o ustanovitvi predračunske ustanove s samostojnim financiranjem "Mestni muzej v Idriji" /21. 1. 1953/, Dokumentacija Mestnega muzeja Idrija.

39 Baš F., Vtisi iz Idrije, Idrijski razgledi, I št. 2, 1956, str. 63.

40 Sušnik F., O delavskem muzeju, Koroški fužinar, 1953, št. 8-10, str. 7.

Otvoritev Tehniškega muzeja Železarne Jesenice leta 1960 (fotodokumentacija Muzeja Jesenice).

kak denar, je bila zveza le potrebna, čeprav smo tiste ficke nalagali kar v banko. Kam jih boš pa trosil, če ne delaš dosti. Kadar je bilo treba kaj napraviti, je "predsednik" odstopil dr. Sušniku, pa je že spet kako šlo in vse, kar je šlo, je šlo pač tam.

Lani pa se je s poletjem stvar zaostrila. Prof. Baš, ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije, je kar naprej stal tu. Na daljavo še gre nekako: ne pišeš, ali pa že kako poveš, da je mir. Zelo hitro pa je pogruntal, da če obisk najavi, takoj dobi sporočilo, da v mežiški dolini nobenega ne bo doma - in začel je prihajati nenapovedano. To je bilo zelo stisnjeno, kar naprej se tudi ne moreš izmikati. Nazadnje pa ti obiski le niso bili tako slabi. Pritisnili so odbor ob zid, predsednik pa je potisnil naprej. Prof. Baš je obhodil vse naše centre in dobil predvsem pri direktorju železarne Klančniku ter na Muti in v Mežici taka zagotovila, da je bilo mogoče misliti naprej, samo če je kdo hotel malo bolj delati."[41]

V prvih sedmih letih delovanja je muzej pokazal izjemne rezultate pri ohranjanju tehniške in kulturne dediščine svojega kraja. Otvoritve so praviloma potekale na dan republike, 29. novembra, in si sledile kot po tekočem traku. Leta 1953 so prestavili na dvorišče muzeja repač z Mute, leta 1954 so odprli železarski in rudarski oddelek s študijsko knjižnico, leta 1955 gozdarski oddelek, leta 1956 so dopolnili in posodobili železarsko zbirko, leta 1957 je odprla svoj oddelek tovarna poljedelskega orodja in livarna Muta, leta 1958 so se v muzejsko dejavnost vključili tudi kmetijci s postavitvijo dimnice vzhodnoalpskega tipa, leta 1959 je postavil rudnik Mežica staro mehansko peč za topljenje svinca, leta 1960 so postavili enoramenski žerjav iz fužin na Prevaljah in leta 1961 še kaščo.[42]

Tehniški muzej Železarne Jesenice

27. oktobra 1950 je bil ustanovljen zbirni urad za zbiranje tehniških predmetov muzejske vrednosti v Železarni Jesenice. Urad je pridobil prve depojske prostore v Kosovi graščini na Jesenicah, kjer so zbrano gradivo tudi sproti inventarizirali. Člani urada so organizirali terenske ekipe, ki so obhodile vse kraje, kjer so kopali in nabirali rudo in kjer so stale nekdanje fužine s plavži in kovačijami. Poleg eksponatnega gradiva so zbirali tudi pomembno arhivsko gradivo. Istega leta je Ministrstvo za znanost in kulturo LRS potrdilo pripravljalni odbor za ustanovitev Tehniškega muzeja na Jesenicah. 26. aprila 1951 je zbirni urad prvič predstavil javnosti zbrano gradivo v telovadnici osnovne šole. Naslednje leto so terenske ekipe izvedle obsežno raziskovalno in zbiralno akcijo v Bohinju, ki je imel izjemno bogato fužinarsko, gozdarsko, oglarsko in kovaško dediščino. Leta 1953 je obseg zbranega eksponatnega gradiva terjal pridobitev stalnih muzejskih prostorov. Vodstvo Železarne Jesenice je odstopilo muzeju določene pro-

41 Kuhar A., Repač na Ravnah, Koroški fužinar, 1954, št. 1-2, str. 7.

42 Dolinšek M., Delavski muzej na Ravnah na Koroškem, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1-2, str. 617.

store Ruardove graščine na Stari Savi, delavski svet železarne je leta 1954 imenoval upravni odbor bodočega muzeja, imenoval Slavka Smoleja za prvega ravnatelja muzeja in 21. januarja 1956 potrdil statut Tehniškega muzeja Železarne Jesenice kot posebnega muzeja za raziskovanje zgodovine rudarstva in železarstva na Gorenjskem. Republiško potrditev je muzej pridobil 9. septembra 1961, ko ga je uradno registriral Svet za kulturo in prosveto LRS. Do leta 1957 je največ eksponatnega gradiva zbral in uredil Slavko Smolej.[43]

Tako kot pri drugih tehniških muzejih po Sloveniji je Franjo Baš tudi pri ustanavljanju jeseniškega muzeja prevzel pobudo, spodbujanje, strokovno svetovanje in usmerjanje dela muzejskih delavcev. Rezultat skupnih naporov vseh privržencev ohranjanja tehniške dediščine na Jesenicah je bila svečana otvoritev prenovljene muzejske zbirke leta 1960.

Železarski muzej Železniki

O soudeležbi Franja Baša pri nastajanju tehniške muzejske zbirke oziroma muzeja v Železnikih je razmeroma najmanj podatkov. Dejstvo je, da je TMS ustanovil v Železnikih v začetku petdesetih let 20. stoletja svoj zbirni center. Najboljši dokaz temu je ohranjen pečat, z napisom "Tehniški muzej Slovenije - Zbirni center - Železarski muzej Železniki", ki ga hrani muzej kot zanimiv eksponat zgodovine svojega nastanka. Nobenega dvoma ni, da je formiranje zbirnega centra eksponatnega gradiva vsaj v njenem začetku spodbujal in usmerjal TMS oziroma njegov prvi ravnatelj.

Za pričetek varovanja nepremične tehniške dediščine v Železnikih gre zahvala akademiku dr. Francetu Steletu, ki je krajevnim oblastem predlagal zaščito plavža, kulturnega spomenika, ki je pričal o šeststoletni železarski tradiciji kraja ob Sori. Do zbiranja in varovanja premične tehniške dediščine v večjem obsegu je prišlo že leta 1949, ko so pripravili na Tehniški srednji šoli v Ljubljani prvo povojno obrtno razstavo. Kovinarska zadruga v Železnikih se je udeležila razstave s prikazom tradicionalne dejavnosti železnikarskih kovinarjev in svojimi novimi izdelki. Po zaključku razstave so eksponate pripeljali nazaj v Železnike in jih namestili v začasne prostore. Muzejska dejavnost v kraju je dejansko zastala vse do leta 1965, ko je muzejsko društvo Škofja Loka osnovalo svoj pododbor v Železnikih. Aktivno in razgibano železnikarsko muzejsko društvo je leta 1967 najprej odprlo razstavo gozdno - lesarskega gospodarstva Selške doline, leta 1969 pa še povsem prenovljeni muzej s prikazom železarstva, gozdarstva in lesarstva ter čipkarstva.[44]

Muzeološka izhodišča in zgodovinski pomen Franja Baša pri ohranjanju tehniške dediščine na Slovenskem

Temeljno muzeološko in varstveno izhodišče prvega ravnatelja TMS je bilo ohranjanje tehniške dediščine "in situ". Najzgovornejši dokaz te trditve je Baševo izjemno in vztrajno prizadevanje pri soustanavljanju krajevnih tehniških muzejev v Kropi, Idriji, na Ravnah na Koroškem, Jesenicah in v Železnikih. V nobeni muzejski dokumentaciji ali objavljenem članku ni moč zaslediti dokaza ali trditve, da bi si bil Baš prizadeval za prenos eksponata ali skupine eksponatov v Ljubljano oz. Bistro, če niso obstajale vsaj najmanjše možnosti, da bi gradivo ostalo v nastajajočem krajevnem tehniškem muzeju. Tudi če so se pojavljale resne težave v ustanavljanju tehniškega muzeja v kraju, je zastavil ves svoj ugled in napor za njihovo odstranitev. Decentralizirano muzealstvo na Slovenskem je bilo pri Bašu, tudi ali predvsem na področju tehniške dediščine, njegovo elementarno prepričanje in vodilo, ki je zaznamovalo njegovo celotno delovno dobo, morda še najbolj v letih 1950 do 1963. Znano je njegovo neomajno in trdno stališče, da je "vzoren muzej tisti, ki ima v svojih zbirkah čim manj starin, pa na terenu čim več spomenikov, ki so v dobrem stanju, se pravi tam, kjer so nastali in za kateri kraj so nastali".[45] Tovrstno vodilo uvršča Baša med vnete zagovornike ohranjanja dediščine v kraju nastanka, ki glede zagotavljanja avtentičnosti dediščine do danes nima boljše alternative.

Konceptualno prioriteto v TMS je videl v prikazu zgodovinskega in tehnološkega razvoja rudarstva, metalurgije, elektrifikacije, kmetijstva, gozdarstva, prometa in predelovalne industrije od rokodelstva dalje. Navedena področja so bile tiste proizvodne panoge, ki so bile v gospodarskem pogledu na Slovenskem najpomembnejše. Kot izjemno pomembno konceptualno nalogo vsake razstave je Baš poudaril tudi njeno splošno kulturno poslanstvo, t.j. širjenje splošne omike med ljudmi na zelo gospodaren način. V nekem neobjavljenem besedilu je zapisal:

"Vsak muzej je smotrna, znanstveno dognana razstava, ki je namenjena vsem, strokovnjakom in laikom. Pri današnji specializaciji je laik dejansko vsak izven svojega ožjega delokroga. V sedanji tiskovni proizvodnji je posamezniku tudi fizično ne-

43 Konobelj T., Štiri desetletja muzeja Železarne Jesenice, Jelko in ljudje VI, 1991, str. 297-298.

44 Žumer N., Muzejska zbirka v Železnikih, Loški razgledi XVII, 1970, str. 152-158.

45 Baš A., Ob stoletnici rojstva Franja Baša, ČZN, 1999, št. 3, str. 488.

mogoče, da bi prebral vse, kar izhaja tako, da ostaja posameznik nujno omejen samo na svojo lastno stroko in mu ostaja tuje vse, kar je izven nje. Posledica tega je, da je strokovnjak tudi vsak dan manj omikan človek. Pogoj omike pa je sodelovanje z njegovo okolico ali razumevanje nje in življenja družbene enote, ki ji pripada. V tej nevarnosti časa, da se s specializacijo strokovnjakovo obzorje omike manjša in zmanjša na kulturno raven strokovnega ceha, je muzejska razstava najbolj ekonomična pot do omike. Če upoštevamo na primer, da je letos pozimi v desetih dneh obiskalo in si ogledalo razstavo novih tvoriv skoro 11.000 ljudi in se vprašamo, kdaj in v kakem času bi prebralo 11.000 ljudi tiskana dela ali poslušalo predavanje o dognanjih, ki jih razstava ponazarja, potem je ekonomičnost smotrnih razstav in s tem muzejev utemeljena."[46]

Izjemno pomembno je tudi Baševo stališče, da je lahko kakovostno delo v tehniških muzejih in tudi nasploh le teamsko delo, torej tisto, pri katerem tvorno sodelujejo strokovnjaki različnih tehniških in humanističnih področij. Žal moramo ugotoviti, da je teamsko delo, kot tudi medmuzejsko sodelovanje tehniških muzejev, znatno bolje funkcioniralo v obdobju nastajanja slovenskih tehniških muzejev, v naslednjih desetletjih pa se je zaradi številnih kadrovskih, finančnih, organizacijskih in drugih razlogov vedno bolj krčilo, dokler se ni delovanje posameznega muzeja povsem osredotočilo na "ukvarjanje samega s seboj". Temu je v veliki meri botroval tudi močan interes krajanov in krajevnih oblasti za osamosvajanjem krajevnih tehniških muzejev, vedno večja konkurenca za dodeljevanje denarja iz skupnega republiškega vira kot tudi takratni način življenja nasploh.

Daleč najpomembnejši zgodovinski pomen dela Franja Baša je ustanovitev mreže tehniških muzejev na Slovenskem kot konkretne posledice decentralizacije muzejskih ustanov. Na ta način je bil ohranjen največji možni obseg tehniške dediščine, razpršene po vsej Sloveniji. Povsem razumljivo je, da so krajevni tehniški muzeji in domači muzeologi zagotavljali izdatnejšo finančno, prostorsko in organizacijsko podporo pri ohranjanju in varovanju tehniške dediščine. Tako zastavljena "logistika" posameznih muzejev je omogočala ne le izdatnejše ohranjanje gradiva, temveč tudi zadostno osnovo za intelektualno nadgradnjo, to je raziskovalno poglabljanje v tehniške, tehnološke kot tudi humanistične prvine gradiva in tedanjega načina življenja ljudi. Franju Bašu je bilo že ob samem snovanju mreže tehniških muzejev v Sloveniji popolnoma jasno, da bo razpršeni model ustanavljanja tehniških muzejev zagotovil ohranitev bistveno večjega števila eksponatov, kot bi ga centralizacija v glavnem mestu. Ta bi že pri snovanju osrednjega tehniškega muzeja v Ljubljani nemudoma in z vso ostrino postavila pred muzejske delavce zahtevo po izdatnem izločanju "manjvrednega" gradiva oziroma izbiranju najvrednejših eksponatov zaradi prostorske stiske razstavnih kot tudi depojskih prostorov. Izločeno gradivo bi bilo fizično uničeno in na ta način nepreklicno izgubljeno za naše muzeje.

Z gotovostjo lahko trdimo, da je Franjo Baš najzaslužnejša oseba pri snovanju in ustanovitvi Tehniškega muzeja Slovenije kot celotne mreže tehniških muzejev na Slovenskem. Razumljivo je, da so mu pri tem delu izdatno pomagali številni ljubitelji tehniške dediščine po vsej Sloveniji, nekatere gospodarske organizacije, osrednje republiške izobraževalne in raziskovalne institucije kot tudi krajevne in republiške oblasti. Takšen, naravnost izjemen intelektualni, organizacijski, finančni in, če smo iskreni, tudi diplomatski podvig mu v času hudih gospodarskih in političnih pritiskov verjetno ne bi uspel, če ne bi imel nesporne stokovne avtoritete, neomajne volje do trdega dela in nadvse pokončne drže.

46 Baš F., O problemih gozdarskega, lesnoindustrijskega in lovskega muzeja v okviru TMS, tipkopis, arhivska mapa Franja Baša, Dokumentacija TMS.

VIRI

Uradni list LRS, št. 14/1951
Uradni list LRS, št, 34/1951

Dokumentacija TMS:
- Baš F., O problemih gozdarskega, lesnoindustrijskega in lovskega muzeja v okviru TMS, tipkopis, arhivska mapa Franja Baša
- Kronika razvoja gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, tipkopis, priloga tlorisov
- Odločba IGLG Slovenije, 21. 1. 1955
- Zapisniki sej muzejskih odborov: 1. 6. 1959, 23. 3. 1951, št. 144/ 51/, 11. 4. 1953, 31. 10. 1953, 22. 9. 1954, 15. 1. 1956, 21. 3. 1955, 13. 3. 1957, 19. 6. 1959, 23. 11. 1959 in 11. 5. 1962

Dokumentacija lesarskega oddelka TMS:
- Iz govora prof. Franje Sevnika ob otvoritvi Gozdarskega, lesnoindustrijskega in lovskega muzeja v Bistri dne 25. 10. 1953, tipkopis
- Kronika razvoja gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, tipkopis
- Sevnik F., Zapiski o žagah v Bistri, tipkopis
- TMS, Kronika razvoja gozdarskega,lesnega in lovskega muzeja, tipkopis

Dokumentacija Mestnega muzeja Idrija:
- Odločba Vlade LRS, Svet za industrijo, /21. 7. 1952/
- Odločba o ustanovitvi predračunske ustanove s samostojnim financiranjem "Mestni muzej v Idriji" /21. 1. 1953/
- Zapisnik 1. seje pripravljalnega odbora za ustanovitev idrijskega muzeja /Idrija, 26. 6. 1950/
- Zapisnik sestanka izvolitve odbora "Muzeja v Idriji" /10. 5. 1951/

LITERATURA

Baš Angelos, O mojem očetu, "Franjo Baš 1899-1967, spominska razstava", katalog, Pokrajinski muzej Maribor.

Baš Angelos, Ob stoletnici rojstva Franja Baša, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), 1999, št. 3, str. 488.

Baš Franjo, Slovenski tehnični muzej, Ljudska pravica, 12. marec 1950, str. 4.

Baš Franjo, Slovenska peč v Dnu nad Kropo, Ljubljana 1954.

Baš Franjo, Tehniški muzej Slovenije, Zgodovinski časopis, XIV, 1960, str. 218-221.

Baš Franjo, Vtisi iz Idrije, Idrijski razgledi I, 1956, št. 2, str. 63.

Dolinšek Maks, Delavski muzej na Ravnah na Koroškem, ČZN, 1979, št. 1-2, str. 616-618.

Gašperšič Jelo, Nastanek in delo kovaškega muzeja v Kropi, Kronika, VII, 1959, št. 1, str. 54-55.

Kuhar Avgust, Repač na Ravnah, Koroški fužinar, 1954, št. 1-2, str. 7.

Konobelj Tone, Štiri desetletja muzeja Železarne Jesenice, Jelko in ljudje, VI, 1991, str. 297.

Kobe Arzenšek Katarina, Tehniški muzej Slovenije, Kronika, XVII, 1969, št. 1, str. 38-43

Ljudska pravica, št. 252, 20. oktober 1954.

Mehora Miloš, Delo gozdarskega lesnega in lovskega muzeja v Bistri, Les, 1954, str. 73-74.

Mehora Miloš, Pomen muzejskih zbirk za zgodovino lesne industrije v Sloveniji, Les, 1955, str. 65-66.

Mehora Miloš, Gozdarski, lesnoindustrijski in lovsko tehniški muzej, Les, 1953, str. 23-24.

Rekar Ciril, Slovenska peč v Kropi, Ljubljana 1954.

Sušnik Fran, O delavskem muzeju, Koroški fužinar, 1953, št. 8-10, str. 7.

Šorn Jože, In memoriam Franja Baša, Kronika, XV, 1967, št. 2, str. 115.

Štekar-Vidic Verena, Kovaški muzej, Kroparski zbornik, Kropa - Radovljica 1995.

Žumer Niko, Muzejska zbirka v Železnikih, Loški razgledi, XVII 1970, str. 152-158.

ZUSAMMENFASSUNG

Franjo Baš und das bewegliche technische Erbe in Slowenien

Die Anfänge einer systematischen Erhaltung des beweglichen technischen Erbes in Slowenien und die Gründung des Technischen Museums Sloweniens sind aufs engste mit dem Wirken seines ersten Direktors, des Museumsangestellten, Historikers, Ethnologen, Geographen und Archäologen Franjo Baš verbunden. Durch Konzipierung und Gründung von technischen Museen in Slowenien rettete er - unter starker Mithilfe örtlicher Hobbysammler von technischem Erbe und der damaligen Republik- und Ortsbehörden - zweifellos dessen kostbarsten Teil. Dabei ließ sich Baš in erster Linie vom Prinzip der Streuung der technischen Museen und Denkmäler über ganz Slowenien leiten.

pregledni znanstveni članek UDK 929.6(497.4)
prejeto: 6. 2. 2001

Božo Otorepec
dr., redni prof. v pokoju, Linhartova 60, SI-1000 Ljubljana

Krajevna heraldika na Slovenskem

IZVLEČEK

Avtor uvodoma načelno obravnava slovensko heraldiko v luči aktualnih potreb, ki nastajajo zaradi registrskih tablic kot tudi krajevnih grbov. Z njimi imajo številne novonastale občine brez zgodovinske tradicije velike oblikovne in vsebinske težave. V nadaljevanju daje pregled aktualnega stanja s podrobnimi opisi grbov.

KLJUČNE BESEDE

Slovenija, zgodovina od srednjega veka do novejše dobe, pomožne zgodovinske vede, heraldika, krajevna zgodovina

SUMMARY

LOCAL HERALDRY ON SLOVENE TERRITORY

In his introduction the author deals with Slovene heraldry in principle in the light of actual needs that occur because of the registration plates and local arms, with which many newly formed communities with little or no historical tradition are experiencing great difficulties concerning form and content of the mentioned. In continuation Dr. Otorepec gives a survey on actual state with detailed descriptions of coats-of-arms.

KEY WORDS

Slovenia, History from the Middle Ages to the Modern Period, Auxiliary Historical Sciences, Heraldry, Local History

V zadnjem času so aktualni v zvezi z novimi registrskimi tablicami na avtomobilih, ki imajo poleg oznak registrskih območij in številk tudi krajevni grbi, kjer so vozila registrirana. Do tega je prišlo zato, ker so nove evro-tablice daljše kot prejšnje, pa je bilo zato potrebno izpolniti prazen prostor med oznako registrskega območja in številko vozila. Da pa ne bi te nove tablice preveč spominjale na švicarske ali avstrijske tablice, kjer uporabljajo kantonske oziroma deželne grbe, je bilo sklenjeno, naj bodo grbi na naših tablicah manjši, v drugače oblikovanem ščitu in brez napisov - torej dejansko res le polnila praznega prostora.

Prvotno je bilo zamišljeno, da bi na tablicah bili le grbi mest, v katerih je sedež registracijskega območja - teh je bilo prvotno osem, kasneje so bila dodana še tri - toda občine so predlagale ali državni grb ali pa svoj lastni. Zato je bilo sklenjeno, naj bo na tablicah grb občine, kjer je vozilo registrirano. To je pomenilo znatno razširitev števila grbov, saj je bilo tedajobčin v Sloveniji 61, ker pa jih je bilo v Ljubljani kar pet, jih je ostalo različnih le 57. Od teh je imela občina Domžale grb Ljubljane, Gornja Lendava pa grb Murske Sobote tako, da je bilo v rabi dejansko le 55 različnih občinskih grbov. Sedaj je občin okoli 190.

Od teh so imele historične grbe le občine starih - po večini še srednjeveških - mest in le redkih trgov, mnogo občin je dobilo krajevne grbe oziroma simbole ali znake šele v zadnjih desetletjih in so bili oblikovani brez upoštevanja osnovnih heraldičnih pravil in zato po večini neprimerni. Žal pa so se mnoge občine sedaj znova odločale za te neprimerne "grbe" z izgovorom, da so bili ti sprejeti v občinskih skupščinah in da se jih zato ne more spreminjati, kljub temu, da so bili oblikovani čisto nestrokovno, tako heraldično kot oblikovalsko. Zaradi takega vztrajanja pri starih krajevnih "grbih" je tudi sedaj mnogo uporabljanih grbov na registrskih tablicah heraldično nepravilnih pa tudi historično netočnih. Grb je predvsem barvni znak. Kot heraldične barve veljajo rdeča, modra, zelena in črna, kot kovini pa še zlata oziroma rumena ter srebrna oziroma bela. Samo teh šest barv - poleg naravnih barv kože in drevja - je torej možno uporabiti pri oblikovanju grbov. Poleg tega je treba upoštevati še drugo osnovno pravilo heraldike, ki veleva, da more priti barva na kovino in obratno kovina na barvo. To se pravi: modri orel na srebrno polje ali srebrn/bel konj na rdeče polje, ne pa moder orel na rdeče polje! To pravilo je bilo vpeljano zato, da bi bil grb kot znak čim bolj kontrasten in torej jasno razpoznaven. Proti temu pravilu se često greši, zlasti pri mešanju modre in zelene barve, ki sta slabo ločljivi, na primer v novem grbu Litije. Daljna heraldična pravila velevajo, da ne smeta biti dva grba enaka, da morata biti torej jasno razpoznavna in ločljiva.

Vsak grb mora biti oblikovan v heraldičnem ščitu, katerega oblika pa je stvar mode. Tako poznamo skozi zgodovino od začetkov grbov v tridesetih letih 12. stoletja najprej romanske, spodaj koničaste ščite, potem gotske, spodaj polkrožno zaokrožene, renesančne, ko je bil ščit na eni strani vrezan za držanje kopja, kasneje zaradi zahtev simetrije pri oblikovanju grbov z dvema polkrožnima vrezoma, ki so značilni za 16. stoletje. Tem so sledili baročni ščiti z zvitimi okraski in vrezi ter še bolj bogato okrašeni renesančni ščiti 18. stoletja. S ponovnim oživljanjem klasične heraldike v 19. stoletju pa se je ponovno začel - predvsem v krajevni heraldiki - uporabljati poznogotski ščit z vzporednima stranicama in polkrožnim zaključkom na dnu. Oblika ščitov je torej predvsem zadeva mode, okusa časa, ko je grb nastal in nima s samim grbom nobene zveze, niti ni zanj pomemben. Mnogokrat opazimo posebno priljubljenost renesančnega ščita z dvema vrezoma ob straneh, podobnega razprostrti svinjski koži (Kranj, Tolmin, Ptuj), čeprav imajo ti kraji mnogo starejše pečatne oziroma grbovne podobe. Mnogim laikom se zdi namreč taka oblika ščita posebno "imenitna", čeprav je v bistvu neheraldična. Med posebnosti heraldike od 13. stoletja dalje sodijo tako imenovani "govoreči" grbi. Ti grbi namreč s svojo podobo "govorijo" o imenu lastnika grba, pri krajevnih grbih seveda o imenu kraja: "brežci" ob Savi za Brežice, cerkev za Cerknico, otok za Izolo, orel/postojna za Postojno, kolo-mož-vas za nemški Radmansdorf/Radovljico, riba za Ribnico, borovec skozi katerega "seva" sonce za Sevnico, konj za Konjice in orlova krila, nemško Sachsen ter cvetlici za nemški Feld za Sachsenfeld/Žalec. Za posebno domiselna moremo imeti omenjene grbe Sevnice, Radovljice in Žalca. Edini grbi, ki "govorijo" slovensko so grbi Brežic, Cerknice, Postojne, Ribnice, Sevnice in zlasti Konjic, grba Radovljice in Žalca sta razumljiva le v nemški govorici, Izole pa v latinščini. Priljubljenost takih grbov, zlasti v krajevni heraldiki, je očitna, saj je bil tak grb razumljiv tudi nepismenemu.

V heraldiki je pomembno opisovanje grbov, oziroma heraldično govorjeno "blazoniranje", ki mora biti takšno, da strokovnjak-heraldik takoj ve, za kakšen grb gre; na primer srebrn konj v rdečem pomeni vzpenjajočega srebrnega/belega konja obrnjenega vedno naprej, to je v heraldično desno stran. Pri blazoniranju se namreč grb opisuje s stališča grba, torej ravno obratno kot grb gleda opazovalec. Pri pokončno razcepljenem grbu je desna stran tudi sprednja, oziroma boljša stran, leva pa zadnja oziroma slabša stran. Razen tega pozna heraldika še številne oznake za različne

razdelitve barvnih polj in geometrične like. Za razlikovanje raznih živali so veljala tudi določena pravila: pes se je na primer od volka razlikoval po tem, da je imel ovratnico pogosto z dodanim obročem za držanje; vrana oziroma sraka ima kot tatinska ptica v kljunu vedno zlat prstan; noj, ki je po pravljici žrl železo, ima v kljunu vedno železno podkev; lev je vedno upodobljen pokončno in z dvojnim repom; ris ima vedno zelo kratek rep itd.

Krajevni grbi imajo vedno samo ščit z grbovno podobo, nimajo torej za plemiške grbe še značilnih dodatkov, ki v takih primerih tvorijo kompleten grb: poleg ščita še na njem stoječi šlem s krono ali brez, šlemno pokrivalo iz blaga v barvah grba, ki je ščitilo kovinski šlem pred sončnimi žarki ter grbovno dragotino, ali okras na vrhu, ki je bil v starejši heraldiki iz nagačenega blaga ponovljena figura na primer živali iz samega grba, kasneje pa razne grbovne deske in podobno. Šele v 19. stoletju so po vzoru napoleonovske mestne heraldike tudi v Avstriji konec tega stoletja začeli krajevne grbe dodatno označevati z nanje položenimi "zidnimi kronami", ki so imele od 5-3 cin in bile zlate, srebrne ali bronaste. Število cin in barva sta bili odvisni od velikosti kraja: deželna glavna mesta so na primer imela zidno krono v zlatem s petimi cinami, pri ostalih manjših je bila barva srebrna, cin pa manj. Od naših krajevnih grbov je tak grb z zidno krono dobilo Celje 1907, Postojna pa ob povzdigu v mesto leta 1909. Krajevni grbi so nastajali na več načinov. Pri starih mestih in nekaterih trgih so nastali iz podob na krajevnih pečatih, od katerih so najstarejši od sredine 13. stoletja. To se je zgodilo šele od sredine 15. stoletja dalje. Tako najdemo podobo s pečata mesta Maribor iz sredine 13. stoletja preoblikovano v grb, torej v ščitu, šele sredi 15. stoletja. Isto je pri Ljubljani. Od podobe sv. Jurija na konju, ki ubija zmaja so v Piranu in v Ptuju vzeli kot mestni grb le Jurjev ščit: rdeč križ v belem polju. Na prve podelitve krajevnih grbov od strani mestnih gospodov oziroma vladarjev naletimo šele v drugi polovici 15. stoletja: Kočevje 1471, Krško 1477, Lož 1477, ko so bili ti kraji povzdignjeni v mesta. Kar je grbov na trških ali mestnih pečatih iz 14. stoletja, so to grbi ali deli grbov mestnih gospodov, ali pa gre za redke izjeme (Višnja gora, Sevnica). Veliko krajevnih grbov je bilo potem podeljenih v 16. stoletju: Rogatec 1535, Št. Jurij 1539, Brežice 1535, Mozirje 1581. V grbih, podeljenih 1471-1477 Kočevju, Krškemu in Ložu, so poleg simbolov mesta (obzidje, stolpi) tudi farni patroni sv. Jernej, Janez Evangelist in sv. Jurij. Pa tudi pri drugih krajih, zlasti pa tistih, ki se sploh imenujejo po farnih patronih, prevladujejo v krajevnih grbi podobe teh patronov ali njihovi atributi. To bi kazalo na to, da so se mnogi krajevni pečati in grbih po njih razvili iz župnijskih pečatov, uporabljanih za potrjevanje rojstnih, poročnih, mrliških in drugih cerkvenih potrdil. Ta pojav je opaziti še v 19. stoletju, ko so natale nove občine, ki so v svoje uradne pečate mnogokrat prevzele farne patrone ali njihove atribute, na primer za sv. Petra prekrižana ključa ali v Mariboru goloba kot simbol farnega patrona Janeza Krstnika ali Jurjevi rdeči križi v belem. Tudi sv. Danijel v levji kletki kot nosilec grba mesta Celja sodi v to skupino. Sv. Marjeta v pečatu in grbu Kamnika je prišla tja zato, ker ji je bila posvečena kapela na kamniškem Malem gradu. Sv. Lenart v Slovenskih Goricah je imel v starem grbu seveda tega svojega farnega patrona, enako kot Sv. Lovrenc na Pohorju ali Radlje sv. Mihaela.

Grbe iz 14. stoletja imata Sevnica in Ormož, iz 15. stoletia Celje, Kamnik, Kočevje, Koper, Krško, Ljubljana, Maribor, Piran in Ptuj, iz 16. stoletja Brežice, Črnomelj, Dravograd, Slovenska Bistrica, Kranj, Laško, Mozirje, Radovljica, Ravne, Slov. Bistrica, Slovenske Konjice in Šentjur. V Valvasorjevi Knjigi grbov iz 1687-1688 prvič srečamo grbe Cerknice, Idrije, Metlike, Novega mesta, Postojne, Ribnice, Škofje Loke, Tržiča in Vrhnike. Iz zadnjih desetletij ali iz najnovejšega časa pa so krajevni grbi Ajdovščine, Gornje Radgone, Grosuplja, Hrastnika, Ilirske Bistrice, Izole, Jesenic, Kopra, Lenarta, Litije, Ljutomera, Logatca, Murske Sobote, Nove Gorice, Pesnice, Pirana, Radelj, Ruš, Sežane, Tolmina, Trbovelj, Trebnjega, Velenja, Zagorja in Žalca. Najnovejši: Mengeš, Moravče, Trzin, Vodice, Domžale, Dol ...

Zaradi vztrajanja pri starih napačnih grbih pa tudi zaradi nestrokovnega oblikovanja novih, je še vedno opaziti mnoge nepravilnosti: nesimetričnost grbovne podobe (Zagorje), nepravilnost pri razdelitvi grbovnih polj (Gornja Radgona), neheraldično oblikovanje grbovne podobe (vrtnica Nove Gorice), grb je miniaturna slika kraja (Pesnica, Lenart), vsebina grba je historično napačna (sonce namesto Meduzine glave pri Kopru, "petelinja noga" rodbine Malipiero pri Piranu, lipa namesto borovca v grbu Sevnice). Precej nepravilnosti je tudi pri barvah: tri nianse zelene v znaku Ajdovščine, nekontrastnost na primer zelene in črne (Hrastnik), zelene in modre (Litija), rumene in bele (Murska Sobota), rdeče in črne (Sežana), zelene in modre (Trebnje), rumene in srebrne (!) (Velenje), modre in sive (Kranj). Izrazito neheraldični so "grbi", preoblikovani iz občinskih znakov: Ajdovščina, Logatec, Gornja Radgona, Pesnica itd. Nekatere občine so vztrajale na neheraldičnih oziroma anahronističnih grbovnih ščitih; tako Kranj, Ptuj, Pesnica, Tolmin. Drugi zopet niso razumeli razlike med pečatno in grbovno podobo: "plavanje" grbovne podobe v grbu Maribora, ki nima

podlage, ali "okrasitev" grbovnega polja okrog "plavajoče" podobe z viticami in cvetlicami po starem pečatu v grbu Škofje Loke. Vse te napake bi bilo treba ob reviziji teh krajevnih grbov popraviti in jih strokovno, to je zgodovinsko in heraldično, pravilno oblikovati.

SLOVENSKI KRAJEVNI GRBI

AJDOVŠČINA, središče Zgornje Vipavske doline

V času Rimljanov je bil tu "castrum ad fluvium frigidum" t.j. utrdba ob mrzli vodi, ker je rečica Hubelj res zelo hladna. Od utrdbe je še danes ohranjeno obzidje z oboki, od 16-ih stolpov pa sta ohranjena le dva, iz srednjega veka ni ohranjenih omemb. Baje je 1507 cesar Maksimiljan I. dovolil lastniku Elacherju imeti dva letna sejma v tem kraju. Valvasor je Ajdovščino zaradi antičnih ostankov imel celo za mesto, imenovano "Hayduschna", ležeče na tedanji kranjsko-goriški meji.

Stari pečat ali grb ni znan. Novi znak občine Ajdovščina je iz zadnjih let; iz njega je bil tudi zasilno prirejen znak za registrske tablice. Znak ima spodaj tri odtenke zelene barve, edino poševni cinasti nastavek zgoraj spominja na rimske ostanke oziroma "ajde", po katerih ima kraj ime.

BREŽICE, mesto v Posavju

Kraj, imenovan po "brežcih" ob reki Savi, se prvič omenja leta 1241. Trg je bil najkasneje v začetku 14. stoletja, kajti 1345, morda pa že 1322, se omenja že kot mesto. Mesto je imelo že v srednjem veku "govoreči" grb: ob tekoči Savi tri zelene "brežce" v črnem polju, ki je bilo izpolnjeno z rumeno/zlato konico. Tak grb ima tudi pečatnik mesta iz 1530, ki je ohranjen v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Leta 1535 so salzburški nadškofje kot mestni gospodje ta stari grb tudi potrdili. Novi grb je natančno prirejen po tem starem grbu.

CELJE, glavno mesto Savinjske doline

Antično mesto Celea je bilo baje porušeno od Atile leta 452, toda zadnji antični celeanski škof se omenja še konec 7. stoletja. Od antične Celeaeo ohranjeni številni napisni preostanki, ki so vzbujali pozornost že v 15. stoletju. Med leti 1122-1137 se omenja Celje kot sedež mejnega grofa Savinjske krajine, leta 1229 pa se prvič omenja župnik. Kot trg je Celje omenjeno in prvič dokumentirano leta 1323, verjetno pa je bilo to že ok. 1300. Po letu 1436, ko so bili grofje Celjski povzdignjeni v poknežene grofe, se začne označevati kot mesto in leta 1451 mu grof Friderik II. tudi formalno podeli pravo štajerskih mest, t.j. ptujsko mestno pravo in statut. Najstarejši mestni pečat je bil iz let 1450-1459 in je imel letnico v rimskih številkah, drugi iz 1465 pa je imel letnico z arabskimi številkami. Oba sta imela kot pečatno podobo farnega patrona sv. Danijela v kletki med levi, držeč grb Celjskih grofov: v modrem polju tri zlate zvezde, razporejene dve zgoraj, ena pa spodaj. Leta 1907 je bil mestu potrjen grb; samo tri zvezde v modrem.

CERKNICA na Notranjskem

Kraj se prvič omenja v ohranjenih virih leta 1040 že kot sedež prafare. Kdaj je postal trg ni znano. Valvasor ga 1689 omenja kot "Circkniz - Cirkenza" med trgi na Notranjskem. Valvasorjeva Knjiga grbov ima tudi najstarejši znani grb kraja: v belem grbovnem polju na modri vodi nad ozkim zelenim pasom zemljišča ležeča v celoti rdeča cerkev kot "govoreči" grb za Cerknico. Leta 1982 je bil sprejet novi grb, ki simbolizira vodo z jezerom in ponikalnicami, travnike in gozdove ter Snežnik v ozadju. V letu 1992 je bilo sklenjeno, da se povrne k staremu "govorečemu" grbu s cerkvico na jezeru.

ČRNOMELJ v Beli krajini

Kot kraj se prvič omenja leta 1228, v oporoki Ortenburžanov iz 1277 pa je Črnomelj omenjen že kot trg. Mesto je postal šele v 16. stoletju, kajti viri iz 15. stoletja ga še vedno omenjajo le kot trg. Za trditev, da je 1457 dobil iste pravice kot Metlika, ni dokazov. Ohranjen je mestni pečatnik iz 1587 z grbom: v črnem polju rdeč okrogel stolp z vratno odprtino, tremi širokimi okni v nadstropju in štirimi nadzidki na vrhu. Barve so ohranjene v Valvasorjevi Knjigi grbov.

DRAVOGRAD

Nekdanji "Grad ob Dravi" se v zgodovinskih virih prvič omenja let 1161, kot trg med 1180-1192. Že v začetku 14. stoletja se omenja v kraju korarski kapitelj, ki je imel v svojem pečatu velikonočno jagnje z zastavico. Tudi trški pečat iz 1575 kaže v renesančno-baročnem ščitu tako jagnje z zastavico, kar kaže na to, da je trg prevzel kapiteljski grb. V grbovniku C Koroškega deželnega arhiva v Celovcu je kot grb Dravograda belo jagnje v zelenem polju z rdečo zastavico z belim križem. Leta 1992 obnovljeni krajevni grb kaže sedaj belo jagnje v modrem grbovnem polju, stoječe na zelenem hribčku z omenjeno zastavico.

GORNJA RADGONA

Kraj se prvič omenja že leta 1129, trg pa je postal šele leta 1907. Iz starejše dobe ni znan krajevni pečat ali grb. Sedanji grb je bil sprejet uradno leta 1986 in kaže (neheraldično) razdeljen ščit s tremi polji: zgornje levo polje je rumeno z vzhajajočim soncem in predstavlja srečno deželo slovenskih goric, zgornje desno polje je belo z rdečo zvezdo in gozdom, ki pomeni svobodno in ekološko značilnost pokrajine, spodnje polje je modro s 5 valovnicami in predstavlja reko Muro. Leta 1992 je bilo srednje polje spremenjeno in kaže rumen vinski grozd. Grb je značilen primer preobloženega grba s preveč znaki, kar mu jemlje jasno spoznavnost.

GROSUPLJE

Krajevno ime izhaja po Franu Ramovšu iz nekega neslovenskega osebnega imena. V virih se kot "Groslupp" prvič omenja 1136, v kasnejših turjaških urbarjih iz 15. stoletja kot "Gross Upell". V kraju so našli rimske ostanke, kajti na bližnjem griču s cerkvijo sv. Mihaela je bilo prazgodovinsko in rimsko naselje. Sedanji grb je bil pridobljen po natečaju 1992 in prikazuje motiv s konjsko glavo, vzet s prazgodovinske sponke, izkopane na Magdalenski gori pri Grosuplju, ki je eno od najvažnejših halštatskih najdišč v Sloveniji. Grb prikazuje v belem polju črno konjsko glavo, stilizirano po omenjeni prazgodovinski sponki, za večjo barvitost pa sta spodaj dodana zeleni in rdeči pas.

HRASTNIK

Kraj je prvič omenjen v letih 1265/67 v štajerskem deželnem urbarju kot "Graeznich" s tremi kmetijami in županom. V fevdni knjigi grofov Celjskih je 1450 omenjen kot "Krastnigk". Kraj se je začel razvijati po 1807, ko so tu začeli kopati premog, in po 1860, ko je začela obratovati kemična tovarna. Krajevni grb iz leta 1987 je imel zgoraj napis Hrastnik in rdečo petokrako zvezdo, sedanji pa kaže v rumenem grbovnem polju na zeleni podlagi zeleno retorto (za kemično tovarno), v njej silhueto dveh tovarn, nad njo črn pravokotnik z rumenima rudarskima kladivoma. Tudi ta grb je za jasen znak preobložen z vsebino, barvi zelena in črna pa veljata kot težko ločljivi.

IDRIJA

Grad v tem kraju se omenja že 1347, novi sedanji grad pa je bil zgrajen 1527, potem ko so leta 1490 tu odkrili živo srebro. Leta 1493 se omenjajo jame, v katerih so kopali živosrebrno rudo. Sama vas Idrija se omenja že okoli leta 1281. V Valvasorjevem času 1689. leta je bila Idrija že trg. Kdaj je postala mesto, ni znano, ve se le, da je 1928 hotela imeti status mesta, ker da se kot taka omenja že v cesarskih listinah. V Valvasorjevi Knjigi grbov predstavlja grb Idrije v modrem polju v rdečo suknjo pod koleni oblečen bog Merkur. Ta drži v desnici palico s krili, ki jih ima tudi na pokrivalu ter na nogah in ki so bili njegovi simboli kot boga trgovine. Ker so imeli alkimisti med simboličnimi imeni za materijo za živo srebro rimskega boga Merkurja, je njegova podoba na grbu živosrebrne Idrije razumljiva. Pred leti obnovljeni grb kaže boga Merkurja v kratki želeni obleki z rdečim plaščem čez desno ramo, kratkimi rokavi s krilato palico s kačami v desnici ter krili na šlemu in nogah.

ILIRSKA BISTRICA

Vas "Wistris" se v ohranjenih virih prvič pojavi leta 1300. Ker je bilo na nekdanjem Kranjskem več Bistric, je pošta tej Bistrici ok. 1830 dala pridevek Ilirska, kraj pa je zato prevzel kot grb grb Kraljevstva Ilirija, ki ga je po koncu Ilirskih provinc 1816 tod formirala stara Avstrija in ki je predstavljal v modrem polju staro ilirsko galero. Ta je bila v velikem avstrijskem državnem grbu vse do 1866 in že na njemu je zastava vihrala proti smeri vožnje ozir. plovbe. Ko je Bistrica leta 1911 postala trg, ji zaradi vztrajanja pri svojem grbu, ki pa je bil iz državnega grba, ni bil podeljen trški grb. Ko je 1932 postala mesto, je obdržala stari grb. Sedanji grb je bil obnovljen leta 1975. Od grba Kraljevstva Ilirije se razlikuje po tem, da galera spredaj nima okrasnega šopa, vesla pa zajemajo nazaj namesto naprej in tudi krma je zadaj in zadaj je tudi zlata zastavica. Uradni opis iz 1975 se glasi: "zlatorumena ladja Liburna na modrem ščitu. Ladja ima šest vesel in prislonjeno krmilo ter zastavo na krmnem drogu, obrnjeno proč od smeri plovbe".

IZOLA/ISOLA

Ob Simonovem zalivu je bil nekoč rimski Halietum. Ker je bil kraj na otoku, je dobil zato latinsko ime za otok t.j. Isola. V srednjeveških virih se prvič omenja leta 932. Po tradiciji naj bi mestni grb srebrna golobica z oljčno vejico v kljunu nastal potem, ko so v 14. stoletju ponehali po posredovanju Benetk srditi spori s Piranom in je bil sklenjen mir, čigar simbol je omenjeni golob. Po biblični zgodbi o Noetu in potopu ter golobu z oljčno vejico v kljunu, znamenjem, da kopno ni bilo več daleč, je izolski golob večkrat naslikan

leteč nad kopnim, kar pa je lahko bil tudi "govoreči" grb za zemljo/otok za Izolo. Ta govoreči otok pa je bil v novem statutu Izole napačno razumljen kot "vzhajajoče sonce", zato je v sedanji varianti grba odpadel. Vsekakor bi kazalo ta otok pod golobom kot govoreč za otok/Izolo nekoč obnoviti.

JESENICE

Kraj se v ohranjenih zgodovinskih virih prvič zatrdno omenja šele leta 1381, je pa sigurno starejši. Kot vaško naselje v starejši dobi ni imel grba. Fužinarstvo se je začelo razvijati že od 14. stoletja, višek je doseglo v 16. stoletju, od konca 17. stoletja pa je začelo propadati. Nov razvoj se je začel po 1890. letu, ko je Kranjska industrijska družba zgradila novo železarno. Valvasor imenuje 1689 Jesenice že kot trg, mesto pa je postala leta 1929. Svoj simbol je dobila po II. svetovni vojni v obliki kvadratnega znaka s podobo železarne, Mežaklje in datumom 1. 8. 1941. Novi grb je nastal 1992 po natečaju in predstavlja v modrem polju srebrn stari znak za železo: prekrižano železarsko topilniško zajemalko in železarske dolge klešče, toda postavljena pokončno tako, da kaže obenem črko J za Jesenice. Dober primer jasnega modernega grba kot razpoznavnega znaka.

KAMNIK

Kot kraj, imenovan po strmi starograjski "kamniti" steni, se prvič omenja med leti 1143 in 1147, mesto pa je Kamnik bil že pred letom 1229, ko se omenjajo njegovi meščani. Najstarejši mestni pečat s podobo sv. Marjete na Malem gradu, kjer ji je bila prvotno posvečena stara kapela, z - zaradi simetrije pečatne podobe - dodanima dvema zmajema, katerih premagovalka je po legendi bila, je nastal med leti 1277 in 1309. Podoba na pečatu je imela zaradi izpolnitve praznega prostora ne eni strani zvezdo, na drugi pa luno. Tudi na drugem mestnem pečatu iz 15. stoletja je bila enaka, vendar jasneje izdelana podoba. Kot grb pa je stara pečatna podoba bila prvič oblikovana na kamniti reliefni plošči, verjetno iz konca 15. ali začetka 16. stoletja, ki je bila nekoč na mestnih vratih.

KOČEVJE

Že leta 1339 se omenja kapela sv. Jerneja, kasnejša farna cerkev. Kot ortenburški trg se Kočevje omenja prvič 1377. Za boljšo obrambo pred turškimi napadi je bil trg 19. aprila 1471 povzdignjen v mesto in podeljen mu je bil tudi mestni grb: "v modrem ščitu na dnu ograja v naravni barvi, v grbovnem polju pa utrjen grad, pred katerim stoji farni patron sv. Jernej, ki drži v eni roki knjigo, v drugi pa nož (ker je bil po legendi z njim na živo odrt). Barve grba so ohranjene v Valvasorjevi Knjigi grbov: v belem grbovnem polju rdeč trodelni grad z vrati, okni in cinami, pred njim pa stoji sv. Jernej v modri obleki in rdečem plašču, držeč v desnici velik nož, okrog glave pa ima svetniško gloriolo. Obnovljeni grb po mestnem pečatu iz 1471 ima spodaj ograjo iz rjavega pletenega protja, bel grad, svetnika v rdečem s knjigo in nožem, ozadje pa je modro.

KOPER

Na območju Kopra, ki se je v 6. stoletju imenoval Justinopolis, naj bi po Pliniju nekoč bilo mesto Aegida, zato naj bi bil njen znak "aegis", ščit iz kozje kože z glavo Meduze, najstrašnejše od treh Gorgon z lasmi, iz katerih se vijejo kače. Ob pogledu nanjo je človek okamenel, zato je razumljivo, da je bila na ščitu Zevsa in Minerve, pa tudi Ateba jo je imela na oklepu. Zato je tudi Koper imel kot simbol najprej glavo Meduze, ki jo vidimo na vratih Muda in starem mestnem vodnjaku. Njena podoba na mestnih vratih že kaže prehod od Meduzine glave v sonce z obrazom in sončnimi žarki, ki velja danes za grb Kopra. Še sredi 19. stoletja je kot mestni grb veljala bela Meduzina glava v zelenem polju. Sedanja oblika zlatega sonca v modrem je posneta po monu, znaku japonske prefekture Sattama, ki ima takšno rdeče sonce v belem.

KRANJ

Kot "grad v Krajini" (Kreine, Creinpurc), t.j. obmejni pokrajini nekdanje Karantanije, se kraj prvič omenja že sredi 11. stoletja. Kranj je bil mesto že na začetku 13. stoletja, prvič izrecno leta 1256. Iz 13. stoletja je ohranjen tudi najstarejši mestni pečat, ki prikazuje andeškega (rdečega) orla v (srebrnem/belem) polju po tedanjih mestnih gospodih. Ta stara podoba s pečata je kot grb v ščitu oblikovana šele na renesančnem mestnem pečatu

iz prve polovice 16. stoletja. Barve grba podaja Valvasor v Knjigi grbov: v modrem polju rdeč orel; v modrem polju pač zato, da bi se razlikoval od drugih rdečih orlov v grbih, barvi mestne zastave, posneti po grbu pa sta zato modra in rdeča. Sedanji grb je na ščitu v obliki svinjske kože, ki je bil v modi v 16. stoletju, čeprav bi ravno Kranj kot lastnik enega od najstarejših mestnih grbov imel bolje grb v ščitu 13. stoletja.

KRŠKO

Že leta 895 se omenja predel "Gurcheuelt", to je Krško polje ob reki Krki, grad v Krškem pa leta 1189. Kraj se leta 1343 omenja kot trg, leta 1477 pa je bil zaradi lažje obrambe pred Turki povzdignjen v mesto in podeljen mu je bil tudi mestni grb za uporabo na mestnem pečatu: v ščitu modre barve na dnu zelen hrib, na katerem stoji na heraldični desni strani farni patron sv. Janez Evangelist v rdeči obleki, ki drži zlat kelih s tremi kačami, na levi strani pa je podoba mesta s stolpi, belim obzidjem in rdečimi strehami. Pečat iz 1477 se ne sklada s tem opisom v podelitveni listini, saj ima v grbu samo en visok stolp ob poslopju z visokimi gotskimi okni ter velikim križem na strehi, kar je pozneje povzročalo zamenjavo s cerkvijo. Zato je bil mestni grb leta 1977 ob 500. letnici mesta obnovljen po - v heraldiki merodajnem - opisu grba v podelitveni listini iz 1477 v sodobni grafični obliki.

LAŠKO

Kraj, ki ima ime po nekdanjih predslovenskih romanskih prebivalcih (V)lahih, v nemščini pa po soteski oziroma debri (deber-dieber-tiefer-Tüffer!), se v ohranjenih virih prvič omenja sredi 12. stoletja, trg pa je bil že med leti 1212-1227, dočim je bil v mesto povzdignjen šele leta 1927. Trg Laško je dobil svoj grb podeljen s privilegijsko listino 16. julija 1598: v modrem polju tri srebrne/bele lilije, razporejene 2:1. Ta grb najdemo že na trškem pečatniku iz ok. 1600, kasneje pa je bilo dodano še damasciranje sicer preveč praznega grbovnega polja. Pomen grba je neznan, morda gre za lilije kot simbola Marije ali pa so lilije kot simbol francoskih kraljev, od koder je bil doma farni patron sv. Martin.

LENART v Slovenskih Goricah

Cerkev sv. Lenarta, ki je dala kraju ime, se prvič omenja že leta 1196 in je bila last štajerskega Admonta. Okrog nje se je razvila vas, ki se prvič omenja 1215. Po nekaterih trditvah je bila že pred 1332 trg, vendar se še 1420 imenuje le vas. Kraj leži na slemenu griča, cerkev pa nad njim. Trdi se, da je kralj Friderik IV. leta 1447 potrdil trške pravice, trški sodnik pa se izrecno omenja šele 1528, ko je kraj spadal pod zemljiško gospostvo Hrastovec. V prvi polovici 19. stoletja je trški grb predstavljal farni patron sv. Lenart v črni meniški kuti, držeč v levici par okovov za roker (bil je patron jetnikov) in knjigo, v desnici pa opatjo palico, ob straneh pa stojijo konj, krava in pes, ker je veljal tudi za zaščitnika domačih živali. Trg je verjetno prevzel farni pečat. Sedanji krajevni grb kaže farno cerkev na prevalu med dvema zelenima gričema na belem grbovnem polju in je po vsebini in izdelavi neheraldičen.

LITIJA ob Savi

Ime Litija se v ohranjenih virih prvič pojavi leta 1256 kot oznaka za širši okoliš. Sedež fare je bil že 1380 v sosednjem Šmartnem. Že 1386 se poleg Št. Vida pri Stični omenja kot ortenburški trg, enako tudi leta 1431. V letih 1443 in 1514 je bil Litiji podeljen tedenski sejem. Iz starejšega obdobja ni znan ne trški pečat, ne grb. Po II. svetovni vojni je imela Litija kot občinski znak v belem počez tri rdeče črte za most čez tri modre črte z okljuko za reko Savo, na vsaki strani mostu pa rdečo petokrako zvezdo. Novi občinski grb iz 1992 ima v modrem polju zeleno situlo iz Vač, čez katero je položena okljuka Save z brodnikom v čolnu. Žal je kombinacija modre in zelene barve v grbu težko ločljiva.

LJUBLJANA

V zgodovinskih virih prvič omenjena leta 1144 z nemškim "Laibach", leta 1146 pa s slovenskim imenom "Luwigana", je postala mesto okoli leta 1220, kot obzidano mesto pa je veljala že ok. 1230. Iz leta 1280 je znano najstarejše pečatenje z mestnim pečatom, ki je imel kot pečatno podobo realistično upodobitev Ljubljanskega gradu iz dobe Španhajmov. V drugem mestnem pečatu iz srede 15. stoletja, izdelanem v gotskem stilu, se nad njim pojavi kot polnilo krokodilu podobna žival, kot ročaj pečata pa je služil upognjeni krilati zmaj. Zmaj se nad grbom, torej izven njega, pojavi tudi

v 16. stoletju in zadnjič še 1667, potem pa ga Valvasor na veliki veduti Ljubljane v Slavi vojvodine Kranjske iz 1689 postavi v sam mestni grb kot "znamenje čuječnosti". Šele od takrat je zmaj - pri Valvasorju še kopija celovškega zmaja - sestavni del grba Ljubljane. Podoba Gradu se od 16. stoletja vedno bolj združuje v enonadstropen stolp, na katerem čepi krilati zmaj. Zgraditev Zmajskega mostu 1901 s krilatimi zmaji povzroči identifikacijo tega zmaja z ljubljanskim zmajem sploh. Od Plečnika dalje postaja zmaj v grbu vedno večji, Grad pa vedno manjši, tako da včasih sploh izgine. Obnovitev mestnega grba 1992 je skušala obnoviti podobo Gradu po pečatu iz 15. stoletja, ki obsega 2/3, zmaj pa 1/3 višine grba: v rdečem polju bel Grad na zelenem trohribu in z zelenim zmajem na vrhu.

LJUTOMER

Širše območje se kot otok "Lutenwerde" omenja že 1211, sam kraj pa je kot "Lutenberch" trg že v prvi polovici 13. stoletja. Leta 1342 dobi pravice Radgone, vendar se v 14. in 15. stoletju omenja vedno le kot trg. Mesto je Ljutomer postal šele 1927. Trški pečat se sicer omenja že 1410, a ni ohranjen. Najstarejši je ohranjen šele iz 1648 in ima kot grb vzpenjajočega enoroga nad zmajem, v levem gornjem kotu pa so trije krogi, razporejeni 2:1. Enorog je morda iz grba Malečkih oziroma Branečkih, ki so bili lastniki trga v 15. in 16. stoletju. Moderna rekonstrukcija grba kaže v srebrnem polju rjavega enoroga nad zelenim zmajem in tremi rdečimi krogi v zgornjem kotu. Pomen tega grba se danes tolmači tako, da pomeni srebrno/belo polje pomen Ljutomera kot trdnjave v srednjem veku, enorog simbolizira današnji konjski šport v okolici, trije rdeči krogci pa simbolizirajo vinske jagode.

LOGATEC

Nekoč v antiki rimski Longaticum se v srednjem veku pojavlja kot "Logach" za širše območje leta 1265, kraj sam pa je ves srednji vek vaško naselje. Valvasor ga 1689 sicer imenuje trg, a zanj ne pozna trškega grba. Sedanji zasilni grb je nastal iz znaka občine Logatec, ki ponazarja vlogo kraja kot "furmanske" postaje na poti proti morju: v zlatem/rumenem polju med dvema rdečima kolesoma pokončen kvadrat, pod njim rdeči črti z vogaloma za polnilo grba.

MARIBOR

Kot "Grad v Marki", nemško Marchburch, se prvič omenja leta 1160, grad sam se omenja 1164, dvajset let kasneje tudi farni župnik. Srednjeveški trg/forum je Maribor že 1209, leta 1254 pa se omenja farna cerkev posvečena Janezu Krstniku, sam Maribor pa je že mesto/civitas. Iz tega časa je tudi najstarejši mestni pečat, ki je prvič ohranjen na listini iz 1271. Razen tega pečata so znani še mestni pečati iz začetka 14. stoletja, mali pečatek iz 1452, ki ima prvič podobo s pečata v obliki grba, manjši "zemljiški" pečat iz 1486 in lepi pečat iz 1520, ki ima lepo oblikovano podobo mestnega grba. Vsi mestni pečati imajo skoro enako podobo: mestna vrata z obzidjem in vratnimi stolpi, nad njimi pa navzdol se spuščajoč golob kot simbol farnega patrona Janeza Krstnika. Na omenjenih pečatih je lepo viden gradbeni razvoj mestnih vrat. Barve mestnega grba so prvič znane iz Bartscheve knjige grbov iz 1567: v rdečem polju na zelenem trohribu kot osnovi stojijo bela mestna vrata s stolpoma, ki imata rdeče strehe, nad vrati pa je srebrn navzdol spuščajoč se golob, ki pa je tu naslikan z dvignjenima kriloma! Sedanji mestni grb je prirejen po pečatu iz začetka 14. stoletja, kar se pozna po "plavanju" pečatne podobe, ki nima, kot mora biti v grbih, zelenega trohriba kot podlage ali pa bi morala vrata in obzidje počivati na dnu ščita, kot je to lepo pokazano na mestnem grbu - na pečatu iz 1520. Razen tega so napačno narisana sama mestna vrata, od katerih je ostal le nadstrešek, manjka pa portal.

METLIKA v Beli Krajini

Ime kraja prihaja od staroslovanske "medidlica", ki je pomenila potok ob meji, ker je pač leta 1228 prvič ohranjeno ime pomenilo pokrajino ob slovensko/kranjsko-hrvatski meji. Sam kraj se prvič omenja leta 1300 kot "Novi trg v Metliki" v lasti grofov Goriško-Tirolskih. Kot trg se izrecno omenja že v drugi polovici 13. stoletja. Leta 1323 dobi pravice mesta Kostanjevica, 1367 se omenja mestno obzidje. Mestni pečat, ki je, sodeč po izdelavi in tipu črk v napisu, še iz 14. stoletja in čigar pečatnik iz brona se je ohranil do danes, kaže nizko obzidje z gotskimi vrati, grajeno iz kamnitih kvadrov s štirimi nadzidki/cinami. Za njim stoji visok stolp s tremi nadzidki na vrhu. Na vsaki strani stolpa stoji po en ptič kot polnilo. Cela pečatna podoba "plava" po običaju 14. stoletja brez vsake podlage, takorekoč v zraku. Iz te pečatne podobe je kasneje nastal mestni grb, katerega podoba je kar v dveh variantah ohranjena v Valvasorjevi Knjigi grbov: v srebrnem/belem polju rdeče obzidje in stolp z črnima ptičema na obzidju, vse pa stoji na zeleni ravni podlagi. Kasneje so ptiča imeli za krokarja, ki naj bi bila znamenje čuječnosti pred Turki, toda teh v 14. stoletju še ni bilo na Kranjskem.

AJDOVŠČINA

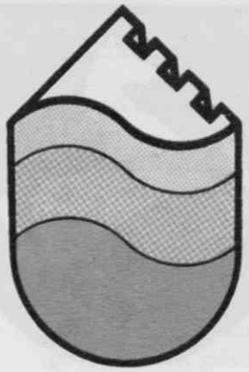

BREŽICE

CELJE

CERKNICA

ČERNOMELJ

GORNJA RADGONA

HRASTNIK

IDRIJA

IL. BISTRICA

IZOLA

KAMNIK

KOČEVJE

KOPER

KRANJ

KRŠKO

LAŠKO

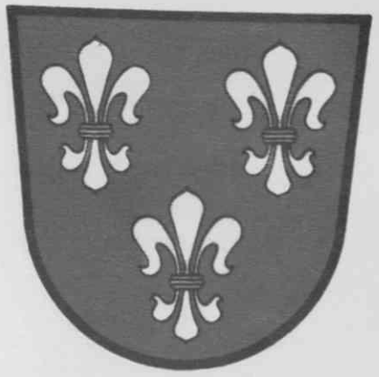

LENART

LJUBLJANA

LJUTOMER

LOGATEC

MARIBOR

METLIKA

MOZIRJE

MURSKA SOBOTA

NOVA GORICA

NOVO MESTO

ORMOŽ

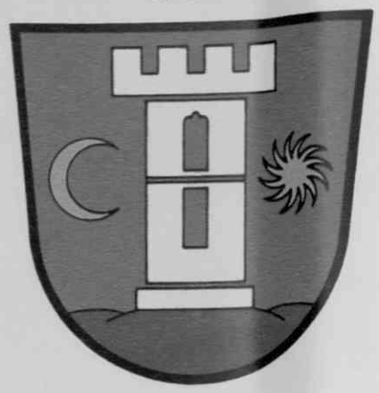

PESNICA

PIRAN

POSTOJNA

RADLJE OB DRAVI

RAVNE NA KOR.

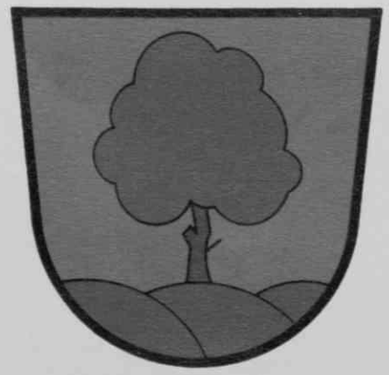

RIBNICA

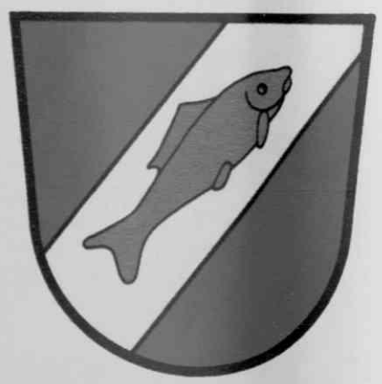

RUŠE

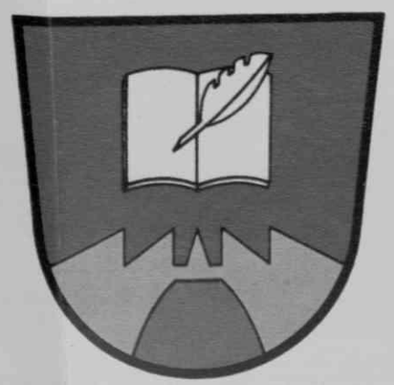

SEVNICA

SEŽANA

SLOVENJ GRADEC

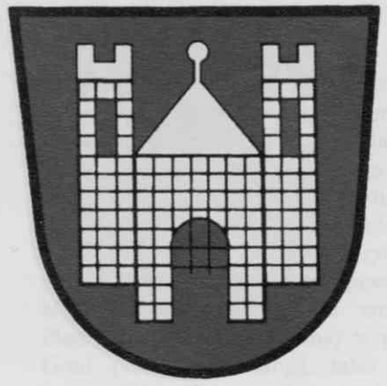

SLOV. BISTRICA

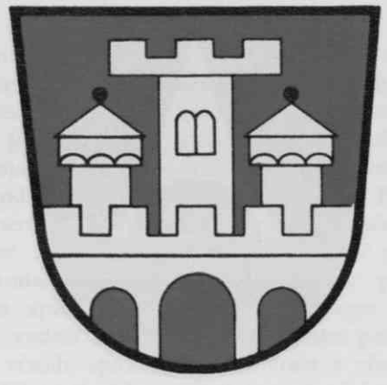

SLOV. KONJICE

ŠENTJUR PRI CELJU

ŠKOFJA LOKA

TOLMIN

TRŽIČ

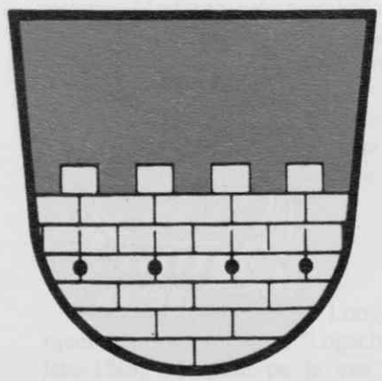

VRHNIKA

ZAGORJE OB SAVI

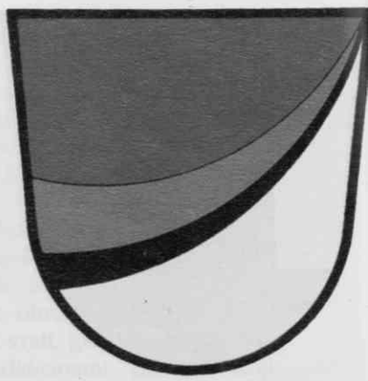

ŽALEC

MOZIRJE

Kraj se prvič omenja že leta 1146 kot "Mosiri", oznako za močvirnato ozemlje. Kasnejše nemško ime kraja Provssperch, Prausperch, Presperch, Prasperg naj bi pomenilo s koli obdano in zavarovano naselje. Kraj je postal trg že konec 13. ali v začetku 14. stoletja, vsekakor pa pred letom 1318, ko se kot tak izrecno omenja. Skozi stoletja je bil trg v okviru zemljiškega gospostva Žovnek. Leta 1581 je dobil potrjene trške privilegije in takrat mu je bil podeljen tudi grb: na modrem polju rdeče pokrita cerkev z zlatim jabolkom na stolpu. Ker je morala biti cerkev na podlagi iz treh zelenih hribčkov je kasneje iz nje nastala tridelna stavba, od katere je bil srednji del višji. Tak je tudi sedanji grb, ki je posnet po trškem pečatu iz 1583.

MURSKA SOBOTA

Kraj se kot "Murazombatha" prvič omenja šele leta 1348, namesto nekdanje Belmure, ki se omenja že 1297. Kraj je bil mesto/civitas že pred letom 1366. O starem mestnem pečatu ali v grbu iz srednjega veka ni ničesar znanega. Šele iz 1838 je znan mestni pečat, ki je imel kot pečatno podobo (ne grb!) snop pšeničnih klasov, ki je imel na levi senene vile, na desni cepec, spodaj pa plug z ročicama in kolesoma. Sedanji grb ima v polju, ki se iz bele proti vrhu preliva v svetlomodro, navzdol pa v zeleno, en sam zlat pšenični klas, preko katerega leti bela štorklja v črnem obrisu. S heraldične plati je tak grb nepravilen, ker zlato ne more biti preko belega zaradi nerazločmosti oziroma pomanjkanja kontrastov. Zato se pripravlja nov grb, ki naj bi prikazoval porta soboškega gradu.

NOVA GORICA

Nova Gorica je edino novejše mesto na Slovenskem, ki je bilo zgrajeno načrtno. Njena zgraditev kot nadomestilo Gorice, ki je ostala v Italiji, je bila sklenjena pomladi leta 1947. Kot načrtovalci in graditelji mesta veljajo arhitekti Ravnihar, Gvardijančič in Strmecki, ki so za to bodoče "mesto rož in zelenja" oblikovali tudi mestni grb: rdečo vrtnico od strani v srebrnem/belem polju. Taka upodobitev vrtnice v grbu pa je heraldično nepravilna, kajti vrtnica je v grbu upodobljena vedno gledana od zgoraj z razprostrtimi listi in vidnimi prašniki.

NOVO MESTO

Novo mesto je edino mesto na Slovenskem, ki je bilo ustanovljeno leta 1365 od takratnega deželnega kneza avstrijskega vojvode Rudolfa IV. in je zato dobilo ime Rudolfovo/ Rudolfswerde. Zgrajeno je bilo na mestu nekdanjega gradišča Gradec in naselja Marchstatt. Ustanovna listina iz 1365 ni ohranjena, je pa verjetno, da ni vsebovala podelitve mestnega pečata in grba, ker je to prišlo v navado šele v začetku 15. stoletja. Mesto pa je vsekakor imelo svoj mestni pečat, seveda s podobo ustanovitelja vojvode Rudolfa IV. kot neke vrste "govorečega" za ime kraja Rudolfovo, ki pa se je že od konca 14. stoletja vedno pogosteje označevalo kot "Novo mesto". Najstarejši mestni pečat je omenjen leta 1400, iz naslednjega 15. stoletja pa sta ohranjena kar dva, še več pa iz naslednjih stoletij. Na njih je podoba mestnega ustanovitelja bila prilagojevana vsakokratni modi upodabljanja vladarja. Sedanji grb je oblikovan po najstarejšem ohranjenem mestnem pečatu, pri čemer je obraz vojvode Rudolfa prilagojen edinemu znanemu portretu tega vojvode, oblečen pa je v rdeče oblačilo in drži v desnici državno jabolko, v levici pa vojvodsko zastavo. Sedi na enostavni gotski klopi v srebrnem/belem grbovnem polju.

ORMOŽ

Ime kraja je nastalo iz prvotnega imena "Holermus" (bezgova kašasta jed), oziroma njegove ogrske oblike "Ormosd" in se kot "Holermuos" prvič omenja leta 1273. Dvajset let kasneje je dobil Friderik Ptujski grad in trg. Leta 1331 je trg dobil od Ptujskih pravice Ptuja in se od takrat začenja imenovati po Frideriku Ptujskemu kot "Fridaw". Mestni pečat iz 14. stoletja kaže mestni stolp, ki ga je 1279 zgradil omenjeni Friderik, za popolnitev sicer praznega pečatnega polja pa ima ta srebrni/beli stolp v modrem polju ob straneh še zlato luno in sonce z žarki. Sedanji grb je torej posnet po tem mestnem pečatu.

PESNICA

Vas imenovana "Peznitza" se v ohranjenih in znanih virih omenja prvič že leta 1123, vinogradi tam okoli pa so omenjeni že leta 1289. Kraj je bil skozi stoletja vaško naselje, imenovano po stari cerkvi v Jurskem vrhu kot Sv. Jurij ob Pesnici. V zadnjih desetletjih je spadalo naselje pod mariborsko občino, od leta 1990 pa je samostojna občina. Občinski znak je izbrala občinska skupščina in prikazuje v kvazibaročnem grbovnem zmazku skoraj vse kar občina premore: reko Pesnico, njive in travnike, grozdje in kolo, kot simbol prometa, hribe in povrhu še jato ptic na nebu! Ta "grb" je heraldično popolnoma nepravilen, predvsem je preobložen, barvno pa neusklajen, saj je vse zlato oziroma rumeno!

PIRAN

Srednjeveški "castrum Pirani" je bil že konec 12. stoletja organiziran kot mestna komuna z avtonomno upravo. Omemba pečata piranske komune na listini iz leta 1228 je najstarejša omemba mestnega pečata na Slovenskem. Čeprav ta pečat ni ohranjen, pa moremo po kasnejših pečatih Pirana iz 16. stoletja soditi, da je že ta prvi imel podobo farnega patrona sv. Jurija, ki ubija zmaja. Za grb pa so zaradi enostavnosti vzeli le Jurjev križ: v srebrnem/belem polju rdeč križ. Kot mestni grb ga najdemo vklesanega v kamen z občinskimi votlimi merami iz 1477 v veži občinske palače, obenem z grbom takratnega podestata Leonarda Malipiero iz Benetk v obliki "kurje noge" pa tudi na stebru za zastave iz 15. stoletja na Tartinijevem trgu. Zaradi nepoznavanja heraldike, predvsem pa iz ideoloških pomislekov pa so po 1954 za grb proglasili "kurjo nogo" Malipierov. Sedanji grb je skrajno neheraldičen zaradi preobloženosti in omenjene "kurje noge", pa tudi zaradi znaka Splošne plovbe Piran, ki ne sodi v mestni grb Pirana. Po dolgoletnem prepričevanju pa je Piran leta 1994 le sprejel nazaj svoj stari grb t.j. Jurjev rdeči križ, toda zaradi boljše prepoznave obrobljenega z belo in postavljenega v modro polje.

POSTOJNA

Kraj ima ime po "postojni", starem slovenskem imenu za orla, zaradi česa je dobil nemško ime Adlerberg oziroma Arnsberg - prvič leta 1226 - v katerem se stari grad oglejskih patriarhov omenja že 1251. Slovenska "Posthoyna" se omenja prvič 1369, že 1432 pa ima status trga. Prvotni trški grb nam je ohranjen v Valvasorjevi Veliki knjigi grbov: v srebrnem/belem polju rdeč orel kot "govoreči" grb, medtem ko je v Slavi iz 1689 grbovno polje vidno razdeljeno pokončno v rdečo in modro polovico, kot je to vidno iz kasnejših upodobitev, ko je orel postal srebrn/bel. Leta 1909 je Postojna bila povzdignjena v mesto in je dobila tudi "zboljšan" grb: "Ščit, ki ga cepi modro in rdeče, z vpognjeno srebrno ostjo, dvigajočo se do osrčja, v kateri je naslikana proteus imenovana človeška ribica v svoji naravni podobi in barvi. V ščitu plava srebrn orel z zlatim kljunom in zlatimi kremplji ter z rdečim jezikom." Grb je v diplomi naslikal F. Junginger, slikar grbov v Ministrstvu za notranje zadeve na Dunaju. Sedanji grb je natančna kopija tega grba.

PTUJ

Antični Poetovio, čigar ime je v srednjeveških virih prvič omenjeno 853, velja sicer kot "najstarejše mesto na Slovenskem", vendar pa se je dejanski razvoj v srednjeveško mesto začel šele od sredine 12. stoletja, obzidje pa dobi sredi 13. stoletja, mestna avtonomija pa nastane šele sredi 13. stoletja. Iz tega časa je tudi najstarejši mestni pečat s podobo farnega patrona sv. Jurija na konju, ki ubija na tleh ležečega zmaja, ki je prvič ohranjen na listini iz 1273. Ko so v 15. stoletju začeli nastajati mestni grbi, so enako kot v Piranu za grb vzeli samo Jurjev križ: v srebrnem/bele polju rdeč križ, ki je prvič tiskan v Bartschevi Štajerski grbovni knjigi iz leta 1567. Sedanji grb je točno povzet po tem Bartschevem, v rabi pa je tudi modernizirana verzija z dvema renesančnima vrezoma.

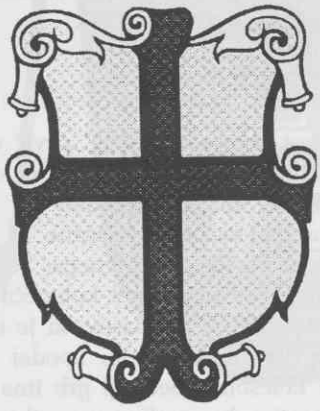

RADLJE OB DRAVI

Nekdanji Marienberg iz 1122, kasnejši Marenberg je slovensko "Radelach" že leta ok. 1125 kot oznaka za goro in prelaz. Trg "forum Radela" se prvič omenja 1268 v listini šentpavelskega samostana na Koroškem. Fara sv. Mihaela s cerkvijo je bila že pred sredo 13. stoletja sedež župnije. Takrat je bil ustanovljen tudi samostan dominikank pri Marijini cerkvi, omenjeni že 1170. Krajevni grb s podobo farnega patrona sv. Mihaela je znan s pečata iz 17. ali 18. stoletja. Ta kaže svetnika na majhnem hribčku (cerkve tega svetnika so radi zidali po gorah!), ob straneh pa ima rože in vitice kot polnilo. Sedanji grb je obnovljen po barvah iz 19. stoletja: v rdečem grbovnem polju je srebrna podoba farnega patrona sv. Mihaela, stoječega na zelenem premaganem zmaju. V desnici drži meč, v levici pa tehtnico za tehtanje duš umrlih.

RADOVLJICA

Kraj je nastal ob dveh gradiščih na pomolu kot "Radmarjeva vas", nemški Radmarsdorf, kasneje Radmansdorf, ki se v ohranjenih virih prvič omenja 1296. Radovljica, last Ortenburžanov, je postala trg že pred letom 1333 in kot taka se

omenja tudi 1377 ter še v urbarju iz 1498. V mesto je bila povišana pred 1510, in pred 1514 je nastal tudi prvi mestni pečat z "govorečim" grbom za nemški RAD-MANN-STADT, kot so hoteli takrat preimenovati novo mesto: v srebrnem/belem grbovnem polju na zeleni podlagi stoječi mož/Mann v rdečem plašču, modrih hlačah, rdečih nogavicah in črnih čevljih, ki drži v desnici zlato kolo/Rad, v levici pa zlato cerkev s hišami za Stadt. Sedanji grb je obnovljen po Valvasorjevi Veliki grbovni knjigi, le da je podoba mesta v levici posneta po Layerjevi podobi Radovljice iz 18. stoletja.

RAVNE NA KOROŠKEM

Kraj se je nekoč imenoval po nemškem Gutensteinu tudi slovensko Guštanj. Grad Gutenstein se prvič omenja že 1263, po njem nastalo naselje pa se za lastnikov Vovbržanov že leta 1317 prvič omenja kot trg. Od konca 16. stoletja je kot trški grb veljalo zeleno košato drevo v svetlo-zelenem polju z rjavim deblom, stoječe na zelenem trojnem hribčku. Takega je potrdil tudi občinski odlok leta 1989.

RIBNICA NA DOLENJSKEM

Kot ime za pokrajino v lasti Turjaških se Ribnica omenja prvič leta 1220. Kot trg Ortenburžanov se omenja leta 1350, tri leta pozneje je prvič omenjena tudi farna cerkev sv. Štefana. V 15. stoletju je tu delovala znamenita "ribniška" šola, leta 1473 je omenjen njen "šolmošter" Jakob. Iz starejših časov ni znan noben trški pečat ali grb. Prvič najdemo grb trga Ribnica v Valvasorjevi Veliki grbovni knjigi: v rdečem grbovnem polju srebrn poševen tram s plavajočo ribo, obrnjeno v levo, torej pravi "govoreči" grb, ki s podobo govori o lastniku grba. Ker do Valvasorja ni bilo znano ničesar o grbu Ribnice, je zelo verjetna domneva, da je grb zaradi tega oblikoval kar sam Valvasor.

RUŠE OB DRAVI

Vas "Rovste" je prvič omenjena že 1091, ko so jo Španhajmi podarili šentpavelskemu samostanu na Koroškem. Kraj je leta 1453 dobil baje letni sejm po prizadevanju tega svojega lastnika, zaradi obilnih bremen pa se je kasneje odpovedal trškim pravicam. Leta 1645 je krajevni župnik ustanovil šestrazredno gimnazijo, ki je delovala do leta 1761. Ker iz starejših časov ni znan ne trški pečat ne grb, je občina 1992 dala oblikovati nov grb: v zelenem polju (gozdovi) zgoraj srebrna knjiga z gosjim peresom (spomin na prvo humanistično gimnazijo), spodaj silhuete tovarn (v vasi je menda kar 7 tovarn!), modri vodni slap na dnu grba pa spominja na elektrarno Falo iz 1917 kot prvo na Dravi.

SEVNICA ob Savi

Prvič se omenja 1275 kot sedež sazburškega oficiala. Leta 1309 ima že status trga. Obenem z Brežicami je dobila Sevnica 1381 od Salzburga svoj trški red. Svoj trški pečat z grbom je imela že v 14. stoletju. Gre za "govoreči" grb: v grbovnem polju stoji za "Licht(en)-wald" (slov. svetli, prozorni gozd iz borovcev, skozi katerega "seva" svetloba, zato slovensko Sevnica) en sam borovec z redkimi vejami, na spodnjih dveh sedita na vsaki strani po en ptič kot polnilo. Kasneje so zaradi nerazumevanja drevo spremenili v lipo, ptiča pa naj bi bila škrjanca! Isti govoreči grb najdemo tudi na pečatu iz 16. stoletja Današnji grb je"obnovljen" stari grb: v modrem grbovnem polju stoji narobe razumljena lipa naravne zelene barve z rjavim deblom na zeleni podlagi, med vejama pa stojita poljska škrjanca, ki gledata proti deblu.

SEŽANA na Krasu

Kraj se kot "oppidum", t.j. trg, omenja že leta 1086, z lego pod takratnim gradom. V listinah od 13. do 15. stoletja je še večkrat omenjan. Krajevno ime naj bi baje izviralo od rimske patricijske rodbine Cesia preko Cesiana. Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske iz 1689 Sežane še ne uvršča med trge, zato je verjetno, da je dobila ta status šele po letu 1700. Mesto je postala šele leta 1954. Sedanji grb je nastal iz znaka občine Sežana: v srebrnem/belem polju črn kraški vodnjak, iz katerega se dviga od burje ukrivljen črn bor z zeleno krošnjo, ki je oblikovana po geografskem obrisu občinskega teritorija, le da je v grbu polje spremenjeno v rdeče, krošnja bora pa v črno. Heraldično je črn vodnjak in bor v rdečem barvno nepravilen, ker je tudi premalo kontrasten.

SLOVENJ GRADEC

Naselje, ki se prvič omenja 1091, je že 1251 sedež province, ki je bila predana oglejskemu patriarhatu, pod katerim je ostala do ok. 1362. Pridevek "Slovenji" je znan prvič že iz 1161 v razliko od "Bavarskega" Gradca, t.j. današnjega Gradca na Štajerskem. Leta 1251 omenjeni trg / forum je današnji Stari trg. Kot mesto se Slovenj Gradec omenja prvič 1267, iz istega časa je tudi stari kvadratni mestni pečat, ohranjen prvič na listini iz 1336. V rabi je bil do 16. stoletja, ko so dali izdelati novega. Na starem pečatu so trije stolpi, od katerih je bil srednji okrogel in je imel vrata in koničasto streho s kroglo na vrhu, stranska stolpa pa sta bila kvadratna s cinami na vrhu, tudi ta grajena iz kamnitih kvadrov. Barve so znane iz Bartscheve grbovne knjige iz 1567: v modrem polju srebrna vrata in stolpa; ko je vse oblikovano v ščitu kot grb. Sedanji grb je priredba iz 1991: v modrem polju trije stolpi po starem pečatu, toda brez podlage, zato pa je srednji pomaknjen naprej ozir. navzdol, tako da vse "plava" v modrem, kar heraldično ni pravilno.

SLOVENSKA BISTRICA

Bistrica, ki se prvič omenja leta 1227, je dobila pridevek "Slovenska" šele v drugi polovici 16. stoletja, da bi se razlikovala od "Nemške" Bistrice/ Deutsch-Feistritz pri Gradcu. Njen mestni pečat je prvič ohranjen na listini iz 1297, ko je bila verjetno že mesto: spredaj in spodaj nizko mestno obzidje s 5 cinami, sredi katerega je bilo troje prehodov, od katerih je bil srednji širši. Za tem obzidjem stoji širok štirioglat stolp z oknom. Na vrhu stolpa je galerija s 4 cinami. Ob tem stolpu stojita na vsaki strani po en manjši stolp s koničastima strehama. Barve grba so znane iz Bartscheve grbovne knjige iz 1567: v rdečem polju na zelenem trohribu trije ločeni(!) okrogli srebrni stražni stolpi s cinami in rdečimi koničastimi strehami. Sedanji grb je verna podoba starega pečata: v rdečem polju srebrne/ bele stavbe.

SLOVENSKE KONJICE

Konjice so dobile pridevek "Slovenske" šele po letu 1918 v Jugoslaviji, da bi jih ločili od Konjica v Bosni. Sicer pa se Konjice prvič omenjajo že leta 1146, ko je bil tu sedež prafare, leta 1236 oziroma 1251 pa se že omenjajo konjiški "cives", kar pomeni, da so bile Konjice takrat že trg. Grb trga je znan šele iz 16. stoletja, je pa verjetno že starejši. Na trških pečatih iz 1571 in 1580 je viden naprej, t.j. v heraldično desno stran vzpenjajoč se konj kot "govoreči" grb za Konjice. To je izmed vseh starejših grbov na Slovenskem edini, ki je "govoril" slovensko. Barve grba so znane iz 19. stoletja: srebrn konj v rdečem polju.

ŠENTJUR pri Celju

Naselje s farno cerkvijo sv. Jurija pod starim gradom Anderburgom se omenja prvič že leta 1246, sama cerkev pa 1276 oziroma 1340. Naselje je bilo - kot ves ta predel - last škofije Krke na Koroškem, ki je to podedovala po sv. Hemi. Krka je verjetno tudi izposlovala povzdig naselja v trg, ki se prvič omenja 1384. Obenem s potrditvijo starih pravic je krški škof 20. aprila 1539 podelil trgu pravico do pečata s podobo farnega patrona sv. Jurija. Trg je takoj dal ta pečat izdelati in še danes ima ohranjenv napisu letnico 1539. Barve grba - srebrna podoba v rdečem polju - so znane šele iz 19. stoletja. Ta stari grb je bil leta 1991 s sklepom mesta Šentjur obnovljen.

ŠKOFJA LOKA

Ime kraja v staroslovenski obliki kot "Lonca" je prvič ohranjeno iz leta 1215. Kot središče obširnega freisinškega zemljiškega gospostva je trg že v prvi polovici 13. stoletja, konec stoletja pa že mesto, saj se 1310 omenja že mestno sodstvo in 1314 tudi že mestno obzidje. Čeprav je še danes ohranjen zelo lepo izdelan mestni pečatnik iz konca 13. ali začetka 14. stoletja, pa ni ohranjena nobena listina, na kateri bi bil odtisnjen. Podoba na pečatu prikazuje med dvema stolpoma osrednji višji stolp s tremi cinami, v njegovih vratih pa podobo kronane glave z debelimi ustnicami, ki bi kazale, da gre za zamorca, podobo iz freisinškega grba. Ker niso marali velikih praznin, je pečatno polje okrog pečatne podobe, ki še "plava" brez podlage, okrašeno z viticami in cvetovi. Barve kasnejšega grba, ki je nastal iz omenjene pečatne podobe, prinaša Valvasor v svoji Knjigi grbov: v zlatem polju na zeleni podlagi srebrne stavbe, posnete točno po pečatu, toda v vratih je podoba kronanega belca in ne zamorca! Leta 1991 obnovljeni grb kaže v rdečem polju srebrne/bele stavbe s kronanim zamorcem, grbovno polje pa je, zaradi mehaničnega prenosa pečatne podobe, tudi v grbu okrašeno - seveda heraldično nepravilno - z viticami in cvetlicami.

ŠMARJE PRI JELŠAH

Cerkev sv. Marije, po kateri je dobil ime, se v ohranjenih virih prvič omenja leta 1236, ko je bil že farni sedež. V 15. stoletju je bil tu sedež zemljiškega urada grofov Celjskih. Leta 1476 so Turki pustošili v njegovi okolici. Dvor v Jelšah se

omenja šele v 15. stoletju. Grof Gaisruck ga je po 1666 prezidal v grad z lepimi freskami. Potres 1974 ga je močno poškodoval. Leta 1992 za novo oblikovani občinski grb je razdeljen na 4 polja. V 1. in 4. polju vidimo belo-modre poševne pasove, katerih pomen ni znan, v 2. polju je grb Gaisruckov: pokončno razcepljen ščit, spredaj zlat (pravilno je srebrn!), zadaj modra, preko obeh sta barvno obrnjena bivolja rogova, obtaknjena z rožami. V 3. polju je "govoreči" del grba: trije jelševi listi za Šmarje pri Jelšah. Grb je deloma heraldično nepravilen, predvsem pa preobložen.

TOLMIN

Kraj ob reki Tolminki, ki se prvič omenja že leta 1257, je bil skozi starejše obdobje vedno le vaško naselje. Trške pravice je dobil šele leta 1821, leta 1952 pa je bil uradno celo proglašen za mesto. Stara tolminska občina je imela v drugi polovici 19. stoletja v občinskem pečatu podobo hriba Kozlov rob z lepo vidnim kozorogom na njem oziroma na grajskih razvalinah. Mesto je 1973 razpisalo natečaj za novi mestni grb in sprejet je bil predlog grafika Janeza Trpina: v renesančnem (!) ščitu na rdečem polju spodaj črno obzidje s cinami, na njem helebarda in trizob kot kmečko orožje velikega tolminskega punta iz 1713, spodaj zavito teče reka, izza obzidja se dviga rumen plamen, desno zgoraj pa je letnica 1713. Ta grb je značilen predstavnik preobloženega grba in heraldično nepravilnih barv.

TRBOVLJE

Kot "Trevuol" se kraj prvič omenja v letih 1220-1230, krajevno cerkev sv. Martina pa viri prvič omenjajo leta 1302. Kraj se je začel razvijati in rasti šele po letu 1805, ko so tu odkrili in začeli 1819 kopati premog. Leta 1824 je bila zgrajena steklarna. Prvi grb je Trbovlje dobilo 1942 od nemškega okupatorja: v srebrnem ščitu zelen trohrib z vhodom v jašek, nad njim pa prekrižani rudarski kladivi. Po 1945 je bil oblikovan nov grb: v ozkem ščitu na zelenem polju črn rudarski voziček, nad njim tovarni v rdečem, izza vozička stisnjena pest, nad njo rdeča petokraka zvezda. Leta 1991 je bil ta grb spremenjen: v deljenem grbu je spodaj v zelenem črn rudarski voziček, zgoraj pa v modrem kup črnega premoga in dva tovarniška dimnika.

TREBNJE na Dolenjskem

Kot sedež župnije se Trebnje omenja že leta 1163, kot trg pa 1335 in kasneje še večkrat. Trški pečat ali grb iz srednjega veka nista znana. Valvasor Trebnjega sploh ne omenja kot trg in tudi nima njegovega trškega grba. Novi grb je nastal po javnem natečaju 1992 in prikazuje v ščitu splet modre in zelene barve, ki predstavljata na glavo postavljeno črko T za Trebnje, v zgornjem delu pa je zlat kamnit lev z gradu, upodobljen v sedeči legi. Heraldično je grb nepravilen, kajti modra in zelena barva ne gresta skupaj, ker sta premalo ločljivi, vidna je le rumena/zlata težko spoznavna žival.

TRŽIČ na Gorenjskem

Kot Novi trg oz. "Mercatum novum" se prvič omenja 1337, župnik v Novem trgu pod Ljubeljem pa 1383. Mnenje, da je leta 1320 omenjeni Neumarktl današnji Tržič, je napačno, ker gre za Novi trg v Ljubljani. Z listino, izdano 12. decembra 1492, je bila dotedanja vas Tržič na prošnjo njenih lastnikov povzdignjena v trg. Ker trgom takrat ob povzdigu niso podeljevali trških grbov, je grb Tržiča znan šele iz Valvasorjeve Knjige grbov: v modrem grbovnem polju srebrno obzidje s petimi cinami in štirimi podolgovato okroglimi strelnimi linami. V Slavi vojvodine Kranjske ima obzidje le štiri cine in štiri strelne line. Sedanji obnovljeni grb je posnet po Valvasorju in ima štiri cine in štiri okrogle(!) strelne line v srebrnem obzidju na modrem polju.

VELENJE

Že ob prvi omembi v ohranjenih zgodovinskih virih leta 1264 se omenja velenjski "civis", kar posredno pomeni, da je bilo (Staro) Velenje takrat že trg. Njegov grad se omenja prvič 1250, a je gotovo starejši. Trg je verjetno ustanova koroških Vovbržanov. Starejši pečat ali grb nista znana. Mesto je dobilo svoj grb šele po 1945: v ščitu renesančne oblike v rdečem polju modra konica od zgoraj, v njej bela konica z rdečo petokrako zvezdo, v rdečem levo in desno po ena stegnjena dlan. Leta 1992 je bil na natečaju izbran nov grb: v zlatem/rumenem polju spodaj zelena silhueta obzidja velenjskega gradu s stolpoma; izza obzidja se dviga srebrna/bela stolpnica kot simbol mesta Velenja.

VRHNIKA

Rimski Nauportus, je bil tudi v srednjem veku Breg s pristaniščem na Ljubljanici. Prvič omenjena je bila 1300 kot Zgornja Ljubljana, nemško Oberlaybach. Stara Vrhnika je današnja Zgornja vas, današnja pa je bila nekoč Spodnja vas na Bregu. Kot trg jo omenja Valvasor, ki je prvi objavil trški grb. V Slavi vojvodine Kranjske je v črno-beli risbi ladja Argo z jadrom, obrnjena na vodi nazaj, v Knjigi grbov pa v barvah: v modrem

polju rjava jadrnica z belim jadrom, zadaj ima visok krov z oknoma nazaj, nad njim vihra rdeča zastavica, morje pod ladjo je svetlomodre barve. Grb z ladjo je očitno sestavil sam Valvasor v zvezi s pravljico o poti Argonavtov in ladje Argo preko Vrhnike. Novi grb je povzel ta Valvasorjev grb: v modrem polju zlata ladja Argo z velikim belim jadrom, napetim od vetra na belo-modrih valovih. Ladja ima tudi 7 vesel, ki jih Valvasor pri jadrnici seveda nima.

ZAGORJE ob Savi

Kraj se v srednjem veku v ohranjenih virih ne omenja, čeprav je bila tu ves čas naselbina kosezov, ostankov nekdanjega slovenskega plemstva. Ti so dobili leta 1598 pravico do letnega sejma. Kraj se je začel razvijati šele od začetka 19. stoletja ko so tu začeli s kopanjem premoga. Nad Ržišem je stal stari grad Gamberk oziroma Gallenberg, dedni grad istoimenske znane kranjske plemiške rodbine. Zagorje je dobilo svoj grb šele po letu 1945: v spodaj koničastem ščitu čisto spodaj dve rudarski kladivi v črnem, nad njima del zobatega kolesa (industrija), nad njim plamen (revolucija) in na vrhu petokraka zvezda v modrem. Leta 1992 je bil sprejet nov občinski grb, ki je kot osnovo vzel grbovno razdelitev polj nekdanjih Gamberških (srebrna konica v rdečem) s tem, da sta rdeči polji trobarvni: spodaj črno za nekdanje premogovništvo, v sredini modro za Medijo in zgoraj zelena za okolje. Žal se pri končni izvedbi te razdelitve niso držali in so vzeli le levo polovico, zaradi česar je grb nepravilno nesimetričen.

ŽALEC

Kraj se prvič omenja leta 1182 z nemškim imenom "Sachsenvelde". Sredi 13. stoletja se že omenjajo žalski "cives"/tržani, kar kaže na to, da je bil Žalec takrat že trg. Stari trški pečat, na katerem se Žalec imenuje celo civitas/mesto, je še iz konca 13. stoletja ohranjen pa je prvič na listini iz 1347. Na tem "govorečem" pečatu je prikazano ime kraja, t.j. nemški Sachsenveld: orlovi krili, nemško Sachsen in cvet ter lilija za - veld, skupaj torej Sachsen-veld. Leta 1989 je bil občinski grb obnovljen po tem starem pečatu, le da so leta 1992 spremenili obliko orlovih kril v tisto iz Kobel-Pircheggerjeve knjige o štajerskih krajevnih grbih iz 1954.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ortsheraldik in Slowenien

Der Autor behandelt in seinem Aufsatz die Ortswappen in Slowenien, soweit diese auf alten Ortswappen oder Ortssiegeln erscheinen oder in den letzten Jahren verliehen wurden. Nach einer allgemeinen Einleitung über die Besonderheiten der slowenischen Ortsheraldik und über die Entstehung der einzelnen Ortswappen, behandelt der Autor einzelne Ortswappen von Ajdovščina bis Žalec, insgesamt 55 Ortswappen. Viele von ihnen wurden genauer behandelt in seinem Buch über die mittelalterlichen Siegel und Wappen der Städte und Märkte in Slowenien, das 1988 bei der *Slovenska Matica* erschien. Viele von den Ortswappen sind schon auf den mittelalterlichen Ortssiegeln abgebildet, viele wurden später verliehen, mehr aber noch in den letzten Jahren zur Verwendung auf Kraftfahrzeugkennzeichen eingeführt.

Mnenje

Opomba o misionarju Ivanu Rattkayu

Po naključju mi je prišla v roke druga knjiga romana o škofu Frideriku Baragi z naslovom Le eno je potrebno, ki jo je izdala in založila Družba sv. Mohorja v Celovcu, Celovec, 1982. V njej je Epilog k romanu o Frideriku Baragu 'Le eno je potrebno' napisal dr. Tine Debeljak, Haedo (Buenos Aires) 21. junija 1981. V njem je v poglavju Slovenski misionarji v Ameriki zapisal: "Sicer pa smatrajo zgodovinarji za prvega zgodovinsko dokazanega slovenskega misionarja Ptujčana Ivana Ratkaja, ki se je izkrcal v Ameriki l. 1680 (dvesto let po odkritju Amerike). Ker je bil profesor tako v Gorici kakor v Zagrebu, ga nekateri smatrajo slovensko-hrvatskega pokolenja (Prpić)."

V tej navedbi sta dve pomoti, ki ju želim popraviti. Imam namreč knjigo Ante Gulin: Povijest obitelji Rattkay (1400-1793), ki jo je izdala Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti v Zagrebu leta 1995 (152 strani). Gre za izčrpno genealoško raziskavo znamenite (ogrsko)hrvaške plemiške rodovine, kjer so seveda tudi življenjepisni podatki o misionarju Ivanu Rattkayu. Rattkayi izvirajo iz severne Ogrske, kjer so v kraju Ratkha ob rečici Sajo imeli posestvo, po katerem so se imenovali "de Ratkha", po daljšem času tudi "Rattkay", kakor so se pozneje redno imenovali. Eden od Rattkayev se je boril v četah bana Ivana Korvina, največ v hrvaških krajih. Za vojaške zasluge in posojilo 200 forintov, ki mu ga je bil dolžan ban, je dobil posestvi Jurkotinec in Veliki Tabor v Hrvaškem Zagorju. Malo pozneje, ko so Rattkayi dobili tudi Mali Tabor, so se imenovali Rattkay "de Nagy et Kys Tabor". Kot ugledni zagorski plemiči so se poročali s spodnještajerskimi plemkinjami iz rodovin Schrattenbach, Tattenbach, Herberstein, Gaisruck, pa tudi s kranjskimi plemkinjami iz rodovin Barbo in Codelly. Občasno so imeli tudi kako zemljiško posest na naši strani, npr. grad Olimje.

Petar mlajši Rattkay, ugledna osebnost med hrvaškim visokim plemstvom in tudi zelo bogat, je bil v prvem zakonu poročen z grofico Ano Konstancijo Stratenpach (verjetno je napaka in je prav Schrattenbach) in je imel sina Franja (II), Ivana (III) Adama ter hčer Rozino. Ivan (III) Adam je bil rojen 22. maja 1647 na Ptuju (od tod verjetno mnenje, da je slovenskega rodu). Še kot mlad plemič je bil sprejet v službo (pač za paža) na dvoru ogrskega kralja in cesarja Leopolda I. (1658-1705). Z osemnajstimi leti je 15. novembra 1664 stopil v noviciat jezuitske družbe na Dunaju. Leta 1669 je opravil izpit iz filozofije, dve leti pozneje, t.j. v letih 1671/72 je na jezuitski gimnaziji v Zagrebu poučeval pesništvo. Nato je šel v Gradec študirat bogoslovje, kjer je bil nato posvečen. Krajši čas je na tamkajšnji teološki fakulteti predaval "filozofsko moralko", t.j. etiko. Ker je očitno imel nagnjenje za misijone, je bil z dekretom Svete stolice poslan v Mehiko za misionarja. Iz Avstrije je odpotoval prek Genove v Italiji do Seville v Španiji. Tam je, kot se zdi, dve leti čakal na ladjo za Mehiko ter je 1. junija 1680 odplul iz pristanišča Cadiz. Po prihodu v Mehiko je živel in širil vero med indijanskimi plemeni Tarahumare skoraj štiri leta, do 26. decembra 1683, ko so ga zastrupili. Pri svojem misionarjenju očitno ni imel večjih uspehov, o čemer priča dejstvo, da so mu pri povratku z misijonskega potovanja, ko je prosil za kozarec vode, dali v njej tudi smrtonosni strup. Bil je tudi potopisec, raziskovalec in kartograf.

Ohranila sta se dva njegova zanimiva potopisa oziroma pismi, namenjeni jezuitskemu provincialu v Avstriji Nikolaju Avancinu. Ti sta bili iz latinščine prevedeni v nemščino in nato v hrvaščino. V Gulinovi knjigi je objavljen tudi njegov portret, kjer so na oglih prikazani pomembni dogodki iz njegovega življenja (sprejem v službo pri kralju, slovo pred odhodom k jezuitom, na ladji, ki plove proti Mehiki, in prizor z dajanjem kozarca vode s strupom). O Ivanu Rattkayu obstaja veliko izključno hrvaških zapisov, ki so navedeni v Gulinovi knjigi na strani 39.

Menim, da rojstvo Ivana Rattkaya na Ptuju ter dejstvo, da je mati izvirala iz Spodnje Štajerske, ne zadostuje, da bi mu pripisovali slovenstvo, zlasti tudi zato ne, ker očitno ni imel stikov s slovenskimi deželami. Gibal se je namreč le v hrvaškem, dunajskem in graškem okolju. Tudi v Gorici očitno ni poučeval.

Jože Maček

Znanstvena srečanja

Znanstveni posvet o vzrokih in posledicah izseljevanja iz slovenske Istre po 2. svetovni vojni, Koper, 9. junij 2000

V veliki dvorani Pokrajinskega muzeja Koper se je 9. junija 2000 začel znanstveni posvet, ki naj bi odgovoril na nekatera še vedno odprta vprašanja v zvezi s povojnimi izseljevanji iz slovenske Istre. To je bil vrhunec in hkrati zaključek enoletnega projekta, ki sta ga finančno podprla Evropski program Phare CBG s slovenske in program Interreg II z italijanske strani.

Vendar pa se dvanajst avtorjev referatov ni pustilo ne časovno, ne krajevno omejiti le na naslov simpozija. Povsem upravičeno so namreč domnevali, da segajo korenine izseljevanja daleč nazaj v zgodovino in da so to posledice dogodkov, ki so se sicer začeli, zgodili in zaključili drugje, a so vseeno usodno vplivali na istrske kraje.

Vsak znanstveni posvet se začne s pozdravnimi govori in tudi ta ni bil nobena izjema. Nato pa so predsedujoči zasedli svoja mesta in *Raul Puppo* z Univerze v Trstu je predstavil najnovejše poglede italijanskega zgodovinopisja na izseljevanje iz Istre. Italijanski zgodovinarji so se v devetdesetih spet začeli zanimati za eksodus in se odločili, da ga bodo najprej umestili v prostor in čas. Istrski eksodus je tako postal sestavni del procesa kontinentalnih razsežnosti, premika ljudstev, ki se je zgodil po drugi svetovni vojni kot odgovor na deportacije, s katerimi so nacisti in fašisti med drugo svetovno vojno skušali uvesti "Novi evropski red". Vzroki za eksodus so se začeli kopičiti že ob koncu prve svetovne vojne, ko se je zlomil mehanizem, ki je omogočal razvoj lokalne družbe, in se je začelo obdobje demografske stagnacije, v katerem Julijska krajina ni bila več privlačna za priseljevanje, temveč je začela svoje prebivalstvo izganjati. To se je zaradi spleta ekonomskih in političnih vzrokov dogajalo v obeh povojnih obdobjih, vendar pa je v prvem šlo za prekinitev razvojnih teženj slovenske populacije Julijske krajine in za popačenje njenega družbenega ustroja, medtem ko z gledišča številčnosti njen obstoj ni bil bistveno načet, v drugem pa je italijanska skupnost na Reki in v Istri skorajda popolnoma izginila.

Eksodus kot pojav množičnega izgona neke narodne skupine in njene izvorne domovine, ki ga niso povzročili uradni postopki, temveč neprestani vztrajni pritiski okolja, je imel svoj tempo. Množično izseljevanje se je namreč pojavilo vsakič, ko se je med italijansko populacijo uveljavilo prepričanje, da je jugoslovanska nadvlada dokončna. O nekem zavestnem načrtu za izgon italijanskega prebivalstva sicer ni dokazov, vendar se zdi, da je bila večina italijanske populacije izven meril kompatibilnosti, ki jih je postavljal režim. Seveda pa se ne sme zanemariti tudi političnih vidikov, ki so pri eksodusu odigrali odločilno vlogo tako na italijanski, kot tudi na jugoslovanski strani.

Piero Purini iz Trsta je sledil vzrokom za istrske selitve po drugi svetovni vojni vse do konca prve velike svetovne morije in se posvetil migracijskim gibanjem v Julijski krajini takoj po njenem koncu. Ugotovil je, da je ob prihodu Italije v te kraje najprej odšlo nemško govoreče prebivalstvo, ki so ga sestavljali predvsem državni uradniki in trgovci. Tudi majhne, a cvetoče trgovske skupnosti Židov, Grkov, Armencev in Srbov so odšle predvsem zaradi gospodarske škode, ki jo je povzročila menjava med avstrijsko krono v italijansko liro. Na slovensko in italijansko prebivalstvo je oblast močno pritiskala z namenom, da bi odšlo, zato so ti "tujerodci" odšli v Jugoslavijo in Argentino. Številke izseljencev je zelo težko ugotoviti, saj so uradni statistični podatki zelo pomanjkljivi.

Poleg izseljevanja neitalijanskega prebivalstva je v istem obdobju potekalo tudi množično naseljevanje iz Italije. Tako naj bi se od leta 1918 do leta 1931 preselilo v Julijsko krajino več kot 130.000 Italijanov, med njimi 50.000 v občino Trst.

Nadaljeval je *Egon Pelikan* iz Znanstvenega raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru. Predstavil je rezultate tajnega štetja v Julijski krajini, ki ga je leta 1933 opravila slovenska in hrvaška duhovščina, zbrana v Zboru svečenikov svetega Pavla. Štetje je nastalo v času, ko je bila stanovska organizacija primorske duhovščine že združena v Tajni krščansko-socialni organizaciji. V tridesetih letih 20. stoletja je bila ta organizacija ključni element narodno obrambnega odpora raznarodovalnim pritiskom v Julijski krajini. Delovala je s pomočjo plačane mreže zaupnikov, šolskim odsekom, knjigarnami, tajnim tiskom, vse to pa je financirala Kraljevina Jugoslavija. Okoli 276 slovenskih in hrvaških duhovnikov je tako izpeljalo štetje na ozemlju tuje države na podlagi pregleda župnijskih knjig za čisto vsa, tudi najmanjša naselja v

Julijski krajini. Našteli so 545.541 Jugoslovanov in 455.389 Italijanov, pri svojem štetju pa niso upoštevali vojakov, karabinierjev in učiteljev.

Francesca Krasna z Univerze v Trstu je imela nekaj pripomb v zvezi z ljudskim štetjem neitalijanskega avtohtonega prebivalstva v Julijski krajini iz leta 1939. Ko je namreč delala primerjavo med podatki o številu neitalijanskega avtohtonega prebivalstva, ki so jih v letu 1921 neodvisno drug od drugega zbrala zgodovinar Carlo Schifrer na eni in italijanski uradniki na drugi strani, je ugotovila, da so razlike tako velike, da mečejo senco dvoma na vsa kasnejša štetja, tudi na tisto iz leta 1939.

Z Univerze v Trstu je prišel tudi *Pio Nodari* in predstavil delo skupine raziskovalcev tamkajšnjega oddelka za geografske in zgodovinske znanosti, ki se ukvarjajo z migracijskimi fenomeni v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. Kot osnova za njihovo delo jim služi Štetje beguncev iz Julijske krajine in Dalmacije, ki jih je izvedla organizacija "Opera profugi" v letu 1955. To štetje hranijo v Centralnem državnem arhivu v Rimu in vsebuje številne podatke za več kot 200.000 posameznikov. Najprej naj bi se lotili le tistih beguncev, ki so se izselili iz koprskega okraja. Določeni podatki, kot so spol, leto rojstva, kraj bivanja, stan, poklic, bodo vnešeni v računalnik in bodo uporabni kot baza podatkov, na osnovi katere se bo dalo izvleči koristne informacije iz različnih področij.

Nato so bili na vrsti slovenski raziskovalci. *Nevenka Troha* z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki se je posvetila ukrepom Jugoslovanskih oblasti v conah B Julijske krajine in STO ter Italijanom na Koprskem. Ugotovila je, da kljub enotni Vojni upravi Jugoslovanske armade (VUJA) za Slovensko Primorje, Istro in Reko v coni B Julijske krajine ni bilo skupnega organa civilne oblasti, ampak so bile le-te vse od leta 1945 vezane na oblast v Ljubljani ali v Zagrebu. Za slovenski del, cono B Slovenskega Primorja, je civilno upravo meseca julija 1945 prevzelo Poverjeništvo pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za slovensko Primorje in Trst, za hrvaški del cone B pa je bil ustanovljen Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro.

Jugoslovanska uprava cone B je z nekaterimi omejitvami sprejemala ukrepe za postavitev ljudske oblasti, ki so bili razredni, a so zaradi njihove socialne sestave marsikdaj bolj prizadeli Italijane kot Slovence in Hrvate. Takšni so bili ukrepi o upravi premoženja prebeglih, o zaplembah, o odpravi kolonskih odnosov, o agrarni reformi, o razveljavitvi dražb in o prisilnih odtujitvah. Ni pa bila opravljena nacionalizacija. Italijansko zakonodajo so v nekaterih določilih zamenjali z jugoslovansko, razveljavili pa so tudi vse pravne predpise, izdane med nemško okupacijo. Ljudsko sodišče za sojenje fašističnih zločinov in vojaška sodišča VUJE so začela z kaznovanjem tistih, ki so zakrivili kazniva dejanja fašizma in kolaboracije. Po februarju 1946 so vse pristojnosti prevzela ljudska sodišča.

Vseeno naj bi se Jugoslovanska oblast zavedala občutljivega položaja v istrskih obalnih mestih z večinskim italijanskim prebivalstvom in se je hotela s taktiko "politične aktivizacije na osnovi linije bratstva" tod čim bolj utrditi. Posebej je izpostavila, da je treba spoštovati manjšinske pravice Italijanov, kot so šola, kultura, proporcionalna udeležba v lokalni oblasti na demokratični osnovi in preko lokalnih oblasti itd. Istočasno sta VUJA in civilna oblast v smislu gesla "kdor ni z nami, je proti nam", ljudi delila na "naše", Slovence in "poštene demokratične Italijane" ter na nasprotne, ki so jih posplošeno imenovali fašisti. Te nasprotnike so onemogočali na najrazličnejše načine. Aretacijam, odpuščanju, odvzemu civilnih in političnih pravic, raznim šikaniranjem se je pridružil še slab ekonomski položaj in vse to je bil vzrok za stalno nezaupanje med ljudmi. Kljub vsemu je Jugoslovanska oblast zaradi najrazličnejših razlogov na svoji strani meje skušala zadržati čimveč italijanskega prebivalstva in to politiko spremenila šele z Londonskim memorandumom.

Sledil je blok treh referatov, katerih avtorji so si za cilj raziskave izbrali vsak svoje mesto v koprskem okraju in dogajanje v njem po drugi svetovni vojni.

Janez Kramar, ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Kopru v pokoju, je raziskal izseljevanje iz Izole 1945-1956. Povedal nam je, da so od zloma fašizma leta 1943 pa do osvoboditve iz Izole odhajali predvsem fašistični hierarhi, ki so se zaradi svojih dejanj nad istrskimi Slovenci bali maščevanja. Med izseljenci so bili tudi italijanski koloni, ki so odhajali zaradi strahu pred slovenskimi in hrvaškimi kmeti, člani narodnoosvobodilnega gibanja.

Po osvoboditvi se je začelo množično izseljevanje iz Izole, odšlo je okoli 883 ljudi, vendar je bilo med njimi kar nekaj takih, ki so se umaknili iz Trsta zaradi stalnega zavezniškega bombardiranja in so si zdaj želeli oditi domov. Delavci so se izseljevali predvsem zaradi negotove usode tovarn Arrigoni in Ampelea.

Najbolj množično je bilo izseljevanje iz tega istrskega mesta med letoma 1953 in 1956, ko je postalo jasno, da bo cona B Svobodnega tržaškega ozemlja pripadla Jugoslaviji. Odšlo je skoraj 90% vseh delavcev iz tovarn Arrigoni in Ampelea, 95% ribičev in okoli 300 kmetov iz okoliških vasi. Mnogi med njimi so pred izselitvijo rezali trte in uničevali hiše. Izola z okolico je v Jugoslavijo vstopila skoraj brez ljudi.

Naslednje obalno mesto, ki se je znašlo pod drobnogledom, je bil Koper z okolico, raziskavo in analizo pa sem opravil *Jure Gombač* s Filozofske fakultete v Ljubljani. Rdeča nit, ki naj bi vodila skozi referat, je bila statistična obdelava podatkov 1003 prebivalcev mesta Koper in njegove okolice, ki so od 5. oktobra 1954, ko je bil podpisan Londonski memorandum, najprej na Vojaško upravo Jugoslovanske narodne armade, od 26. novembra istega leta pa na Tajništvo za notranje zadeve okraja Koper zase in za svoje družine oddajali prošnje za pridobitev začasne dovolilnice, s katero so lahko prešli novo državno mejo. Ker pa se le na statistiko ni dobro popolnoma zanesti, saj posameznikova zgodba kaj kmalu utone v poplavi številk, grafov in krivulj, so mi kot dodatni vir podatkov služili še zapisniki sej Okrajnega komiteja Zveze komunistov Koper, članki iz dveh lokalnih časopisov Koprskega okraja, "Slovenski Jadran" in "La nostra lotta" ter ostalo gradivo iz Pokrajinskega arhiva Koper.

Referat je bil sestavljen tako, da je poskusil spremljati pot prebivalca italijanske narodnosti iz tega mesta, ki se je odzival na vsa dogajanja v svoji okolici in se na osnovi zbranih dejstev po pogovoru s svojo družino, sorodniki in prijatelji odločil, da bo optiral. A sama odločitev ni bila zadosti. Katere dokumente je bilo treba izpolniti, koliko denarja je bilo potrebno zbrati, katere kriterije je bilo treba zadovoljiti, če je nekdo želel dobiti začasno dovolilnico za odhod preko meje? Pot je bila lahko precej dolgotrajna, draga in včasih je bilo potrebno napisati tudi kakšno pismo, ki je ves postopek spet spravilo na pravi tir.

Poleg podatkov o posamezniku se je iz priloženih grafov dalo razbrati tudi, da je bilo med 1003 prosilci za Začasno dovolilnico dobra tretjina slovenske narodnosti, da se je izselilo največ kmetov in gospodinj, sledili so jim delavci, nato pa so prišli na vrsto razni obrtniki. Največ ljudi je Jugoslavijo zapustilo v mesecu novembru in decembru 1955, kot razlog za izselitev pa so največkrat navedli, da odhajajo k sorodnikom v Trst.

Jugoslovanska avantura se je za vse te ljudi končala na mejnem prehodu Škofije, kjer jim je zvezni miličnik vzel začasno dovolilnico, jo žigosal in shranil ter dvignil zapornico. Optanti so zdaj lahko na svoji koži izkusili, ali so bile vztrajne obljube italijanske propagande resnične.

Izseljevanja iz mesta Piran v letih 1941-1956 se je lotil *Ivica Pletikosić*, ki je prepričan, da bi v zgodovini tega mesta težko našli migracijsko bolj razgiban čas. V Piran so se še pred začetkom druge svetovne vojne najprej umaknili prebivalci Reke in izkoristili prazne piranske počitniške zmogljivosti. V prvi polovici leta 1943 so začeli prihajati Tržačani, ki jih je motila pomanjkljiva preskrba z živili v njihovem velikem mestu, poleg tega pa niso hoteli postati žrtev bombnih napadov na samo pristanišče. Proti koncu vojne so pribežali še begunci iz Zadra in Pule.

Večina Pirančanov je vse do angloameriške note 8. oktobra 1953 upala, da bo mesto pripadlo Italiji. Ko pa je to upanje splavalo po vodi, se je začelo masovno izseljevanje. Jeseni 1953 se je sprožil prvi veliki val 500 oseb, čez zimo je vladalo zatišje, pomladi 1954 pa je odšlo še 900 oseb. Poleti leta 1955 je odšlo 1100 oseb in izselitve so se nadaljevale vse do konca leta 1956. V mestu je ostalo 500 staroselcev. Do leta 1961 so bile posledice izseljevanja že skoraj odpravljene. Mesto se je najprej slovenziralo, nato pa čedalje bolj jugoslovenziralo.

Boris M. Gombač se je lotil migracije, ki je potekala v obratno smer, iz Italije v Jugoslavijo. Med letoma 1945 in 1948 je kar nekaj tisoč "italijanskih duš" zapustilo enega večjih industrijskih centrov Julijske krajine, Tržič in njegovo okolico, ter iskalo socialno pravičnost v deželi, ki jim je leto obljubljala. Odhajali so iz prepričanja, da bo tam bolje, da jih revščina v deželi socializma ne bo preganjala. Veliko se jih je kasneje vrnilo, še posebej po resoluciji Informbiroja, bilo pa je še veliko, tudi povsem osebnih razlogov. Odločitev za izselitev je namreč vedno osebna reakcija na velike in majhne dogodke okoli sebe.

Ko so optanti prišli v Italijo in tam postali begunci, je bilo treba za njih poskrbeti. Organizacija "Comitato di liberazione nazionale dell'Istria" (Odbor narodne osvoboditve za Istro, CLNI) je leta 1954 italijanski vladi predlagal način za sprejem in namestitev beguncev. Skozi ta štiriindvajset strani dolg tipkopis, ki ga hranijo v fasciklu številka 65 fonda "Commissariato Generale del Governo" v Državnem arhivu v Trstu, nas je vodil *Sandi Volk* iz Inštituta za narodnostna vprašanja.

Vsi ukrepi in rešitve naj bi imeli čim bolj kratkoročen značaj in morale so biti čim bolj usmerjene k dokončni ureditvi problema beguncev. Za dokončno ureditev problema je bilo potrebno občutno posredovanje države, njena sredstva pa je bilo treba uporabiti za formiranje močnih italijanskih jeder na Goriškem in Tržaškem. Čim več beguncev je bilo treba naseliti v Trstu ali še bliže meje z Jugoslavijo. Vodenje tega načrta in njegovo konkretno uresničevanje bi država prepustila trem ustanovam: "Ente Tre Venezie" (Ustanova Tri Benečije), ki bi skrbela za naselitev kmetov, "Consorzio nazionale fra cooperative pescatori e affini" (Vsedržavni konzorcij ribiških zadrug), ki bi skrbel za ribiče in "Opera per l´ asistenza ai profugi giuliani e dalmati" (Ustanova za pomoč beguncem iz Istre in Dalmacije), ki naj bi poskrbela za delovno namestitev obrtnikov in malih trgovcev.

Ta načrt je bil toliko bolj važen, ker je postal vodilo italijanske vlade pri urejanju begunskega vprašanja. Možno ga je prepoznati v veliki večini ukrepov in konkretnih rešitvah, ki jih je italijanska država sprejela v naslednjih letih za ureditev begunskega vprašanja.

Nekoliko nekavalirsko je zadnja na vrsto prišla *Alessandra Argenti Tremul* iz Kopra, ki pa se je navsezadnje lahko pohvalila, da njen referat zaključuje simpozij. Njena analiza izseljevanja iz severozahodne Istre je temeljila na podlagi takratnega uradnega časopisja. To je vzroke, ki so pripeljali do eksodusa Italijanov, našlo v izgubi njihovega privilegiranega položaja znotraj družbe, v politično iredentističnem delovanju in italijanski propagandi, v nacionalnem čutu Italijanov in v vzpostavitvi socialističnega družbenega reda.

Optanti so bili po mnenju "La nostre lotte" žrtve prevare, kar naj bi dokazovale nemogoče razmere, v katerih so živeli, ko so prišli na italijansko stran. Mnogi so odšli v Avstralijo, ali pa so živeli po begunski taboriščih, ki so bili le malo boljši od koncentacijskih in kjer je človek hitro moralno propadel.

In še ena ugotovitev se je dala razbrati iz obalnih časopisov. Jugoslovanske oblasti so trdile, da je eksodus služil italijaniziranju slovenskih ozemelj, ki so po Londonskem memorandumu ostala v Italiji. To naj bi dokazovala tudi gradnja novih begunskih naselij na Krasu.

Referati so se končali in na vrsti je bila diskusija. Najprej je dr. Milica Kacin Wohinz opozorila na dejstvo, da manjka tretja v eksodus vpletena stran, Hrvati. Pri tako važni tematiki naj bi namreč le sodelovanje vseh vpletenih prineslo rezultate. Diskusije in konfrontacije naj bi še naprej ostale domena znanosti, saj bi le na ta način lahko to še vedno bolečo problematiko iztrgali politiki. Po njenem mnenju so referati, ki so se ukvarjali z izseljevanjem iz Julijske krajine med obema vojnama, nudili nov pogled na selitve po letu 1943. Nadaljevala je Gloria Nemec, ki je pohvalila simpozij in njegovo bogato vsebino ter poudarila važnost socialnih študij in ustne zgodovine pri takih študijah.

Dr. Jože Pirjevec je poudaril multilateralnost problema izseljevanja in poudaril, da je razslojenost med optanti vse premalo omenjena. Vzroki za odhod so namreč lahko tudi socialni, ne le ekonomski, nacionalni ali ideološki. Treba bi bilo vzpostaviti tudi psihološki diskurz, raziskati intelektualno klimo in se poglobiti v problem rasizma, ki z italijanske strani po letu 1945 ni ponehal.

Dr. Anna Maria Vinci je imela dve opazki. Po njenem mnenju so odkrivanje kvantitete in kvalitete izseljevanja le začetek raziskav, ki bi se nato morale posvetiti spremembam, ki jih je ta pojav povzročil v vseh vpletenih družbah. Neko ozemlje je namreč s tem izgubilo ljudi, kapital, intelektualno moč, potencial in se zaradi tega moralo adaptirati na nove razmere. Raziskati bi bilo treba tudi vpleteni ideologiji, saj imata obe skupno točko. Po prvi svetovni vojni je odšlo slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine v Jugoslavijo, po drugi svetovni vojni pa Italijani v Italijo. Upoštevanje mitov in ustne zgodovine naj bi bil korak naprej.

Publicist Milan Gregorič iz Kopra je imel za povedati tri stvari. Po njegovem mnenju referati niso v zadostni meri omenjali pospeške, ki so jih ljudje v Istri dobivali iz Italije v obliki najrazličnejših obljub. Istrski eksodus bi bilo po njegovem treba postaviti v širši kontekst migracij v Evropi po drugi svetovni vojni in s pomočjo primerjav ugotoviti, kaj je res in kaj je izmišljeno. Na zgodovinarjih je zdaj odgovornost, da z vseh strani preučijo eksodus, s tem pogasijo propagando in razbijejo mit.

Zdravko Vatovec pa je dejal, da je razočaran nad simpozijem. Pričakoval je realne podatke o eksodusu, predvsem številke in vzroke. A natančnih rezultatov ni predstavil nihče, zato je menil, da bi morali Istrani plačati svoje raziskovalce, da jim raziščejo tisto, kar Istro zares zanima.

Prisotni so vzeli to kritiko kot pozitivno spodbudo k natančnejšemu in sistematičnejšemu delu in zaključili z diskusijo. Glede na to, da Italija še vedno noče ne svojim ne tujim raziskovalcem popolnoma odpreti svojih arhivov, še posebej pa skriva fond "Urada za obmejna področja", je do kakršnihkoli natančnih rezultatov o številu in usodi optantov ter o vzrokih za njihov odhod, nemogoče priti. In tako ostajajo vprašanja optantov še naprej odprta, kar pomeni, da dela vsem tistim, ki se želijo ukvarjati s to problematiko, še ne bo zmanjkalo.

Jure Gombač

Ocene

Preddvor v času in prostoru: Zbornik Občine Preddvor (ur. Tone Roblek), Preddvor 1999, 418 strani

Že pred časom se je preddvorska občina odločila izdati ličen zbornik člankov, ki bi razkrili nekatere skrivnosti pozabljenih trenutkov krajevne zgodovine. Uredniško delo je prevzela peščica domačih zanesenjakov, za pripravo člankov pa so angažirali veliko različnih strokovnjakov. Podobne publikacije nekateri drugi slovenski kraji že imajo, toda takšne krajevne izdaje so sila različne po kvaliteti in po vsebini. Vsebinsko manj zahtevne služijo največ za lokalne reprezentativne namene, redkokdaj pa dosegajo članki takšno kvaliteto, kot je to ravno v preddvorskem zborniku. Njegovo sporočilno vrednost dopolnjuje barvna priloga, vezana na sredini zbornika, s fotografijami k vsem člankom v zborniku. Obsežna vsebina pa pripomore k dejstvu, da je tak zbornik izredno težko opisati na nekaj straneh, saj je pri tem treba omeniti vse avtorje in doseči, da poročilo ne izpade dolgočasno kot telefonski imenik.

Članki v zborniku Preddvor v času in prostoru kronološko sledijo zgodovinskim obdobjem. Po obveznem županovem uvodu je prvo področje, ki so se ga lotili avtorji, geologija. Področje, sestavo kamnin in geografske oblike je natančno opisal dr. Anton Ramovš, za lažjo predstavo pa je članek bogato opremil s fotografijami plasti kamnin in okamenelimi fosili, katerih ostanke pozornejši raziskovalec v naravi hitro odkrije. Avtor namreč smatra, da je redkokje v Sloveniji v kamninah zapisana tako bogata geološka preteklost kot prav na prostoru jezerske in preddvorske občine. Članek je dr. Ramovš prostorsko raztegnil tudi na področje Jezerskega, danes Preddvoru sosednje občine, saj se naravnih danosti ne da ločiti kar z umetno potegnjeno ločnico. Na koncu članka avtor povabi bralca na geološki sprehod po preddvorski okolici tja do slapa Čedca, ki je s 130 metri najvišji stalni slap v Sloveniji in je ena od naravnih znamenitosti Jezerskega.

Iz vidika pleistocenske poledenitve je porečje reke Kokre obdelal njegov kolega dr. Drago Meze. Tudi on je zaradi zahtev terena segel precej severneje in zajel ledenike planinskega področja nad Jezerskim. Planinski ledeniki so namreč bistveno vplivali na oblikovanje terena in narave na območju občine Preddvor, kjer se skozi korito reke Kokre hribi spustijo v ravnino.

Temeljnih arheoloških prvin se je lotil Andrej Valič. Pregledno je obdelal področje in navedel najpomembnejše znane arheološke kraje, predstavil nekatere pomembnejše izsledke o življenju in poseljenosti področja v predzgodovinski dobi. Za lažjo predstavo je dodal zemljevid področja z vrisanimi arheološkimi najdišči, zanimiva pa je tudi karta, kjer je v želji bolj nazornega prikaza širših povezav v danem prostoru zajel področje do Mežaklje, Pokljuke in Jelovice s Škofjeloškim in Polhograjskim hribovjem na zahodu in jugu, na severu in vzhodu pa prehodnost onemogočajo Karavanke. Najbližja lažja pot proti vzhodu je takrat od Preddvora potekala mimo Kranja in Kamnika skozi Tuhinjsko dolino.

Dr. Timotej Knific je natančno opisal poznoantično arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem, kjer je naselje zraslo na eni od vzpetin severno od Kranja. Na pomembno naselbino opozarjajo poleg imena Gradišče zapisi in omembe v nekaterih listinah iz 12. stoletja, prva izkopavanja pa je tukaj pred drugo svetovno vojno opravil arheolog dr. Rajko Ložar. Njegovi zapiski, opremljeni s skicami in fotografijami, so bili avtorju članka glavna pomoč in opora pri pisanju.

Dr. Jože Mlinarič je opisal posest Vetrinjskega cistercijanskega samostana v Preddvoru do 17. stoletja, ki je predvsem s svojo gospodarsko dejavnostjo močno posegel na obravnavano področje. V 12. in 13. stoletju je postal vetrinjski samostan najbogatejša ustanova v širši okolici Celovca, svoje posesti pa so imeli tudi na Štajerskem in Kranjskem, tukaj največ na območju Kokre in v Tuhinjski dolini. Posesti na Kranjskem je vetrinjski samostan obdeloval z najeto delovno silo pod vodstvom upravitelja. Pri uveljavljanju svojih pravic so vetrinjski menihi in njihovi zastopniki ali pa podložniki tega in katerega drugega gospostva večkrat prihajali v spore, ki jih poleg običajnega prometa z nepremičninami, t.j. kupoprodajnih pogodb, darovnic, testamentnih pisem itd., omenja večina listin, iz katerih je avtor zajemal podatke.

Preddvor v srednjem veku je obdelal dr. Božo Otorepec. Tudi on je svoj članek napisal na osnovi podatkov, ki jih je uspel najti v nekaterih še dostopnih listinah, ni pa se mogel izogniti gos-

podarskemu pomenu Vetrinjskega samostana in njegove posesti.

Franceta Barago je zanimal Polidor Montagnana, o katerem je bilo napisanih že kar nekaj razprav in v večini od njih ga niso opisali kot moralno zelo krepostnega človeka. Kot najbolj sprejemljivo je avtor opisal domnevo, da naj bi bil kontroverzni Polidor Montagnana rojen prav v Preddvoru, kjer je v cerkvi ohranjen nagrobnik Franca Montagnane, po vsej verjetnosti Polidorjevega očeta. Vsa domneva dobi še večjo težo ob vedenju, da je bila Polidorjeva mati sestra ali sestrična vetrinjskega cistercijanskega priorja Wolfganga Neffa in po rodu iz Koroške. Vetrinjsko cistercijansko posest Preddvor so imeli nekaj časa Montagnani v zakupu.

Nekaj drugih drobcev iz zgodovine župnije Preddvor je nanizal dr. France Dolinar. Najprej je poizkušal osvetliti okoliščine, iz katerih je zrasla preddvorska župnija, in se dotaknil protestantizma, ki je v mestu Kranj imel nekaj zelo močnih pristašev, med takratnimi Preddvorčani pa ni mogel pognati globljih korenin. Opisal je obseg župnije Preddvor s podružnicami, po posameznih poglavjih pa obdelal še duhovno življenje v župniji, ob tem procesije, misijone, navedel število vernikov po posameznih časovnih obdobjih, opisal cerkve v župniji Preddvor in njihove dohodke in premoženje. Posebno poglavje je namenil še položaju preddvorske župnijske skupnosti v prvi Jugoslaviji.

Fevdalnih družin v 18. in 19. stoletju na območju Preddvora se je lotil dr. Jože Žontar, ki pravi, da je bližina večjih kulturnih središč, kot sta grad Brdo in samostan dominikank v Velesovem, ob tem pa še dokaj mirno in naravno okolje v zavetju gora, posebej vabilo nekatere plemiške družine, ki so si takega okolja želele. Natančneje je opisal njihove rodbinske povezave, njihova službovanja, pota dedovanj posesti itd.

Mag. Matevž Košir se je omejil na imetnike preddvorskega gospostva, pa tudi časovno se je osredotočil na nekaj zgodnejše 17. stoletje.

Majda Žontar je njuna članka dopolnila s podatki iz zapuščinskih inventarjev preddvorskih gradov iz 18. stoletja. Asociacije ob popisih materialnih ostankov nudijo dokaj popolno in zanimivo podobo takratnega življenja. Avtorica pa glede na velikost gospostev ter popise materialnih ostankov pokojnikov ocenjuje življenje na preddvorskih gradovih kot dokaj povprečno.

Dr. Ema Umek je obdelala drugi sloj prebivalstva, podložnike zemljiških gospostev v občini Preddvor, v virih pa se je osredotočila na podatke, zbrane v fondu gradiva terezijanskega katastra iz leta 1747.

Pogled umetnostnega zgodovinarja na Preddvor in njegovo okolico je orisala Mojca Jenko in se posebej posvetila srednjeveškemu stenskemu slikarstvu. Izpostavila ni toliko preddvorsko župnijsko cerkev, pač pa bolj podružnične cerkve (p. c.) v okoliških krajih, to so p. c. sv. Lovrenca nad Bašljem, p. c. sv. Klemna v Tupaličah, p. c. sv. Lenarta na Bregu ob Kokri, p. c. sv. Miklavža v Mačah in p. c. sv. Jakoba nad Potočami. Nekaterim freskam je ob tem namenila še posebno pozornost.

Tone Roblek je orisal kulturno in športno življenje skozi čas v svojem kraju. Posebno vrednost daje njegovemu članku seznam kronološko navedenih osebnosti z osnovnimi podatki, ki so dale življenju v domačem kraju poseben pečat. Avtor je članek razdelil na dogajanje pred letom 1900 in po njem, posebno poglavje pa je posvetil družabnemu, kulturnemu in športnemu dogajanju v Preddvoru.

Dr. Marija Stanonik je opisala Matijo Nagliča, posebneža, izredno pobožnega moža, ki ga je poznala vsa okolica Preddvora. Zelo rad je bral, česar se je naučil v preddvorski šoli, tovrstno izobrazbo pa je močno podpiral že njegov oče, tudi Matija, ki je prav tako znal dobro brati, kar v njegovem času ni bilo običajno. Matija Naglič ml. je slovel kot skop človek, ki pa mu za knjige nikoli ni bilo škoda denarja. Iz knjig si je delal zapiske in povzetke, njegovo pisno zapuščino pa danes hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani in jih je za svoj članek uporabila dr. Marija Stanonik. Njegova sporočilna vrednost pa s tem nikakor ni izčrpana. Nekaj napeljevanj je napravila že avtorica, ki je zapisala, da o jeziku v Nagličevih zapisih nihče še ni nič napisal, prav tako pa bi iz posameznih zapisanih podatkov lahko sestavili preddvorsko kroniko.

Marija Strle je opisala Matijo Valjavca, po domače Kračmanovega, domačega pesnika in zbiratelja narodnega blaga, po katerem se imenuje tudi tamkajšnja osnovna šola.

Marijan Krišelj je orisal lik literatke Josipine Urbančič - Turnograjske, ki jo je še zelo mlado doletela za takratni čas dokaj pogosta smrt žensk v porodni postelji. Doma je bila na gradu Turn v Preddvoru, umrla pa je v Gradcu po prvem porodu v naročju svojega moža dr. Lovra Tomana.

Posebej je šolstvo nekdaj opisala Milena Tavželj, da pa so ji namenili poseben članek pripomore dejstvo, da velja preddvorska šola za eno najstarejših na Kranjskem. Vsa ugibanja in izročila v virih niso potrjena, prva ljudska šola pa se ob farni omenja v času Francozov. Danes ima šola novo stavbo, v nekdanji šoli, ki je postala premajhna in so zato šolski razredi morali gostovati celo v gradu Preddvor, pa je danes sedež občine Preddvor.

Sledi nekaj člankov, ki se lotevajo nekaterih specialnih tem. Polona Roblek je analizirala imena v katastrski občini Bela, Marjana Žibert pa se je

posvetila žbičarstvu ob Belici. Žbičarstvo je hišna obrt, razvila pa se je v vaseh Zg. in Sr. Bela ter Bašelj v začetku 19. stoletja, pod žbice pa danes razumemo žebljičke za podkovanje čevljev. Lidija Uranič je bolj podrobno osvetlila furmanstvo in furmane v Preddvoru in njegovi okolici v prvi polovici 20. stoletja, obrt in način življenja, ki je s pojavom modernega prevozništva povsem propadel. Pavla Zadnikar se je lotila gasilstva v Preddvoru nekdaj, dejavnosti, ki zaznamuje življenje določene družbene skupnosti. Oblikuje se iz potrebe po zaščiti življenj in imetja pripadnikov določenega kraja, a se počasi zaleze v vse pore življenja, tudi v zabavo. Občino Preddvor nekdaj je opisal dr. Jože Žontar, zajel pa je obdobje od druge polovice 18. stoletja do druge svetovne vojne, nato pa natresel še nekaj danes aktualnih podatkov. Upravni razvoj občine Preddvor v letih od 1941 do 1998 je osvetlil Janez Kopač. Neločljivi del življenja krajev pod slovenskimi gorami, to je planinstvo in alpinizem, je opisala Marija Krišelj, Andreja Valič Zupan pa se je poglobila v življenje, delo in tragično smrt svojega prednika, podeželskega zdravnika dr. Viktorja Valiča. Njen članek je nastal po zapisanih ustnih virih in ohranjenih listinah iz družinskega arhiva. Kovača Antona Bukovnika iz Tupalič je opisala mag. Tatjana Dolžan Eržen, Franc Benedik pa se je posvetil dogodkom v Preddvoru in okolici med drugo svetovno vojno. Dogajanja ob 75-letnih prizadevanjih za dograditev preddvorskega vodovoda je osvetlil Tone Roblek, Maja Šenk pa je predstavila naravne znamenitosti na območju občine Preddvor. Da jih ni več, pripisuje delovanju in neozaveščenosti »človeškega faktorja«. Za konec pa je mag. Milan Krišelj orisal še turizem na Preddvorskem, ki je na žalost nekdaj cvetel mnogo bolj kakor danes. Za njegov ponovni razcvet se Preddvorčani spet trudijo, o čemer priča akcija in trud za izdajo pričujočega zbornika. Občina se je očitno zavedela, da je treba najprej dobro poznati samega sebe, spoštovati svojo kulturno in naravno dediščino in jo negovati ter jo tako primerno in smotrno vključevati v turistično ponudbo kraja.

Za zbornik Preddvor v času in prostoru so uredniki, kot je bilo že rečeno, zbrali vrsto zanimivih člankov, njegova vrednost pa zraste, ko ugotovimo, da je večina podatkov novih ali do sedaj nepoznanih. Tehnično je zbornik narejen kvalitetno, vezan v trde platnice, le format je nekoliko nenavaden, vendar za zbornike te vrste nikakor neobičajen. Tiskovnih napak je relativno malo, zaradi take raznolikosti tematike in različnih piscev prispevkov pa je težko pričakovati, da bodo vsi članki napisani po popolnoma enotni metodiki. Razlike v resnici niso velike.

Pobuda za izdajo zbornika je zrasla med ljudmi v novo nastali občini Preddvor, ki se je v letu 1995 izločila od nekdanje velike občine Kranj. Brez podpore različnih delovnih organizacij v kraju in izven njega ne bi mogel iziti. Preddvorski župan je zapisal, da je to le začetek, ki pomeni, da so se domačini začeli zavedati svojega kraja, njegove pomembnosti in umeščenosti v širši prostor. Pravi še, da se bodo za podobne izdaje poskušali še kdaj dogovoriti. Da bi le bilo tako in da bi bilo tako tudi v drugih krajih.

Alenka Kačičnik Gabrič

Janez Kavčič, Znamenje vekov. Cerkev svete Trojice v Idriji 1500 - 2000. Idrija 2000, 80 strani

Založba Bogataj iz Idrije je ob 500-letnici cerkve svete Trojice izdala bogato opremljeno knjigo velikega formata (31 x 22) z barvnimi fotografijami Bogdana Kladnika in Nandeta Rupnika, avtorja zgodovinarja in umetnostnega zgodovinarja Janeza Kavčiča.

Cerkev svete Trojice je najstarejša cerkev v Idriji, saj je njen nastanek povezan z začetkom rudnika živega srebra in nastankom mesta. Postavljena je na kraju, kjer je po legendi (ali v resnici) leta 1490 neki kmet našel živo srebro v lesenem škafu, ki ga je namakal pri studencu. Kakorkoli je že bilo, so rudarji na tem mestu zgradili majhno cerkvico in dobili od oglejskega patriarha tudi dovoljenje (22. avgusta 1500), da v njej lahko opravljajo bogoslužje.

V petstoletnem obdobju je cerkvica doživela več prenov in zamenjala tudi več gospodarjev. V času protestantizma, ki je bil v Idriji močno zakorenjinjen, so v njej protestanti opravljali svoje obrede. Po zgraditvi župne cerkve sv. Barbare leta 1622 so opustili bogoslužje v cerkvi svete Trojice.

Temeljito obnovo, ko se je pokazala v vsej svoji lepoti, je cerkev doživela med leti 1980-1984. Za to ima velike zasluge tedanji idrijski dekan Stanko Medveščck, ki je obnovo vodil ob podpori župljanov, po načrtih arhitekta Franceta Kvaternika in številnih strokovnih deavcev in restavratorjev. V obnovljeni cerkvici imajo še vedno bogoslužje, občasno pa tudi kulturne prireditve.

Avtor dela Janez Kavčič v posameznih poglavjih podrobno z ljubeznijo in literarnim opisom seznanja bralca, kako je nastajalo svetišče ob živosrebrnem studencu, in predstavi petstoletni čas razvoja do temeljite prenove. Opisuje tudi usodo gotskih oken nekoč in obnove danes, dekorativne

poslikave in zlata oltarja iz 17. stoletja, do znamenite slike P. Carla v. Reslfelda F. Sveta Trojica krona Marijo iz leta 1703. Prikazuje tudi nekdanjo oltarno podobo ter lepoto in pripovedi vitražev, ki jih je izdelal Lojze Čemažar. Pri tem povezuje svetopisemske prizore z zgodovino Idrije in nato popisuje še simboliko v prezbiteriju.

Ob vstopu v cerkvico svete Trojice obiskovalec takoj na levi strani zagleda v njej zabodeno rudarsko špico in na njej obešeno karbidovko - prispodoba vsakdanjega knapovskega kruha, simbol luči človečnosti in večne svetlobe duha.

Janez Kavčič je zapisal knjigi na pot: *"Petstoletna cerkev svete Trojice je živa priča krščanske duhovnosti in omike v idrijski kotlini, obenem pa pravcati biser v kulturni zakladnici najstarejšega slovenskega rudarskega mesta."*

Bogato ilustrirano knjigo je vredno prebrati, še bolj pa si je vredno ogledati cerkvico svete Trojice in občutiti znamenje vekov, ki je od leta 1500 *"nepogrešljiva sestavina krajevne indentitete"*.

Slavica Pavlič

Matija Žargi, Železarna na Dvoru ob Krki 1795-1891. Dolenjska založba, Seidlova zbirka, 23. knjiga, Novo mesto 2000, 214 strani

V današnjih razmerah, ko je dolenjska industrija znana predvsem po Revozu in Krki, je spominjanje na nekdanjo slavno dolenjsko železarstvo dokaj anahronistično. Večina Slovencev ima šibak zgodovinski spomin, kar še posebej velja za našo gospodarsko preteklost. Pa vendar imamo kaj pokazati in se nam tudi v primerjavi s sosedi ni treba sramovati. Med take pojave nedvomno sodi tudi železolivarna Dvor, v 19. stoletju najpomembnejša dolenjska "fabrika".

Slovensko železarstvo, zlasti kranjsko in koroško, ima zelo slavno in staro tradicijo. Sega že v prazgodovino, konkretneje v starejšo železno dobo. Njegova naravna podlaga je v znamenitem bobovcu. To je železovec lupinaste zgradbe, ki se v naravi nahaja v obliki boba oziroma debelejšega fižola. Zrna so velika od nekaj milimetrov do treh centimetrov. Vsebuje od 30-50% železa. Rudišča so bila plitva, oziroma površinska. Količinsko niso bila silno velika, zato pa toliko bolj pogosta. Še danes je to rudo mogoče najti v naravi. Zato so pri nas obstajali številni "rudniki", na katera nas še danes spominajo nekatera krajevna imena, na primer Železnica pri Turjaku ali podružnice cerkvice oziroma stranski oltarji v njih, ki so posvečeni sveti Barbari, zaščitnici rudarjev.

Svoj prvi višek je železarstvo v našem prostoru doživelo že v prazgodovinski železni dobi. Tehnološke pobude so prišle iz Bližnjega vzhoda in italskega prostora. Današnji slovenski prostor je odigral izjemno pomembno vlogo v seznanjanju srednje in zahodne Evrope s tehnologijo pridobivanja železa. To bi seveda morali vedeti tisti, ki nas vodijo v Evropo in se jim niti ne sanja, kaj je naš prostor že prispeval k njenem razvoju v preteklosti. Visoko razvita železarska produkcija naj bi bila tudi tisti gospodarski element, ki je poleg strateških silil antični Rim k čimprejšnji zasedbi današnjega slovenskega etničnega ozemlja.

V srednjem veku je naše železarstvo vselej imelo velik gospodarski pomen. Železni izdelki so bili pomemben izvozni artikel. Prav pridobivanje in predelava železa sta bila tista dva gospodarska elementa, ki sta v novem veku k nam pripeljala številne bogate italijanske trgovce, med katerimi so bili tudi vsakemu Slovencu znani Zoisi. Bolj kot dolenjsko železarstvo je začelo sloveti gorenjsko, ki pa glede zahtevnosti niti kvalitete izdelkov, ni bilo kaj posebnega.

Dolenjska brez Bele krajine je imela v preteklosti dva pomembna gospodarska bazena. Eden je bil v širši okolici Litije, drugi ob gornji Krki. Tukajšnji kraji so ležali ob znameniti patriarhovi poti, ki je južni del Panonske nižine in Balkan povezovala ob Krki in preko Blok z italskim prostorom. Tukajšnja produkcija je bila dolgo časa na ravni zahtevnejše domače obrti. V gornjo dolino Krke je pripeljala tudi znano trgovsko, kasneje plemiško rodbino Lazarini, katere potomci še danes živijo v Ljubljani.

Po ukinitvi stiškega cistercijanskega samostana so nesporno postali največji dolenjski fevdalci knezi Auerspergi. Sloveli so predvsem kot lastniki izjemnih površin gozdov, ki pa zaradi težje prometne dostopnosti oziroma slabših povezav s cesto Dunaj-Trst niso imeli neke realne vrednosti. Reformni časi Marije Terezije in Jožefa II, zlasti pa njuna merkantilistična in fiziokratska politika, kot tudi naglo naraščajoči pomen denarnega gospodarstva, sta kneze silila, da iščejo in izrabljajo vse možne finančne vire. V svojih gospodarskih konceptih so začeli naglo odstopati od ostalega kranjskega plemstva in postali tudi v tem pogledu nekaj posebnega v našem prostoru. Njihov prvi pomembnejši poseg v neagrarno področje je bil usmerjen na področje turizma, saj so bili dejansko oni tisti, ki so dvignili pomen njihovih Dolenjskih Toplic. Zdravstveni turizem je v kombinaciji z lovom v bogatih kočevskih gozdovih obetal prihod uglednih in premožnih gostov tako iz bližnje Vojne krajine - revmatizem, išias in podobno so

klasične vojaške bolezni - kot tudi oddaljenejših krajev in dežel.

Drugi pomembnejši poseg v neagrarno gospodarstvo knezov Auerspergov je bilo železarstvo. Zanj so poleg rude obstajali še drugi razlogi. Na prvem mestu moramo omeniti staro železarsko tradicijo tukajšnjih krajev in ljudi. Na drugem mestu bi omenili ugodno lego njihovih posesti, zlasti Dvora. Tamkajšnje brzice na Krki so obetale možnosti zajetja in izkoriščanja vodne energije, ki je bila zelo pomembna zlasti za kovaštvo in druge obrti. Ogromni gozdovi so bili skoraj neizčrpen vir drugega, za pridobivanje in predelavo železa pomembnega vira energije: takratna metalurgija železa je namreč slonela na oglju. Poleg nižje strokovne delovne sile so dolenjski kmetje, tako kot ostali slovenski, iskali tudi vire dodatnega zaslužka. Kopanje rude in njen transport, sekanje lesa, kuhanje oglja in njegov transport, so obetali večji kos kruha tisočim ljudem.

Iz vsega povedanega sledi, da znamenita železarna na Dvoru ni sad nekakšnega plemiškega čudaštva, ampak rezultat zelo pretehtane gospodarske politike ene naših najpomembnejših plemiških rodbin. Prav zato, ker odločitev za fabriko ni bila plod trenutnih prebliskov, so knezi Auerspergi zanjo pridobili ugledne strokovnjake iz avstrijskih, nemških in zlasti čeških dežel. Zastavljeni so bili namreč zelo visoki cilji. Zato so bili potrebni strokovno izobraženi strokovnjaki, med katerimi moramo spomniti predvsem na Pantza in Dobnerja. Prav ambicioznost lastnikov je bil tisti moment, ki je prvotno fužino spremenil v železolivarno. Slednja je zahtevala nove strokovnjake zlasti med izdelovalci modelov. Praktičnost predmetov se je že takrat merila tudi z njihovo lepoto. Sprva so bili njihovi izdelki namenjeni predvsem vsakdanjemu življenju: različno posodje, svečniki, likalniki, zajci za sezuvanje škornjev, mizice, stoli in tudi nagrobniki; ne samo znameniti križ, ki jih je bilo še pred dobrim desetletjem vse polno na naših pokopališčih, ampak tudi pravi monumenti, ki jih lahko še danes opazujete na novomeškem šmihelskem pokopališču, pa tudi ljubljanskih Žalah (nagrobnik Serafine in Karla Zoisa). Temu so se kmalu pridružili topovi in najzahtevnejši izdelki, med njimi tudi stroji. Glede na to, da železolivarskih izdelkov ni mogoče naknadno prilagajati, si preciznost izdelave strojnih elementov in različnih črpalk lahko le predstavljamo. Sicer pa, kdor bi rad danes spoznal še vedno živo uporabnost izdelkov Dvora, naj se sprehodi po nekdanjem ljubljanskem Čevljarskem mostu, ki je sedaj na Poljanskem nasipu.

Vzroki za propad železarne na Dvoru so mnogoteri. Kot prvega bi omenili prometnega. Železnica v dolino Krke je zamujala. Slovenska politika, ki je v svoji nerodnosti proglasila kneze Auersperge za svoje največje sovražnike, ni imela posluha za njihove gospodarske potrebe. Pomanjkanje sodobnih prometnih zvez je potenciralo še dodatne težave. Rude je bilo vse manj, njen zastareli transport predrag. Enako velja za energente. Premog in zlasti koks sta izpodrinila oglje. Uvajanje novih tehnologij od parnih strojev do novih plavžev in talilnih peči je zahtevalo velike investicije. Če pogledamo zgodovino koroškega in zlasti štajerskega železarstva, vidimo, kako obsežna in globalna je bila ta modernizacija. Naj bo dovoljen samo majhen miselni preskok: Kranjska industrijska družba je ravno zaradi zniževanja transportnih stroškov nameravala že pred I. svetovno vojno prenesti težišče svoje dejavnosti z Jesenic v Škedenj pri Trstu.

Prozvodnja na Dvoru je bila v zadnjih desetletjih 19. stoletja vse manj rentabilna, predvsem pa brezperspektivna. Knezi Auerspergi so tudi sicer gospodarsko dokaj obupali nad našim prostorom in težišče svoje gospodarske dejavnosti prenašali v češke dežele. Železolivarno so zaprli, stroje razprodali, med kupci sta bili tako Jesenice kot Štore, delavci so šli na cesto. Več tisoč Krajnčanov naj bi zaradi gospodarskega brezupa, ki ga je prinesla ukinitev največje dolenjske fabrike, odšlo celo v Ameriko.

Železolivarna na Dvoru je bila gospodarski kompleks. Obravnavati jo je treba tako v gospodarskem kot tehnološkem in antropološkem smislu. Poleg izdelkov je treba videti tudi ljudi, bodisi kot navadne delavce ali vrhunske strokovnjake oziroma vrhunske razvojne inženirje, kot bi rekli danes. Oskrba delavstva je zahtevala tudi spremljajoče dejavnosti, zato je bila tu tudi pivovarna. Delavci so imeli svojo bratovsko skladnico - nekakšen sindikat. Na Dvoru so tudi začetki dolenjskega delavskega gibanja. Pokojni Jože Šorn je tu odkril celo pojave ludizma - obliko delavskega gibanja, ki vidi svojo rešitev v razbijanju strojev.

Knjiga Matije Žargija ni izjemna zgolj po tem, da je to prvo tovrstno slovensko delo, ampak je velik izziv za nadaljnje raziskave, ki so še nujno potrebne. Nastala je na podlagi arhivskega gradiva. To je v veliki meri na Dunaju kot privatni depozit knezov Auerspergov v Hišnem-, dvornem- in državnem arhivu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Za njegovo uporabo je potrebno osebno dovoljenje knezov Auerspergov, ki pa so v tem pogledu zelo širokogrudni in Slovencem naklonjeni. Vsekakor bi kazalo biti v tem pogledu v naši zgodovinarski srenji bolj aktiven, vendar skrajno korekten. Politikanti naj se stikov z njimi ne lotevajo, ker bodo zaradi svojega neznanja naredili stroki nepopravljivo škodo.

Avtor naše prve monografije o najpomembnejši

dolenjski "fabriki" v preteklosti je sicer prvenstveno umetnostni zgodovinar, vendar je njegov pristop k problematiki bistveno širši. Zanima ga produkcija v kvantitativnem in kvalitativnem pogledu, tehnologija, zlasti prehod v livarsko dejavnost. Ta se izraža tako v uporabnosti kot tudi estetiki livov. Slednji so v središču njegovega zanimanja. Zaradi večje povednosti in hkrati kot dokaz avtorjevih trditev je knjiga tudi bogato ilustrirana. Vsekakor lepota izdelkov, razmeroma veliko jih je ohranjenih v muzejih in zasebnih zbirkah, ponovno odpira vprašanje nujnosti odprtja specializirane muzejske zbirke na Dvoru, ki zaradi tamkajšnje narave, ribogojnice in ohranjenih ostankov tovarne privlači številne šolske ekskurzije. Žargi je očitno računal na širši interes za njegovo knjigo, ki je v tem pogledu, ne na račun strokovnosti, tudi tako koncipirana.

Z knjigo o železarni na Dvoru nismo dobili le pomembnega dela o našem železarstvu, njegovi tehnologiji, delavcih in strokovnjakih, Dolenjski, ampak tudi veliko vzpodbudo za razmislek o vlogi plemstva v naši gospodarski in družbeni preteklosti. Doslej smo ga gledali le v odnosu fevdalec - podložnik. Ali ni čas, da postanemo objektivnejši in zmoremo kompleksnejši, neobremenjen, predvsem pa zgodovinski resnici bližji pogled na ta zgodovinsko izjemno pomemben stan.

Stane Granda

Mitja Simič - Alenka Kolšek, Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja, Novo mesto: Dolenjska založba (Seidlova zbirka; knj. 22), 2000, 79 strani

Zgodovinski parki in vrtovi so gotovo najmanj poznana in najmanj raziskana zvrst naše kulturne dediščine. Parki in vrtovi, ki niso imeli zgolj uporabnega in pridelovalnega namena, so bili praviloma vezani na višje družbene sloje in so bili statusni simbol njihovih lastnikov. Bili so skrbno in premišljeno načrtovani, temu primerni pa sta bili njihova nega in skrb za redke in eksotične rastlinske vrste. Ker je bila vrtna arhitektura vpeta tudi v družbeno dogajanje, so vrtovi jasna prostorska odslikava svojega časa. Skozi parke in vrtove se nam odpira tudi pogled v družbeni položaj in celo lastnosti njihovih ustavarjalcev in uporabnikov. Čeprav naši kraji niso bili v središču velikih družbenih dogajanj, so povzemali in sledili sodobnim tokovom vrtnega oblikovanja. To se je odražalo v oblikovanju srednjeveških samostanskih klaustrov, v zasnovi imenitnih parkovnih ureditev pri baročnih dvorcih in nenazadnje tudi v nastanku drobnih meščanskih vrtnih biserov ob koncu 19. oziroma v začetku 20. stoletja.

Zgodovinski vrtovi in parki na Dolenjskem in v Posavju sodijo po svojem oblikovanju in velikosti kot tudi po rastlinskem inventarju med vidnejše dosežke preteklega krajinskega ustvarjanja na Slovenskem. Toda družbene razmere po drugi svetovni vojni niso bile naklonjene gradovom in dvorcem, še toliko manj njihovim parkovnim in vrtnim ureditvam. Spomeniška služba si je sicer prizadevala za njihovo ohranjanje in pravno varovanje (za park pri gradu Mokrice že leta 1946), a kljub temu je stanje zgodovinskih vrtov in parkov na Dolenjskem in v Posavju v večini primerov klavrno. Eden od razlogov je resda negativen odnos polpretekle družbe do ostalin "fevdalne" dediščine, po drugi strani pa je tudi res, da smo šele pred dobrim desetletjem dobili univerzitetno izobražene krajinske arhitekte, ki lahko kompetentno presodijo vrednost in pomen zgodovinskih parkov in vrtov. Rezultat strokovne obravnave vrtnoarhitekturne dediščine je tudi vrsta člankov, objavljenih v novomeški reviji Rast v letih 1998-1999. V njih sta krajinska arhitekta Mitja Simič in mag. Alenka Kolšek, konservatorja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto in Celje, predstavila zgodovinske parke in vrtove na Dolenjskem in v Posavju. Delno spremenjeni prispevki so bili jeseni 2000 ponatisnjeni v samostojni publikaciji.

Mitja Simič, ki se je omejil na Dolenjsko, najprej predstavlja klaustre in zgodovinske vrtove cistercijanskih opatij Stična in Kostanjevica, kartuzije Pleterje ter frančiškanskega samostana v Novem mestu. Tem najstarejšim oblikovanim površinam vrtne umetnosti sledijo predstavitve baročnih parkov pri dvorcu Soteska in gradu Mokrice, parka iz 19. stoletja pri gradu Gradac v Beli krajini in parka pri gradu Grm v Novem mestu, ki je nastal v začetku 20. stoletja. Avtor se ni omejil le na brskanje po virih in na opisovanje izginule historične podobe obravnavane materije, ampak je pri vsakem od opisanih parkov predstavil tudi njegove možnosti za prihodnost. Alenka Kolšek razgrinja pred nami zgodovinske vrtove in parke v Posavju. Poleg tistih, ki so nastali ob dvorcih Novi Dvor pri Radečah, Loka pri Zidanem Mostu in gradovih Sevnica in Brestanica, se ta del Slovenije ponaša tudi z meščanskim vrtom v Sevnici in zelenjavnocvetličnim vrtom na Medvedovi domačiji v Podkumu.

Pri predstavitivi zgodovinskih vrtov in parkov izhajata oba avtorja iz dokumentarnih virov, a se je izkazalo, da so viri za Posavje bogatejši. Simič se je za Dolenjsko lahko oprl le na Valvasorjevo

Slavo vojvodine Kranjske, Kolškova pa tudi na akavarele v knjigi Status familiae Patachich, Kaisejevo siuto, stare razglednice in fotografije, v primeru sevniškega grajskega parka celo na freske v slavnostni dvorani. Za Posavje je bogatejše tudi katastrsko gradivo, saj je poleg franciscejskega katastra, ki je edini vir za Dolenjsko in Belo krajino, za Posavje zelo pripoveden tudi Scherowitzev zemljevid Save iz leta 1807. Če za Dolenjsko in Belo krajino ugotavljamo, da za vrtove in parke ni starejšega pisnega gradiva, je v Posavju situacija drugačna. Čeprav ga ni ravno v izobilju, pa iz posameznih drobcev, npr. poročila Kranjsko-obalnega gozdarskega združenja iz 1913 izvemo, kaj vse je tega leta raslo na posestvu in v parku dvorca Novi Dvor pri Radečah.

Za razliko od Posavja, se Dolenjska ponaša z velikimi in pomembnimi srednjeveškimi samostani, ki so bili nosilci in središče kulturnega življenja. Za njihovo arhitekturo so značilni križni hodniki s klaustri, ki predstavljajo najznačilnejšo obliko srednjeveške vrtne umetnosti in so nadaljevanje izročila antičnega peristilnega vrta. Samostani so za svoj obstoj potrebovali tudi večje vrtne površine (zelenjavni vrtovi, sadovnjaki, vinogradi itd.). Praviloma so bile znotraj samostanskega obzidja in so pogostokrat vsebovale tudi določene vrtnoarhitekturne člene npr. vrtne ute, paviljone, pergole, brajde, ki so nadgrajevali njihovo zgolj pridelovalno vlogo. Cistercijanski opatiji Stična in Kostanjevica ter kartuzija Pleterje so izredno kakovostno in obširno obdelani tako z zgodovinskega (npr. dr. Jože Mlinarič) kot tudi z umetnostnozgodovinskega vidika (npr. dr. Marijan Zadnikar), iz tega zajetnega gradiva pa o njihovih vrtovih ne izvemo prav veliko. Tudi dokumentarnega gradiva ni kaj dosti, za razliko od gradu Brestanica, ki so ga ob koncu 19. stoletja prevzeli trapisti ter nadaljevali in nadgradili parkovno ureditveno tradicijo svojih predhodnikov. Čeprav so od njihove parkovne ureditve in redovnega pokopališča ostali le skromni ostanki, pa o nekdanji podobi pričajo ohranjene fotografije.

Dolenjski grajski parki so svoj razcvet doživeli v 18. stoletju, soteški je veljal celo za najlepšega na celem Kranjskem. V Posavju so bili malce v zamudi, so pa zato zaostanek nadoknadili v prvi polovici in sredini 19. stoletja, kar lahko razložimo z gospodarskim razcvetom, povezanim z železnico. V drugi polovici 19. stoletja je Dolenjska gospodarsko nazadovala, to pa je vplivalo tudi na funkcijo in vzdrževanje grajskih parkov. V začetku 20. stoletja je park pri gradu Mokrice, ki je bil v začetku 19. stoletja po tedanji modi preoblikovan v angleškem krajinskem slogu, celo prevzel gospodarsko funkcijo. Del parka je bil namreč spremenjen v plantažo zelenega bora, prodaja njegovega semena pa je bil za tedanje lastnike gradu Gagerne celo nezamarljiv vir dohodka.

V Posavju najdemo tudi dva "skrivna" vrtova. Prvi je nastal ob koncu 19. stoletja v odmaknjenem Podkumu, na kmečkem posestvu župana občine nekdanjega Sv. Jurija, drugi okoli leta 1922 pri meščanski hiši v Sevnici. Oba kažeta na razgledanost in gospodarsko moč njunih tedanjih lastnikov ter kulturnost sedanjih lastnikov, ki skrbno negujejo in ohranjajo vrtno dediščino. Na Dolenjskem je bil v letih pred drugo svetovno vojno po načrtih prof. Franceta Vardjana preoblikovan le del parka pri gradu Grm, v katerem je imela svoje prostore Kmetijska šola.

Za razliko od Posavja je bila med drugo svetovno vojno večina dolenjskih gradov požganih, parkovne ureditve pa so tako na Dolenjskem kot v Posavju propadale predvsem po vojni. Tudi tam, kjer grajske stavbe med vojno niso utrpele večjih poškodb, njihovi novi uporabniki niso imeli posluha za grajske parkovne zasnove. Tako so si v osrednjem delu parka gradu Gradac v njem nastanjene socialno slabše situirane družine uredile zelenjavne vrtove, ostale površine zapuščenega parka pa so v sedemdesetih letih krajani pričeli uporabljati kot zabaviščni prostor. V parku ob gradu Mokrice je bilo v osemedestih letih urejeno igrišče za golf, nekoč najkakovostnejši deli parka pa so povsem zanemarjeni. Toda kljub slabemu odnosu do parkovne dediščine so na Dolenjskem in v Beli krajini parkovne površine na srečo ostale nepozidane, bistveno se ni spremenil niti njihov širši ambient. Tako je možno rekonstruirati parke pri dvorcu Soteska in pri gradu Gradac, v Posavju pa je to mogoče le pri dvorcu Novi dvor. Drugod so parkovni ambienti prostorsko okrnjeni s kasnejšimi premalo premišljenimi gradbenimi in urbanističnimi posegi, tudi z nepremišljenim izsekavanjem dreves in uničevanjem parkovne opreme. S tem je v tem delu Slovenije izgubljena tudi neprecenljiva dediščina zgodovinskih vrtov in parkov, na Dolenjskem in v Beli krajini pa je spomeniška služba že pričela s prvimi poizkusi sanacije parkovnih površin, npr. pri gradu Grm in Gradac.

Publikacija Zgodovinski parki Dolenjske in Posavja je gotovo pionirsko delo in predstavlja pričetek topografske obdelave naše tovrstne dediščine. Želeti je le, da bo ta segla tudi v druge slovenske pokrajine. S tem se bo razširilo naše védenje o nekdanji vrednosti zgodovinskih vrtov in parkov, pa tudi o njihovem pomenu v današnjem času. Seveda pa bo to hkrati tudi opomnik za boljše ravnanje z njimi v prihodnje.

Marinka Dražumerič

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola, to je do 16 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, po možnosti tudi naslov elektronske pošte ali telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega dveh strani (60 vrstic rokopisa);

izvleček – kratek opis prispevka (10 vrstic ali manj);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo na hrbtni strani označene z legendo. Legenda (podnapisi k prilogam) z navedbo nahajališča vira naj bo priložena na posebnem listu.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. V njih uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo ime fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, naslov ali kratico n.d. (če od tega avtorja navajamo le eno delo) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku).* Kraj in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem.* Ljubljana 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku),* za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika,* 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej), Ljubljana 1998, str. 15-20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali glavnemu uredniku Kronike (Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana). Za hitrejše poslovanje lahko prispevke pošljete tudi po elektronski pošti na naslova glavnega urednika (Ales.Gabric@guest.arnes.si) ali tehnične urednice (Medit@siol.net).
Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi revija. Vračamo seveda slikovno gradivo in odklonjene članke.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike